

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№3 (78)

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 3(78)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жұмаділ А.Қ., ғылыми редактор (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., ғылыми редактордың

орынбасары (Қазақстан)

Таймағамбетов Ж.Қ. (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т. (Қазақстан)

Миша Майер (Германия)

Әбдуқап Қара (Түркия)

Мұхатова О.Х. (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С. (Қазақстан)

Қалыш А.Б. (Қазақстан)

Ахмет Ташағыл (Түркия)

Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ)

Уяма Томохико (Жапония)

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Еркін Жайнақов

Компьютерде беттеген:

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 8653

Басуға 20.10.2015 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 25,8 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс №3188. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА – 550 ЖЫЛ

КАЗАХСКОМУ ХАНСТВУ – 550 ЛЕТ

550 YEARS TO THE KAZAKH KHANATE

Кәрібаев Б.Б.
**Қазақ хандығы
дәуіріне сипаттама**

Мақалада автор қазіргі Қазақстан аумағында ежелгі замандардан XV ғасырдың ортасына дейін 20-дан аса мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдардың болғанын, олардың бәрі еліміз тарихындағы мемлекеттіктің даму үрдісі екендігін айта келе, Қазақ хандығы олардың заңды жалғасы деп ой түйеді. Қазақ хандығы өмір сүрген XV ғ. ортасы мен XVIII ғ. басы аралығындағы тарихи дәуірді хандық дәуір дей отыра, оның өз ішінде бірнеше кезеңдерге бөлінетіндігіне назар аударады. Әр кезеңге қысқаша сипаттамалар беріп, олардың ең басты ерекшеліктері мен белгілерін атап өтеді. Оның ішінде Қазақ хандығының құрылуы кезеңіне, оның сатыларына тоқталған. Сондай-ақ хандықтың құрылуының Қазақстан тарихындағы алатын маңызына да көңіл аударады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, хандық дәуір, кезеңдер, хандар, Керей мен Жәнібек, Әбілқайыр хан, Қасым хан, Тәуке хан.

Karibayev B.B.
**Characteristic of the era
of the Kazakh Khanate**

The author describes the presence of more than 20 states and tribal associations that existed on the territory of Kazakhstan from ancient times until the middle of the fifteenth century, which played an important role in the process of formation of the Kazakh Khanate, as the author claims that the Kazakh Khanate is the legal successor of these states and tribal association.

During the period of the Kazakh Khanate from the fifteenth century to the middle of the XVIII century, the author highlights the existence of several stages of Khan's . The author gives a brief description of each stage, and highlights their features. The author also dwells on the process of formation of the Kazakh Khanate. Thus, the author highlights the importance of development of Khanate, in the context of the history of Kazakhstan

Key words: Kazakh Khanate , The Khanate period , periods , khans, Kerey and Janibek , Abul khair khan , Kasim khan , Tauke khan.

Кәрибаев Б.Б.
**Характеристика эпохи
Казахского ханства**

В статье говорится о наличии более 20-ти государств и племенных объединений, существовавших на территории Казахстана с древних времен до середины XV века, которые сыграли важную роль в процессе становления Казахского ханства. Также автор утверждает, что казахское ханство является законным продолжателем данных государств и племенных объединений.

В период существования Казахского ханства, с XV века до середины XVIII века, автор выделяет о существовании нескольких этапов ханской эпохи. Автор дает краткую характеристику каждого этапа и выделяет их особенности. Также автор останавливается на процессе образования Казахского ханства. Таким образом, автор выделяет значимость образования ханства в контексте истории Казахстана.

Ключевые слова: Казахское ханство, период ханства, периоды, ханы, Керей и Джанибек, Абулхаир хан, Касым хан, Тауке хан.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНЕ СИПАТТАМА

Қазіргі Қазақстан аумағы мен оған іргелес аймақтарда б.з.д. I мыңжылдықтың басынан б.з. II мыңжылдығының ортасына дейін Қазақ хандығын қоспағанда, 20-дан астам мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар, саяси бірлестіктер өмір сүріп келген. Қазақстанның ежелгі тарихындағы сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттіліктерінің, ерте орта ғасырлардағы Түрік, Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ, Қарахандар мемлекеттерінің, одан кейінгі Алтын Орданың, Ақ Орда мемлекеттерінің тарихы – Қазақстан аумағындағы мемлекеттіліктің жалпы тарихы болып саналады. Мемлекеттердің атауы әртүрлі болса да, оларға тән ортақ нәрсеге бір территория мен сол территорияда өмір сүрген ру-тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің тегі мен тілі, шаруашылығы мен мәдениеті, діни-рухани өмірлерінің ортақтығы жатты. XIII ғасырдың басына дейінгі мемлекеттердің бәрінің атауы мемлекетті құруда басты рөл атқарып, билеуші әулеттерді шығарып отырған тайпалар атауларымен байланысты болып келсе, Қазақ хандығы алғаш рет қазақ халқының құрамына енген тайпалардың бірінің емес, барлық тайпаларға ортақ атаумен атала бастайды. Бұл дегеніміз – Қазақ хандығын бір тайпаға емес, көптеген туыс тайпалардың бірігуінің нәтижесінде пайда болған жаңа этноқауымдастық немесе жаңа этнос атауына қатысты екендігін көрсетеді.

Қазақ хандығына дейінгі еліміздің аумағында болған мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы тарихында ерекше рөл атқарып, үлкен маңызға ие болған. Олардың еліміздің мемлекеттік тарихында өзіндік алатын орны, қалдырған іздері бар. Бұл мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар – уақыт пен кеңістік тұрғысынан алғанда Қазақстан аумағында бірін-бірі ауыстырып, бірінің орнына екіншісі келіп отырған және бір уақыт ішінде қатар өмір сүрген мемлекеттер болып саналады. Олардың тікелей мұрагері ретінде XV ғасырдың ортасында тарих төріне көтерілген Қазақ хандығы қазақ халқының ұлттық сипаттағы төл мемлекеті болды. Ол біртұтас мемлекеттік құрылым ретінде 250 жылдай, ал одан кейін бытыраңқылық күйде тағы да 100 жылдан астам өмір сүреді. Тек XIX ғасырдың 20-шы жылдарында ғана тарихтың көшіне ере алмай, біржолата тарихтың еншісіне қалады.

Қазақ хандығы өмір сүрген тарихи кезең еліміздің тарихында – Қазақ хандығы дәуірі немесе жай ғана хандық дәуір деп аталады. Бұл дәуір өз ішінде бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Әр кезеңнің тарихымызда алатын өзіндік орны мен маңызы бар.

Біз осы жұмысымызда Қазақ хандығының біртұтас мемлекеттік құрылым дәуіріндегі кезеңдеріне, яғни XV ғасырдың ортасынан XVIII ғасырдың басына дейінгі кезеңдеріне қысқаша сипаттама беруді жөн көріп отырмыз.

Қазақ хандығының тарихындағы алғашқы кезең – хандықтың құрылу кезеңі. Еліміздің тарихында оның алатын орны өте ерекше, маңызы жоғары болып саналады. Хандықтың құрылуы Қазақстан аумағында ежелгі замандардан бері үзілмей үздіксіз жүріп келген барлық тарихи процестер мен XIV-XV ғасырлардағы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағы мен оған көршілес аймақтардағы саяси құрылымдар дамуының заңды қорытындысы болып есептеледі. Сонымен бірге бұл маңызды оқиға мемлекеттіліктің дамуындағы да белесті бір кезең болуымен ерекшеленеді. Осы аталған маңыздылықтарды жеке-жеке талдап, қарастыралық.

Қазақ хандығының құрылуы бір оқиғамен және бір мезетте жүзеге асқан саяси үрдіс емес, керісінше, 10 жылдан астам уақытқа созылып, өз ішінде оқиғалардың дамуына қарай бірнеше сатыға бөлінген. Бөлініп кету – хандықтың құрылуындағы алғашқы және маңызды қадам болса, Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында Қазақ хандығының билігінің толық және түпкілікті орнауы – хандықтың құрылуының аяқталғанын көрсетеді. Осы екі аралықтағы әрбір оқиға хандықтың құрылуы барысын кезеңдерге немесе сатыларға бөлуге мүмкіндік береді.

Бірінші сатыға – Керей мен Жәнібектің Әбілқайыр ханнан бөлініп кетіп, Моғолстанның батысындағы Шу өңіріне келуі [1, 110-б.] және Керейдің хан болып сайлануы жатады [2, 353-б.]. Хронологиялық тұрғыдан алғанда бірінші саты – 1457 жылдың күзінің соңы қысының басы мен 1458 жылдың көктемі аралығын қамтиды. Керейдің хан болып сайлануымен Қазақ хандығының құрылу барысындағы бірінші кезеңді аяқталды деуге болады.

Шарты түрде екінші сатыға – 1458 жылдың көктем айларынан – 1461/62 жылға дейінгі, яғни Есенбұға хан қайтыс болғанға дейінгі аралық жатады.

Осы аралықта Қазақ хандығының қалыптасуы барысындағы маңызды оқиғаларға мыналарды жатқызамыз. Моғолстанның батыс жағында мемлекет құрып алған ордаежендік тайпалар

қатарына Әбілқайыр ханға наразы немесе оған қарсы шыққандар бірте-бірте келіп қосыла бастайды. Бұл өз кезегінде Әбілқайыр ханның күшін одан әрі әлсіретсе, Керей мен Жәнібектің қуатын арттыра түседі.

Қазақ хандығының құрылуы кезіндегі үшінші сатыға 1461/62-1469/70 жылдар аралығы жатады. 1461/62 жылы моғол ханы Есенбұғаның қайтыс болуымен және оның мұрагері Досмұхаммедтің хан тағына келуімен Моғолстанның ішкі саяси өмірінде күрделі өзгерістер жүреді де, ол өзгерістер Қазақ хандығына да ықпал етеді [1, 115-б.]. Досмұхаммед ханның ішкі және сыртқы саясатындағы тұрақсыздық қазақ билеушілерінің оның саяси қарсыласы Жүніс ханмен жақындасуына мүмкіндіктер береді. 1469/1470 жылы моғол ханы Досмұхаммед ханның, «көшпелі өзбектер» елінің билеушісі Әбілқайыр ханның қайтыс болуы [3, 171-б.] – Қазақ хандығының құрылу кезеңіндегі соңғы сатыға жол ашады.

Біз Қазақ хандығының құрылу кезеңіндегі соңғы, төртінші сатыға Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан қазақ билеушілерінің Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында билігі толық орныққанға дейінгі аралықты жатқызамыз. 1-2 жылға созылған соңғы сатыда Қазақ хандығы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағынан шибанилық әулеттің билігін толығымен ығыстырып, өздерінің биліктерін орнатады. Белгілі зерттеуші Т.И. Сұлтанов бұл жөнінде былай деп тұжырымын береді: «Өзбек Ұлысының көп бөлігіндегі билік Керей мен Жәнібектің және олардың жақтастарының қолына өтті. Жазба дерек мәліметтерін терең талдау бұл тарихи оқиғаның 875 (1470-1471) жылы болғандығын көрсетеді» [4, 129 б.].

Қазақ хандығының құрылуының Қазақстан тарихында алатын маңызы өте зор. Оның саяси, этникалық, рухани, мәдени маңыздарын көрсету арнайы зерттеуді қажет етеді. Осылардың бәрін қысқаша ғана айтсақ, Қазақ хандығының құрылуымен қазақ атты этнос пен «қазақ» деген этноним дүниеге келеді [1, 110-б.], Шығыс Дешті Қыпшақ аумағы «Қазақстан» деген атаумен атала бастайды [5, 180-б.], тарихымызда Қазақ хандығы өмір сүрген дәуір – хандық дәуір деген атауға ие болады.

Қазақ хандығының тарихындағы келесі кезеңдерге хандықтың нығаю, уақытша әлсіреу, қайта күшею, «тектірес», жоңғарлармен алғашқы күрестер деп аталатын кезеңдер жатады.

Хандықтың нығаю кезеңіне XV ғасырдың соңғы ширегі мен XVI ғасырдың алғашқы ширегі аралығындағы жарты ғасырлық уақыт жатады. Бұл жылдары Қазақ хандығын Бұрындық хан, одан кейін атақты Қасым хан басқарады.

Осы жылдары Қазақ хандығы Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы қалалар мен өңірлер үшін ұзаққа созылған күрестер жүргізіп, Қасым ханның билік құрған жылдары ол жеңіспен аяқталады. Қасым хан қазақ елінің шекарасын батыста Еділ, оңтүстікте Сыр өзендеріне дейін ұлғайтады. Халықтың саны бір миллионнан асады [1,306-б.]. «Қасым ханның қасқа жолы» атты заң – Қазақ хандығында біртұтас құқықтық кеңістіктің болғандығын көрсетеді.

1521-1538 жылдар Қазақ хандығының тарихында әлсіреу кезеңі деген атауға ие. Бұл жылдары ішкі саяси алауыздықтар мен тақ үшін күрестер хандықты әлсіретіп, оның беделін төмендетеді. Мамаш хан тақ үшін болған күрестің құрбаны болса, Тахир хан тұсында алауыздықтар күшейіп кетеді. Ал оның қайтыс болуымен қазақ жерінің үш аймағында келте хандар пайда болады. Батыс бөлікте Ахмет хан, орталық бөлікте – Тоғым хан, Жетісуда – Бұйдаш ханның билігі орнайды. Сыртқы жаулармен күресте Қазақ билеушілері жеңілістен көз ашпайды. Осы жылдары тек қана 60-тан астам қазақ хандары мен сұлтандары сыртқы жаулармен болған әртүрлі шайқастарда қаза табады. Қазақтар жерінің көп бөлігінен айырылады. Бұл жағдайды Мұхаммед Хайдар Дулати « [бұл жерде] қазақтар қалмады десе де болады» деп жазады [1,111 – б].

XVI ғасырдың 40-90-шы жылдары аралығы тарихымызда қайта өрлеу, қайта күшею жылдары деген атауға ие. Хакназар, Шығай, Тәуекел хандардың ішкі-сыртқы саясаттары хандықтың бұрынғы қуатын қалпына келтіруге бағытталды және ол саясат өз жемісін береді. Сол ғасырдың соңына таман Қазақ хандығы бұрынғы Қасым хан кезіндегідей шекарасын қалыптастырады. Бұрынғы Яссы қаласы Түркістан атанып, хандықтың тұрақты саяси орталығына айналады.

Хандықтың тарихындығы келесі кезеңді шартты түрде текетірес жылдар деп атауға болады. Түркістандағы Есім хан мен Ташкендегі Тұрсын хан арасындағы күрестер – осындай атауға лайық. Бұл күрестің ақыры Тұрсын ханның өлтірілуімен және көп ұзамай 1628 жылы Есім ханның қайтыс болуымен аяқталады.

Бұдан кейінгі 1628-1652 жылдар – жоңғарлармен алғашқы күрес жылдары деп аталады. Есім ханның ұлдары Жәнібек хан, одан кейін Жәңгір хан осы жылдары билікте болып, 1635, 1643, 1652 жылдары қазақ елінің шығыстағы жаңа қарсыласы – Жоңғариямен алғашқы күрестерін жүргізеді.

Қазақ хандығының тарихындағы Жәңгір ханнан Тәуке хан билікке келген жылға дейінгі кезеңді «белгісіз жылдар» деуге болады. Тарихымызда бұл жылдары кімдердің хан болғаны шынында да белгісіз, тарихи оқулықтарда бұл жылдар жабық жатыр.

Біртұтас Қазақ хандығының соңғы кезеңі Тәуке ханның билік құрған 1680-1715 жылдармен байланысты. Бұл жылдарды өзіне дейінгі және өзінен кейінгі жылдармен салыстырғанда «алтын ғасыр» деп атайды. Осы жылдары қабылданған «Жеті жарғы» заңы ел ішіндегі, қоғамдағы әртүрлі жағымсыз қылықтар мен іс-әрекеттерді болдырмауға, билікті құрметтеуге, елді сыртқы жаулардан қорғауға бағытталып, адамдардың құқықтары мен міндеттерін нақтылайды. Тәуке ханнан кейін 1723-1726 жылдары болған «Ақтабан шұбырынды» оқиғалары Тәуке хан тұсында қазақ халқы үшін нағыз «алтын ғасыр» заманының болғанын көрсетеді.

Бұған дейін айтып өткеніміздей, Тәуке ханнан кейін Қазақ хандығының тарихында 100 жылдан астам уақытқа созылған бытыранқылық дәуір басталады. Ол дәуірдің соңы Қазақ хандығының толық күйреуімен аяқталады.

Осылайша, XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтыған Қазақ хандығы дәуірі Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Осы дәуірде ұлттық сана өсіп, халықтың өзіндік, тек өзіне ғана тән ерекшеліктері айқындалады. Тіліміз түрік тілдер тобы ішінен оқшауланып, ұлттың тіліне айналады. Халқымыздың тарихи санасында өшпестей із қалдырған атақты хандар мен сұлтандар, батырлар мен билер, бектер мен әмірлер, ақындар мен жыраулар, ишандар мен абыздар осы тарихи дәуірде өмір сүреді. Ерлік пен елдікті паш еткізген небір айтулы тарихи оқиғалар осы дәуірдің еншісінде жатыр.

Әдебиеттер

- 1 Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы). – Алматы, 2003. -616 б.
- 2 Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. //Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с. (Одан әрі - МИКХ)

- 3 Тарих-и Абу-л-хайр-хани. //МИКХ.
- 4 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы, 2001.
- 5 Бадаи ал-Вакаи. //МИКХ.

References

- 1 Muhammed Haidar Dulati. Tarih-i Rashidi. (Hak zholyndagylar tarihy). – Almaty, 2003. -616 b.
- 2 Bahr al-asrar fi manakib al-ahiar. //Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskikh i turkskikh sochinenii) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishulina, V.P. Iudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s.(Odan ari - MIKH)
- 3 Tarih-i Abu-l-hair-hani. //MIKH.
- 4 Sultanov T.I. Podniyatye na belo i koshme. Potomki Chingiz-hana. – Almaty, 2001.
- 5 Badai al-Vakai. //MIKH.

1-бөлім
**ДЕРЕКТАНУ
ЖӘНЕ ТАРИХНАМА**

Раздел 1
**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Section 1
**HISTORICAL SOURCES STUDY AND
HISTORIOGRAPHY**

Мұхатова О.Х.
**Құжаттану және
арнайы тарихи пәндер**

Мақалада құжаттану ғылыми пәнінің қалыптасуы және дамуы тарихы баяндалады. Құжаттану сөзінің тұңғыш рет қолданылуы қарастырылған. Құжаттарды дайындау және ресімдеу талаптарының, заңнамалық, құқықтық негіздерінің пайда болуы туралы айтылған. XVIII ғасырдағы Н. Кургановтің письмовниктері, И. Сокольскийдің «Кабинеттік және көпестік хатшы» жинағының маңызы көрсетілген. Құжаттармен жұмыс жасаудың және рационализациялаудың кеңестік тәжірибесі, соның ішінде Басқару техникасы институтының, іс жүргізудің Бірыңғай мемлекеттік жүйесінің рөлі анықталған. Ең бастысы құжаттанудың нысаны мен пәні, пәнаралық синтезі, құжаттың функциясын тарихи дерек ретінде зерттейтін арнайы тарихи пәндердің тұтастай циклі: тарихпен, мемлекеттік мекемелер тарихымен, палеографиямен, сфрагистикамен, геральдикамен, хронологиямен, метрологиямен, дипломатикамен, деректанумен байланыстары ашылған. Құжаттанудың қалыптасуы мен дамуы мәселелеріне арналған ғылыми әдебиеттер мен оқулықтар, оқу құралдары туралы сөз қозғалған.

Түйін сөздер: құжаттану, ғылыми пән, арнайы тарихи пәндер, құжаттау, құжат жүйесі, құжаттармен жұмыс жасау, заңнамалық актілер, басқару ұйымдарын құжатпен қамтамасыз ету, құжаттарды біріздендіру.

Mukhatova O.H.
**Documentation and Special
Historical Disciplines**

The article describes the history of formation and development of records management as a scientific discipline. We consider the first occurrence of the term documentation. It is a compilation of the requirements and design, the appearance of legislative and legal basis of the document. It shows the value of pismovnik N.Kurganov XVIII century pismovnik I.Sokolsky «Cabinet Secretary or a merchant.» Detected practical experience and streamline document management in the Soviet period, including the role of the Institute of technology management, unified state system of record keeping. And the most important identified object and subject, interdisciplinary synthesis of Documentation, the whole cycle of its connection with the special historical disciplines studying the function of the document as a historical source: the history, the history of public institutions, paleography, sphragistics, heraldry, chronology, metrology, diplomatics, source. Peq it is on the scientific literature and textbooks, teaching materials, which are devoted to the problems of formation and development documentation.

Key words: records management, scientific discipline, special historical disciplines, documentation, system documentation, documents, legislation, documentation management software, standardization of documents.

Мұхатова О.Х.
**Документоведение
и специальные исторические
дисциплины**

В статье излагается история становления и развития документоведения как научной дисциплины. Рассматривается появление впервые термина документоведения. Говорится о требованиях составления и оформления, о появлении законодательных, правовых документов. Показывается значение письмовника Н.Курганова XVIII века и письмовника И. Сокольского «Кабинетный или купеческий секретарь». Определен опыт практической и рационализационной работы с документами в советский период, в том числе роль Института техники управления, Единой государственной системы делопроизводства. А самое главное определены объект и предмет, междисциплинарный синтез документоведения, целый цикл его связи со специальными историческими дисциплинами, изучающими функцию документа как исторического источника: история, история государственных учреждений, палеография, сфрагистика, геральдика, хронология, метрология, дипломатика, источниковедение. Ведется речь о научной литературе и учебниках, учебных пособиях, которые посвящены проблемам формирования и развития документоведения.

Ключевые слова: документоведение, научная дисциплина, специальные исторические дисциплины, документация, система документации, работа с документами, законодательные акты, документационное обеспечение управления, унификация документов.

ҚҰЖАТТАНУ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ТАРИХИ ПӘНДЕР

Құжаттану құжатты тарихи дамуы бойынша зерттейтін, оның құрылу заңдылықтарын, құру әдістерін, құжаттау және құжат жүйесін ұйымдастыру принциптерін зерттейтін ғылыми пән ретінде 1960 жылдың бас кезінен қалыптасып, қарқынды дамуда, сондықтан да ол салыстырмалы түрде жас ғылым саласы болып табылады.

«Құжаттану» термині алғаш рет профессор К.Г. Митяевтің 1918 жылдың 1 маусымындағы Халық Комиссарлар Кеңесінің «Архивтік істі қайта құру және орталықтандыру туралы» Декретінің 25 жылдығына арналған конференциясында жасалған 25 жыл ішіндегі кеңестік архивтанудың дамуы» атты баяндамасында келтірілді. Баяндамада құжаттану архив ісі теориясы мен тәжірибесіне кіріспе болып табылатын және құжаттаудың әралуан түрлерінің даму тарихы мен жалпы классификациялаудың мәселелерін қозғайтын қалыптасқан мұрағаттанулық пән ретінде қарастырылды. Содан соң, дәлірек айтсақ, 1944 жылы бұл термин «Архив ісі теориясы мен тәжірибесі» атты курстың бағдарламасына енгізілді [1, 28 б]. Осылайша, құжаттану архив ісінің тәжірибелік, яғни сақтаулы тұрған құжаттардың құрылу барысын, ауқымын ғылыми ретке келтіру, мекемеде іс қағаздарды жүргізу және оның зерттеу қажеттіліктерінен туындады. Осы кезеңде құжаттану құжаттардың даму аспектілеріне, құжаттама жүйелеріне, іс жүргізу тарихына сүйенді.

Құжаттарды дайындаудың және ресімдеудің белгілі бір талаптары XVI-XVII ғасырларда жазбаға арналған әліппе-жазу үлгісі, трафарет-үлгі, құжаттағы дайын үлгідегі сөздер, сөз тіркестері және сөйлемдер құжаттардың бөлінбес этикеті түрінде шығарылды. Мысалы, патшаның толық лауызымын міндетті түрде көрсету, әрбір құжатты белгіленген сызбада құрастыру.

XVIII ғасырда құжаттаудың заңнамалық, құқықтық, ең алдымен тұтастай мемлекеттік қызметтің негіздері қаланды. Бұл жағдайда басты орынды 1720 жылғы I Петрдің «Бас регламент немесе жарғы, сол бойынша мемлекеттік коллегиялар, сондай-ақ жатқызылатын кеңселер мен қызмет көрсету конторлары, ішкі және сыртқы мекемелер» және 1775 жылғы II Екатеринаның «Губернияларды басқаруға арналған мекемелер» атты заңдары басты рөл атқарады. Сонымен қатар осы уақытта типтік формуляры бойынша әртүрлі құжаттар типін құрастыру тәжірибесі дамыды. Мысалы, Бас регламентте «бас формулярлар»

берілген, яғни, дипломдар мен патенттер үлгілері. Жарлықтар арқылы анықтамалардың, баяндамалардың, баянхаттардың, рапорттардың, ұсыныстардың формалары анықталды. Құжаттарды тіркеу және есеп беруді жүргізу 1726 жылғы нұсқау бойынша бекітілді.

XVIII ғасырдан бастап хат үлгілері, яғни письмовниктер кеңінен таралды. Мысалы, Н. Кургановтің письмовниктері «әдістемелік және пайдалы-тартымды «вещеславиени» (аудармасы жоқ, көне сөз) қоса алғанда Ресей тіл ғылымын қамтыған [2]. Бұл жинақ XIX ғасырдың басына қарай тоғыз рет баспадан шығарылған. И. Сокольскийдің «Кабинеттік және көпестік хатшы» жинағы да танымал болды. XVIII ғ. соңынан XX ғ. басына түрлі мақсаттағы 100-ден аса письмовниктер белгілі болған. В.Ф. Янковая письмовниктердің үш түрін көрсетеді: «...бірінші деңгейдің мақсаты – құжаттардың үлгілерін беру; екінші деңгейдің мақсаты – іс жүргізу тәртібіне заңнамамен бекітілген іс жүргізу тәртібіне, іс жүргізу барысында құрастырылатын іс-қағаздарының формалары мен үлгілеріне сипаттама беру; үшінші деңгейдің мақсаты – құжаттау теориясын анықтау, жазу және сол теорияның негізінде біркелкі формадағы іскерлік қағаздардың жүргізу, сондай-ақ, іс-қағаздарын жүргізуді жеңілдету [3]. Патшалық Ресейдің отарлық жүйесіне тартыла бастаған қазақ даласында іс жүргізудің империялық саясаттың ауқымында кеңейе түсті. Олардың түрлері көбейіп, мазмұндары күрделенді. Іс қағаздарының кейбіреулер «Материалы по истории казахского ханства» деп аталатын құжаттар жинағынан орын алған [4].

Іс-қағаздарын жүргізу үдерісін реттеу XIX ғасырдағы заңнамалық актілерінде көрінісін тапқан. XIX ғасырдың бас кезінде атқарушы немесе министрлік іс жүргізудің қалыптасуы қазақ даласындағы отарлау саясатының бағыттары мен тәсілдерінен анық көрінді. Бұл кезде орыс тіліндегі іс қағаздарымен қатар қазақ тіліндегі құжаттар қатары көбейді. Қазақша ресми іс қағаздарының өзіндік стилі болды [5]. Патшалық Ресейдің әкімшілік орындарының қазақ жеріндегі отарлық саясатына қатысты ресми іс құжаттары қазақ тіліне аударылып, көпшілігі баспа түрінде жарияланып отырылды.

Құжаттармен жұмыс жасаудың және рационализациялаудың үлкен тәжірибесі кеңестік кезеңде жинақталды. Осы бағытта әсіресе ЖШИХК (Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариаты) жанындағы 1926-1931 жылдар аралығындағы қызмет еткен Басқару техникасы институтының жетістіктері аса зор болды [6].

Кез келген ғылыми бағыттың дамуына түрткі уақыт талабы болып табылады. Ғылыми-техникалық төңкеріс ақпараттар көлемінің айтарлықтай көбеюіне алып келді, сөйтіп бұл жағдай ақпараттарды жедел әрі жылдам өңдеуді қиындатып жіберді. 1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басына қарай басқару саласындағы еңбектің нысаны және нәтижесі саналатын және кез келген басқару шешімі үшін ақпарат тасымалдаушы қызметін атқаратын басқару ісінің даму үдерісінің артта қалуына байланысты, құжаттауға және құжаттармен жұмыс істеуге көңіл бөлуді талап етті.

1959 және 1963 жылдары үкімет қаулыларымен елде еңбекті басқарудың болашақ механизациясының алғышарттары мен базасы ретінде іс жүргізудің Біріңғай мемлекеттік жүйесін (ГЖБМЖ) қалыптастыру міндеті қойылды [7].

ГЖБМЖ қалыптастыру осы уақытқа дейін жиналған тәжірибені зерттеу, талдау және қорыту дегенді білдірді. Мұның өзі жоғары білікті мамандарды даярлауды талап етті. Бұл құжаттанудың ғылыми және оқу пәні ретінде дамуына мұрындық болды.

Құжаттану қалыптасуынан бастап оның белгілі бір функция атқарғанға дейінгі құжатпен айналысады. Құжат сол атқаратын қызметі үшін жасалады, содан соң ол жедел жұмыс шеңберінен «шығарылады», ары қарай ретроспективті ақпаратты сақтаушы болып іске тігіліп, белгілі бір уақыттан кейін архивке сақтауға жөнелтіледі, ол жерде тарихшылар мен архивистердің зерттеу нысанына және қамқарлығына айналады. Құжаттың қоғамдық өмір фактілері мен көріністерін куәландыратын функцияларды атқаратындығы, әлеуметтік қатынастар үшін қажетті ақпараттың құнды дерегі болып табылатыны даусыз. Сондай-ақ құжаттар жеке адамдар мен мекемелер арасындағы ресми қатынастарды құжаттар ғана бекіте алады. Сондықтан да құжат белгілі бір ресми ақпаратты бекіте отырып, ол жөнінде материалдық тұрғыдан із қалдыратын әрі ақпаратты жеткізетін негізгі құрал болып табылады.

Дегенмен, құжаттану тек құжатты енжар зерттеумен шектелмейді. Құжат қалыптасу заңдылықтарын айқындай отырып, құжаттау үдерісіне ықпал етеді, құжаттарды және құжаттама жүйесін біріздендіру, стандарттауды жүргізу арқылы оған ғылыми негіз береді.

Құжаттанудың құжаттарды зерттеуінің өзіндік негіздері мен алғышарттары болды. Құжаттанушылар ең алдымен құжаттарды зерттеуді әлдеқашан бұрын жүргізген өзге құқық, тіл бі-

лімі және тарих ғылымдарының тәжірибесіне сүйенді. Тарих ғылымында құжаттың функциясын тарихи дерек ретінде зерттейтін арнайы тарихи пәндердің: палеография, сфрагистика, геральдика, хронология, метрология, дипломатика, деректанудың тұтас циклі қалыптасқан. Аталған арнайы пәндердің функцияларына қысқаша тоқталатын болсақ, онда мына төмендегілер туралы сөз қозғалады:

Тарих ғылымы адамзат қоғамының даму үдерісін және оны дамытуға түрткі болатын заңдар мен қозғаушы күштерді зерттейді. Өзінің шешімі мен қорытындысын тарих тарихи дерек көздеріне жинақтайды. Тарих ғылымының жетістіктері бойынша құжаттану құжаттармен жұмыс жасау тәсілдерін қалыптастырады.

Мемлекеттік мекемелер тарихы мекеменің, ұйымның және кәсіпорынның пайда болған уақытынан осы күнге дейінгі жүйесі мен қызметін зерттейді. Бұл ғылыми сала әртүрлі мекеменің мақсаты, көлемі, қызметі және функциясына қарай пайда болған құжаттарды, құжаттама жүйелерін, олардың қорын анықтауға көмектеседі.

Палеография тарихи дамудағы тарихи қолжазбалардың сыртқы белгілерін зерттейді және құжаттың уақытын, құрылған жерін, авторлығын анықтайды, сондай-ақ, көне құжаттардың оқылуын және түсіндірілуін зерттейді.

Дипломатика әртүрлі ресми құжаттардың құрылымын және шығу тегін зерттейді және солардан қоғамдық даму процесі жайында мағлұматтарды алу тәсілін қарастырылады, құжаттың құрылған уақытын, түпнұсқалығын және авторлығын, т.б. анықтайды.

Тарихи хронология тарихи жағдайлардың және құжаттардың уақытын (күнін), олардың даму тарихын, уақыт-есептеу жүйесін зерттейді.

Тарихи метрология әртүрлі өлшем – ұзындық, аудан, көлем және салмақты зерттейді. Бұл саламен байланысты құжаттың мәтінін түсіну және оқуға, сондай-ақ, оның құрылу орны мен уақытын анықтап білуге көмектеседі.

Сфрагистика (сигиллография латын тілінен «sigillum» аударғанда мөр дегенді білдіреді) негізгі зерттеу объектісі мөр (мемлекеттік, аумақтық, мекемелік, ата-тектік және жеке тұлғалық мөрлер) болып табылады. Құжаттардың түпнұсқалығын, авторлығын және құрылу уақытын анықтауға көмектеседі.

Геральдиканың негізгі объектісі елтаңба болып табылады. Елтаңбадағы көріністерді, елтаңбалардың тарихи және әлеуметтік-құқықтық мәнін анықтау, құжаттарды зерттеу барысында

қосымша сфрагистикалық мағлұматтар береді.

Сондай-ақ, эпиграфика, генеалогия, нумизматика, тарихи география секілді арнайы тарихи салалар да маңызды рөл атқарады.

Құжаттанумен тығыз байланыстағы ғылым деректану болып табылады. Бұл сала деректерді анықтау тәсілдерімен, классификациялау, өңдеудің кешенді әдістемесін құрастыру, зерттеу және қолданумен айналысады. Деректану құжаттарды мемлекеттік сақтауға сараптап жіберу үшін, құжаттарды ішкі және сыртқы ерекшеліктері, классификациясы және сипаттамасы бойынша сараптама жүргізуге көмектеседі.

Бұл пәндер құжатты жан-жақты талдаудың және оны зерттеудің әдістері бойынша қомақты тәжірибе жинақтаған. Арнайы тарихи пәндердің барлық жетістіктері жекелеген құжат түрлерінің формулярларын және құжаттама жүйелері мен құжаттаудың зерттеу ұстанымдарына негіз болды. Мысалы, приказдық іс жүргізуді зерттеу осы кезеңге жататын құжаттарды талдаған С.О. Шмидт еңбектерінен басталды. Құжаттанушы студенттердің көпшілігіне 1985 жылы жарияланған С.О. Шмидт, С.Е. Князьковтің «ХVI-ХVII ғасырлардағы Ресейдің үкіметтік мекемелерінің іс жүргізу құжаттары» атты оқу құралы жақсы таныс [8]. (С.О. Шмидт – оқулықтың мәтінінің авторы, С.Е. Князьков құжаттардың үлгісін баспаға дайындаған).

Құжаттың құрылымын және сыртқы формасын талдаудың көптеген тәсілдері палеографиядан алынған. Дипломатика жайында жазылған С.М. Каштановтың еңбектерінің де маңызы зор [9]. Бұл зерттеулердің бәрінде деректану ғылым саласының жетістіктері қолданылған. Құжаттама жүйелерінің қалыптасуы мен дамуы мәселелері отандық құжаттану ғылымында зерттеле қоймаған, өйткені бұл ғылым саласының өзі кенже қалып келеді. Осындай олқылықтың орны тек соңғы уақыттарда іскерлік құжаттама бойынша қазақандық ғалымдардың іс жүргізуге қатысты еңбектерімен толықтырылып келеді. Сонымен қатар Ресей, Белоруссия, Украина тәрізді елдердің құжаттану мектептерінің тұжырымдары мен зерттеулері басшылыққа алынуда. Осы тұрасында Н.Н. Кушнаренконың [10], В.А. Кудряевтың [11], В. Ларьковтың [12], В.И. Калтунованың [13], А.Н. Сокованың [14], В. Гельман-Виноградовтың [15], В.В. Пеневчиктің [16] құжат және құжаттану ғылымының қалыптасуы, құжаттама жүйелері туралы еңбектерін ерекше атауға болады.

Дегенмен, құжаттанудың басты міндеті – бүгінгі күннің ақпараттық-құжаттық үдерістерін

зерттеу және олардың кемшіліктерін анықтау. Осы бағытта талдаулар жүргізуде мыналар ескерілуі тиіс: мекеме, ұйым, фирмалардың басқару ісі бойынша құжаттаудың құрылымын оңтайландыру. Ол үшін құжаттар түрінің табелін құрастыру керек, бұл құжат формасын дайындау үдерісін қысқартуға септігін тигізеді.

Басқарушы құжаттардың түрі мен мәтінін Қазақстан Республикасы мемлекеттік стандартының негізіне сүйене отырып, бір қалыпқа келтіру. Қазақстан Республикасында іс жүргізу ісінде «СТ РК 1037-2001. Іс жүргізу және мұрағат ісі. Терминдер мен анықтамалар», «СТ РК 1042-2001. Ұйымдық-өкімдік құжаттама жүйелері. Құжаттарды рәсімдеуге қойылатын талаптар» тақырыбындағы мемлекеттік стандарттар қолданылады. Оларда құжаттар деректемелерінің құрамы: блантерге, құжаттар мен олардың деректемелерін рәсімдеуге, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Мемлекеттік елтаңбасы бейнеленген бланкілерді дайындау, есепке алу, пайдалану және сақтауға қойылатын талаптар белгіленген.

Жаңа автоматтандырылған технологияны пайдалана отырып, басқарушы құжаттарды өңдеу үдерісін ретке келтіру; құжаттар мен ақпараттардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында басқарушылық құжаттар жайлы ақпаратқа қол жеткізу тәртібі мен ережелерін анықтау; жылдам жүріп жатқан құжатпен қамтамасыз етуді автоматтандыру үдерісі, ең алдымен, құжаттарды біріздендіруді қажет етеді.

Құжаттарды біріздендіру төрт бағытта жүргізіледі:

- қағаздар пішімін (формасын) біріздендіру;
- құжаттар пішімін біріздендіру;
- мәтіндерді бір типке келтіру;
- жалпықазақстандық техника-экономикалық және әлеуметтік ақпараттар классификаторы базасындағы ұғымдық біріздендіру.

Осы әрекеттердің барлығы мәліметтерді жинау және өңдеу үшін қолданылатын бағдарламалық әдістерді ұтымды қолдануға мүмкіндік береді.

БҚК (Басқару ұйымдарын құжатпен қамтамасыз ету) үдерісін ретке келтірудің үлкен мәселелерінің бірі – басқарушы қызметінің бағытын түбегейлі зерттеу, олардың қызметтерге, қосалқы атқарымдарға, мәселе, орындалу тәртібін, құжаттарды жиыстыруды анықтау және бекіту болып табылады. Сондай-ақ, белгілі бір қызметтің бағытын көрсететіндей ең оңтайлы құжаттау жүйесін жобалау мәселесі тұр. Мысалы, осын-

дай жұмыстар бухгалтерлік, кадрлық құжаттарда атқарылып жүр. Үлкен көлемдегі ұйымдар үшін де осындай жұмыс атқаруға болады, мысалы, жоғары оқу орындары, мектеп, емхана және т.б. Ол үшін құжаттар жүйесін алдын-ала жобалау қажет. Осы орайда қазіргі уақытта мемлекеттік ресми құжаттарды әуелі қазақ тілінде жасау, іс қағаздарын барлық сала бойынша қазақ тілінде жүргізу, оларды бір жүйеге келтіру заманауи өмірлік талаптардың біріне айналып отыр. Себебі іс қағаздарын жүргізудің саяси, тарихи, құқықтық және экономикалық мәнінің орасандығымен қатар мемлекеттің, республиканың, қаланың, кәсіпорынның, ұйымның тарихын зерттеуде іс қағаздарының құнды мәліметтер беретіндігі әлемдік тәжірибеде дәлелденуде.

Бұл жұмыстар тарихшы үшін зерттеулердің деректік базасын өзгертуді талап етеді.

Компьютерлендіру құжаттардың құндылығына сараптайтын мәселені өзекті ете түседі, яғни оның алғашқы сатысына құжатты дайындау үдерісін жылжытты. Құжатты дайындалған сәттен бастап оның ары қарай сақталу мерзімі белгілі болу керек. Дәлірек айтқанда, оның компьютер жадындағы уақытша сақталатын құжаттар қайта жазылған дискіде немесе тұрақты сақталатын құжаттар бір рет жазылып, құжаттың орны мен сақталу мерзімі, анықталады.

Бұл мәселенің шешімі заманауи отандық тарихтың деректік базасына тікелей байланысты. Егер осы жұмысты атқаруға құжаттанушылар мен мұрағатшылардан бөлек деректанушылар да келіп қосылса, жұмыс анағұрлым жылдам әрі ұтымды жүретін еді. Ғылыми конференциялар мен әдебиеттерде аталмыш мәселе белсенді түрде талқыланса, білікті құжаттанушы мен мұрағаттанушы мамандар талаптарға сәйкес дайындалса, отандық құжаттану ғылымы жетілер еді.

Елімізде қағазбастылықты азайтып, белгілі бір жағдайға сәйкес жекелеген салада құжаттама жүргізу және оны дамыту кәсіби шебердің басты мақсаты болып табылады. Осыған орай құжаттама жүйесінде әлемнің Кіші Азия, Оңтүстік Корея, Жапония, Германия, Франция, Түркия сияқты елдердің озық тәжірибесіне сүйеніп, қазақстандық үлгіні қалыптастыру да мемлекеттік басымдықтардың бірі. Мұндай түйіткілді азаматтарды құжатпен қанағаттандыру, құжат қызметін дұрыс ұйымдастыру арқылы шешуге болады. Осы турасында ең алдымен құжаттанудың теориялық негіздерін меңгеру және пайдалану мәселелерін оқып-үйрену өзекті бола түседі.

Әдебиеттер

- 1 Источниковедение и краеведение в культуре России. Сборник. – М., 2000.
- 2 Конькова А.Ю. Письмовники XIX века как руководство к составлению писем и бумаг // Секретарское дело. – 1997. – №3. – С. 105-113.
- 3 Янковая В.Ф. Русское делопроизводство в сборниках образцов документов конца XVIII – начала XX века // Советские архивы. – 1989. – №4. – С. 23-30.
- 4 Материалы по истории казахского ханства. – Алма-Ата, 1965.
- 5 Дүйсембекова Л. Қазақ ресми іс қағаздары. – Алматы: Ана тілі, 2005.
- 6 Кузнецова Т.В., Подольская И.А. Деятельность ИТУ по рационализации делопроизводства // Труды МГИАИ. – Т.31. – Вып. 2. – 1975. – С.71-86.
- 7 Шмидт С.О. Судебники и формирование системы делопроизводства в Российском государстве // Россия Ивана Грозного. – М., 1999. – С. 249-254.
- 8 Шмидт С.О., Князьков С.Е. Делопроизводственные документы правительственных учреждений России в XVI-XVII вв. – М., 1985.
- 9 Каштанов С.М. Русская дипломатика. – М., 1988.
- 10 Кушнаренко Н.Н. Документоведение. – М., 2008.
- 11 Кудряев В.А. Организация работы с документами. – М., 2003.
- 12 Ларьков В. Документоведение. – М., 2006.
- 13 Колтунова В.И. Язык и деловое общение. – М., 2004.
- 14 Сокова А.Н. Оформление служебных документов. – М., 2006.
- 15 Гельман-Виноградов К.Б. Особая миссия документов. – М., 2009.
- 16 Пневчик В.В. Делопроизводство. – Минск, 2008.

References

- 1 Istochnikovedenie loci historia et cultura Russia. Collection. – М., 2000.
- 2 Konkova AY. Pismovniki undevicesimo duces scribundo papers // Secretariale opus. – 1997. – №3. – S. 105-113.
- 3 Yankovya V.F. Russian clericali opus in collections of sample documenta finem XVIII initium – XX century // Fontes sacrificandum. – 1989. – №4. – S. 23-30.
- 4 Materials on historia Kazakh Khanate. – Alma-Ata, 1965.
- 5 Dyysembekova L. Kazakh resmy is қағаздары. – Taraz: Ana tili, 2005.
- 6 Kuznetsova TV, Podolsky IA Activities ITU to streamline workflow // Proceedings MGIAI. – T.31. – Issue II. – 1975. – S.71-86.
- 7 Schmidt S.O. Officium et formatio Russiae status ratio legis Ivan Russia // Fortium. – М., 1999. – S. 249-254.
- 8 Schmidt S.O., SE Knyazkov Saeculis XVI-XVII documenta negotium Russiae imperium institutionum. – М., 1999. – S. 249-254.
- 9 Chestnut S.M. Russian diplomatics. – М., 1988.
- 10 Kushnarenko N.N. Documentation. – М., 2008.
- 11 Kudryaev V.A Organizationem opus per documenta. – М., 2003.
- 12 Larkov V. Documentation. – М., 2006.
- 13 Koltunova V.I. Lingua et negotium communicatio. – М., 2004.
- 14 Sokova A.N. Faciens & tabulis. – М., 2006.
- 15 Gelman – Vinogradov K.B. Peculiari funguntur documents. – М., 2009.
- 16 Pnevchik V.V. Paperwork. – Minsk, 2008.

Мийманбаева Ф.Н.
**Источниковедческая
характеристика материалов
сенаторской ревизии
Туркестанского края
1908-1910 гг.**

В статье раскрывается история утверждения сенаторских ревизий в Российской империи и ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг. сенатора графа К.К. Палена. Автор отмечает, что материалы сенаторской ревизии 1908-1910 гг. представляют собой источник по различным проблемам административно-политического устройства и социально-экономической истории Туркестанского края. Введение этих материалов в научный оборот способствует изучению ряда проблем истории Туркестана и, в частности, Семиреченской области. Рассматривая историографию вопроса, автор отмечает, что использование материалов сенаторской ревизии 1908-1910 гг. до недавнего времени не сопровождалось детальным источниковедческим анализом и носило преимущественно иллюстративный характер. Основываясь на уже существующей в литературе классификации и систематизации комплекса материалов ревизии 1908-1910 гг., автор проводит систематизацию материалов сенаторской ревизии, которая позволяет учитывать их специфику, взаимосвязь и научное значение основных разновидностей материалов.

Ключевые слова: сенаторские ревизии, Туркестанский край, сенатор граф К.К. Пален, классификация и систематизация материалов сенаторской ревизии 1908-1910 гг., тематическая группировка источников.

Miymanbayeva F.N.
**Source study characteristics of
materials Senatorial audit of
Turkestan 1908-1910 years**

The article deals with the history of senatorial approval of revisions to the Russian Empire and the revision of Turkestan 1908-1910 period Senator Earl K.K.Palen. The author notes that the materials senator's 1908-1910 period audit are a source of various problems of the administrative and political system and socio-economic history of Turkestan. The introduction of these materials into scientific circulation promotes the study of a number of problems in the history of Turkestan, and in particular, Semirechensk area. Based on existing literature classification and systematization of complex materials audits 1908-1910 years, the author holds ordering of materials senatorial revision, which takes into account their specificity, the relationship and the scientific value of the main types of materials.

Key words: senatorial revision, Turkestan, Senator Earl K.K. Palen, classification and systematization of materials senatorial revision 1908-1910 years, thematic grouping of sources.

Мийманбаева Ф.Н.
**1908-1910 жж. Түркістан
өлкесінде жүргізілген
сенаторлық тексеру
мәліметтерінің
деректік сипаттамасы**

Мақалада Ресей империясындағы сенаторлық тексерудің тарихы және 1908-1910 жж. граф К.К. Паленнің Түркістан өлкесінде жүргізген сенаторлық тексеру жұмыстары айқындалады. Автор, 1908-1910 жж. жүргізілген сенаторлық тексеру жұмыстары Түркістан өлкесінің саяси-әкімшілік құрылымы мен өлкенің әлеуметтік-экономикалық тарихы және тағы да басқа түрлі мәселелер бойынша дерек көздері бола алатындығын атап көрсетеді. Бұл мәліметтерді ғылыми айналымға енгізу арқылы, Жетісу облысы мен Түркістан өлкесінің тарихының кейбір мәселелерін зерттеуге мүмкіндік туады. Мәселенің тарихнамалық жағын қарастыра отырып автор, 1908-1910 жж. жүргізілген сенаторлық тексеру жұмыстарының мәліметтері бұған дейін бұл жөнінде нақты деректік талдаудың жүргізілмегенін атап көрсетіп, тек көп жағдайда көркемдік сипат алғандығын айтады. 1908-1910 жж. жүргізілген сенаторлық тексеру жұмыстарының мәліметтерін осыған дейін әдебиеттердегі жіктеу мен жүйелеуді негізге ала отырып, автор сенаторлық тексеріс мәліметтерін жүйелейді, әртүрлі мәліметтердің ғылыми маңызы мен арақатынасын ескере отырып, ерекшеліктерін анықтайды.

Түйін сөздер: сенаторлық тексеру, Түркістан өлкесі, сенатор, граф К.К. Пален, 1908-1910 жж. сенаторлық тексеру материалдарын жүйелеу және жіктеу, деректерді тақырыптық топтау.

**ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА
МАТЕРИАЛОВ
СЕНАТОРСКОЙ
РЕВИЗИИ
ТУРКЕСТАНСКОГО
КРАЯ 1908-1910 ГГ.**

Выявление источников, содержащих достоверную и представительную информацию по проблемам социально-экономической истории, стоит в качестве сложной задачи при исследовании таких экономически слабо развитых регионов Российской империи, как Центральная Азия, уровень развития которых в конце XIX – начале XX века обуславливал ограниченное формирование здесь статистических материалов и делопроизводственных комплексов.

Решение задачи поиска источников заставляет обратить внимание на материалы специальных единовременных обследований отдельных краев и областей, в том числе документацию сенаторских ревизий. В дореволюционной России сенаторские ревизии являлись одной из форм чрезвычайного межведомственного или ведомственного надзора по административному управлению, главным образом, местному.

Начало существования сенаторских ревизий было положено указом Петра I от 4 апреля 1722 г. Сенату, в котором говорилось: «Для смотра военных дел в губерниях и провинциях, чтобы во всяких делах была правда, посылать каждый год из сенатских чинов по одному, да при нем из каждой коллегии по одному человеку» [1]. Необходимо отметить, что институт сенаторских ревизий утвердился не сразу. В течение XVIII в. сенаторские ревизии были единичным явлением. Лишь при Павле I этот институт был возрожден [2].

Правительство считало сенаторские ревизии наиболее надежным способом узнать истину и одним из лучших средств для надзора за губернской администрацией (ведомственные ревизии уже не могли удовлетворить правительство).

К помощи сенаторских ревизий царское правительство прибегало в тех случаях, когда было необходимо получить сведения о состоянии окраин, ознакомиться с деятельностью местных учреждений определенного ведомства, собрать материал для подготовляемой реформы какой-либо отрасли управления, «расправиться» с бунтующими крестьянами или расследовать обстоятельства расстрела рабочих демонстраций, обнаружить тайные связи должностных лиц с монополиями, вскрыть коррупцию и бюрократизм государственного аппарата, выявить задолженности по губерниям, «успокоить» и «отвлечь» обще-

ственное мнение от какого-либо обстоятельства: произвола местных властей, коррупции, расстрелов демонстраций и т.д. [3].

В течение длительного времени институт сенаторских ревизий играл известную роль в надзоре за управлением в России. В процессе производства ревизий отложилось большое количество документальных материалов, которые в ряде случаев, были получены из первых рук, минуя соответствующие канцелярии. Как правило, эти материалы более достоверны и критичны, чем документация обревизованных сенаторами учреждений.

Материалы сенаторской ревизии 1908-1910 гг. представляют собой источник по различным проблемам административно-политического устройства и социально-экономической истории Туркестанского края и входивших в его состав Самаркандской, Сыр-Дарьинской, Ферганской, Семиреченской и Закаспийской областей. Введение этих материалов в научный оборот способствует изучению ряда проблем истории Туркестана и, в частности, Семиреченской области. Актуальность задачи выявления содержащейся в названных материалах информации по социально-экономической истории обусловлена и тем обстоятельством, что открывается возможность более углубленного исследования проблем двух путей аграрной эволюции, роли национальных окраин в системе российского колониализма.

По широте охватываемых вопросов, по богатству и достоверности содержащихся в них сведений, материалы ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг. сенатора графа К.К.Палена трудно переоценить.

Отдельные данные, отложившиеся в материалах сенаторской ревизии 1908-1910 гг., неоднократно использовались исследователями в процессе изучения различных проблем истории Центральной Азии XIX – начала XX вв. Однако их использование до недавнего времени не сопровождалось детальным источниковедческим анализом и носило преимущественно иллюстративный характер. Эта ограниченность в использовании материалов сенаторской ревизии и послужила основной причиной самостоятельного изучения комплекса материалов ревизии. Из советских ученых только Н.В. Переудина серьезно занималась источниковедческим анализом комплекса материалов сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг. (применительно к истории Туркмении). В отдельных исследованиях советских авторов поднимался

вопрос о причинах и целях сенаторской ревизии 1908-1910 гг. [4].

Несомненный интерес с точки зрения использования материалов сенаторской ревизии Туркестанского края представляют работы и статьи казахстанского ученого П.Г. Галузо [5]. А.А. Сапелкин, отмечая важность материалов сенаторской ревизии 1908-1910 гг., в то же время справедливо критикует предложенную К.К. Паленом группировку хозяйств по данным географического расположения волостей и рельефу местности. В основу своей группировки населения по типу хозяйств А.А. Сапелкин положил специфику отраслей сельского производства [6].

Какие же причины побудили царское правительство назначить сенаторскую ревизию Туркестанского края? О назначении сенаторской ревизии был опубликован следующий приказ: «Государь Император в 8 день минувшего марта Высочайше повелел назначить Сенаторскую ревизию Туркестанского края; 19 того же марта Его Императорскому Величеству благоугодно было возложить эту задачу на присутствующего в Первом Департаменте Правительствующего Сената Гофмейстера графа Палена», так как граф К.К. Пален был не только ярким и последовательным защитником интересов царизма, но он также имел определенный опыт работы со статистическими материалами во время первой Всеобщей переписи населения 1897 г.

Далее в приказе говорилось о главной задаче ревизии: «Главная задача предстоящей ревизии – выяснить с возможной полнотой общую картину настоящего положения края, перед передачей его в ведение Министерства внутренних дел, исследовать некоторые более крупные вопросы, привлекающие к себе особенное внимание – каковы вопросы переселенческий, поземельного устройства, нужды горного дела, земского хозяйства, преимущественно Закаспийской области и другие. Вместе с тем ревизия должна дать весьма важный и ценный материал для работ образованного ныне особого вневедомственного совещания по составлению нового Туркестанского положения.

Военный министр не сомневается в том, что ревизия встретит самое полное и широкое содействие со стороны всех чинов администрации Туркестанского края и его населения» [7].

Край хотели передать в ведение Министерства внутренних дел (являвшегося основным законоопределяющим и законоконтролирующим органом государства), так как к моменту ревизии Туркестан находился в ведении Военного

министерства. Этим чисто формальным шагом царизм хотел показать, что Туркестан является для России не колонией, а ее составной частью. Но даже и эта формальная мера не была приведена в исполнение, в конце концов край так и не был передан для управления Министерству внутренних дел.

Было бы неверно считать, что главной задачей ревизии был только сбор материалов для составления нового Положения об управлении Туркестанским краем. Н.В. Переудина считает, что «причины, вызвавшие сенаторскую ревизию Туркестанского края, были более глубокими и таились в недрах самой колониальной политики царизма, гнилости и косности бюрократического аппарата, порочности военно-полицейских методов управления краем» [8].

После подавления Андижанского восстания 1898 г. в Туркестане царизм уже не мог поправить свое пошатнувшееся господство только посредством карательных мер. Исторические условия момента диктовали необходимость искать новые пути для прочного закрепления края в составе Российской империи, а это требовало проведения ряда реформ и, в первую очередь, реформы управления краем. На сенаторскую ревизию К.К. Палена как раз и возлагалась задача предоставить материал для составления нового Положения об управлении Туркестанским краем, которое должно было обеспечить упрочение политического господства царизма в крае и способствовать укреплению его экономических позиций «в плане усиления великодержавной колонизаторской политики в Туркестане в новых условиях» [9].

Туркестанский край на протяжении нескольких десятилетий являлся колонией Российской империи. Он обладал богатыми природными ресурсами. И не случайно министр финансов И.А. Вышеградский называл Туркестан «заметным алмазом в русской короне» [10], а граф К.К. Пален отмечал, что Туркестан «не может не привлекать к себе своим необъятным просторством» [11]. Туркестан как колония был крайне выгоден для царизма. Прямой непосредственный доход из Туркестана должен был исчисляться в 1896 г. в 60 млн. рублей [12].

Следует сказать, что еще в 80-х годах XIX в. в правительственных кругах возник вопрос об убыточности Туркестана. Но такая точка зрения была мнимой. Положение об «убыточности» Туркестана являлось основанием для усиления налогового обложения края с целью получения от него еще больших доходов. Вследствие чего

еще до начала ревизии в организационном плане сенатора вопросы экономического изучения Туркестанского края должны были занять известное место. К.К. Пален отмечал, что «для того, чтобы проводить какую-либо определенную политику в данной местности, необходимо точно выяснить, что же эта местность может дать, т.е. поставить диагноз ее современному богатству, определить ее баланс» [13].

Земельные отношения во всем Туркестане находились в хаотическом состоянии. Министерство финансов было вынуждено даже сознаться в том, что земли Туркестана «еще не измерены и даже подробно не сняты для плана» [14].

Неурядица в земельных отношениях повлияла и на состояние переселенческого дела в Туркестане, которое рассматривалось царским правительством как одна из важнейших мер для утверждения русского владычества в колониях. Этот факт признавал и граф К.К. Пален, когда писал о том, что присоединение Туркестана к России имело для русского правительства двойной интерес (не считая причин политического характера): с точки зрения финансовой политики, как источник государственных доходов и как новый рынок для сбыта продуктов внутреннего производства, а также с точки зрения колониальной политики, как новая область для перемещения избытков населения из центральных губерний [15]. Перед ревизией графа К.К. Палена стояла задача разобраться во всех этих вопросах.

Присоединив Туркестан к России, царское правительство создало здесь так называемую «военно-народную» систему управления. Назначенная ревизия должна была выяснить деятельность краевой и областной администрации, результаты насаждавшейся здесь системы «военно-народного» управления. С помощью сенаторской ревизии К.К. Палена «правительство выталось внести какую-либо ясность в этот вопрос. Естественно, что в условиях бюрократизма, волокиты и чиновничьего произвола центральные органы управления не могли хотя бы в относительно удовлетворительной форме обеспечить действенный надзор за местными учреждениями» [16]. Злоупотребления местных чиновников были настолько велики, что их признавала даже официальная пресса. Петербургская печать называла сенаторскую ревизию графа К.К. Палена «освежающей грозой» [17].

В состав ревизии во время обследования Семиреченской области входили: надворный со-

ветник Савич, коллежский асессор фон Розен, титулярный советник граф Капнист, коллежский секретарь князь Васильчиков, титулярный советник Логанов, не имеющий чина Кисляков [18]. Кроме того, к работам были привлечены также представители местного административного и судебного аппарата.

Ревизия началась 13 июля 1908 г. и в основном была закончена к началу 1909 г. За этот небольшой срок были подвергнуты обследованию все главные отрасли управления и хозяйства Туркестана. В ходе сенаторской ревизии было проведено самостоятельное статистическое обследование 12 уездов (из 15-ти) Самаркандской, Сыр-Дарьинской и Ферганской областей. Обследование было проведено путем сплошной переписи хозяйств в заранее намеченных типичных пунктах по программе так называемой «анкеты сенаторской ревизии». Эта анкета послужила основой для составления итоговых статистических таблиц. Однако, необходимо отметить, что по всем уездам Семиреченской области, а также по некоторым уездам других областей чинами ревизии не проводились статистические исследования, а использовались сведения Переселенческого управления и данные местной административной статистики [19].

В состав рассматриваемого комплекса входят как материалы, образовавшиеся непосредственно в процессе производства сенаторской ревизии, так и материалы, привлекавшиеся чиновниками ревизии в ходе обследования (законодательные и газетные публикации, делопроизводственная документация центральных и местных учреждений и др.). Основную ценность, безусловно, представляют материалы, образовавшиеся непосредственно в процессе ревизии, поскольку именно они наименее изучены.

В основу классификации и систематизации комплекса материалов ревизии 1908-1910 гг. мы положили классификацию, предложенную Н.В. Переудиной. Н.В. Переудина выделяет в особый комплекс документы о назначении ревизии, которые включают в свою очередь нормативные документы (указ царя, приказ Военного министерства, инструкция и особое наставление ревизующему сенатору), а также делопроизводственные документы (журнал Особого совещания и материалы переписки). Материалы, образовавшиеся непосредственно в процессе деятельности ревизующего сенатора и чиновников ревизии, очень обширны по количеству и различны по виду. Н.В. Переудина подразделяет их на следующие группы: 1) документация внут-

ренного делопроизводства; 2) статистические материалы; 3) жалобы и прошения; 4) итоговые документы. В первую группу включены только те документы, которые образовались и остались в делопроизводстве сенаторской ревизии. Эти документы отражают процесс делопроизводства сенаторской ревизии и подготовки ее итоговых документов. При дополнительной группировке документации внутреннего делопроизводства Н.В. Переудина приняла во внимание ее деление на различные виды специальной документации: учетную, программную, отчетную, распорядительную, протокольную, переписку [20]. Все виды перечисленной документации соподчинены и тесно взаимосвязаны друг с другом.

Строго говоря, статистические материалы, жалобы и прошения относятся к документации внутреннего делопроизводства. Выделение же этих материалов Переудиной в отдельные группы было вызвано или спецификой их происхождения (жалобы или прошения) или видовыми особенностями (статистические материалы).

В период 1908-1910 гг. население Туркестанского края подало в сенаторскую ревизию огромное количество жалоб и прошений. Жалобы делятся на две группы: коллективные и индивидуальные. Один из таких документов – жалоба крестьян селения Дмитриевского Пишпекского уезда, заявленная Сенаторской ревизионной комиссии на жителей поселка на участке Краснореченском – нам удалось обнаружить [21]. Эта группа документов показывает: население каких районов обращалось с жалобами и просьбами в сенаторскую ревизию; от каких групп населения поступали жалобы и прошения и по какой причине; были ли эти причины единичными или же общими.

К группе итоговых документов относятся «Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом», «Приложение в отчету по ревизии туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Материалы и характеристика народного хозяйства в Туркестане», «Всепопданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1906-1910 гг. по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом ревизии Туркестанского края» и книга (издание неофициальное) «Результаты произведенного под ближайшим руководством ревизующего по высочайшему повелению Туркестанский край сенатора гофмейстера гра-

фа К.К. Палена обследования правового быта туземного населения трех коренных областей Туркестанского генерал-губернаторства. Опыт систематического изложения главнейших начал шариата, применяемых ныне в трех коренных областях Туркестанского края».

Остановимся более подробно на характеристиках «Отчета...» и «Приложения». «Отчет», напечатанный в виде 15-ти книг, и «Приложение», напечатанное в виде трех книг, имеют четкую, общую для всех книг структуру, что отличает их от отчетов отдельных чиновников. Специфика «Отчета» и «Приложения» определяется также и тем, что они посвящены рассмотрению совокупности вопросов по определенным отраслям административно-политической или экономической жизни Туркестана. В отчетах же чиновников рассматривается один вопрос из этой совокупности.

Источниками сведений для «Отчета» и «Приложения» послужили: 1) данные специально проведенных сенаторской ревизией обследований; 2) делопроизводственная документация центральных и местных учреждений; 3) статистические публикации; 4) законодательные публикации; 5) историческая, географическая, экономическая и правовая литература.

Самостоятельное статистическое обследование было предпринято чинами ревизии для того, чтобы «проконтролировать имеющийся материал, пополнить и углубить его, рассмотреть в более детальных комбинациях те сведения, которые в материалах административной статистики представляются в виде общих итогов по разнообразным местностям» [22].

Книги «Отчета» и «Приложения» состоят, как правило, из введения, нескольких глав (или отделов) и заключения. Они снабжены справочным аппаратом, что облегчает их изучение. В большинстве книг в виде приложений или по ходу изложения вопроса включены дополнительно различные, соответственно характеру рассматриваемого вопроса, документальные материалы (статистические таблицы, инструкции, различные ведомости, выписки из некоторых законодательных актов, в том числе иностранных, доклады чинов туркестанской администрации и др.).

Описание административно-политического устройства и отраслей экономики Туркестана производится в книгах в следующем порядке: вначале дается историческая справка, затем рассматривается современное положение отрасли и предлагаются меры по обеспечению развития ее в интересах царизма. Собранные сенато-

рской ревизией сведения даны в книгах или в целом по Туркестану, где по ходу общего положения приводятся сведения относительно каждой из его областей, или же описанию каждой области отводится специальная глава.

Вторая часть первого отдела «Приложения», изданная под названием «Таблицы», представляет собой свод основных статистических данных по краю в целом и по каждой из областей. Эта книга состоит из двух отделов. В первый отдел включены таблицы, составленные по основным итогам первой всеобщей переписи 1897 г. и сведений местной административной статистики. Второй отдел составлен на основании данных, полученных в ходе специально предпринятого сенаторской ревизией самостоятельного статистического обследования Самаркандской, Сыр-Дарьинской и Ферганской областей и сведений по Закаспийской и Семиреченской областям, извлеченных из статистических материалов Переселенческого управления. Безусловно, не равнозначны по исторической значимости и информативности не только первая (текстовая со статистическими таблицами) и вторая части «Приложения», но и первый и второй отделы второй части «Приложения».

Многообразие проблематики книг «Отчета» и «Приложения» обусловило необходимость их тематической группировки. Они были разделены на четыре группы: 1) административное устройство; 2) правовое положение; 3) народное образование; 4) финансово-экономическое положение.

К первой группе относятся 6 книг «Отчета»: «Краевое управление», «Областное управление», «Уездное управление», «Сельское управление», «Русское и туземное управление», «Городское управление» и «Полиция безопасности». Ко второй группе относятся книга «Народные суды Туркестанского края» («Отчет»), а также книга «Опыт систематического изложения главнейших начал шариата», представляющая собой сборник статей шариата по некоторым отраслям мусульманского права. К третьей группе – книга «Учебное дело» («Отчет»). К четвертой книге относятся 7 книг «Отчета» и 3 книги «Приложения»: «Горное дело», «Государственные имущества», «Земское хозяйство», «Налоги и пошлины. Органы финансового управления», «Орошение в Туркестане», «Переселенческое дело», «Поземельно-податное дело» и «Приложение».

«Всепоподаннейшая записка» состоит из двух частей. Она посвящена описанию общих вопросов административно-правового устройства

Туркестана и создана на основе тех книг «Отчета», в которых эти вопросы рассмотрены специально. По сравнению с другими видами документов «Всепогоднейшая записка» наиболее ясно выражает характер сенаторской ревизии 1908-1910 гг., что собственно и обусловлено самим назначением этого вида документов.

Что же касается документов ЦГА РК, используемых при освещении отдельных вопросов, то здесь следует отметить следующее. Эти документы не столь многочисленны и поэтому их трудно подвергнуть более или менее приемлемой систематизации и классификации (встречаются распоряжения, приказы, докладные записки, справки, статистические листки и ведомости,

деловая переписка). Однако ценность этих документов довольно значительна и очень важна с точки зрения непосредственного использования первоисточника.

Предложенная выше систематизация материалов сенаторской ревизии позволяет учитывать их специфику, взаимосвязь и научное значение основных разновидностей материалов.

В заключение необходимо отметить, что поставленные в статье вопросы являются одним из важнейших элементов источниковедческого анализа комплекса материалов сенаторской ревизии. Они выясняют происхождение материалов, их полноту, представительность и достоверность.

Литература

- 1 Паина Э.С. Сенаторские ревизии и их архивные материалы (XIX – начало XX вв.) // Некоторые вопросы изучения исторических документов (XIX – начало XX вв.). Л., 1967. С.147.
- 2 Паина Э.С. Указ. соч. С. 169.
- 3 Паина Э.С. Указ. соч. С. 147-148.
- 4 Переудина Н.В. Причины и цели сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг.// Известия АН ТССР. СОН. 1976. №2; Переудина Н.В. Население Закаспийской области и его основные занятия по материалам сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг.// Известия АН ТССР. СОН. 1977. №1; Переудина Н.В. Материалы сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг. (Источниковедческое исследование). АДК. М. 1978; История Узбекской ССР. Т.1. Кн.2. Ташкент, 1956. С.287-290; Паина Э.С. Сенаторские ревизии и их архивные материалы (XIX – начало XX вв.)// Некоторые вопросы изучения исторических документов (XIX – начало XX вв.). Л., 1967. С.170; Шарова Н.П. Переселенческая политика царизма в Средней Азии // Исторические записки. 1940. Т.8. С.16; Вяткин М.П. Социально-экономическое развитие Средней Азии. Фрунзе. 1974.
- 5 Галузо П.Г. Туркестан – колония. Ташкент.1935; Галузо П.Г. Из истории аграрных отношений дореволюционного Семиречья (конец XIX – начало XX вв.) // Особенности аграрного строя в России. М., 1962; Галузо П.Г. Аграрные отношения на Юге Казахстана в 1867 – 1914 гг. – Алма-Ата, 1965.
- 6 Сапелкин А.А. Аграрные отношения в Киргизии в начале XX в. Фрунзе., 1977.
- 7 ЦГА РК. Ф.44. Оп.1. Д.2914. Л.2.
- 8 Переудина Н.В. Причины и цели сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг.// Известия АН ТССР. СОН. 1976. №2. С. 12.
- 9 История Узбекской ССР. Т.1. Кн.2. Ташкент, 1956. С. 287.
- 10 Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). – Ташкент, 1959. – С. 100.
- 11 Пален К.К. Приложение к отчету по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом. Материалы и характеристика народного хозяйства в Туркестане. СПб. 1911. Отд. 1. Ч.1. С.3.
- 12 Переудина Н.В. Причины и цели сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг. // Известия АН ТССР. СОН. 1976. – №2. – С. 13.
- 13 Пален К.К. Материалы и характеристика народного хозяйства в Туркестане. СПб. 1911. Отд.1. Ч.1. С.3.
- 14 РГИА. Ф.1396. Оп.1. Д.28. Л.15.
- 15 Пален К.К. Материалы и характеристика народного хозяйства в Туркестане. СПб. 1911. Отд.1. Ч.1. С.3.
- 16 Паина Э.С. Сенаторские ревизии и их архивные материалы (XIX – начало XX вв.) // Некоторые вопросы изучения исторических документов (XIX – начало XX вв.). – Л., 1967. – С. 148.
- 17 История Узбекской ССР. Т.1. Кн. 2. – Ташкент, 1956. – С. 106.
- 18 ЦГА РК. Ф.44. Оп. 1. Д. 2914. Л. 9.
- 19 Пален К.К. Материалы и характеристика народного хозяйства в Туркестане. – СПб., 1911. Отд. 1. Ч. 1. – С. 7-8.
- 20 Переудина Н.В. Материалы сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг. (Источниковедческое исследование). АДК. – М., 1978. – С. 10-11.
- 21 ЦГА РК. Ф.44. Оп.1. Д. 9684.
- 22 Пален К.К. . Материалы и характеристика народного хозяйства в Туркестане. – СПб., 1911. Отд. 1. Ч. 1. – С. 7.

References

- 1 Paina Je.S. Senatorskie revizii i ih arhivnye materialy (XIX – nachalo XX vv.) // Nekotorye voprosy izuchenija istoricheskikh dokumentov (XIX – nachalo XX vv.). L., 1967. S.147.
- 2 Paina Je.S. Ukaz. soch. S. 169.
- 3 Paina Je.S. Ukaz. soch. S. 147-148.
- 4 Pereudina N.V. Prichiny i celi senatorskoj revizii Turkestanskogo kraja 1908-1910 gg. // Izvestija AN TSSR. SON. 1976. №2; Pereudina N.V. Naselenie Zakaspijskoj oblasti i ego osnovnye zanjatija po materialam senatorskoj revizii Turkestanskogo kraja 1908-1910 gg. // Izvestija AN TSSR. SON. 1977. №1; Pereudina N.V. Materialy senatorskoj revizii Turkestanskogo kraja 1908-1910 gg. (Istochnikovedcheskoe issledovanie). ADK. M. 1978; Istorija Uzbekskoj SSR. T.1. Kn.2. Tashkent, 1956. S.287-290; Paina Je.S. Senatorskie revizii i ih arhivnye materialy (XIX – nachalo XX vv.) // Nekotorye voprosy izuchenija istoricheskikh dokumentov (XIX – nachalo XX vv.). L., 1967. S.170; Sharova N.P. Pereselencheskaja politika carizma v Srednej Azii // Istoricheskie zapiski. 1940. T.8. S.16; Vjatkin M.P. Social'no-jekonomicheskoe razvitie Srednej Azii. Frunze. 1974.
- 5 Galuzo P.G. Turkestan – kolonija. Tashkent.1935; Galuzo P.G. Iz istorii agrarnyh otnoshenij dorevoljucionnogo Semirech'ja (konec XIX – nachalo XX vv.) // Osobennosti agrarnogo stroja v Rossii. M., 1962; Galuzo P.G. Agrarnye otnoshenija na Juge Kazahstana v 1867 – 1914 gg. – Alma-Ata, 1965.
- 6 Sapelkin A.A. Agrarnye otnoshenija v Kirgizii v nachale XX v. Frunze., 1977.
- 7 CGA RK. F.44. Op.1. D.2914. L.2.
- 8 Pereudina N.V. Prichiny i celi senatorskoj revizii Turkestanskogo kraja 1908-1910 gg. // Izvestija AN TSSR. SON. 1976. №2. S. 12.
- 9 Istorija Uzbekskoj SSR. T.1. Kn.2. Tashkent, 1956. S. 287.
- 10 Aminov A.M. Jekonomicheskoe razvitie Srednej Azii (kolonial'nyj period). – Tashkent, 1959. – S. 100.
- 11 Palen K.K. Prilozhenie k otchetu po revizii Turkestanskogo kraja, proizvedennoj po vysochajsшему poveleniju senatorom gofmejsterom grafom K.K.Palenom. Materialy i harakteristika narodnogo hozjajstva v Turkestane. SPb. 1911. Otd. 1. Ch.1. S.3.
- 12 Pereudina N.V. Prichiny i celi senatorskoj revizii Turkestanskogo kraja 1908-1910 gg. // Izvestija AN TSSR. SON. 1976. – №2. – S. 13.
- 13 Palen K.K. Materialy i harakteristika narodnogo hozjajstva v Turkestane. SPb. 1911. Otd.1. Ch.1. S.3.
- 14 RGIA. F.1396. Op.1. D.28. L.15.
- 15 Palen K.K. Materialy i harakteristika narodnogo hozjajstva v Turkestane. SPb. 1911. Otd.1. Ch.1. S.3.
- 16 Paina Je.S. Senatorskie revizii i ih arhivnye materialy (XIX – nachalo XX vv.) // Nekotorye voprosy izuchenija istoricheskikh dokumentov (XIX – nachalo XX vv.). – L., 1967. – S. 148.
- 17 Istorija Uzbekskoj SSR. T.1. Kn. 2. – Tashkent, 1956. – S. 106.
- 18 CGA RK. F.44. Op. 1. D. 2914. L. 9.
- 19 Palen K.K. Materialy i harakteristika narodnogo hozjajstva v Turkestane. – SPb., 1911. Otd. 1. Ch. 1. – S. 7-8.
- 20 Pereudina N.V. Materialy senatorskoj revizii Turkestanskogo kraja 1908-1910 gg. (Istochnikovedcheskoe issledovanie). ADK. – M., 1978. – S. 10-11.
- 21 CGA RK. F.44. Op.1. D. 9684.
- 22 Palen K.K. . Materialy i harakteristika narodnogo hozjajstva v Turkestane. – SPb., 1911. Otd. 1. Ch. 1. – S. 7.

Жакупова Г.Т.
Доступ к архивным документам в зарубежных странах

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты решения проблемы доступа к архивным документам. Реализация принципа публичности архивов раскрывает широкие возможности для складывания свободной от идеологических и политических стереотипов системы, обеспечивающей их доступности. Определяются механизмы открытости архивных учреждений США и ряда европейских стран, а также политики доступа и соотношения конфиденциальной информации и уровней информационно-справочной и исследовательской службы. Отечественным архивным учреждениям необходимо постоянно соотносить их развитие с архивным делом и архивоведением зарубежных стран, проводя объективные исторические сравнения, подчёркивая положительное для архивной сферы Республики Казахстан.

Ключевые слова: архивная информация, рассекречивание, доступ к информации, архивно-информационное пространство.

Zhakupova G.T.
Access to archival documents in foreign countries

This article discusses some aspects of the solution to the problem of access to archival documents. The openness of archives reveals opportunities for folding free of ideological and political stereotypes system ensuring their availability. Defines mechanisms for openness archival institutions in the USA and several European countries, as well as defining access policies. In this regard, the ratio of solution to the problems of confidential information and levels of information and reference and research service. Domestic archival institutions must constantly relate their development to the archives and archival business in foreign countries, conduct objective historical comparisons, highlighting positive for archival sphere of the Republic of Kazakhstan.

Key words: archival information declassification, access to information, archive and information space.

Жакупова Г.Т.
Шетелдердегі мұрағат құжаттарына қол жеткізу

Бұл мақалада мұрағат құжаттарының қол жетімділігі мәселесін шешудің кейбір аспектілері қарастырылады. Мұрағаттардағы құжаттарды ашық ұстау принципін жүзеге асыру қолжетімділікпен қамтамасыз етіп отырған жүйенің саяси және идеологиялық стереотиптерінен тәуелсіз құрылуы үшін кең мүмкіндіктер аша түседі. АҚШ-та және бірқатар еуропалық елдерде мұрағат құжаттарын ашық ұстау механизмдері мен қол жетімділік саясаты анықталуда. Осыған байланысты конфиденциалды ақпараттар мен ақпараттық-анықтамалық және зерттеу қызметтері деңгейін сәйкестендіру мәселелері қарастырылады.

Отандық мұрағат мекемелерінің дамуын шетелдік мұрағаттар мен мұрағаттану саласымен үнемі объективті тарихи салыстырулар жүргізе отырып, Қазақстан Республикасының мұрағат саласы үшін қажеттілерін ескеріп сәйкестендіріп отыру қажет.

Түйін сөздер: мұрағат ақпараттары, құпиясыздандыру, ақпараттарға қол жетімділік, мұрағаттық-ақпараттық кеңістік.

ДОСТУП К АРХИВНЫМ ДОКУМЕНТАМ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

В конце XX – начале XXI веков кардинально изменяется среда обитания архивных документов и доступа к ним. Для этого времени характерно значительное расширение информационного пространства, освобождение от регламентации и цензурных запретов. Доступ к информации и сегодня является ведущей проблемой в архивной отрасли, «актуализирует подчас острые и деликатные страницы истории народов и государств, судеб и поступков людей давнего и недавнего прошлого» [1]. Провозглашение демократизации общественной жизни применительно к архивам предполагает формирование единого архивно-информационного пространства и превращение архивных учреждений в общедоступные институты службы социальной памяти общества. О том, под каким углом зрения рассматривается место архивов в современном обществе, свидетельствуют материалы XIV Международного конгресса архивов (Севилья, сентябрь 2000 г), одно из заседаний которого было посвящено проблеме «архив и общество». А.С. Киселев отметил в своем выступлении три главных принципа стратегической политики архивов в отношении с пользователями архивной информации – «открытость архивов для всех желающих, чем больше пользуются архивами, тем выше должно быть качество архивного обслуживания, расширение задач по использованию архивных документов» [2].

Демократизации архивов в Республике Казахстан началась с 1990-х на разном уровне посредством нормативно-правовых актов: Закон Республики Казахстан от 15.03.1999 N 349-І «О государственных секретах»; «Рассекречивание сведений и их носителей»; «Порядок рассекречивания носителей сведений, составляющих государственные секреты» [3]. Рассекречивание некоторых архивных фондов в Казахстане началось в 1987 году. С 1987 по 1991 год практически полностью ликвидирован Фонд секретного хранения дореволюционного периода, сокращен объем документов ограниченного доступа [4].

Данная проблема является актуальной в архивоведении зарубежных стран. В конце XX века в архивном деле зарубежных странах решается проблема доступа к документам, определяются принципы. Основанием являются два фактора: реализация права на информацию, обеспечение свободно-

го доступа к имеющей общественное значение информации, информационная открытость государственных органов являются важнейшими условиями функционирования правового государства, поскольку реализация права граждан на доступ к информации обеспечивает реальное участие граждан в жизни государства; право на доступ к информации и его соблюдение обеспечивает фактическую реализацию политических, социальных, экономических и культурных прав и свобод человека.

Организация доступа к архивным документам в США представляется интересным, так как американские архивисты имеют большой опыт в теоретическом и практическом решении проблемы. В Этическом кодексе архивиста («The Code of Ethics for Archivists»), принятом в 1980 году Обществом американских архивистов, основная профессиональная задача определяется как «защита открытого доступа, но с ограничениями, обеспечивающими защиту конфиденциальных сведений» [5]. Решение проблемы доступа к архивам включает разработку и определение политики доступа. В связи с этим расширяется круг проблем: защита личной и конфиденциальной информации, обеспечения сохранности, установления уровней информационно-справочной и исследовательской службы.

В проблеме доступа к архивам традиционно выделяются три аспекта: правовой, интеллектуальный и физический. Правовой устанавливает, кто и на каких условиях может пользоваться архивной информацией.

Интеллектуальный доступ предполагает необходимость соответствующей организации материалов в архивах посредством их классификации и описания и осуществляется через информационно-поисковые системы и информационно-справочную службу архивов. Под физическим доступом понимается обеспечение возможности изучения документов посредством организации читального зала и копирования документов.

Правовой доступ поддерживается действующим федеральным законом «О свободе информации» (Freedom of Information Act), а также законами штатов, конкретизирующими и детализирующими федеральные законы. Например, в Техасе в 1991 г. принят закон «Об открытых документах» (Texas Open Records Act), который декларирует право каждого гражданина на получение полной и исчерпывающей информации о деятельности местного правительства, официальных лиц и государственных служащих. Кро-

ме того, любой архив, особенно негосударственный, имеет право устанавливать собственные правила доступа к информации, не выходя за рамки федерального законодательства.

Секретные документы могут находиться только в федеральных архивах, поскольку только информации федерального уровня могут быть признаны секретными. Т. Шелленбергом еще в 1950-е годы перечислены документы, информацию которых целесообразно засекретить – документы военных и дипломатических ведомств, а также несколько основных групп: частная информация; бизнес-информация; личные дела служащих; информация о проведении расследований, в том числе служебных; ограничения, оговоренные фондообразователем. В Соединенных Штатах не пользователь доказывает, что ему нужна информация, а архив доказывает свое право ограничить доступ к информации.

В США «Правила рассекречивания правительственных документов и материалов регламентируются президентским распоряжением №11652 от 8.03.1972 года и директивой Совета национальной безопасности от 17.05.1972 года. Формально они устанавливают, что все секретные сведения и материалы, которым свыше 30 лет и более, подлежат рассекречиванию» [6]. В то же время руководителям военных, а также ряда других министерств и ведомств, предоставлено право и предписано задерживать практически на неопределенный срок рассекречивание документов, связанных с интересами «обеспечения национальной безопасности». Порядок допуска к секретным документам, установленный президентским распоряжением, предусматривает некоторую последовательность действий руководителя заинтересованного министерства. Он обязан выяснить, что такой допуск согласуется с интересами национальной безопасности; принять необходимые меры, гарантирующие, что секретные сведения или материалы не будут опубликованы или иными путями преданы гласности.

Международным Советом архивов в Эдинбурге в 1997 г. был принят «Европейский стандарт политики доступа к архивным документам», который касался, главным образом, государственных архивов. «Добиться единого, согласованного подхода в отношении доступа к документам в таком международном образовании, как Европейский союз, довольно проблематично, и это ясно видно из непростой истории развития законодательства по данному вопросу. С одной стороны, увеличение доступа к информации является неотъемлемым инструментом в

реализации политики прозрачности, открытости и публичности, важным аспектом в формировании открытого правительства, с другой стороны, принцип открытости не должен противоречить признанным и приемлемым критериям секретности. В отношении Европейского союза уместно говорить, что архивная политика представляет собой часть целостной стратегии управления информацией» [7].

В исследовании Сильвии Киргегард подчеркивается: «открытый доступ к государственным документам – больше секретности, меньше прозрачности» и отмечается: «перспективы расширения доступа к государственным документам мрачны. Недавние инициативы Совета Европы и принятие новой международной конвенции о доступе к официальным документам и предложением Европейской комиссии по пересмотру закона о доступе общественности фактически ограничивает права доступа. Предлагаемые законы позволят правительствам и Комиссия ЕС увеличить свои дискреционные полномочия контролировать поток информации» [8].

Хотя для архивной сферы невозможно установить жесткие унифицированные стандарты, поскольку архивы сформировались исторически. Выработав свои традиции, они в то же время являются частью государственной машины и развиваются в соответствии с национальным законодательством. Поэтому можно определить основные общие принципы для национальных архивов с учетом специфики каждой конкретной страны. Исходя из этого, Комитет Министров Совета Европы 13 июля 2000 г. утвердил «Рекомендации номер Р (2000)13 Комитета министров странам-участницам по европейской политике в отношении доступа к архивам» и рекомендовал правительствам государств-участников руководствоваться в своей законотворческой и правоприменительной деятельности принципами, изложенными в данной рекомендации. Согласно предложенным рекомендациям государства-участники должны гарантировать право каждого человека на доступ к официальным документам, находящимся в распоряжении органов государственной власти. Государства-участники вправе ограничивать право доступа к официальным документам. Ограничения должны быть четко установлены законом и проводиться в целях защиты: национальной безопасности, обороны и международных отношений, общественной безопасности» [9].

«В июле 2008 года во Франции был принят новый, третий в истории страны закон об ар-

хивах. Формально снизив сроки ограничения доступа, закон изменил порядок их расчета и подход к рассекречиванию, что специалисты называют «подарком историкам, сделанным за счет архивистов» [10]. Политика архивов в Великобритании строится в соответствии с Кодексом деятельности архивистов и делопроизводителей 2007 г., разработанным в соответствии с разделом 5 (14) Акта о защите данных 1998 г. и подписанного Национальным архивом Великобритании, Обществом архивистов, Обществом делопроизводителей, Национальной ассоциацией информационного менеджмента.

Итак, анализ проблем доступа стран Западной Европы и США показывает, что в настоящее время, благодаря процессам глобализации и интеграции мирового сообщества, в том числе и законодательной базы ЕС, происходит унификация подходов в решении проблем доступа к архивным материалам. Разработанный в странах ЕС порядок доступа, в том числе с условием развивающихся технологий, может быть учтен в процессе работы по совершенствованию вопросов доступа в архивной сфере Республики Казахстан. Прежде всего, при выработке единой со странами ЕС терминологической базы, составлением четких тематических групп документов, включающих конфиденциальную информацию, большей дифференциации различных тематических групп информации и более четкой регламентации прав и обязанностей архивистов и пользователей при работе с соответствующими документами. Архивные учреждения должны предоставлять жертвам нарушений прав человека свободный доступ к документам, свидетельствующим о нарушении прав указанных лиц, даже если доступ к этим документам закрыт или ограничен. Это положение соответствует «Принципам защиты и продвижения прав человека и противодействия безнаказанности» (2005 г.), принятым Комиссией ООН по правам человека, устанавливающим право доступа жертв преступлений к информации о нарушениях их прав. «Принципы» устанавливают особую роль архивов в предоставлении информации о нарушениях прав человека и право любого лица на ознакомление со своей персональной информацией, хранящейся в государственных архивах.

Архивисты должны принимать участие в принятии решений о принципах доступа к документам и в деятельности своих учреждений, направленной на совершенствования принципов доступа к документам в рамках действующего законодательства. Архивисты должны взаимо-

действовать с юристами в процессе реализации принципов ограничения доступа к документам. Архивисты должны располагать всей полнотой информации о составе и содержании архивных фондов, принципах ограничения доступа и использовать эту информацию при принятии общественно значимых решений. Они осуществляют мониторинг ограничений доступа к документам, их снятие, если это представляется возможным.

Таким образом, доступ к информации и поныне является важнейшей проблемой, без ее разрешения невозможно взаимодействие архивных учреждений с представителями исторической науки и общественности. Полноценное и разностороннее использование документальных богатств архивов возможно лишь при их открытос-

ти, т.е. при наличии свободного доступа граждан к архивным документам и научно-справочному аппарату. Если фонды надежно заперты в спецхране, вся работа по поиску источников, созданию и совершенствованию архивных справочников бессмысленна – документы не будут востребованы исследователями. Проблемы доступности архивов во многом зависят от вопроса засекречивания и рассекречивания. Проблема свободного доступа к архивам, очевидно, еще долго останется актуальной, так как она лежит в основе организации и функционирования архивной системы в любой стране, то есть существует дисбаланс между развитием общества вообще, архивной службы, конфиденциальной информации.

Литература

- 1 Афиани В.Ю. Ожидание перемен в деле рассекречивания документов КПСС: мнения хранителей и пользователей // Отечественные архивы. – 2001. – № 5. – С. 6.
- 2 Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика. – М., 2004. – 687 с. – С. 135.
- 3 Аналитический обзор о развитии архивного дела в Республике Казахстан в 1999–2010 гг. / сост. с.н.с. Е.Н. Сахарова. – М., 2012. <http://archives.ru/documents/methodics/review-archival-delo-sng/kazakhstan.shtml>
- 4 Елпатъевский А.В. О рассекречивании архивных фондов // ОА. – 1992. – №5. – С. 15.
- 5 Решетова А.А. Архивная политика Европейского союза. – С. 143. http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2012/2012_3_143_149.pdf
- 6 Federal Register. Washington. – 1972. – vol. 37. – №48, т. II.
- 7 The Code of Ethics for Archivists. 1980.
- 8 Sylvia Kierkegaard Open access to public documents – More secrecy, less transparency Original Research Article. Computer Law & Security Review, Volume 25, Issue 1. – 2009. – P. 3-27.
- 9 Прозорова В. Новый закон об архивах Франции // Отечественные архивы. – 2010. – № 1.
- 10 Principles of Access to Archives. Adopted by the AG Monon August 24, 2012 [Электронный ресурс] htcehc//<http://www.ica.org/>

References

- 1 Afiani V.Ju. Ozhidanie peremen v dele rassekrechivaniya dokumentov KPSS: mnenija hranitelej i pol'zovatelej // Otechestvennye arhivy. – 2001. – № 5. – S. 6.
- 2 Istochnikovedenie novejshej istorii Rossii: teorija, metodologija, praktika. – M., 2004. – 687 s. – S. 135.
- 3 Analiticheskij obzor o razvitii arhivnogo dela v Respublike Kazahstan v 1999–2010 gg. / sost. s.n.s. E.N. Saharova. – M., 2012. <http://archives.ru/documents/methodics/review-archival-delo-sng/kazakhstan.shtml>
- 4 Elpat'evskij A.V. O rassekrechivanii arhivnyh fondov // OA. – 1992. – №5. – S. 15.
- 5 Reshetova A.A. Arhivnaja politika Evropejskogo sojuza. – S. 143. http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2012/2012_3_143_149.pdf
- 6 Federal Register. Washington. – 1972. – vol. 37. – №48, т. II.
- 7 The Code of Ethics for Archivists. 1980.
- 8 Sylvia Kierkegaard Open access to public documents – More secrecy, less transparency Original Research Article. Computer Law & Security Review, Volume 25, Issue 1. – 2009. – P. 3-27.
- 9 Prozorova V. Novyj zakon ob arhivah Francii // Otechestvennye arhivy. – 2010. – № 1.
- 10 Principles of Access to Archives. Adopted by the AG Monon August 24, 2012 [Elektronnyj resurs] htcehc//<http://www.ica.org/>

Жакупова Г.Т., Полякова А.Р.

Тенденции в сфере комплектования государственных архивов

В статье раскрывается механизм комплектования архивных фондов Казахстана на начальном и современном этапах, критерии, расширившие теоретические и практические возможности научного отбора документов. Показана историография данной проблемы практического архивоведения, а также научно обоснованные критерии определения источников комплектования государственных архивов. Констатируется, что процесс комплектования и экспертиза взаимосвязаны. Отмечается, что содержание архивных фондов напрямую зависит от его комплектования с целью совершенствования качества. Формирование полноценной источниковой базы по истории Казахстана – это одна из задач практического архивоведения, и рассмотрение их тенденций в сфере комплектования архивов очень важная научная постановка проблемы.

Ключевые слова: комплектование, архивоведение, источники комплектования, теория экспертизы.

Zhakupova G.T., Polyakova A.R.

Trends in staffing the state archives

The article reveals the mechanism of acquisition of archival funds of Kazakhstan in the early stages and the modern criteria, extended the theoretical and practical possibilities of scientific selection of documents. It is shown that the historiography of the practical problems of archive, as well as science-based criteria for determining the sources of acquisition of state archives. It is stated that the process of recruitment and examination interrelated. It is noted that the contents of archival holdings depends on the acquisition in order to improve its quality. Forming a complete source base on the history of Kazakhstan – is one of the tasks of archival practice and consideration of trends in the acquisition of archives is an important scientific problem definition.

Key words: acquisition, archival, sources of acquisition, the theory examination.

Жақыпова Г.Т., Полякова А.

Мемлекеттік мұрағаттарды толықтыру саласындағы тенденциялар

Мақалада бастапқы және қазіргі кезеңдердегі Қазақстан мұрағат қорларын толықтыру механизмі құжаттарды ғылыми таңдаудың теориялық және тәжірибелік мүмкіндіктері, критерийлері ашылады. Тәжірибелік мұрағаттанудың аталмыш мәселелерінің тарихнамасы көрсетілген, сондай-ақ мемлекеттік мұрағатты толықтырудың деректерін анықтау критерийлері ғылыми негізделген. Толықтыру және экспертиза үдерістері бір-бірімен тікелей байланысты екендігі көрсетіледі. Мұрағат қорларының мазмұны оның сапасын арттыру мақсатымен толықтыруларға тікелей байланысты екендігі атап көрсетіледі. Қазақстан тарихы бойынша деректік толыққанды базаларды қалыптастыру – тәжірибелік мұрағаттанудың бірден-бір міндеті және мұрағаттарды толықтыру саласындағы тенденцияларын қарастыру мәселенің өте маңызды ғылыми қойылымы болып табылады.

Түйін сөздер: толықтыру, мұрағаттану, толықтыру көздері, экспертиза теориясы.

**ТЕНДЕНЦИИ В СФЕРЕ
КОМПЛЕКТОВАНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ
АРХИВОВ**

Архивы, являющиеся хранилищами исторической памяти, должны постоянно пополняться документами, отражающими материальную и духовную жизнь общества, имеющими историческое, научное, социальное, экономическое, политическое и культурное значение для Республики Казахстан. Механизм и основы комплектования архивных фондов Казахстана на начальном этапе связаны с тенденциями комплектования, которые определялись с 1918 года на всем постсоветском пространстве. А.Т. Абдулина подчеркивает, что «поскольку Казахстан являлся составной частью Российской Федерации, то огромное значение в создании краевого архивного фонда имела организационная деятельность Главного управления архивным делом РСФСР, которое в июле 1919 г. создало специальную комиссию для установления форм связи с архивными учреждениями республик. С целью распространения опыта архивного строительства в законодательной и практической сфере представители Росархива были направлены в союзные республики. 102 архива гражданских учреждений и общественных организаций, 22 архива было принято на хранение в архив Оренбургской губернии. Постановлением ЦИК Туркеспублики от 30 октября 1919 г. и приказом Совета культуры и просвещения от 19 ноября этого же года было создано Центральное управление архивным делом (Цуардел) Туркестанской АССР, которое было в ведении заместителя наркома финансов Кучербаева (казаха по национальности). В архивном строительстве этого региона определённую роль сыграла и деятельность комиссии ВЦИК и СНК РСФСР, имеющей в Туркестане полномочия высшего государственного и партийного органа» [1]. Л.М. Хасанаева определяет, что «в течение 1926-1927 гг. в архивохранилище было принято около 50 фондов дореволюционного периода, в том числе материалы КазЦИК, КазСНК, СТО, Военно-революционного комитета Киргизского края, Тургайского областного военного комиссариата и другие. Большая работа проделана по взятию на учет архивов действующих учреждений и их инвентаризации по вопросам архивного дела и постановке текущего делопроизводства. В середине 1930 года в КазЦАУ было сосредоточено 300 важных фондов» [2].

В историографии второй половины XX века становление теории отбора документов на государственное хранение косвенно рассматривалось в работах Н.А. Орловой, В.Н. Автократова [3]. При изучении региональной истории архивного дела уделяется внимание и вопросам истории комплектования советских архивов. В частности, Е.В. Булюлина рассматривает становление критериев ценности документов.

Научной основой комплектования государственных архивов является экспертиза ценности документов. Комплектование и экспертиза – взаимосвязанные процессы и обуславливают друг друга. Кроме того, процесс комплектования архивов связан с теорией социального управления. Комплектование выступает как важная сторона экспертизы ценности документов и как её конечная цель. В то же время комплектование включает самостоятельный комплекс вопросов, которые определяют его относительную самостоятельность.

Значимость состава и содержания архивных фондов, хранящихся в архиве, также требует исследования вопросов комплектования с целью совершенствования его качества. Мы придерживаемся точки зрения В.Н. Автократова, который отмечал: «функция накопления документной ретроспективной информации в пределах Государственного архивного фонда реализуется в двух тесно связанных задачах: отбор документов на государственное хранение (что предполагает и отбор для уничтожения) и собственно комплектование, которое понимается автором как задача в основе организационно-методического характера. До конца 1950-х годов комплектование и отбор документов рассматривались как в значительной мере самостоятельные разделы архивоведения. Тенденция их сращения в полной мере проявилась в 1960-е годы, причем вопросы определения ценности, обнаружившие исключительную теоретическую сложность, приобрели преобладающее значение. Поэтому теория, исследующая функцию накопления, получила название теории экспертизы. Хотя решение задачи комплектования она обеспечивает не полностью, но на главный вопрос – что следует принимать на постоянное хранение? – отвечает. Она не освещает только вопросы организации и методики» [4].

На современном этапе комплектование архивов решается в ходе последовательного цикла операций, которые имеют количественную и качественную шкалу измерения. При количественной оценке на первый план выходят объемные

показатели, которые отражены в планах, отчетах и информационных документах государственных архивов: «общее число источников комплектования архива и динамика их изменения; процентное соотношение между организациями, включенными и не включенными в списки источников комплектования архива по отраслям и регионам, а также отличающимися по форме приема документов (сплошной, выборочный, опосредованный); количество дел, включенных в описи, утвержденные ЭПК архивных учреждений; количество дел, принятых на государственное хранение по архиву в целом, по группам документов, по отраслям, по фондам и другим признакам. Они вычисляются достаточно легко, постоянно используются» [5].

Качественные итоги комплектования выражаются через понятия: «качество комплектования», «полнота архивного фонда» и «качественный состав архивного фонда». Исследователь З.П. Иноземцева первой делает попытку определить качество комплектования через колебания в видовом составе принятых в госархивы документов, с учетом оценки полноты фондов [6]. Далее в комплексной работе ВНИИДАД «Система контроля и оценки качества работ в государственных архивах» определены критерии качества работы по комплектованию, в их представлении, это содержательная оценка труда работников архива, а не информационное состояние принятых на государственное хранение фондов. Качество комплектования должно оцениваться рядом взаимосвязанных признаков: оптимальная полнота фондов архива; степень информативности фондов; уровень «чистоты» технологии отбора документов на госхранение; правильность оформления и формирования дел [7]. «Под дефиницией «Определение источников комплектования государственных архивов» понимается: изучение структуры и организационной основы отраслевой системы (организации); анализ основных направлений деятельности отраслевой системы (организации), определение состава и содержания образующегося в ее деятельности комплекса документов; определение формы приема документов от организаций, включенных в Список источников комплектования государственных архивов; проведение необходимого комплекса практических мероприятий по включению организаций в Список комплектования государственного архива» [8].

Экспертиза старается при отборе избежать больших потерь информации, но принять на

хранение все невозможно, поэтому возникает приоритет более ценного перед менее ценным. В современном архивоведении закрепилось представление о неодинаковой ценности документов. Критерии ценности документов – система научно обоснованных признаков, на основании которых определяется степень ценности документов. Начиная с 1970-х до начала 1990-х гг. в архивоведении действовала система критериев, состоящая из 3 групп: происхождения, содержания и внешних особенностей.

Архивный фонд формируется не как фрагментарный набор интересных документальных комплектов, а как целостное явление, дающее представление о взаимосвязях исторических процессов. На современном этапе в новых условиях задача архивистов остается прежней – обеспечить комплектование Архивного фонда так, чтобы он отвечал потребностям общества и государства. В архивной отрасли Республики Казахстан сегодня вопросы комплектования, как и другие вопросы архивного дела, регулируются нормативными актами: Законом Республики Казахстан от 22 декабря 1998 года № 326-1 «О Национальном архивном фонде и архивах», статьей 5. Основы формирования, источники пополнения Национального архивного фонда». Нормативные акты, которые касаются комплектования архивов в Республике Казахстан по различным сферам деятельности, представлены в виде: приказов, рекомендаций, инструкций, правил, методических рекомендаций, типовых положений, примерных списков видов учреждений, организаций и предприятий, являющихся источниками комплектования государственных архивов» [9].

«Единые правила организации комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда», утвержденные приказом Министра культуры и информации Республики Казахстан от 29 декабря 2009 г. № 185», определяет:

- § 1. Источники комплектования архива
- § 2. Составление и ведение списков источников комплектования архива
- § 3. Экспертиза ценности документов
- § 4. Прием, передача архивных документов
- § 5. Взаимодействие архива с источниками комплектования» [10].

В методических рекомендациях по определению источников комплектования государственных архивов отмечается, что «важнейшим условием оптимизации состава и содержания

документов Национального архивного фонда Республики Казахстан, создания полноценной источниковой базы, всесторонне и объективно отражающей историю развития государства и общества, является определение источников комплектования государственных архивов страны». В данном документе рекомендации раскрывают: принципы и критерии определения организаций-источников комплектования государственных архивов; этапы работы по их определению; примерную форму Списка организаций-источников комплектования государственного архива; примерную классификационную схему построения данного Списка» [11].

Решение вопросов комплектования Национального архивного фонда Республики Казахстан находится в прямой зависимости от состояния экономики, уровня развития науки и культуры, от системы документирования и организации работы с документами в ведомствах, а также от достижений архивоведения.

Таким образом, для современного этапа общественного развития характерно значительное увеличение количества документов, что является результатом политических, экономических, общественных, научных, инновационных процессов и ряда других причин. К их числу следует отнести развитие всех областей экономического и социально-культурного строительства, усложнение управленческих процессов, расширение тематики научных исследований, дальнейшее совершенствование системы образования, повышение политической и творческой активности членов общества и др.

В связи с объективным процессом увеличения количества создаваемых документов и их качественного изменения основным направлением в теории и практике архивного дела является проблема оптимизации состава и содержания архивного фонда страны. Вопросы комплектования государственных архивов и экспертизы ценности документов неразрывно связаны с решением этой важной задачи архивной службы Республики Казахстан.

При формировании Архивного фонда наблюдается целостность правовых, организационных, научных и методических принципов. Для выполнения государственным архивом задач по формированию на государственное хранение представительного массива документов современного периода устанавливаются двухсторонние отношения с учреждением-сдатчиком документов. Правовой основой определения

организаций-источников комплектования государственных архивов являются законы и нормативные правовые акты Республики Казахстан, нормативные правовые акты субъектов об архивном деле, а также нормативные акты, определяющие систему управления, ее функционирование, цели и задачи организаций, процесс документирования их деятельности.

Кроме того, как отмечает В.Н. Автократов: «толчком к самой реформе комплектования явились многие наблюдения о нулевой интенсивности использования фондов организаций низкого ранга, заполонивших местные архивы. Но отсутствие потребности в таких документах обусловлено их ничтожно малой информативностью» [12].

Литература

- 1 Абдулина А.Т. Состояние архивного дела в Казахстане после победы октябрьской революции // Вестник КазНУ. – 2011.
- 2 Хасанаева Л.М. Казахстанские архивы в период установления и укрепления тоталитарной системы 20-30 годы XX века // Вестник КазНУ. – 2011.
- 3 Орлова Н.А. Некоторые понятия теории познания и их значение для экспертизы ценности документов // Тр. МГИАИ. – М., 1975. – Т. 31. – Вып. 2. – С. 14-19. Автократов В.Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – С. 134, 138.
- 4 Автократов В.Н. Источниковедческий и информационный подходы в теории экспертизы ценности: Вопросы анализа архивоведческих критериев ценности // Материалы к Научной конференции по проблемам комплектования документальными источниками государственных архивов в СССР. – М., 1974. – Ч. 1. – С. 17-18.
- 5 Алексеева Е.В. Архивы и право [Текст]: современное состояние и перспективы развития / Е.В. Алексеева, Е.М. Бурова // Делопроизводство. – 2003. – № 2. – 18 с.
- 6 Автократов В.Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – С. 133.
- 7 Архивный вестник: Сборник статей и материалов Научно-методического совета архивных учреждений Центрального федерального округа России. – 2005. – Вып. 3(9).
- 8 Методические рекомендации по отбору на государственное хранение документов-источников комплектования выборочного приема. – Усть-Каменогорск, 2005.
- 9 Закон Республики Казахстан от 22 декабря 1998 года № 326-1 «О Национальном архивном фонде и архивах». Приказ Министра связи и информации Республики Казахстан от 16 ноября 2011 года № 348 «Об утверждении положений о Центральной экспертно-проверочной комиссии и экспертно-проверочных комиссиях центральных государственных и специальных государственных архивов» (с изменениями по состоянию на 11.11.2014 г.).
- 10 «Единые правила организации комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда», утвержденные приказом Министра культуры и информации Республики Казахстан от 29 декабря 2009 г. №185.
- 11 Сариева Р. Методические рекомендации по определению источников комплектования государственных архивов. – Алматы, 1999.
- 12 Автократов В.Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – С. 134, 156.

References

- 1 Abdulina A.T. Sostojanie arhivnogo dela v Kazahstane posle pobedy oktjabr'skoj revoljucii // Vestnik KazNU. – 2011.
- 2 Hasanaeva L.M. Kazahstanskije arhivy v period ustanovlenija i ukreplenija totalitarnoj sistemy 20-30 gody HH veka // Vestnik KazNU. – 2011.
- 3 Orlova N.A. Nekotorye ponjatija teorii poznanija i ih znachenie dlja jekspertizy cennosti dokumentov // Tr. MGIAI. – M., 1975. – T. 31. – Vyp. 2. – S. 14-19. Avtokratov V.N. Teoreticheskie problemy otechestvennogo arhivovedenija. – M., 2001. – S. 134, 138.
- 4 Avtokratov V.N. Istochnikovedcheskij i informacionnyj podhod v teorii jekspertizy cennosti: Voprosy analiza arhivovedcheskih kriteriev cennosti // Materialy k Nauchnoj konferencii po problemam komplektovanija dokumental'nymi istochnikami gosudarstvennyh arhivov v SSSR. – M., 1974. – Ch. 1. – S. 17-18.
- 5 Alekseeva E.V. Arhivy i pravo [Tekst]: sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija / E.V. Alekseeva, E.M. Burova // Deloproizvodstvo. – 2003. – № 2. – 18 s.
- 6 Avtokratov V.N. Teoreticheskie problemy otechestvennogo arhivovedenija. – M., 2001. – S. 133.
- 7 Arhivnyj vestnik: Sbornik statej i materialov Nauchno-metodicheskogo soveta arhivnyh uchrezhdenij Central'nogo federal'nogo okruga Rossii. – 2005. – Vyp. 3(9).
- 8 Metodicheskie rekomendacii po otboru na gosudarstvennoe hranenie dokumentov-istochnikov komplektovanija vyborochnogo priema. – Ust'-Kamenogorsk, 2005.

9 Zakon Respubliki Kazahstan ot 22 dekabnja 1998 goda № 326-1 «O Nacional'nom arhivnom fonde i arhivah». Prikaz Ministra svjazi i informacii Respubliki Kazahstan ot 16 nojabnja 2011 goda № 348 «Ob utverzhdenii polozhenij o Central'noj jekspertno-proveročnoj komissii i jekspertno-proveročnyh komissijah central'nyh gosudarstvennyh i special'nyh gosudarstvennyh arhivov» (s izmenenijami po sostojaniju na 11.11.2014 g.).

10 «Edinye pravila organizacii komplektovanija, hranenija, ucheta i ispol'zovanija dokumentov Nacional'nogo arhivnogo fonda», utverzhdennye prikazom Ministra kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan ot 29 dekabnja 2009 g. № 185.

11 Sarieva R. Metodicheskie rekomendacii po opredeleniju istočnikov komplektovanija gosudarstvennyh arhivov. – Almaty, 1999.

12 Avtokratov V.N. Teoreticheskie problemy otechestvennogo arhivovedenija. – M., 2001. – S. 134, 156.

Мұхатова О.Х.

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» – тарихи және тарихнамалық дерек

Мақалада энциклопедист ғалым әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» еңбегі тарихи және тарихнамалық дерек ретінде қарастырылады. Автор ғұламаның өмір-баянына қысқаша тоқталып өткен. Еңбек тарихи жазба дерек ретінде талданып, оның пайда болуы объективтілігі, сақталуы, түпнұсқалығы, түрі мен типі, шынайылық дәрежесі, құндылығы анықталған. Сонымен қатар шығарма тарихнамалық дерек ретінде сипатталып, оның жазылуының принциптері көрсетілген. Еңбектің тарихнамалық фактілері, олардың мәні, маңызы айқындалған. Әл-Фарабидің аталған еңбегі арқылы ортағасырлық тарихи ойдың дамуына қосқан үлесіне баға берілген. Автор ғұлама ғалымның ғылым мен қоғам туралы пікірлерін келтірген. Ғалымның пікірі бойынша қоғамды, яғни мемлекетті басқару, оның түрлері мен жолдары мысал келтіру арқылы қарастырылады. Нағыз бақытты қоғам заңдар үстемдік ететін, демократиялық ұстанымдар орын алған мемлекетте ғана болатындығы жайында мәселе ауқымында талданады. Мемлекетті басқарудың гуманистік бағыты, билеушінің табиғи қабілеті мен дарынының болуы, билік басына халықтың қалауымен ғана келуі мәселелері ғұламаның еңбегінен алынған сілтемелерді талдау негізінде баяндалған.

Түйін сөздер: әл-Фараби, қайырымды қала, тұрғындардың көзқарастары, трактат, тарихи дерек, тарихнамалық дерек, қоғам, шын бақыт, басқару, билеуші, билік.

Mukhatova O.H.

«Treatise on the views of residents of a virtuous city» – the historical and historiographical source

The paper work of Al-Farabi «The views of residents virtuous city» is regarded as a historical and historiographical source. The author briefly stopped on the biography of the scientist-scientist. Work analyzed as a written historical source, defined the objectivity of its appearance, preservation, authenticity, appearance and type, the degree of reliability, value. As well as writing characterized as historiographical source, the principles of his writing. Facts determined historiographical labor, their nature, value. Through the work called al-Farabi, the contribution of the scientist in the development of medieval historical thought. The author cites the views of scientists about science and society. According to the scientist considered the example of governance of society, ie, state, its forms and ways. Analyzes the problems in the context of this happy society, which is dominated by laws, there is a democratic approach. Based on the analysis of quotations from the work of the scientist presents humanistic approach of government, the need for natural ability and talent ruler come to power only with the support of the people.

Key words: al-Farabi, the virtuous city views of residents, treatise, historical source, historiographical source, society, true happiness, government, ruler, power.

Мұхатова О.Х.

«Трактат о взглядах жителей добродетельного города» – исторический и историографический источник

В статье труд Аль-Фараби «Взгляды жителей добродетельного города» рассматривается как исторический и историографический источник. Автор коротко остановился на биографии ученого-энциклопедиста. Анализируются объективность его появления, сохранение, подлинность, вид и тип, степень достоверности, ценность. Через названный труд аль-Фараби оценен вклад ученого в развитие средневековой исторической мысли. Автор приводит взгляды ученого о науке и обществе. Рассмотрены взгляды на вопросы управления общества, т.е. государства, его формы и пути. На основе анализа цитат из работы ученого излагается гуманистический подход государственного управления, необходимость наличия природных способностей и таланта правителя, приход к власти только при поддержке народа.

Ключевые слова: аль-Фараби, добродетельный город, взгляды жителей, трактат, исторический источник, историографический источник, общество, настоящее счастье, управление, правитель, власть.

**«ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА
ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ
КӨЗҚАРАСТАРЫ
ТУРАЛЫ ТРАКТАТ» –
ТАРИХИ ЖӘНЕ
ТАРИХНАМАЛЫҚ
ДЕРЕК**

Тарихи танымның даму жолдарын бірізді қарастыра отыра тарихнамалық дерек ғылымының қозғаушы күштерінің, әртүрлі ғылыми мектептердің бағыттарының пайда болуының және ауысуының заңдылықтарын, олардың объективті шынайылықтың көрсеткіштеріне орай қалыптастырған тұжырымдамаларының, сол ғылыми ой-тұжырымдардың өз заманының қоғамдық өміріндегі, тарих ғылымын дамытудағы маңызын айқындауға мүмкіндік береді. Тарихи дерек адамның тұлғалық өзіндік санасының және адам мен қоғамның өзара қарым-қатынастарының эволюциясы тұжырымдамасымен байланысты қалыптасады. Адамзаттың дамуы барысында оның шығармашылық мүмкіндіктері және өз тәжірибесін материалдық бейнелерде түрлі жолдармен қалдыруда жаңа тарихи деректер пайда болып, олардың қасиеттері, түрлік құрылымдары өзгеріске ұшырайды. Сондай өз заманында озық ойлы тарихи және тарихнамалық дерек қалдырған әлемдік ауқымдағы ғалым – Әл-Фараби.

Абу Насыр Әл-Фараби – ортағасырлық Шығыстың ұлы энциклопедист ғұлама ғалымы. Ғұламаның толық аты – Абу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлаг Әл-Фараби ат-Турки. 870 жылы Ұлы Жібек жолының бойына орналасқан орта ғасырдағы саяси және экономикалық, мәдени орталықтарының бірі болған Фараб қаласында дүниеге келген. Ұлы ғалымның есімін ұлықтаған орта ғасырдағы Фараб қаласы кейіннен Отырар деп аталғандығы мәлім. Көптеген ғалымдардың айтуынша, Әл-Фараби түріктің танымал әскери қолбасшысының отбасынан шыққан. Оның толық атындағы «тархан» деген сөз бұған дәлел бола алады.

Әл-Фараби жас кезінен-ақ туған қаласын тастап, білім жолын қуып, мұсылмандардың үлкен мәдени орталықтары – Бұхара, Мерв, Хорран, Александрия, Каир, Дамашықта болады. Әл-Фарабидің көп жылдар бойғы тұрған екінші отаны сол кездегі барлық араб-мұсылман елдерінің мәдени астанасы – Бағдад қаласы болды. Мұнда ол алдыңғы қатарлы мұсылман және ежелгі дәуір ғалымдарының шығармаларын оқиды, Шығыстың көрнекті ғалымдарымен араласып, уақыт өте олардың арасынан озық орын алады. Өзінің терең білімі мен қабілеті, жоғары адами қасиеті, озық ойының арқасында, осы Бағдадта «Муаллим асана», яғни «екінші мұғалім» аталды. Шығыста Аристотель-

дің «бірінші» екені белгілі. Алайда жамандардың өзінен білімді адамды көре алмаушылығы Әл-Фарабиді Бағдадтан кетуіне мәжбүр етті. Өмірінің соңғы жылдарын ұлы ғалым Алеппо мен Дамаскіде өткізді. Бұл жерлерде Әл-Фараби жергілікті әкімдердің сыйы мен рақымшылығына бөленді, алайда осыған қарамастан, ол билеуші сарайында қалмады.

Ғалым өзінің қарапайым еңбекақысымен өмір сүріп, Дамашықта 80 жасында қайтыс болды.

Әл-Фараби – әлемдік деңгейдегі ойшыл, ғалым. Өз шығармаларында ол араб, парсы, үнді, ежелгі және төл түрік мәдениетін бір-біріне ұқсатып, жақындастырып, жинақтады. Оның қызығушылық деңгейінің шеңбері өте кең болды. Әл-Фарабидің ой-өрісі сол кезеңдегі әйгілі ғылым мен мәдениет салаларының бәрін қамтыды. Ол астрономия, логика, музыка теориясы және математика, социология және этика, медицина және психология, философия және құқық, өнер мен әдебиет, поэзия және музыка бойынша еңбектер жазды. Мамандардың есебі бойынша, Әл-Фараби 200-ден астам шығарманың авторы. Бұлар – трактаттар мен философиялық еңбектер, музыка және поэзия. Оның әлемге әйгілі болған еңбектері: «Ғылымның саралануы туралы сөз», «Рақымшыл қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактат», «Музыканың үлкен кітабы», «Альмагестке түсінік», «Диалектика», «Метафизика», «Ғылымның шығу тегі туралы», «Әріптер кітабы» және тағы басқа [1, 61-62 бб.].

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Сұрақтардың мәні», «Платон мен Аристотель көзқарастарының ұқсастығы туралы» еңбектері – IX-XII ғасырлардағы отандық тарихи ойдың дамуына қосылған сүбелі үлес. Біздің бүгінгі сөз еткелі отырғанымыз ғалымның «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайындағы трактат. Азаматтық ғылым, юриспруденция және догматикалық діни ілім туралы» еңбегі [1, 63-70 бб.]. Аталмыш шығармалар бір жағынан өз заманынан, ондағы саяси-қоғамдық қатынастардан, ортағасырлық Отан тарихынан біршама құнды мәліметтер беретін тарихи жазба дерек, екінші жағынан ортағасырлардағы тарихи ой мен тарихи білімнің жай-күйін айқындайтын тарихнамалық дерек болып саналады. Ең алдымен «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатты» тарихи жазба дерек ретінде талдайтын болсақ, онда оның пайда болуы объективтілігіне тоқталу қажет. Еңбектің дүниеге келуіне IX-X ғасырлардағы түркі дүниесіндегі мәдени құндылықтар,

дүниетаным, салт-дәстүр, Шығыс пен Батысты жалғастырған Ұлы Жібек жолы, сол арқылы мәдениеттердің тоғысуы, сонымен қатар Әл-Фарабидің өмірге келуі, оның Азия елдерінде терең, әрі жан-жақты білім алуы ықпалын тигізді. Шығарма ұзақ уақыт бойы қолжазба түрінде әлемдік кітап қоймаларында сақталып келді. Еңбек алдымен орыс тіліне, тек соңғы жылдары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында тұңғыш рет қазақ тіліне аударылды. Айта кетерлік жайт, зерттеушілер бұл еңбекті тек орыс тілді басылымдар арқылы зерттеп келді. Орыс тіліндегі аудармаларда тілдік, этнографиялық айырмашылықтардың қазақ тілді қауымға түсініксіз тұстары болған. Мұның бәрі реттеліп, қазақ тіліне аударылып жеткізілуі аталған материалдарды тек қазақ тілі мен тарихына жақындата түседі [1, 5 б.]. Жазба деректің дүниеге келген уақытын X ғасырдың бірінші жартысы деп санауға болады, өйткені осы кезде ғұлама астары терең еңбектер жазуға ден қойған. Деректің пайда болған жерін Дамашық қаласы деп топшылауға болады, себебі ұлы ғалым осы қалада ұлы ғалым Алеппомен бірге өткізді. Осы қалада әл-Фараби жергілікті әкімдердің сыйы мен рақымшылығына бөленді, әлемдік тарихи ойдың жауһары саналатын еңбектер жазуға алғышарттар тудырылған. Дерек авторының әл-Фараби екендігі дау тудырмайды. Барлық еңбектерін бір бірімен салыстыратын болсақ, онда олардың барлығынан әл-Фарабидің ой-өрісі, дүниетаным деңгейі, қызығушылық шеңбері айқын көрініс тапқандығы анық байқалады. Еңбектің мазмұны көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, ғылымның бір саласы – фарабитанудың қалыптасуына ықпал етті. Деректің түрі және типі жағынан айқындайтын болсақ, ол жазба, әрі қайталанбайтын дерек болып табылады. Барлық типтік сыныптаулар кезінде негізгі топқа жататын жазба деректер. Жазба деректердің аса көп мөлшерде кездесетіндігінен олармен жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік алу үшін зерттеушілер оларды әр түрге бөледі. Мұндағы негізгі принцип жазба деректердің пайда болуының, формасы мен мазмұнының және арналған мақсатының бірлігі. Жалпы жазба деректердің мынадай түрлерін атауға болады: жылнамалар, жеке тектік құжаттар, әдеби ескерткіштер, публицистикалық және саяси шығармалар, ғылыми еңбектер, мерзімді басылымдар [5]. Біз талдап отырған дерек ғылыми еңбекке жатады. Жазба дерек ретіндегі маңызы туралы айтатын болсақ, ол ортағасырлық Қазақстан тарихы бойынша дереккөзі, адамзаттың

ақыл-ойының қазынасының бір бөлшегі болып саналады.

«Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастарын» тарихнамалық дерек ретінде сипаттайтын болсақ, онда мына төмендегілерді баса айту қажет. Біріншіден, бұл трактат тарихнамалық дерек ретінде дербес зерттеуге жатады. Әуелгі уақыттарда қолжазба ретінде сақталған еңбек соңғы жылдары кітап түрінде жарияланған. Шығарма тарихилық, шынайылық және әлеуметтік принциптерге негізделіп жазылған. Зерттеу әдістері де әртүрлі. Еңбектің жалпы мазмұны азаматтық ғылым, заңтану, догматикалық діни ілім, қоғамды басқарудың негіздері туралы ғұламаның ой-тұжырымдарынан құралған. Ғылыми зерттеудің тарихнамалық фактілері қайталанбайтын болып келеді [6]. Ғалым қоғам және оны басқару туралы жазған. Ғұламаның қоғам деп отырғаны мемлекет, яғни билеушілер қоғамды мемлекет арқылы басқарады. Мемлекетті басқару үшін адамға қабілет, мінез, ақыл-ой, дарын керектігін баса айтқан. Бұларды ол саясат туралы ғылым ретінде қарастырған. «Ол [бұл ғылым] әлгіндей әрекеттер мен мінез-құлық белгілі бір әдіспен басқарғанда, осы әрекеттерді, мінез-құлықты, сапаларды, қасиеттер мен ниет-құлықты қалалар мен халықтар арасында нығайта түсетіндей етіп басқарғанда ғана, жоғалып кетпес үшін сол қалалар мен халықтарда осы қасиеттерді сақтағанда ғана болатынын түсіндіреді. Бұлай басқару үшін осыларды нығайтып, баянды етілген тәртіпті сақтау үшін сол әрекеттерге итермелейтін белгілі бір жұмыстың жүргізілуі немесе соған қабілеттің болуы шарт. Міне, осы жұмыс пен қабілет дегеніміз, патшалық немесе жоғарғы өкімет билігі, мұны адам не деп атаса да өз еркі. Ал саясат осындай жұмыстың негізі болмақшы» [1]

Ғұламаның пікірінше, «Қайырымды қала тәні таза адам секілді, оның барлық ағзалары тіршілік иесінің өмірін сақтап, бір-біріне көмектесіп, оны анағұрлым толық етеді» [2, 305 б.]. Біздің түсінігімізше, мемлекетті басқаруға қажетті құрылымдардың барлығы дерлік қалыптастырылып, олар өзара байланыста қызмет етулері тиіс. Демек, ғалымның ойы мемлекеттік басқару аппараты туралы болып отыр. Осыған орай ол: «Басқарудың екі түрі болады: басшылықтың бірі әрекеттерді, құлықты, ерік қасиеттерін шыңдай түседі, осылардың арқасында бақытқа қол жетеді және бұл өзі қала мен халықты қайырымшылдықпен басқару болып табылады. Осылай басқаруға бағынатын қалалар, халықтар қайырымшыл қалалар мен халықтар болып

табылады» [1. 64 б.], – деп жазған. Қайырымдылықпен басқару Фарабише демократиялық қоғам, яғни қала мен халықтың талабын, мүддесін ескеру, соның арқасында бақытқа кенелу. «Шын бақыт – бұл игілік, рахым және лайқаттылық». Аталған адамзат жетістігі тек демократиялық қоғамда ғана орын алады. Демократия – халық билігі, қоғамның мемлекеттік-саяси құрылымының ерекше түрі, халық биліктің бірден бір көзі, оның субъекті және нысаны [3]. Мұндай қоғамда барлық азаматтар тең құқылы, заң үстемдігі және негізгі принципшілдігі әрекет етеді. Билеуші де билігін осыларға негіздейді. Сондықтан да өз трактатына заңтану – юриспуденция сөзін қосып жазған. Мұның өзі нағыз адами бақыт заңдардың үстемдік ететін қоғамында орын алады дегенге саяды. Заңды аяқ асты ететін қоғам – қайырымсыз, бақытсыздыққа жол берген мемлекет. Ол демократиялық билікке қарама-қайшы, ол – тирания немесе тоталитарлық қоғам. Әл-Фараби оны «Басқарудың екінші түрі қалаларда шындығында бақыт болып табылмайтын, қиялдағы бақытқа қол жеткізетін әрекеттер мен қасиеттерді нығайтады; мұндай басқару – наданшылық басқару» деп атаған.

«Басқару көптеген қосымша түрлерге бөлінеді, мұның әрқайсысы алға қойған мақсатына қарай әртүрлі аталады». Қазіргі тілмен әрі түсінікпен айтатын болсақ, билік субъектісіне, қызмет саласына, ресурстарға сәйкестігіне, биліктің субъекті мен нысанының өзара қарым-қатынастары тәсілдеріне, көлемі мен дәрежесіне, іске асыру әдістеріне қарай бірнеше түрлерге бөлінеді. Біздің түсінігімізше, Әл-Фараби осыларға мензеген. Мәселен, Қазақ жеріндегі ортағасырлық қағандықтарда басқарудың өзіндік түрлері қалыптасты. Мысалы, Батыс түріктері мемлекетінің басшысы – қаған, билеуші, билеп төстеуші, әскербасы болды. Қаған мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси істерінің бәріне басшылық етті, ру басшыларын тағайындады. Қаған тек билеуші ғана емес, сонымен қатар қағанаттың барлық жерінің иесі де болуы мүмкін. Алайда көшпелі қоғам жағдайында билік негізінен алғанда жерге емес, ол жерді пайдаланатын адамдар ұжымына жүргізілді [4, 301 б.].

Әл-Фараби ары қарай: «Бұл өзі сонымен бірге сол басқарудың көздейтін мақсаттары мен міндеттеріне де қарай бөлінеді. Мысалы, егер басқару байлықты көздейтін болса, онда бұл опасыз басқару деп аталады: егер ол дәрежені мақсат етсе, онда бұл мансапшылдық басқару. Егер басқару әлде бір басқа мақсатты көздесе,

онда оны сол мақсатына қарай басқаша атайды...» [1, 64 б.], – деп жазды. Байлықты билік мүддесіне айналдырған, «он сегіз ғаламды» бағындырған Ескендір Зұлқарнайын төл ауызша тарихнамада қатыгез, рақымсыз қолбасшы ретінде сипатталады. Оның байлыққа құмарлығы күнәсіз адамдар өмір сүретін, Ескендірге ішіне кіруге тиым салынған қақпадан бір қап ұн мен адам бас сүйегінің лақтырылуы, оның таразы басына қойылып, бір жағына Зұлқарнайынды, екінші жағына сүйекті қоюы, ақыры сүйекке бір уыс топырақ шашқанға дейін оның теңестірілмеуі, әлемді жаулап алушының қартаймай бақилыққа аттануы [7] туралы атадан балаға жеткен тарихи аңыз арқылы адамзат жадында сақталып қалған. Осыған орай эпикалық ескерткіштерде «... Ескендірдей алсаң да бар ғаламды, сен де бір күн жермен жексен боларсың» деген толғаулар орын алады.

Дәрежені мақсат еткен билеушілер тарихта жетіп артылады, алайда олардың есімдері дәріптелмейді. Нақты мақсатты көздейтін мемлекеттің болашағы жарқын болатына да тарих куә. Мәселен, тәуелсіз Қазақстан Республикасы өзінің алдына әлеуметтік-экономикалық дамуы бойынша әлемнің отыз елінің қатарынан көрінуді басты мақсаты ретінде күн тәртібіне шығарған [8]. Басты басымдылықтардың бірі елдегі саяси тұрақтылық, ұлтаралық, конфессияаралық келісім айқындалып, сол бағытта дамып келеді. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2014 жылдың 18 қаңтарындағы «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына арналған кезекті Жолдауында Мәңгілік Ел ұлттық идеясын бастамасын көтеріп, оның «жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы» болып саналатындығын қадап айтты [9]. «Мәңгілік ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы байқуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу еді» [9]. Қазақстандықтардың да көксегені – Фараби жазған бақытты елге айналу. Жалпы бақытты ел болу адамзаттың арманы, сол мақсатқа жетудің бірден бір жолы құқықтық мемлекет құру. Мұндай елде билік тарамдалып, үшке бөлінеді, заңдар үстемдік етеді, қоғам мүшелерінің мүддесі алдыңғы орынға қойылады, тұлғаның әлеуметтік, зияткерлік, психологиялық, мәдени, саяси мәдениеті жоғары деңгейге жетеді, әрбір азаматтың жеке және

ұжымдық меншігі болады. Құқықтық мемлекет қалыптастырудың алғышарттары Қазақстан Республикасында да жасалған. Заң шығаратын екі палаталы парламент, жоғарғы сот және атқарушы билік – министрлер кабинеті құрылған. Ата Заң – Конституция қабылданған. Оның жұмыс істегеніне биыл жиырма жыл толмақшы. Азаматтардың құқығы мен міндеттері анықталған, заң алдында қоғам мүшелері бірдей, әлеуметтің жағдайы жылдан жылға жақсарып келеді.

Тарихта мемлекетті басқару үшін түрлі билеушілердің билік басына келгендігі және қандай жолдармен оған қол жеткізгендері жайында жазба деректер мол. Мұндай үдерістің үнемі жүріп отыратыны да белгілі. Әл-Фараби осы турасында да ой толғаған. «Бұл бөлім қайырымды қала қашан оның билеушілері уақыты бітіп бірінің орнын бірі басқанда, бұрынғысы қандай жағдайда басқарған болса, соңғысы да сол жағдайда басқаратын болса, бұлардың орын ауысуы үздіксіз және дәйекті болатын болса, онда қала бұрынғыша қайырымды күйінде қала беретінін, қайырымсыз қалаға айналмайтынын түсіндіреді. Билеушілер ауысқанда үздіксіз басшылық болу үшін не істеу керек екенін түсіндіреді» – деген тұжырымдары осының дәлелі. Алайда билеушілердің жиі ауысып, билік басына келуі де қасірет. Мәселен, Алтын Орда тұсында айналдырған жиырма жылдың ішінде алпыстан астам хан билікке түрлі жолдармен келген. Мұның өзі орда ішіндегі тартыс пен қырқысқа, ақыры оның ыдырауына алып келген. Билік басында бір билеушінің ұзақ отыруы да қоғамның тоқырауы мен дағдарысына әкеледі. Тарихтан мұндай құбылыстарға көптеп мысал келтіруге болады. Ортағасырлардағы Еуропа тарихында бірқатар мемлекеттер саяси бытыраңқылыққа ұшыраған. Арғысын айтпағанның өзінде Кеңес Одағы коммунистік партиясы орталық комитетінің бас хатшысы Л.И. Брежневтің жиырма жылға жуық билігі кеңестік қоғамның тоқырауын, сөз бен алшақтығын, номенклатураның күшеюін, т.б. тұндырғаны белгілі. Ал билікке келудің жолдары мен тәсілдері турасында сөз қозғасақ, Қайта Өрлеу заманының ойшылы Н. Макиавеллидей дөп басып жазған ешкім болмаса керек. «Патша» тақырыбындағы шығармасында Н. Макиавелли «билеуші қандай әдістермен мемлекетті басқара алады және билікті ұстап тұрады?» деген сұраққа «биліктің мықты негіздерін қалау» арқылы қол жеткізуге болады» деп жауап берген [10, 76 б.]. «Мықты мемлекет пен биліктің өмір сүруі басқару аппаратына тікелей байланысты

болмақ» деген тұжырымы әл-Фараби пікірімен үндес. Н. Макиавелли «патша болудың» бірнеше жолдарын көрсеткен. Алғашқысы тағдырдың қайырымымен, яғни жекелеген адамдардың де-меуі, қолдауы арқылы билікке келуге болады. Екіншісі – жеке ерлігінің арқасында, үшіншісі – қылмыстық жолмен, төртіншісі – халықтың қолдауы және азаматтардың мархабат етуі [10, 77 б.]. Н. Макиавелли билікке келудің оңай, ал оны ұстап тұрудың қиындығы туралы да жазған. Мұның өзі әл-Фараби көрсеткен басқарудың «қайырымды қала» тұрғындары үшін сәтті әрі нәтижелі болатынының бір айшықты дәлелі.

Мемлекеттің түрлері мен нысандары туралы ойлары ғұламаның антикалық ойшылдардың еңбектерін зерделегенін дәйектейді. Платон мен Полибийдің тұжырымдарына қосыла отырып, басқарудың монархия, аристократия сияқты түрлеріне тоқталған. Билеушінің басқару қабілеті мен дарынынан өзге оны тәрбиелеп шығару керектігі, жағдай жасалуы тиістігі баса айтылған. Бұл орайда заманауи қазақстандықтардың «Елбасы біреу, халық оған тіреу» деген парасатты ұстанымы ойға оралады. Мұның өзі халық даналығына, Фараби трактатындағы «Бұл бөлім патшалардың және басқа да билеушілердің балалары қазіргі билеушілердің өкімет билігін алуға лайықты болу үшін, оларға қандай дәреже және жағдай жасау керек екендігін түсіндіреді. Табиғи қабілеті бар балалар әбден кемеңгер монарх болып, өкіметті қолына алу үшін оны қалай тәрбиелеу керек екендігін түсіндіреді» [1, 66 б.] деген пікіріне сүйенген тұжырым болса керек.

Әл-Фарабидің пікірінше, мемлекетті басқаруы гуманистік ұстанымдарға негізделуі тиіс. «Мұнымен бірге кімде-кімнің ел басқаруы надан болса, ондайлар мүлдем монарх болуға тиісті

емес. Өздерінің жағдайларында, қимыл-әрекеттерінде және басқару ісіне олар теориялық та, практикалық та философияға ділгер емес; ол олма, олардың әрқайсысы өздері басқарып отырған қалалар мен халықтар арасында көздеген мақсаттарын осындай іс барысында алған тәжірибесі арқасында жүзеге асыра алады» [1, 66 б.]. Қазіргі уақыттағы модернизация гуманистік бағытты ұстанады. Заманауи модернизация екі түрлі мақсатты көздейді: бірі – азаматтық қоғам, екіншісі – мемлекет тәуелсіздігі, оның жалпыұлттық институттарын дамыту.

Билеушінің табиғи қабілеті мен дарынын баса назар аударған ғұлама: «Егер өзінің мақсат етіп қойған игілігіне – жан рахаты мен мәртебелі дәрежелерге, т.с. жету үшін қажет болған әрекеттерді зерттеуге оның туа біткен тамаша қабілеті болса, онда ол игілікті игеру жолында өз мақсатына жетеді. Бұл арада оның ізінің көздеген мақсатындай мақсатты ұстаған өзінен бұрынғы билеушіге ойдағыдай еліктей білуі де осыған жатады» [1, 66 б.], – деп жазған.

Тарихнамалық деректің ерекшелігі оның фактілерінің күні бүгінге дейін талданып, зерттелуі. Олардың өзге зерттеушілердің еңбектеріне арқау болуы, А. Байтұрсынұлының сөзімен айтсақ, «жем» болуы.

Әл-Фараби трактатының тарихи және тарихнамалық дерек ретіндегі маңызы өте зор екендігі дау тудырмайды. Академик С.О. Шмидтің пікірінше, «тарихнамалық дерек деп тарихнамалық құбылыстарды тануға болатын кез-келген дерек» [11, 59 б.], сол арқылы ғылымдағы негізгі тұжырымдамаларды, құбылыстарды, ахуалды, тарихи ойды, теориялық методологиялық тұстарын тануға жол ашылады. Әл-Фараби трактатын тану бойынша ғұламаның қағидаға айналған ұстанымдары танылды.

Әдебиеттер

- 1 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. Т. 3. Ортағасырлық тарихи ой. 2005. – 512 б.
- 2 Аль-Фараби. Философские трактаты. – М., 1970. – 533 с.
- 3 Гугенбергер Б. Теория демократии (словарь политических понятий) // Полис. – 1991. – №4. – С. 39-45.
- 4 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Төрт томдық. 1 т. – Алматы: «Атамұра», 1996. – 543 б.
- 5 Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. – Алматы: «Қазақ университеті», 2002. – 302 б.
- 6 Мұхатова О. Тарихнама ғылымының теориялық-методологиялық негіздері және зерттеу үлгілері. – Алматы: «Қазақ университеті», 2009. – 189 б.
- 7 Қасқабасов С. Ескендір туралы Абайдың «Ескендір» поэмасы // Қазақстан мектебі. – 1968, – №2. – 66 б.
- 8 Назарбаев Н. Жалпыға ортақ еңбек қоғамына қарай 20 қадам // Егемен Қазақстан. – 2012 жыл, – 17 шілде.
- 9 Назарбаев Н. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ // Егемен Қазақстан. – 2014 жыл, – 18 қаңтар.
- 10 Макиавелли Н. Государь. – Москва-Харьков, 2003. – 656 б.
- 11 Шмидт С.О. Методологические и теоретические проблемы исторической науки. – Калинин, 1980. – 259 б.

References

- 1 Tarihi – adamzat aqyl-oyynuñ qazynasy: On tomduq. – Astana: Folio, 2005. T.3. Ortagasyrlyq Tarija oh. – 2005. – 512 b.
- 2 Al-Farabi. Philosophicas lucubrationes. – M., 1970. – 533 p.
- 3 Gugenberger B. Theoria Democratia (Dictionary politicae conceptus) // Polis. – 1991. – №4. – S. 39-45.
- 4 Kazakhstan tarihy. Kene zamannan byginge deyin. Tört tomduq. I-t. – Almaty: Atamyra, 1996. – 543 b.
- 5 Atabaev Қ. Kazakhstan tarihyнын derektanulyk negizderi. – Almaty: Kazakh University, 2002. – 302 b.
- 6 Mukhatova O. Tarihnama gylmynyn teoriyalyk-metodologiyalyk negizderi zhane zertteu ylgileri. – Almaty: Kazakh University, 2009. – 189 b.
- 7 Қасқабасов S. Eskendir turaly Abaydyn «Eskendir» poemasy // Kazakhstan mektebi. – 1968, – №2. – 66 b.
- 8 Nazarbayev N. Zhalpyga ortak enbek қоqamyna qaray XX kadam // Egemen Kazakhstan. – 2012 zhyl, 17 shilde.
- 9 Nazarbayev N. Kazakhstan joly – 2050: bir maksat, bir mydde, bir bolashak // Egemen Kazakhstan. – 2014 zhyl, – 18 kantar.
- 10 Machiavelli N. Gosudar. – Moscua-Kharkov, 2003. – 656 b.
- 11 Schmidt S.O. Methodological et speculativa quaestiones historicae scientiae rationes. – Kalinin, 1980. – 259 b.

Абдимомынов Н.Т.
**Алтын Орда тарихының
батысеуропалық тарихнамасы
(XIX-XX ғғ.)**

Мақалада Алтын Орда тарихының XIX-XX ғғ. батысеуропалық тарихнамасын зерттеу көзделген. Алтын Орда тарихы батыс тарихнамасында ертеден зерттеліп, қазірге дейін өзіндік ауқымды тарихнамасы қалыптасқанына қарамастан зерттеушілер арасында өзектілігін жоймаған тақырыптардың бірі. Батыс Еуропа мемлекеттерінде ориенталистика ғылымының ертеден қалыптасып, дамуына байланысты, Алтын Орда тарихына қатысты еңбектер XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. басында-ақ жарыққа шыға бастады. Әсіресе, Алтын Орда тарихына қатысты маңызды және сапалы еңбектер көрнекті австрия, ағылшын, француз, неміс шығыстанушы-ғалымдарының еңбектері XIX-XX ғасырларда жарыққа шықты. Батыс тарихнамасын зерттеу осы тақырып аясында зерттеулер жүргізіп жүрген отандық зерттеушілер үшін шетелдік ғылыми әдебиеттерге қатысты талдау жасалғандығымен маңызды болып отыр. Осы бағытта автор батыс зерттеушілерінің тақырыпқа қатысты негізгі еңбектерін талдаған, Батыс Еуропада Алтын Орданы зерттеудің кезеңдеріне сипаттама берген, батыс зерттеушілерінің Алтын Орда тарихына қатысты тұжырымдамалық пікірлері мен көзқарастары талдаған.

Түйін сөздер: тарихи сараптама, Алтын Орда, батысеуропалық тарихнама, Й. Хаммер-Пургшталь, Б. Шпулер.

Abdimomynov N.T.
**History of the Golden Horde in
Western historiography
(the XIX-XX centuries)**

The article is devoted to the study of the Golden Horde history in the XIX and XX centuries by Western historiography. History of the Golden Horde has long been studied in the western medieval studies, and still attracts much attention of Western researchers. West European scientists were the first to study the problems of the history of the Golden Horde in the framework of Oriental studies at the end of the XVIII century and in the early XIX century. Especially in the XIX century there were written keynote papers on the history of the Golden Horde by the Austrian, French, British and German scientists-orientalists. The importance of the study of Western historiography is great due to the fact that national researchers, who specialize in this topic, need to analyze foreign sources. From this position, the author held historiographical analysis of major scientific works of Western researchers, described the stages of development of the study of the history of the Golden Horde in Western Europe, and analyzed the conceptual judgments of Western scholars on issues of the Golden Horde history.

Key words: historiographical analysis, the Golden Horde, the Western European historiography, Hammer-Purgshtal, B. Spuler.

Абдимомынов Н.Т.
**История Золотой Орды
в западноевропейской
историографии (XIX-XX вв.)**

Статья посвящена исследованию западноевропейской историографии по истории Золотой Орды в XIX-XX вв. История Золотой Орды издавна изучается в западной медиевистике и до сих пор привлекает большое внимание западных исследователей. Западноевропейские ученые первыми начали изучать проблемы истории Золотой Орды в рамках ориенталистики еще в конце XIII в. и в начале XIX в. Особенно в XIX-XX веках написаны ключевые научные работы по истории Золотой Орды австрийских, французских, английских и немецких ученых-востоковедов. Важность изучения западной историографии обусловлена тем, что это является важным для отечественных исследователей, специализирующихся по данной проблематике, где крайне необходим анализ зарубежной литературы. С данной позиции автором проведен историографический анализ по основным научным трудам западных исследователей, охарактеризованы этапы развития по изучению истории Золотой Орды в Западной Европе, проанализированы концептуальные суждения западных исследователей, относительно вопросов истории Золотой Орды.

Ключевые слова: историографический анализ, Золотая Орда, западноевропейская историография, Й.Хаммер-Пургшталь, Б. Шпулер.

**АЛТЫН ОРДА
ТАРИХЫНЫҢ
БАТЫСЕУРОПАЛЫҚ
ТАРИХНАМАСЫ
(XIX-XX ғғ.)**

Алтын Орда – ортағасырлық кезеңде бірнеше ғасырлар бойы Еуразия халықтарының өмірінде маңызды орын алған және тарихи даму үдерісінде айрықша із қалдырған қуатты мемлекеттердің бірі. Әрине, ортағасырлық кезеңдегі мұндай ірі еуразиялық державаның тарихы әлем зерттеушілерінің назарын өзіне ерте аударды. Еуразия континентінде екі ғасырға жуық уақыт бойына державалық мемлекет ретінде өмір сүрген Алтын Орданың тарихы батысеуропалық медиовистикада бастапқы кезеңнен бастап-ақ, күрделі және дискуссиялық тақырыптардың бірі болды. Батыс Еуропада шығыстану ғылымының ерте дамуына байланысты тақырыпқа қатысты мәселелер бойынша зерттеулер XVIII ғ. бастап жүргізіле бастады. Бірақ бастапқы кезеңдегі зерттеушілердің жазған еңбектерінің ғылыми деңгейі төмен, мәліметтері нақты емес, моңғолдар тарихына шолу түрінде қызығушылық деңгейінен аса алмады. Тек XIX ғ. бас кезеңінен бастап, Франция, Англия, Германияда Азия халықтарын зерттеу мақсатында құрылған ғылыми қоғамдардың қолдауымен ғана батыс зерттеушілерінің ғылыми жағынан сапалы еңбектері жарыққа шыға бастады. Батыс Еуропа зерттеушілерінің ғылыми зерттеу жұмыстарының артықшылықтары – олар алғашқы болып, тақырыпқа қатысты ортағасырлық нарративтік деректерді ғылыми айналымға енгізді, тақырыпқа қатысты араб, парсы және латын тілдеріндегі тарихи деректерді еуропалық тілдерге аудармаларын жасады. Ортағасырлық қолжазбалардың Батыс Еуропаның атақты кітапханаларындағы жинақталған мол қоры батысеуропалық зерттеушілер үшін жетістіктерге жетуге мүмкіндік берді.

Ғылыми деңгейі жағынан сапалы алғашқы еңбектер қатарында 1834-1835 жылдары көлемді француз тілінде төрт томдық К.Д'Оссонның «Моңғолдар тарихы Шыңғыс ханнан – Темірге дейін» (*Histoire de Mongoles depuis Tchinguiz – Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan*) атты зерттеу еңбегін ерекше атап өтуге болады. К.Д'Оссон бұл аталған еңбегінде өзінің назарын көп жағдайда саяси оқиғалар, моңғолдардың Еуропаға жорығының мәселелері кеңінен талданған. Оның ішінде Алтын Орданың саяси тарихы да кеңінен қарастырылған. Сондай-ақ, зерттеуші өз еңбегінде алғашқылардың қатарында Рашид ад-Дин шығармасын кеңінен пайдаланған. К.Д'Оссон енгізген

мағлұматтар кейбір кемшіліктеріне қарамастан, кейінгі моңғол мемлекеттерінің тарихын зерттеудің бағыт-бағдарын айқындап берді. Алтын Орда тарихына қатысты мәселелер бойынша ең алғашқы жүйелі түрде қарастырған келесі еуропалық зерттеуші австриялық шығыстанушы Й. Хаммер-Пургштальдің [1] ғылыми-зерттеу еңбегі деректерді пайдалану жағынан тыңғылықтылығымен де, ғылыми құндылығының маңыздылығымен де ерекшеленеді. Зерттеушінің неміс тіліндегі «Қыпшақтағы Алтын Орда тарихы» (*Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*) атты еңбегі 1826, 1835 жылдары Ресей Ғылым Академиясының «Ресейдегі моңғол билігінің, мемлекеттің саяси байланыстарына, басқаруға, ішкі басшылыққа, тағы басқаларына қалай әсер еткені және оның салдары» тақырыбында жарияланған конкурс нәтижесінде арнайы жазылған ғылыми зерттеу жұмысы еді. Тақырып бойынша бірінші кезеңдегі жұмыстың аяқталуы мерзімі 1829 жылдың қаңтарына дейін белгіленді. Академияның негізгі талабы орыс-моңғол қарым-қатынастарын зерттеу еді. Осы олқылықтың орнын толықтыру үшін 1832 жылы конкурсты қайта жариялады. Сонымен қатар оның талаптарына үлкен міндет жүктеді. Ол Жошы ұлысының немесе кейінгі атауы Алтын Орданың тарихын шығыс деректері және монеталық ескерткіштер негізінде, орыс жылнамалары мен бірге еуропалық деректерді сыни түрде талдай отырып жазу қажет еді. Бірақ академиялық комиссия шешімі бойынша зерттеу жұмысының кемшіліктеріне байланысты конкурсқа ұсынылған жалғыз Й. Хаммер-Пургштальдің ғылыми еңбегіне сыйақы беруден бас тартты. Дегенмен, автор оған қарамастан ғылыми зерттеу жұмысының кемшіліктерін түзетіп, 1840 жылы Пештте неміс тілінде жарыққа шығарды. Бұл ғылыми еңбек жөнінде кейінгі Кеңес тарихшысы М.Г. Сафарғалиев былайша пікір айтты: «Хаммердің сәтсіздігі, оппоненттердің айтқанындай автордың асығыстығы мен дайындықсыздығы себеп болды деген пікірлері орынсыз айтылған. Ол кезеңде әлі де зерттелмеген аса ауқымды мәліметтерді алғаш рет жинақтап шығып, бір жүйеге келтіру сол кезеңдегі ешбір зерттеушінің қолынан келмейтін іс еді... кейінгі Алтын Орда тарихын жазған батысеуропалық шығыстанушылардың қай-қайсысы да Хаммердің еңбегінде қолданылған деректермен де, Жошы ұлысының тарихын мазмұндаудағы тыңғылықтылығымен де тайталаса алмайтын еді», – деген еді [2, 4-5 бб.]. Бірақ нақ Алтын Орда тарихына қатысты Й. Хаммер-Пургштальдің еңбе-

гі сияқты ауқымды, іргелі ғылыми еңбек Ресейде немесе Батыс Еуропа елдерінде 100 жылға таяу уақыт шеңберінде жарыққа шықпады. Тек 1937 жылы Кеңес үкіметі кезінде Алтын Орданың тарихы жөніндегі маркстік-лениндік ұстаным бойынша ғылыми еңбек жазудың маңыздылығын түсінген екі көрнекті Кеңес тарихшылары – Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовский алғашқы іргелі еңбекті жарыққа шығарды. Бұл ғылыми еңбек Ресей зерттеушілерінің 1832 жылы Ресей Ғылым Академиясының қойған талабына жауабы еді [3, 23-24 бб.].

XIX ғ. 80-ші жылдары жарыққа шыққан ағылшын шығыстанушысы Г. Ховарстың «Моңғол тарихы 9 ғасырдан 19 ғасырға дейін» (*History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*) атты көлемді үш томдық еңбегін жарыққа шығарды. Бұл зерттеу еңбегінің екінші томында [4] (*Part 2 the So-Called Tartars of Russia and Central Asia*) Алтын Орда тарихына қатысты мәселелерді кеңінен қарастырған. Бірақ Г. Ховарстың бұл еңбегі тағы да Кеңес зерттеушілері тарапынан қатаң сынға ұшырап, тіпті оның ғылыми құндылығын жоққа шығарды. Бұл жөнінде М.Г. Сафарғалиев былайша пікір айтқан еді: «Көлемі жағынан ауқымды бұл еңбектің авторы шығыс тілдерінің бірде біреуін білмегендіктен, шығыс мәдениетімен таныс болмағандықтан, тың деректерді қолдана алмаған. Г. Ховарс өзіне дейінгі Хаммер-Пургшталь, Д'Оссон және тағы басқа еуропалық зерттеушілердің еңбектерін пайдалана отырып, тарихи оқиғаларды тек комплятивті мәліметтер негізінде ғана баяндады. Сондай-ақ, автор өзінің алдына қойған міндетін орындауға қол жеткізді деп айта алмаймыз. Өйткені зерттеу жұмысында көптеген қайталаулар, дәлсіздіктер мен қателіктер көп кездеседі», – деген еді [2, 6 б.]. Неміс тарихшысы Франц фон Эрдман (1795-1862) тақырыпқа қатысты араб-парсы деректерін аудару және зерттеу нәтижесімен танылды. Оның ішінде тақырыпқа қатысты деректер қатарындағы Рашид Ад-Диннің «Жылнамалар жинағы» шығармасын аударумен қатар, Темуджиннің тарихы жөніндегі (*Temudschin der Unerschütterliche*) [5] ауқымды (600 беттен астам) ғылыми-зерттеу еңбегін атауға болады.

Батыс Еуропа тарихнамасында Бату қолбасшылығымен моңғолдардың Еуропаға жасаған жорықтарына (1241-1242 жж.) қатысты дискуссиялық мәселелер жөнінде арнайы қарастырылды. Батыс жорығы кезеңінде моңғол шапқыншылығына қарсы күрестегі Еуропа халықтарының рөлі жөніндегі ұлттық көзқарас негізіндегі жазылған еңбектер де (әсіресе, неміс тарихнама-

сында) осы кезеңде жарыққа шыға бастады. Бірақ, бұл еңбектердің ғылыми деңгейі жоғары болғанымен, неміс зерттеушілері арасында моңғол шапқыншылығына қарсы тұрудағы неміс халқының рөлі мен моңғолдардың кенеттен Еуропаны тастап кері қайтуының себептерін қарастыруда ұлтшылдық көзқарас тұрғысындағы пікірлері де көрініс тапты [6, 7 б.]. Олардың пікірінше, неміс халқы Еуропаны «Азиядан төнген қауіп-қатерден құтқарушы» ретінде сипаттады. Батыс жорығы кезеңінде моңғол әскері мен еуропалық коалиция арасындағы Легниц түбіндегі шайқас жөнінде неміс тарихшылары ұлттық мүдде тұрғысында біршама бұрмалаушылықтар жасаған. Олардың пікірінше, неміс рыцарлық әскери күші мен неміс билеушілерінің саясаты Еуропа өркениетін моңғолдардың талқандауынан құтқарып, Легниц түбіндегі шайқаста маңызды рөлге ие болғанын айтып өтсе, тіпті бірқатар неміс зерттеушілері бұл шайқас Бату басқарған моңғол әскерлерінің Еуропаға жаулаушылық жорықтарын тоқтатуына алып келді дейді. Мұндай көзқарастар кейінгі неміс зерттеушілерінің көзқарастарына ықпал еткені де байқалды.

XX ғ. 30-40-шы жылдары тақырыпқа қатысты мәселелерді зерттеумен белсенді түрде айналысқан неміс ғалымы Б. Шпулердің еңбектерін ерекше атап өту қажет. Зерттеушінің 1938 жылы Гёттингенде «Моңғолдардың Ирандағы билігі» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғап, оның бұл ғылыми еңбегі Германияда 4 рет баспадан жарыққа шықты. Зерттеушінің тақырыпқа қатысты 1943 жылы Лейпцигте (ал 1965 ж. екінші рет) «Алтын Орда. 1223-1502 жж. Ресейдегі моңғол билігі» (*Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland, 1223-1502*) [8] атты іргелі зерттеу еңбегі Алтын Орда тарихы мен оның Ресейдегі билігі жөнінде кең ауқымды деректік және тарихнамалық мәліметтер негізінде өте жоғары ғылыми деңгейде жазылған. Бұл еңбектің құндылығы, ең алдымен тақырып аясындағы мәселелер жөнінде тұжырымдамалық пікірлер мен қорытындылар айтылған, осыған байланысты болар, кейінгі зерттеушілердің басым көпшілігі осы еңбекті кең ауқымды түрде пайдаланған. Б. Шпулер өз еңбегінде Алтын Орданың ішкі және сыртқы саясаты, әкімшілік құрылымы мен мәдениеті, Алтын Орда хандарының нақты генеологиясын сипаттады. Еңбекте маңызды мәселелердің қатарында номадизм мен отырықшылықтың өзара байланысы, көшпенді құрылым негізіндегі Алтын Орданың Руспен симбиозін сипаттады. Бұл еңбекте де автордың пайдаланылған деректері мен әдебиеттері ауқымды (600-ге жуық), яғни түрік, араб,

парсы, орыс, византия, грузин, литва, поляк және венгриялық деректерді қолданған. Б. Шпулер Алтын Орда мемлекетінің саяси тарихымен қатар, мемлекеттік құрылым, құқық, әскери іс, экономика, мәдениет пен өнер, діни қарым-қатынастар және т.б. жөнінде кеңінен қарастырған. Бұл еңбек Батыс Еуропадағы зерттеушілерінің арасындағы Жошы ұлысының тарихына қатысты Й. Хаммер-Пургшталдің еңбегінен кейінгі жарыққа шыққан екінші еңбек еді.

Б. Шпулер жалпы моңғол дәуірін зерттеудің ғылыми ілімін жаңа деңгейге көтерді [9, 371-372 бб.]. Бірақ неміс зерттеушісінің еңбегі Кеңес ғалымдары тарапынан үлкен сын ескертпелерге ұшырап, сол кезеңдегі идеологиялық саясат әсерінен тіпті оның ғылыми құндылығын жоққа шығарды. Ол жөнінде А.Ю. Якубовский мынадай пікір айтты: «Б. Шпулердің еңбегі, ауқымды мәліметтерді пайдалану арқылы жазылып, деректерге нақты сілтемелер жасалған... құрылымы жағынан, ғылыми зерттеуге жатпайтын, орыс халқының тарихын және орыс халқының татарлармен күресін сипаттауда бұрмалаушылыққа жол берген», – деген еді [10, 9-10 бб.]. Сондай-ақ, Кеңес зерттеушісі Г.А. Федоров-Давыдов неміс зерттеушісі Б. Шпулерді «фашистік кезеңдегі неміс тарих ғылымының реакциялық ұстанымдарын көрсетті», – деп айыптады [11, 6 б.]. Б. Шпулер аталған еңбектерден басқа 1948 жылы батыс әлеміне аса танымал «*Geschichte der islamischen Länder, ein Überblick. Die Mongolenzeit*» (Ислам мемлекеттерінің тарихына шолу. Моңғол дәуірі) атты тарихи очеркін жарыққа шығарды.

Сонымен қорытындылай келе, Алтын Орда тарихының Батыс Еуропада ұзақ жылдар бойы зерттеулердің нәтижесінде қазірге дейін үлкен жетістіктерге жетіп, өзіндік ауқымды тарихнамасы қалыптасты. Дегенмен, XIX-XX ғғ. батысеуропалық тарихнамада көп жағдайда мемлекеттің регрессивтік жақтарын көрсету тұрғысынан біржақты қарастырылғаны да байқалады. Мысалы, жоғарыда айтып өткен Й. Хаммер-Пургштал еңбегінде 1241 ж. Бату қолбасшылығымен моңғол әскері мен еуропалық коалиция арасындағы Легниц шайқасын – еуропалық өркениет пен моңғолдық тағылықтың арасындағы күресі деп сипаттады [1, 13 б.]. Ал неміс зерттеушісі Л. Рюль Батудың Еуропаға жорығын тағы халықтардың шапқыншылығы ретінде қарастырып, моңғолдардың Еуропаға жорықтарын тек жортуыл ретінде бағалады және XIII ғ. моңғолдардың Азияның кең-байтақ даласы мен Еуропаның орталық аймақтарына дейін басып кіруіне байланысты батысеуропалық

билеушілердің Русь жерін бағындыруға деген пікірлерін өзгеріске ұшыратты деген еді. Сондай-ақ, зерттеуші моңғолдардың жорықтарын тағы халықтардың ауқымды жортуылдарының соңғысы; моңғолдар кезінде Рим империясы мен Орталық Еуропаны ғасырлар бойы тітірентіп, Грек-Рим өркениетіне қауіп төндірген көшпелі тайпалар ғұндардың ізімен келді. Бірақ олардың ғұндардан ерекшелігі Римге де, Византияға да қауіп төндірмей, Ұлы қоныс аудару кезіндегі қоныстанған көшпелі халықтар секілді Еуропа

жеріне де қоныстанбай, 1241-1242 жж. Силезия, Венгрия және Далмацияға жортуылдар жасады да, Азияға кері қайтты деген еді [3, 116 б.]. Міне, осындай пікірде жазылған пікірлерді XIX-XX ғғ. Батыс Еуропа зерттеушілерінің қай-қайсысының еңбектерінен табуға болады. Дегенмен, еуропалық тарихнамада соңғы онжылдықтарда Алтын Орда тарихына қатысты мәселелер мен Еуразия тарихына оның әсерін қайта бағалап, әлемдік тарихқа қосқан үлесін позитивтік тұрғыда жазылған еңбектер жарыққа шыға бастады.

Әдебиеттер

- 1 Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. – Pesth: C.A. Hartlebens Verlag, 1840. – 683 s.
- 2 Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордовское книжн. изд-во, 1960. – Вып. 9. – 276 с.
- 3 Гатин М.С. Проблемы истории Улуса Джучи и постордынских тюрко-татарских государств Восточной Европы в немецкой историографии XIX-XX вв. дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 2006. – 257 с.
- 4 Howorth H.H. History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: Part 2 the So-Called Tartars of Russia and Central Asia. – New York: Cosimo, Inc., 2008. – 664 p.
- 5 Erdmann F. von. Temudschin der Unerschütterliche. – Lpz.: F.A.Brockhaus, 1862. – 655 s.
- 6 Wolff O. Geschichte Mongolen oder Tataren besonders ihres Vordringes nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfaelle in diesem Welttheile. – Breslau: Verlag von Carl Dülfer, 1872. – 429 s.
- 7 Strakosch-Grassman G. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. – Innsbruck, 1893. – 227 s.
- 8 Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland, 1223-1502. 2., erweiterte Auflage. – Wiesbaden: Otto Harasowitz, 1965. – 638 s.
- 9 Гатин М.С. Шпулер Бертольд // Ислам на европейском Востоке: Энциклопедический словарь. – К.: Магариф, 2004. – С. 371-372
- 10 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 473 с.
- 11 Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 276 с.

References

- 1 Hammer-Purgstall J. von. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. – Pesth: C.A. Hartlebens Verlag, 1840. – 683 s.
- 2 Safargaliev M.G. Raspad Zolotoy Ordy. – Saransk: Mordovskoe knizhn. izd-vo, 1960. – Vyp. 9. – 276 s.
- 3 Gatin M.S. Problemy istorii Ulusa Dzhuchi i postordynskikh tyurko-tatarskikh gosudarstv Vostochnoy Evropy v nemetskoj istoriografii XIX-XX vv. dis. ... kand. ist. nauk. – Kazan', 2006. – 257 s.
- 4 Howorth H.H. History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: Part 2 the So-Called Tartars of Russia and Central Asia. – New York: Cosimo, Inc., 2008. – 664 p.
- 5 Erdmann F. von. Temudschin der Unerschütterliche. – Lpz.: F.A.Brockhaus, 1862. – 655 s.
- 6 Wolff O. Geschichte Mongolen oder Tataren besonders ihres Vordringes nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einfaelle in diesem Welttheile. – Breslau: Verlag von Carl Dülfer, 1872. – 429 s.
- 7 Strakosch-Grassman G. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. – Innsbruck, 1893. – 227 s.
- 8 Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland, 1223-1502. 2., erweiterte Auflage. – Wiesbaden: Otto Harasowitz, 1965. – 638 s.
- 9 Gatin M.S. Shpuler Bertol'd // Islam na evropeyskom Vostoke: Entsiklopedicheskiy slovar'. – K.: Magarif, 2004. – S. 371-372.
- 10 Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. Zolotaya Orda i ee padenie. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1950. – 473 s.
- 11 Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki Vostochnoy Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamyatniki. – M.: Izd-vo MGU, 1966. – 276 s.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Тойшубекова Ж.К.

**«Материалы по киргизскому
землепользованию...»
как источник
по хозяйственно-
экономической истории
казахов в конце XIX в. –
начале XX в.**

В статье рассматриваются статистические данные «МКЗ» в качестве исторических источников, раскрывается их источниковедческое значение. Была проанализирована статистическая информация из сборника «МКЗ», которая была создана в результате основных статистических исследований, на предмет качества и правдивости сведений, была раскрыта документальная значимость, а также при правильном их использовании в разных сферах доказана уникальность материалов и взаимосвязанности исторических явлений. Организационные особенности статистических исследований, созданных «МКЗ», методика, связанная со сбором и обработкой сведений, анализируются по-отдельности. В источнике «МКЗ» не скрывается главная задача этого исследования – определение земельных норм для туземцев и излишков земельных участков, и раздача этих излишков переселенцам из Европейской части России. Здесь можно видеть, что колонизация проводилась в подтексте исследования. Созданный на основе этих материалов, собранных исследовательскими экспедициями, «МКЗ», хоть и являлся источником колониальной истории, однако содержит множество ценной информации по хозяйственно-экономической истории, этнографии, геологии и географии, ботанике, экономике и социальном строе.

Ключивые слова: статистика, перепись, экспедиция, статистический метод, статистическое сведение, статистические исследования.

Zhappasov Zh.E., Tasilova N.A.,
Tojshubekova Zh.K.

**«Materials on the kyrgyz
(kazakh) land use» as the source
of the economical history of
kazakhs in the end of XIX c.– the
beginning of XX c.**

The article deals with statistical data as the historical sources, reveal their source-value. Analyzed the statistical information for the quality and veracity from the book «MKZ», which was created as a result of major statistical study, was uncovered documentary significance, as well as when used properly in different areas proved help researchers to determine the uniqueness and interrelatedness of historical phenomena. Organizational characteristics of statistical study created «MKZ», the methods related to the collection and processing of data are analyzed individually. In the source «MKZ» without hiding describes the main task of this study, the fact that this – the definition of the ground rules for the natives and the surplus land, and the distribution of these surpluses to migrants from the European part of Russia. Here you can see that colonization was carried out in the subtext of the study. Though «MKZ», created on the basis of material collected by the research expeditions, was the source of colonial history, but contains a lot of valuable information about the history, ethnography, geology and geography, botany, economics and social system of Kazakhstan.

Key words: statistics, census, expedition, statistical method, statistical data, statistical studies.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Тойшубекова Ж.К.

**«Қырғыздардың жер
пайдалану материалдары...» –
XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы
қазақтардың шаруашылық-
экономикалық тарихының
дерек көзі**

Бұл мақалада статистикалық мәліметтер тарихи дерек көзі ретінде қарастырылып, оның маңызы деректанулық тұрғыдан жан-жақты ашылады. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы қазақтардың шаруашылық-экономикалық жағдайы қарастырылады. Мәліметтердің сапасы, шынайылығы жағынан объективтілігі анықталады. Статистикалық зерттеулер нәтижесінде пайда болған «ҚЖПМ» жинағындағы статистикалық ақпараттар талданып, деректік құндылығы айқындалып, әр салада дұрыс пайдалана білу зерттеушіге тарихи құбылыстардың бірегейлігін, сабақтастығын анықтауға көмектесетіндігі дәлелденген. «ҚЖПМ» дүниеге әкелген статистикалық зерттеулердің ұйымдастырылу ерекшеліктері, мәлімет жинау мен өңдеуге байланысты әдістеменің әрқайсысы жеке талданады. «ҚЖПМ» дерегінде бұл зерттеудің басты міндеті түземдік тұрғындарға жер нормасын және артық жер мөлшерін анықтап, оларды Еуропалық Ресейден келетін келімсектерге беру болған деп жасырмай жазады. Отарлау жұмыстарын зерттеу жұмысының астарымен жүргізуді ойластырғандығын көруімізге болады.

Түйін сөздер: статистика, санақ, экспедиция, статистикалық әдіс, статистикалық мәлімет, статистикалық зерттеу.

**«МАТЕРИАЛЫ
ПО КИРГИЗСКОМУ
ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...»
КАК ИСТОЧНИК ПО
ХОЗЯЙСТВЕННО-ЭКО-
НОМИЧЕСКОЙ
ИСТОРИИ КАЗАХОВ
В КОНЦЕ XIX В. –
НАЧАЛЕ XX В.**

В конце XIX в. – начале XX в. социально-экономическое положение Казахстана характеризуется распадом традиционного хозяйства казахов и формированием капиталистических отношений и углублением социальной дифференциации. В это время не было равномерного развития экономики Казахстана.

Каждая область территории Казахстана отличалась друг от друга природно-климатическими условиями, в связи со сложившимся историческим условиям были разного уровня процессы развития железных дорог и рынков, хозяйств и экономического развития располагавшихся поблизости культурных центров.

В широких степных и горных местностях, пустынных и лесных зонах Казахстана развивались различные типы хозяйств. В конце XIX века и начале XX века в связи с особенностями природных условий и по пережитым казахским народом различных исторических периодов были свои особенности в хозяйстве народа.

Сгруппировав подобные особенности, можно выделить три вида хозяйства: 1) животноводство в условиях кочеводства; 2) животноводство в условиях полукочевого образа жизни, земледелие вокруг зимовок; 3) животноводство и земледелие в условиях оседлости.

Историк Б. Сулейменов в своем труде территорию Казахстана в конце XIX века и начале XX века поделил на две зоны: а) первое – север, северо-запад, юго-восток, в данном регионе население в основном занималось животноводством и земледелием; б) второе – население большей части центральных территорий, юга и юго-запада занимались в основном животноводством [1].

В данный период основным видом хозяйства было животноводство. Им занималось 64,8% населения, земледелием и оседлым образом жизни было охвачено 26,4%. В исследуемый период промышленность не была развита, она отставала, лишь было мелкое ремесленничество, которое занималось мелким производством. В целом Казахстан в XIX – XX вв. был краем чисто аграрным с традиционным хозяйством и патриархально-феодалным обществом. Капиталистические отношения в это время только складывались.

На основе сохраненных данных в «МКЗ» можно получить ценные сведения о традиционном животноводстве, земледелии

и ремесле казахов. Основной целью экспедиции было определение необходимого количества земли казахским хозяйствам, поэтому в первую очередь исследователи определили типы хозяйств и рассчитали им необходимое количество земли и инвентаря. В соответствии с особенностями природных условий хозяйства каждого уезда рассматривались отдельно.

В «МКЗ» можно черпнуть очень ценную информацию которая опровергнет мнение о том, что у казахов не было развито земледелие, и о том, что их учили заниматься земледелием русские мужики. Например, в источнике, посвященном Чимкентскому уезду, говорилось о том, что 83,38% населения было оседлым и лишь 16,62% населения вели кочевой образ жизни [2]. Об этом: «...хотя киргизы (казактар) в Чимкентском уезде и считаются кочевниками, тем не менее они обеспечены пахотными угодьями значительно выше средней крестьянской семьи в Европейской России». По родословной таблице родов и племен Акмолинского уезда там в основном проживали представители рода аргын. От его старшей жены: Куандык, Суюндик, Бегендик, Шегендик, от младшей жены: Шубыртпалы (Токтауыл), Жалыкпас, Камбар, от рабыни: Болаткожа (Каракесек) и сын кресник Каржас. От самого Куандыка: включали роды Есенкарт, Алтай, Карпык, Бурчи, Темеш. По таблице потомки Есенкарта: Калкаманды в Есимской волости, Агыс в Шерубай-Нурунской волости, потомки Алтая: Мойын-Рахманул, Потомки Мурата и племена Сангай-Акбура, Токбура, Байбура населяли Акмолинскую, Спасскую, Шерубай – Нурунские волости. Другие рода аргынов населяли Нурунский, Жыландинский, Моншактинский, Коржынкольский и Еременские волости. Кипчаки населяли Есимский, Акмолинский, Жыландинский, Моншактинский, Кызылтауский, Кызылтопыракский, Нурунские волости.

В таблице посвященной родам и племенам Акмолинского уезда Аргыны: от Момына – рода Канжыгалы, Атыгай, Басентин от Мейрама: населяли рода Куандык, Суюндик, Бегендик. Наряду с ними в уезде проживали Керей, Уаки, кипчаки, и кара- кыргызы, тюре и толенгиты.

Опираясь на источники, Петропавловский уезд состоял из 4 крупных родов Аргынов, Кереев, Уаков, Кипчаков и из тюре и толенгитов. В источнике даны сведения о расселении племен рода Керей: «Род Керей представлен в уезде четырьмя отделениями, расположившимися по территории уезда в следующем последовательном порядке: На границе с родом Атыгай (Аргын) расположилось самое малочисленное

отделение Кереев, род Балта; затем рядом, по границе становой и Пресновской волостей – род Кошубе, далее – самый сильный род Смаил, и, наконец, находящийся с тремя перечисленными родами в отдаленном родстве, Сван, расположен на западе (южная часть Пресногорьковской волости) между чуждыми ему родами Уак, Кыпшак и Канджигалы...» .

По этим данным видим в уезде $\frac{3}{4}$ жителей составляли Аргыны и Керей, $\frac{1}{5}$ Уаки, остальные хозяйства составляли 3%. Опираясь на источники, на востоке реки Есиль расположились Аргыны, северо-востоке – Уаки, на западе – Керей и Уаки жили по соседству, среди них Канжыгалы из Аргынов соседствовали с Кипчаками.

На самом деле реки Сырдарья и Арысь и предгорья Каратау были богаты на оросительные системы которые способствовали развитию земледелия. В этом регионе с древнейших времен занимались земледелием. Члены статистических партий отмечали, что в данном регионе земледельческое дело сформировалось 60-100 лет тому назад.

«Сборник материалов истории Туркестанского края и его завоевание» А.Г. Серебренникова хранится в государственном архиве Республики Узбекистан в фонде №715 (Дело 72) 74 томом. В данном труде имеются ценные источники, относящиеся к социально-хозяйственной, родо-племенной и политической истории, где говорится: «Занятие земледелием казахов старшего жуза с давних времен, занимались огородничеством, заготовкой зерна и проса и получали прибыли при их продаже». Если учитывать что этот источник относится к 40-70-м годам XIX века, то не стоит доказывать что земледелие было развито в Сырдарьинской области только после переселения русских крестьян [3].

Статисты делили Чимкентский уезд на степные и горные районы, и выделяли 3 основных вида территорий для земледелия:

- 1) орошаемая территория
- 2) территория орошаемая природными водами
- 3) не орошаемая степная зона.

В средних хозяйствах уезда в степных зонах под земледелие отводилась 9,2 десятины земли, в горных районах – 9,3 десятины земли. По расчетам статистов:

Степные: $9,2+0,48 \approx 9,68=9,7$ дес. земли под земледелие.

Горные: $9,3+0,23 \approx 9,53=9,5$ дес. земли под земледелие.

Здесь 0,48 и 0,23 дополнительных десятин считались землями под выращивание люцерны.

В Сырдарбинской области земледелие было развито намного лучше, чем в Степных областях. По статистическим таблицам в Чимкентском уезде выращивались летняя пшеница, осенняя пшеница, овес, рожь, просо, кукуруза, рис, нохат, хлопок, кунжут, дыня, чечевица, ячмень, горох [4].

По сведениям, казахи данного уезда для сохранения плодородности земли в первый год сеяли пшеницу, второй – год овес, в третий год – другие виды культур. Чередование культур при земледелии сохраняет землю от эрозии почвы. Также казахи обрабатывали земли сохой и собирали урожай серпом. В «МКЗ», посвященной Атбасарскому уезду, сравнивают соху с лапой гуся. «Который был сделан из березы. С верхней стороны был сделан из дерева, в нижний округленный прямой угол надевался сделанный в ручную «тыз». Тыз – имелось в виду зуб. На «тыз» запрягали пару быков, лошадей или же верблюдов и таким образом обрабатывали землю до глубины в две пяди» [5].

По этим сведениям можно заметить, что казахи южных регионов занимались земледелием задолго до прихода русских. Историк Н.Г. Апполова, исследовав множество материалов, отмечала, что казахи с давних времен занимались земледелием: «Особенно, отмечая юг, казахи проживающие вдоль реки Сырдарья занимаются земледелием издревле, на их занятие земледелием повлияли соседство с Хорезмомо и дехкане Каракалпаков».

Также в данном ключе писал исследователь К.К. Кусайынулы, его мнение также подтверждается «МКЗ»: «Мнение о том, что со второй половины XIX века началось переселение русских крестьян в казахские земли – это повлияло на занятие казахами земледелием и изменило качество земледелия, считается вымыслом. Так как подобные мнения носили под собой колониальные намерения России».

Но несмотря на то, что уже несколько лет являясь независимой страной, до сих пор встречаются авторы, которые утверждают, что русские мужики научили казахов земледелию. Например, исследователь Д.Я. Фризен отмечает, что в начале XX века в Западном Казахстане казахи и переселенцы начали больше заниматься земледелием, и тому причиной были переселенцы. По возможности Российская империя отбирала у казахов плодородные, густо проростаемые травами, богатые водоемами земли в пользу переселенцев, и это стало своего рода основанием на подобные мнения.

На самом деле, несмотря на то, что среди казахов широко начали заниматься земледелием, в свою очередь начали сокращаться такие виды

хозяйства, как кочевое и полукочевое скотоводство. Потому что, как отмечал в свое время А. Букейханов, в казахской степи не занимались массово земледелием из-за экологического фактора. Земледелие развивалось как дополнение к кочевому скотоводству, и было бы не правильно судить по мнению русских чиновников о якобы казахской лени, а из-за природных условий.

Т. Седельников, будучи в составе Тургайско-Уральской партии, отметил в своем труде следующее: «В черте казахов можно встретить разные виды хозяйствования – от кочевого скотоводства, до стопроцентного земледелия, даже ремесленничество, которые, в свою очередь, тесно переплетены между собой».

На просторной территории Казахстана, с древнейших времен населенной казахским народом, в связи с природно-климатическими условиями занимались кочевым скотоводством. Во всех регионах Казахстана разводили все основные виды домашних животных (лошадь, крупно-рогатый скот, овцы, верблюды). Количество же животных варьировалось в зависимости от природных условий местности. Все же, учитывая богатый опыт в разведении скота казахским народом, умели правильно использовать географическую среду для хозяйственных интересов. Поэтому естественно, что даже при кочевом и полукочевом скотоводстве встречается множество местных отличий.

Количество домашнего скота в разных географических регионах было разным. Например, по сведениям Х. Аргынбаева, территория Казахстана по природным особенностям делилась на 4 зоны [6].

1. Западный Казахстан, бассейны Каспия и Арала и полуостров Мангыстау, где в основном встречаются пустынные местности, поэтому в данном регионе очень удобно разводить овец и верблюдов.

2. Богатый на водоемы и растительность Северный, Центральный и Восточный Казахстан (Сарыарка) очень удобны для разведения лошадей, овец и крупного рогатого скота.

3. Природные условия Южного Казахстана удобны для разведения овец и верблюдов.

4. Регион Семиречья издревле считается регионом разведения овец, но в предгорьях Алатау также есть все условия для разведения лошадей и крупного рогатого скота.

Разведение домашнего скота (в основном овец, лошадей, верблюдов и крупного рогатого скота) обусловлено погодой и растительностью каждого региона.

«МКЗ», в основном когда считали хозяйства, использовали в наименовании животных их воз-

растные имена (названиям). Это в свою очередь повысило объективность переписи. Так как регистраторы у каждого казаха спрашивали общее количество скота, затем не спеша перераспределяли их по возрасту и таким образом выявляли недочеты в количествах скота, которые намеренно скрывались хозяевами.

Например, в источнике, посвященном Ильбешинскому уезду за 1912 год, для того чтобы было понятно, названия домашнего скота были даны на казахском и русском языках. Касательно лошадей были даны: айгыр – жеребец, кунан – 3 года, тай – 2 года, кулын – жеребенок, донен – 4 года, бие – кобыла. Также были даны справки об особенностях возрастных названий лошадей.

Из рогатого скота в таблице даны названия, учитывающие их возрастные категории: корова, бык, вол, теленок, телка, 3-летний бык; Верблюд – верблюжонок, 2-летка, 3-летка; Баран, ягненок, полугодка, одногодка, 2-летка; Козы – козел, козленок.

По сведениям источника, посвященного Чимкентскому уезду, местные казахи разводили лошадей, коров, верблюдов, овец, козлов и ослов, в качестве верховой езды осла используют лишь в Чимкентском уезде, а лошадь в процентном соотношении больше в Омской и Атбасарском уездах, крупный рогатый скот и мелкий рогатый скот больше разводится в южных регионах.

По итогам экспедиции Ф. Щербина в каждой средней казахской семье было необходимо 24 (округленные в лошади) единиц скота. В основном по сведениям в таблицах данным «МКЗ» одному хозяйству было необходимо следующее количество скота: в Омском уезде – 25, Атбасарском уезде – 25,2, Павлодарском уезде – 25, Кустанайском уезде – 21,7, Кокчетавском уезде – 19,9, Актюбинском уезде – 18,2 [7-10].

По статистическим таблицам по аулам данных в «МКЗ» в Актюбинском уезде в Бортинской волости у рода Тама количество скота в процентном соотношении было представлено следующим образом: крупно-рогатый скот – 43,1%, далее овец – 32,7%, коневодство – 18,1%, козлов – 3,4%, верблюдов – 2,6 %.

По исследованиям землемеров, проведенным в Сырдарьинской области, статист П. Скрыплев, исследуя уезды Степных областей, сопоставлял с данными исследованиями Щербина в источнике «МКЗ». В нем были взяты в учет количество скота и объем пахотных земель в двух разных географических районов.

С древнейших времен казахские рода и племена, занимавшиеся кочевым скотоводством, по

сложившимся маршрутам кочевали в известных им территориях. Предводители родов, аксакалы, старцы и знатные люди аула были своего рода управленцами аулов, они решали земельные вопросы и определяли границы кочевок для избежания каких-либо конфликтов. Поэтому каждое хозяйство старалось строго соблюдать очерченные границы и следить, чтобы ни одно животное не пресекало границу.

На основании традиционного животноводства казахов, кочевания, тысячелетней практики и в соответствии с временами года были сформированы «правила кочевок», и все пастбища делились на зимние, весенние, летние и осенние. Домашний скот круглый год держался на природных пастбищах. В целях обеспечения скота пастбищами казахи сформировали порядок использования пастбищ по сезонам, складывавшийся веками. Ежегодно каждый род или аул кочевал по протаренным дорогам и маршрутам, проложенными предками, кочевали рядом с колодцами, вдоль рек, и зимой оседали в местности, которую использовали каждую зиму. Каждый род или племя, формируя свою собственную дорогу для кочевки, держались в определенном географическом кругу. Выбор места оседания было связано со множеством факторов: традициями, социально-экономическими, политическими ситуациями. Особенности природной среды определяли методы использования пастбищ. Например, летом выбирались местности с прохладным воздухом и у рек и тугаев, зимой же выбирались места с солнечной стороны, и местности, укрывающие от ветра и пронизывающего холода бурана. Территория кочевки была разной. Больше количество скота требует большого количества корма. Поэтому ареал кочевки расширялся по мере количества скота.

В «МКЗ» очень часто встречаются сведения о родах и племенах, живших в каждой области и уезде, волости, где они кочевали и каким видом хозяйства занимались и др. Анализируя эти источники, можно выявить достоверность и правдивость сведений.

Исследовавший хозяйственно-экономическую историю кочевников С.Е. Толыбеков на основе многих сведений говорил: «Жизнь казахов XV-XVIII вв. можно характеризовать как кочевка круглый год, и данный тип хозяйства показал свою жизнестойкость, просуществовав до революции у многих родов и племен, таких как адай, табын, шекти, шомекей, кете и др.». На самом деле сформированная издревле кочевка племен и родов не была видоизменена вплоть до конца первой четверти XX века.

Также автор отметил: «Кочевое скотоводство всегда было связано с родо-патриархальными отношениями. Так как это обеспечивало неразрывную связь между родственными родами, и всегда с ними быть в хороших отношениях, и сохранить имущество и жизнь всех членов кочевого общества. И все три жуза без каких-либо установленных границ на протяжении долгих времен кочевали в определенных местах в обширных казахских степях.

Каждый крупный род каждого жуза в основном кочевал и жил в привычных и знакомых им районах. В этом родо-патриархальном, кочевом полуфеодальном обществе среди султанов, баев, биев и батыров никогда не было политических и экономических условий и требований касательно раздела земель».

В источнике очень много встречается этнографических сведений. Среди них особо описаны молочные продукты, получаемые у домашних животных. Эти сведения исследователи записали у казахов. Например, брынза – это первое молоко, которое получают, когда корова отелится. Также говорится, что после его кипячения он становится похожим на белок яйца, и способами приготовления творога, кефира, курта, масла.

При приготовлении творога сперва кипятят молоко, затем туда добавляют закваску кефира. Затем укрывают старым войлоком после того, как молоко завернется и творог будет готов.

Например, в источнике даны сведения о том, что среди казахов Чимкентского уезда были ремесленники, торговцы, работники аграрного сектора, пастухи и др., также в источнике даны количественные показатели. В «МКЗ» также имеются некоторые сведения о хозяйстве соседних киргизов.

Наряду с этим в источнике были описаны об основной еде казахов, баурсаке, супе (коже), айране, кумысе, твороге, курте, шелпеке и т.д., и методы их приготовления. В «МКЗ» были сохранены сведения о том, что казахи занимались также другими ремеслами.

Подводя итог, можно сказать, что «МКЗ» выбрал в себя множество ценных, качественных и достоверных сведений о традиционном хозяйстве и земледелии казахов. Данный вид источника качественно отличается от других статистических источников тем, что сведения были собраны путем организации экспедиций, специальных исследований и в нем сохранены информации различного характера.

Литература

- 1 Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начале XX вв. (1867–1907 гг.). – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – С. 411.
- 2 Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. – Чимкентский уезд. – Т. 1. – Ташкент, 1908. – С. 643.
- 3 МКЗ. – Т. 2. – Вып. 1. – Чимкентский уезд. – Ташкент, 1910. – С. 277.
- 4 Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. – Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина, 1915. – м– ф.
- 5 МКЗ. – Т. II. – Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – С. 534.
- 6 Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 172 б.
- 7 МКЗ. – Т. XI. – Акмолинская область. Омский уезд. – Омск, 1902. – С. 274.
- 8 МКЗ. – Т. IV. – Семипалатинская область. Павлодарский уезд. – Воронеж, 1903. – С. 762.
- 9 МКЗ. – Т. V. – Тургайская область. Кустанайский уезд. – Воронеж, 1903. – С. 537.
- 10 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. – Тургайский уезд. – Оренбург, 1911. – м– ф.

References

- 1 Sulejmenov B. Agrarnyj vopros v Kazahstane v poslednej treti XIX – nachale XX vv. (1867–1907 gg.). – Alma-Ata: AN KazSSR, 1963. – S. 411.
- 2 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju v Syrdar'inskoj oblasti. – Chimkentskij uезд. – Т. 1. – Tashkent, 1908. – S. 643.
- 3 MKZ. – Т. 2. – Вып. 1. – Chimkentskij uезд. – Tashkent, 1910. – S. 277.
- 4 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju rajona reki Chu i nizov'ev reki Talasa Chernjaevskogo i Aulieatinskogo uездov Syr-Dar'inskoj oblasti. – Tashkent: Tipo-Litografija V.M. Il'ina, 1915. – м– f.
- 5 MKZ. – Т. II. – Akmolinskaja oblast'. Atbasarskij uезд. – Voronezh, 1902. – S. 534.
- 6 Arғыnbaev H. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. – Алматы: Gylym, 1969. – 172 b.
- 7 MKZ. – Т. XI. – Akmolinskaja oblast'. Omskij uезд. – Omsk, 1902. – S. 274.
- 8 MKZ. – Т. IV. – Semipalatinskaja oblast'. Pavlodarskij uезд. – Voronezh, 1903. – S. 762.
- 9 MKZ. – Т. V. – Turgajskaja oblast'. Kustanajskij uезд. – Voronezh, 1903. – S. 537.
- 10 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko-Ural'skogo pereselencheskogo rajona. – Turgajskij uезд. – Orenburg, 1911. – м– f.

Омарова Г.Е.
**Историограф-востоковед
Т.К. Бейсембиев
(к 60-летию со дня рождения)**

Статья посвящена 60-летию известного ученого историка-востоковеда Тимура Касымовича Бейсембиева – крупнейшего в мире специалиста по Кокандскому ханству (1709–1876). Бейсембиев – автор более 200 научных работ. Он первый казах-востоковед, кто смог подняться до уровня мировой науки (написав 2 книги на английском и 4 на русском языке, получившие мировое признание), не покидая своей Родины.

Ключевые слова: юбиляр-выпускник КазНУ, источниковедение истории Средней Азии и Казахстана (800–1900 гг.), персоязычные источники, среднеазиатская арабографическая палеография, Кокандское ханство, кокандские хроники, персидский язык, чагатайский тюрки, Ауфи.

Omarova G.E.
**Historiographer-orientalist
Beisembiev T.K.
(devoted to the 60th anniversary
of his birth)**

The article is devoted to the 60th anniversary of the famous historian scientist-orientalist Timur Kasymovich Beysembieva – the world's largest specialist of the Kokand khanate (1709-1876). Beysembiev is author of over than 200 scientific publications. He is the first kazakh orientalist who was able to rise for the level of world science (had written 2 books in English and 4 in Russian languages, received international recognition), without leaving his Motherland.

Key words: anniversaries – graduates of the Treasury, historical sources of Central Asia and Kazakhstan (800-1900 gg.), Persian sources, the Central Asian Arab geographical paleography, Kokand khanate, Kokand chronicles, Persian, Chagatai Turks' Awfi.

Омарова Г.Е.
**Тарихнамашы-шығыстанушы
Бейсембиев Т.К.
(60-жылдық мерейтойына
арналған)**

Бұл мақала әлем деңгейінде Қоқан хандығы (1709-1876) зерттеген, белгілі ғалым, маман тарихшы-шығыстанушы Тимур Қасымович Бейсембиевтің 60-жылдығына арналады. Бейсембиев – 200-ден астам ғылыми еңбектің авторы. Ол – әлемдік деңгейге көтерілген (өз Отанынан тысқа шықпай-ақ, дүниежүзін мойындатқан 2 ағылшын тілінде және 4 орыс тілінде кітаптар жазған) тұңғыш қазақ-шығыстанушы.

Түйін сөздер: 60-жылдығына арналады; тұңғыш қазақ-шығыстанушы, Орта Азия және Қазақстан (800-1900) деректеме тану, Қоқан хандығын (1709-1876) зерттеген, парсы тілде деректеме тану, орта азиялық араб жазу палеографиясы, шағатай түркілері, Ауфи.

**ИСТОРИОГРАФ-
ВОСТОКОВЕД
Т.К. БЕЙСЕМБИЕВ
(к 60-летию
со дня рождения)**

Тимур Касымович Бейсембиев родился в 1955 году в Алма-Ате, в семье ученых. Его отец, Касым Бейсембиев (1919/20–1980), был первым казахским доктором философских наук (1958) и ведущим специалистом по истории общественной мысли в Казахстане, а его мать, доктор филологических наук профессор Валентина Айтешевна Исенгалиева – общепризнанный лингвист-русист и тюрколог. В 1972 г. Бейсембиев окончил среднюю школу с золотой медалью, в 1977 г. с отличием окончил исторический факультет Казахского государственного университета (КазГУ), а в 1983 – очную аспирантуру Института востоковедения АН УзССР (Ташкент). Ученик В.П. Юдина (1928–1983) и кандидат исторических наук с 1983 г., Т.К. Бейсембиев работал в 1983–1992 гг. в Институте истории и этнологии, а с 1992 г. работает старшим научным сотрудником в Институте востоковедения КН МОН РК (в 1996-1999 он возглавлял там сектор иранистики), с 2003 – ведущий научный сотрудник этого же Института. Имеет ученое звание старшего научного сотрудника (1991).

Он – автор шести книг и более 200 других публикаций (глав в книгах, научных статей, рецензий и т. д.), главным образом, по проблемам истории, культуры и источниковедения Средней Азии, Казахстана и сопредельных стран Востока в X–XIX веках (24 из них выпущены в Англии и США [три], Бельгии, Германии, Индии [три], Иране [две], Пакистане [две], Турции, Франции [пять], Швеции и Японии [пять] на английском, французском, персидском и др. языках).

Его книга «Жизнь Алимкула: местная среднеазиатская хроника XIX века» (400 стр., тв. обложка) выпущена в 2003 году в Лондоне и Нью-Йорке в престижном британском научном издательстве Routledge Press на английском языке (Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi. The Life of 'Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Edited and translated by Timur K. Beisembiev. London and New York, Routledge Curzon, Taylor & Francis Group, 2003. 400 pp. На эту книгу опубликованы девять положительных рецензий в восьми странах на пяти языках). В 2015 г. книга была переиздана там же в мягкой обложке.

Основной объект исследовательского интереса ученого – персо- и тюркоязычные рукописные повествовательные источники (летописи, хроники, мемуары и т. п.) по истории Средней Азии и Казахстана в X–XIX вв. Для ведения этой работы Бейсембиев не только в совершенстве изучил ряд восточных и западных языков, но и овладел навыками среднеазиатской палеографии – чтения, комментированного перевода и научной интерпретации арабографических рукописных текстов. Овладение этими навыками требует несколько десятилетий кропотливого труда. Т.К. Бейсембиев свободно владеет и пишет на пяти языках (русском, английском, французском, немецком и персидском), знает также чагатайский тюрки, древнегреческий, латинский, голландский, польский, африкаанс, османотурецкий, узбекский и таджикский языки.

Первая его книга «Та’рих-и Шахрухи» как исторический источник (Алма-Ата, Наука, 1987, 200 стр.) была удостоена медали Академии наук КазССР в 1988 за лучшую работу среди молодых ученых.

Одна из его книг – ал-‘Ауфи, Садид ад-Дин Мухаммад. Джавами‘ ал-хикайат ва лавами‘ ар-ривайат («Собрание рассказов и блестящие истории») – сокровищница восточной мудрости – была выпущена им в 2005 г. в Алматы за его собственный счет тиражом в 1 000 экземпляров. Книга (объем – 20 авт. л.) включает комментированный русский перевод 215 лучших рассказов (из них только три-четыре рассказа прежде были переведены на русский и 12 рассказов – на английский языки) из персоязычного историко-литературного свода начала XIII века, составленного в Индии выходцем из Средней Азии (ал-‘Ауфи, Садид ад-Дин Мухаммад. Джавами‘ ал-хикайат ва лавами‘ ар-ривайат («Собрание рассказов и блестящие истории»). Сокровищница восточной мудрости. Подготовка издания, предисловие, перевод с персидского, комментарии, приложения и указатель Тимура К. Бейсембиева. Алма-Ата, ТОО «Print-S», 2005. 322 стр.). Свод Ауфи является крупнейшим памятником прозы на фарси домонгольского и монгольского времени (X–XIV века) и содержит более двух тысяч рассказов самой разнообразной тематики. Отражая культурный и духовный уровень развития исламской цивилизации накануне монгольского нашествия, свод ‘Ауфи вобрал в себя достижения культур народов Древнего Востока, античного мира, Византии, средневекового Ближнего и Среднего Востока и Индии и то, что принято называть восточной мудростью. В нем

имеется немало новых сведений по истории народов Средней Азии, включая Казахстан. Перевод осуществлен как по печатным (неполным) изданиям памятника, вышедшим на фарси в XX веке в Индии, Иране и Таджикистане, так и по старому и исправному рукописному списку этого сочинения, Suppl. Persan 95, хранящемуся в Национальной библиотеке Франции (Париж) и переписанному в 1317/18 году. В книге отражены результаты основной исследовательской работы по плановым темам 1997–2005 в ИВ МОН РК.

Бейсембиев продолжает работать над сводом Ауфи в рамках различных исследовательских проектов КН МОН РК. К настоящему времени им переведено на русский язык 388 рассказов из этого свода.

Т.К. Бейсембиев посетил 14 стран дальнего зарубежья (не считая государств СНГ), в которых провел, занимаясь научно-исследовательской работой в ведущих мировых центрах, в общей сложности четыре года (в том числе, 1 год в США, 1 год в Великобритании, 1 год – в Японии и полгода – во Франции).

Так, с 1 сентября 2006 г. по 31 августа 2007 г. он работал в качестве приглашенного профессора в Исследовательском Институте по изучению языков и культур Азии и Африки (ILCAA) при Токийском Университете иностранных исследований (TUFS), Токио, Япония. Его исследовательский проект состоял в подготовке справочной книги на английском языке – аннотированного указателя (текст арабской вязью с латинской транслитерацией с многочисленными комментариями и заметками) имен, географических названий, терминов, этнонимов и названий восточных сочинений к 35 (в большинстве неопубликованным) персо- и тюркоязычным рукописным кокандским хроникам – важнейшей группе местных источников по истории Средней Азии (включая Казахстан) в XVIII–XIX веках. Над этой книгой он работал в течение 33 лет, завершил ее как внеплановую монографию объемом более 100 учетно-издательских листов и издал в Токио в 2008 (Beisembiev Timur K. Annotated Indices to the Kokand Chronicles. [Tokyo], ILCAA, TUFS, 2008. 889 pages).

Вышедшая в 2009 г. объемом в 200 учетно-издательских листов монография Бейсембиева «Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX веков» (1263 стр., формат А4) – плод 26-летнего труда, первое в мировой историографии полное и всестороннее источниковедческое

исследование 40 персо- и тюркоязычных кокандских хроник – важнейшей группы местных рукописных источников по истории Средней Азии в XVIII–XIX веках. В ней подробно рассматриваются ценнейшие сведения хроник по социально-экономической, политической, этнической истории, идеологии и культуре Кокандского ханства, игравшего огромную роль в жизни народов Средней Азии, а также Бухарского эмирата, Шахрисябза, Ура-Тюбе, колониального Туркестана, Синцзяна и северного Афганистана; дается характеристика этих сведений и их оценка. Особое внимание уделено известиям по Казахстану. Несмотря на то, что эта книга была выпущена на личные средства Бейсембиева, и ее тираж составляет всего 100 экземпляров, на нее опубликована положительная рецензия Б. Бабджанова в ведущем российском востоковедном журнале «Восток» (*Oriens*) (Москва, 2012, № 1, с. 191–193).

Т.К. Бейсембиев – крупнейший в мире специалист по Кокандскому ханству (1709-1876).

В недавно вышедшей книге «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821» (Сборник исторических документов в двух томах. Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор. И. В. Ерофеева. Алматы: АО «Абди Компани», 2014) Бейсембиевым осуществлен комментированный перевод с чагатайского тюрки, среднеазиатского фарси и османотурецкого языка 22 писем казахских правителей XVII–XVIII вв. (в том числе, последнее письмо-политическое завещание Аблай-хана).

Он участвовал в работе международных научных форумов в Великобритании (1989), США

(1993), Турции (1994), Японии (1998, 2004–2005 и 2007), Индии (1999), Франции (2001 и 2006) и Иране (2002 и 2004) в качестве председателя сессии либо докладчика.

Т.К. Бейсембиевым разработаны теоретические и практические вопросы исследования комплекса малоисследованных и неисследованных местных рукописных тюрко- и персоязычных нарративных арабографических источников по истории народов Средней и Центральной Азии в X–XIX вв. Им осуществлено первое в мировой историографии полное и всестороннее источниковедческое исследование 40 персо- и тюркоязычных кокандских хроник – важнейшей группы местных рукописных источников по истории Средней Азии в XVIII–XIX веках. Сделано полное комментированное академическое издание (объемом в 25 авт. л.) на английском языке одного из них (неизвестной среднеазиатской тюркоязычной хроники XIX в. Та’рих-и ‘Аликули амир-и лашкар) в крупнейшем в мире научном издательстве книг по гуманитарным дисциплинам Routledge Press. Введены в широкий научный оборот новые исторические данные.

Исследованы теоретические вопросы государственной идеологии и династийного права в Средней Азии и соседних регионах, целый ряд новых аспектов культурно-языковых взаимосвязей народов Казахстана и сопредельных стран Ближнего и Среднего Востока и Южной Азии в указанный выше период.

Т.К. Бейсембиев – первый казах-востоковед, кто смог подняться до уровня мировой науки (написав 2 книги на английском и 4 на русском языке, получившие мировое признание), не покидая своей Родины.

Литература

- 1 Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.
- 2 Бейсембиев Т.К. (в соавторстве с М. Лаймилиним) Зарубежные исследователи Средней Азии и Казахстана: библиографический указатель. – Алматы: KENZHE-Press Казахстан, 1994. – 100 с.
- 3 Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi. *The Life of ‘Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*. Edited and translated by Timur K. Beisembiev. London and New York, Routledge Curzon, Taylor & Francis Group, 2003. – 400 pp.
- 4 Аль-Ауфи Садид ад-Дин Мухаммад. Джавами ал-хикаят ва лавами ар-риваят («Собрание рассказов и блестящие истории»). Сокровищница восточной мудрости. Подготовка издания, предисловие, перевод с персидского, комментарии, приложения и указатель Т.К. Бейсембиева. – Алматы: ТОО «Print-S», 2005. – 322 с.
- 5 Timur K. Beisembiev. Annotated Indices to the Kokand Chronicles. [Tokyo], ILCAA, 2008 (Studia Culturae Islamicae No. 91. MEIS Series No. 8). – 889 pp.
- 6 Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX веков. – Алматы: ТОО «Print-S», 2009. – 1263 с.
- 7 Исенгалиева В.А. Знаменитый ученый историк-востоковед Тимур Касимович Бейсембиев. – Алматы, 2015. – 373 с.

References

- 1 Bejsembiev T.K. «Tarihi Shahruhi» kak istoricheskij istochnik. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – 200 s.
- 2 Bejsembiev T.K. (v soavtorstve s M. Lajmilinim) Zarubezhnye issledovateli Srednej Azii i Kazahstana: bibliograficheskij ukazatel'. – Almaty: KENZHE-Press Kazahstan, 1994. – 100 s.
- 3 Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi. The Life of 'Alimqul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Edited and translated by Timur K. Beisembiev. London and New York, Routledge Curzon, Taylor & Francis Group, 2003. – 400 pp.
- 4 Al'-Aufi Sadid ad-Din Muhammad. Dzhavami al-hikajat va lavami ar-rivajat («Sobranie rasskazov i blestjashhie istorii»). Sokrovishhnica vostochnoj mudrosti. Podgotovka izdaniya, predislovie, perevod s persidskogo, komentarii, prilozhenija i ukazatel' T.K. Bejsembieva. – Almaty: TOO «Print-S», 2005. – 322 s.
- 5 Timur K. Beisembiev. Annotated Indices to the Kokand Chronicles. [Tokyo], ILCAA, 2008 (Studia Culturae Islamicae No. 91. MEIS Series No. 8). – 889 rr.
- 6 Bejsembiev T.K. Kokandskaja istoriografija: Issledovanie po istochnikovedenii Srednej Azii XVIII-XIX vekov. – Almaty: TOO «Print-S», 2009. – 1263 s.
- 7 Isengalieva V.A. Znamenitij uchenyj istorik-vostokoved Timur Kasimovich Bejsembiev. – Almaty, 2015. – 373 s.

Ноғайбаева М.С.
**Киев Русінің көшпелілер
әлемімен байланыстары
туралы**

Мақалада Киев Русі мен көшпелілер әлемінің байланыстары туралы зерттеулер талданған. Орта ғасырлардағы көшпелі түркі халықтары да өз заманындағы алдыңғы қатарлы өркениеттерден оқшауланып өмір сүрмегені белгілі. Көрші халықтармен бірде жауласа, бірде бейбіт қатар өмір сүре отырып, өзара байланыстар арнасына түскен. Бұл байланыстардың сипаты әрқырлы болды.

XVIII ғасырдың екінші жартысынан осы мәселені алғаш көтерген авторлар көшпелілердің шапқыншылықтарына, оның Руске тигізген аса ауыр қасіреттері туралы жазды. Осыдан келіп басты назар Русь пен көшпелілер арасындағы мәңгілік күрес пен Русінің Еуропаны құтқарып қалушы рөлі туралы мәселеге аударылды. Автор тарихнамада қалыптасқан пікірлерді талдай отырып, көшпелілер өркениетін зерттеудің жаңа бағытқа көтерілуі тиістігін атап өтеді.

Түйін сөздер: көшпелілер, Киев Русі, дала, мәдениет, тарихнама, өркениет.

Nogaybaeva M.S.
**On the relationship of Kiev Rus
with the nomadic world**

This article analyzes the research on the relationship of Kiev Rus with the nomadic world. Obviously, the medieval nomadic Turkic peoples were not isolated from the major civilizations of their time. The nature of these relations has been mixed. There were times of war and peace.

The authors who first considered this issue in the second half of the XVIII century wrote about the grave consequences of the invasions of the nomads to Rus. In this context, focusing their attention on the age-old struggle of Rus against nomads these researchers mainly wrote about the role of Russia as the protector of Europe. Representatives of the Soviet historiography of 20-30s gradually began to develop critical attitude to the above idea. These researchers stick to the opinion on the nomads not only as destroyers, but as representatives of a relatively high culture and the role of the nomadic civilization as a whole. However, these studies were evaluated as works «exaggerating the level of culture of nomads and hypotrophying their cultural influence on the Slavs.» This trend is observed in many modern works devoted to different aspects of the relations of Russia with the nomadic world. The author comes to the conclusion about the need to transition to a new level of research on the nomadic civilization.

Key words: nomads, Kiev Rus, the steppe culture, historiography, civilization.

Ноғайбаева М.С.
**О взаимоотношениях
Киевской Руси
с кочевым миром**

Статья посвящена анализу исследований о взаимоотношениях Киевской Руси с кочевым миром. Очевидно, что средневековые кочевые тюркские народы не были изолированы от ведущих цивилизаций своего времени. Характер этих взаимоотношений был неоднозначным.

Авторы, впервые обратившиеся к этой проблеме во второй половине XVIII века, писали о тяжелых последствиях нашествий кочевников на Русь. В этой связи, обращая свое внимание на извечную борьбу Руси с кочевниками, указанные исследователи переходили к проблеме роли Руси как защитника Европы. Эта тенденция прослеживается во многих современных работах, посвященных разным аспектам взаимоотношения Руси с кочевым миром. Автор статьи приходит к заключению о необходимости перехода на новый уровень исследований, посвященных кочевой цивилизации.

Ключевые слова: кочевники, Киевская Русь, степь, культура, историография, цивилизация.

**КИЕВ РУСІНІҢ
КӨШПЕЛІЛЕР
ӘЛЕМІМЕН
БАЙЛАНЫСТАРЫ
ТУРАЛЫ**

Киев Русі мен көшпелілер әлемінің қарым-қатыныстарының¹ тарихи тамырлары тереңге кетеді. Орыс тарих ғылымында жалпы көшпелілер деген атаумен берілген түркі тайпалары ғұндардың ұрпағы болып саналатын хазарлар, олардан кейін тарих сахнасына шыққан орыс жылнамаларында торктер, византия жылнамаларындағы уздар, шығыс шығармаларындағы оғыздар, сондай-ақ өз негізін қаңлы тайпалары бірлестігінен алатын печенегтер, белгілі куманы-половцы-қыпшақтар. Екінші мыңжылдықтың басында Еуропа мен Азия арасындағы шекара Орал арқылы емес, дала мен орман-дала линиясы арқылы өткен. Қазіргі Украинаның Кременчугтен төмен Қара теңізге дейінгі аралықтағы дала аумағын азиялық көшпелі тайпалар мекендеген. XI ғасырдан бастап бұл жерлердің нағыз иесі жоғарыда атап өткен печенегтер, кейін қыпшақтар болды. Осылайша Русь көшпелілерімен үнемі соғысып қана қоймай, олардан өзара байланыстарға түсе отырып, олардан көп нәрсені қабылдайды. Бұл қарым-қатынастар ішінде сауда байланыстары да, әулеттік некелер де және т.б., болды.

Ресейде тарих ғылымы оның империялық статус алған кезінде пайда болғаны белгілі. Ресми тарихнама метрополия мен отар статусындағы халықтар арасындағы қандай да болмасын байланыстар туралы сөз қозғаудың туралы ишараның өзін қабылдамайтын [1]. Ресей тарихында мәдениет және мәдениеттердің өзара әсері мәселелеріне қызығушылықтың бірнеше толқыны болғанын байқаймыз. Ресейдің еуропамен тығыз мәдени алмасу процесі Петр I тұсында басталып, XVIII ғасырдың өн бойында жалғасын тауып отырды. Алайда XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресейдің батыспен байланысы біржақтылық сипат ала бастады. Басқаша айтқанда Ресей батыстық үлгілерді өзіне «киіп» көріп жатты. Ресейдің ерекшелігі әлі де болса сезіле қоймады. Бірте-бірте Ресейде еуропалану үлгісін қабылдауға болмайтындығы, себебі оның өзіндік мәдени даму жолы барлығы туралы ой бой көтере бастады. Оның өзіндік мәдени даму ерекшелігін орыстар да, еуропалықтар да түсіне бастайды. Мәдениеттердің өзара тарту әсері енді өзара алшақ-

¹ Мақала 4822/ГФ4 «Түркі-славян әлемі этнотарихи және социомәдени сұхбаттастықтың үлгісі ретінде жобасы бойынша дайындалды.

тау легімен алмаса бастайды. Ертеректегі славянофилдердің орыс халқының ерекшелігі туралы романтикалық идеялары Ресей ерекшелігін саяси және ғылыми-тарихи көзқарас тұрғысынан негіздеуге ұмтылу талабымен алмастырылады. Міне, осы кезде ресей мәдениеттану ғылымының пионері саналатын Н.Я. Данилевский еңбегі жарыққа шыққан болатын [2].

Н.Я. Данилевскийдің тарихи-мәдени типтер және мәдени байланыстар туралы теориясы сол кездегі славянофилдер идеясымен үндесіп жатты. Оның көзқарастары орыс тарихнамасына елеулі ықпал еткен тарихи мектеп болды. Оның «лемнің барлық халықтарының мүддесіне тиімсіз болып, бірақ славяндардың мүддесіне тиімді болған нәрселердің барлығын қабылдау» [2] туралы идеясының өзі, кеңестік тарихнамада біраз уақыт Н.Я. Данилевский еңбегін сынау кезеңі болғандығына қарамастан [3, 227-244 бб.], оның славянофилдік сипатымен үндесіп жатыр. Алайда Данилевский концепциясындағы мәдениеттердің даму кезеңі өзара мәдени байланыстардың мәні мен нәтижелілігін анықтаудың алғышарттары ғана. Данилевский мәдени алмасулардың күрделі әрі ауқымды процесіне назар аударып отырып, олардың заңдылықтарын, тиімді әрі зиянды алмасулардың шегін анықтауға ұмтылды. Мәдениеттің «өзегін» оның негізгі дәстүрлерін қорғау керектігі туралы айта келіп, мәдениеттің жекелеген салаларында қабылдаудың болмауы тіпті, оны болдырмауға күш салу қажеттігі туралы ашып айтты. Әрине бүгінгі таңда Данилевскийдің көптеген көзқарастары ескірді. Дегенмен де оның көптеген ойларымен келіспеуге болмайды. Әсіресе Ресей мен еуропаның даму жолдары, еуропалық әсерлердің Ресей қоғамы үшін тиімсіздігі мен зардаптары туралы ойларын бүгінгі қазақ қоғамына да қолдануға болады.

XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы ресми дворяндық тарихнама өкілдері Н.М. Карамзин, М.П. Погодин Ресей тарихының ерте кезеңіне арналған еңбектерінде көшпелілер мен Русь арасындағы қарым-қатынастар мәселесіне тек князьдар мен көшпелілердің күресі шегінде ғана қарады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап мемлекеттік мектеп өкілдерінің арасында біз қарастырып отырған мәселе бойынша екі бағыт байқала бастайды. Тарихи процесітегі жағрапиялық факторға көп көңіл бөлген С.М. Соловьев Ресей тарихын «отарланушы ел» тарихы ретінде қарастырды. «Основное содержание этой колонизации – борьба леса со степью, длительная борьба русского народа с

кочевыми вторгавшимися из Азии в южнорусские степи», – деп жазды [4, 647 б.]. Зерттеуші бұл күресті Азия мен Еуропаның бәсекелестігі, отырықшы халықты көшпеліге, мәдениет пен азаматтылықты көшпелілердің салтына қарсы қоя отырып сипаттады. Бұл көзқарасты одан әрі қарай В.Ю. Ключевский жалғастырды: «Борьба со степным кочевником, половчином, злым татарином, длившаяся с VIII почти до конца XVII века самое тяжелое историческое воспоминание русского народа... Тысячелетное и враждебное соседство с хищным степным азиатом – это такое обстоятельство, которое одно может покрыть не один европейский недочет в русской исторической жизни» [5]. Бұдан әрі В.Ю. Ключевский Русінің көшпелілермен күресі Еуропа өркениеті үшін үлкен маңызға ие болғанын, себебі Русь осы күресімен еуропалық шабуылдың сол қанатын жауып қалғанын айтады.

Ал орыс мемлекетінің қалыптасуының негізінде федеративтік және монархиялық бастаулар күресі жатты деп есептеген екінші бағыттың өкілі Н.И. Костомаров орыс мемлекетінің қалыптасуында күш басымдылығы монархиялық бастау жағына ауып кетті деп есептейді. Себебі федеративтік бастаудың өкілдері оңтүстік орыс және украиндермен салыстырғанда монархиялық бастаулардың өкілдері орыстардың жеңуіне көшпелілер әсер етті. Бірінші тұрғыда көшпелілердің көне Русіге өркениетке әсері (өркениет ұғымы XIX ғасырдың 60-жылдары тек мәдениет қана емес, қоғамдық өмір элементтерін де жинақтаған – М.Н.) туралы айтады. Н.И. Костомаров бойынша Ростың жағасына орналасып, орыстармен араласқан печенегтер, торктер, брендейлер әлі қатайын үлгермеген жас орыс өркениетіне жаңа жабайы элементтер енгізіп, өркениеттің дамуын бәсеңдетті [6]. 1884 жылы П.В. Голубовскийдің «Печенеги торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей в IX-XIII вв» атты төңкеріске дейінгі тарихнамада алғаш рет Русь пен көшпелілер арасындағы қарым-қатынастар мәселесіне тікелей арналған зерттеу еңбегі жарық көрді. Мұнда зерттеуші негізгі назарын Русінің көшпелі түркі тайраларымен қарым-қатынасына аударады. Ол бай фактілік материалдар негізінде Русінің печенегтермен, қыпшақтармен қарым-қатынасын толықтай қарастырған. П.В. Голубовский қара клобуктар деп аталып кеткен, оңтүстік славяндар ортасына сіңіп кеткен халықтар туралы жаза келе, жаңа түркілік элементтердің славяндарға мәдени тұрғыдан зор әсер еткенін жазады. Зерттеушінің пікірінше, егер көшпелілер Русінің

сыртқы жауларымен ғана күресіп, олармен тек бейбіт қарым-қатынастар орнатса, онда олардан көп пайда көруге болатын еді. Себебі көшпелілер славяндармен салыстырғанда біршама жоғарғы мәдениет пен тұрақты өмір салтының өкілдері еді деп есептейді [7, 152-158 бб.]. Автор көшпелілердің тұрмысы, мәдениеті, қоғамдық құрылысы туралы жазады. Бірақ бұл тарау фактілік, әсіресе археологиялық материалдардың жетімсіздігінен әлсіз шыққан. Алайда бұл еңбек ұзақ уақыттар бойы Русь пен көшпелілердің қарым-қатынастарын зерттеудегі бірден-бір іргелі еңбек болып қала берді.

Жалпы алғанда XIX ғасырдағы орыс тарих ғылымы көшпелілер мен Киев Русінің қарым-қатынастарын «дала мен орманның мәңгілік күресі» шеңберінде қарастырғанын көреміз. Осы концепция негізінде көшпелілердің Руске тигізген зардаптарына баса назар аударылды. Дегенмен «мәдени тұрғыдан артта қалған халықтар» ретінде көшпелілер «біршама жоғары мәдениет өкілі» болып саналатын Киев Русіне ауыр зардаптардан басқа ешнәрсе әкелмегендігі туралы пікір үстем болып қала берді.

Ал кеңестік тарихшылар ішінде бірінші болып бұл мәселе М.Н. Покровский еңбектерінде көтерілді. М.Н. Покровский Киев Русі мен көшпелілер арасындағы жауластық қарым-қатынасты мойындай отырып, Рустегі княздық қырқысулардың халық үшін қыпшақтар жорығынан да анағұрлым қасіретті болғанын жазады. Ал орыс-қыпшақ байланыстары (әскери одақ, аралас неке, т.б.) өзара ерекше қарым-қатынастар негізін құрады. Сондықтан «Представляют себе половцев в виде некой ... темной азиатской силой, тяжелой тучей висевшей над представительницей европейской цивилизации – Киевской Русью, у нас не будет ни малейшего основания» [8, 102-103 бб.]. Бұл пікірімен М.Н. Покровский дала тарапынан төніп тұрған үздіксіз қауіп-қатер туралы қалыптасқан дәстүрлі пікірге күмән келтірді. Сондай-ақ зерттеуші Қара теңіз жағалауы далаларының көшпелі тайпалары «мәдени жағынан славяндардан жоғарырақ» болды, ал «соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулер «жабайылардың» ежелгі Руске қаншалықты әсер еткенін көрсетіп отырғанын» айтады. Автор өз ойын «Степной Восток был для русских в IX-X вв тем, чем впоследствии для Московского государства и петровской России стала Западная Европа», – деп қорытындылайды.

Әрине, кейінгі еңбектерде М.Н. Покровскийдің түркі халықтары мәдениетінің деңгейін және олардың Руске тигізген мәдени ықпалын

«тым асыра көрсеткені» баса айтылды. Б.Д. Греков бұл туралы: «Біреулердің есебін түгендеу мақсатында Россияны қайдағы бір солтүстік-шығыстағы варварлар өлкесінде қалыптасқан жабайылар өлкесі ретінде қарағысы келген кім? Содан Русті Еуропалық мемлекеттер қатарына жеткізе алмайтын мемлекеттер қатарына жатқызған. Осылайша Киев мемлекеттілігін жоққа шығаратын фактілермен бізді өзіміздің одақтың халықтарының бұрыннан бағындырудағы күшті күрес құралынан айырады» [9], – деп сынға алды. Бұл сынның өзі кеңестік тарихнаманың көшпелі халықтардың тарихы мен мәдениетіне деген көзқарастардың сипатын ашып көрсетеді деп ойлаймыз.

М.Н. Покровскийдің еңбектері өз кезегінде біз қарастырып отырған мәселенің ерекше көтеріліп, одан әрі зерттелуіне мұрындық болды. Зерттеушінің осы мәселе бойынша пікіріне жақын пікірді В.А. Порхоменко ұсынды. Автор «XII ғасыр басындағы қыпшақтармен Рустің әлеуметтік топтарының арасындағы тығыз, жақын байланыстарды орыс жылнамаларының мәліметтері дәлелдей алатындығын» айтады. Зерттеушінің пікірінше «жылнамалар» «көшпенді қыпшақтар түрлі күрестермен қатар, олардың өзара некелері» т.б. туралы мәліметтерді сақтаған.

Орыс жылнамаларындағы қыпшақ эпосының «іздері» де «орыс-қыпшақ мәдени байланыстарының жан-жақтылығын көрсетеді» [10, 391-393 бб.]. Мұның бәрі В.А. Пархоменкоға «Русінің даламен мәңгілік, принципті күресі туралы идея шындығында қолдан жасалған, жалған» деген пікірге келуіне негіз болды [11, 69-71, 113 б.].

Кеңестік тарих ғылымы Русь пен көшпелілер мәселелерінде XIX ғасырдағы ресми тарихнамада қалыптасқан пікірді жалғастыра отырып, біршама жаңа бағытты дамытты. Атап айтқанда көшпелілер мен Русь арасындағы «мәңгілік күресте» күш басымдылығының Киев Русі жағында болғандығы, себебі көшпелілердің қоғамдық құрылысы, саяси бірлестігі, мәдени даму деңгейінің төмендігі туралы пікір орнықты.

Алайда кейбір еңбектерде В.А. Порхоменко еңбектерінде көрініс берген пікірлер біршама жалғасын тапты. В.А. Гордлевский В.А. Порхоменконың соңынан оны қолдап, қыпшақ шапқыншылықтарының күйретуші ықпалын жоққа шығарды. Зерттеуші екі халық арасындағы тығыз достық қарым-қатынастар туралы жазады: «Это переросло в повседневный быт. Одновременно шло духовное взаимодействие: легко

просачивался на Русь и тюркский фольклор, его отзвуки встречались в русских летописях и в «Слове о полку Игореве» [12, 317-337 бб.].

Орыс-қыпшақ қарым-қатынастырын бұлайша «асыра сілтеп бағалауға» А.И. Попов қарсы шықты. Ол қыпшақ шапқыншылығының Русь үшін зардапты, ауыр да қайғылы тұстарының басымдығы туралы дәстүрлі пікірді қайталай келе, орыс-қыпшақ мәдени байланыстары туралы пікірін де білдірді. А.И. Попов бұл байланыстары да аса мардымсыз болды деп түйіндейді. Тіпті, бұл байланыс орыстардың қыпшақтардан бірнеше сөздерді қабылдауымен шектелгендігі туралы жазды. Оның пікірінше «Орыс халқы өзінің отырықшы шаруашылық салтының қалпымен ... өзіне жат көшпелі, салт атты мәдениет элементтерін қабылдай алмайтын еді» [13, 100-106 бб.].

С.А. Плетневаның еңбегінде көшпелілер мен Русь арасындағы мәдени байланыстар мәселесіне келер болсақ, зерттеушінің көшпелілердің Руске тигізген әсерінен гөрі, соңғыларының әсері туралы мәселеге баса назар аударғанын байқаймыз. «Русь не только давала военный отпор кочевникам, но как представитель более высокой культуры и общественного уклада воздействовала на кочевых соседей, постепенно подчиняя их своему влиянию и изменяя общее направления их политики» [14, 218 б.]. Рустің әсері «көшпелілердің шаруашылығы мен қоғамдық қарым-қатынастарының барлық жақтарынан көрініс берді. Бұның дәлелі көшпелілер арасында егін шаруашылығының дами бастауы, далаға орыс қолөнер бұйымдарының енуі, тіпті көшпелі ортада феодализмнің тууы еді [15, 226 б.]. Киев Русі тарихының білгір зерттеушісі академик Б.Д. Греков 1950-ші жылдары жариялаған іргелі еңбегінде көшпелілер мен Русь арасындағы байланыстар мәселесін былайша қорытындылайды: «Русь часто воевала с кочевниками, иногда покупала (или захватывала) у них скот, но никогда не вступала с ними в культурное взаимодействие» [16, 470 б.]. Автордың бұл қорытындысын О. Сүлейменов оның зерттеу еңбегін жазу барысында таңдап алған тарихи деректерді пайдалану тәсілімен байланыстырады. Зерттеушінің өз тәсілі туралы кіріспе бөлімінде жазғанын толық келтіреді: «И письменные и неписьменные источники к нашим услугам. Но источник, какой бы он не был, может быть полезен ишь тогда, когда исследователь сам хорошо знает чего он хочет». Зерттеуші қайткен күнде де Киев Русінің өркеиетті, таза еуропалық мемлекет болғанын дәлелдеуге тырыса отырып, өз тәсілін барынша жемісті пайдаланған деп түйіндеген: бұдан әрі

зерттеуші бұл пікірде тарих атаулыға қиянат боларлық әдістің мән-мағынасы мен мұндалап тұр. ... Киев Русі тарихының бас маманы осы еңбегінде кетік те кесірлі тәсілді іс жүзінде толығымен асыратыны өкініш-ақ. Киев Русін өркениеті ел дәрежесіне көтеру үшін автор орыс халқының ертедегі шығыс елдерімен байланысын үзіп, ауаны Еуропаға тартады [1, 164-173 бб.].

Көшпелілер әлемі мен шығыс славяндардың мәдени байланыстары туралы орыс тарихнамасында қалыптасқан көзқарастарды сол кеңес заманың кезінде-ақ О. Сүлейменов «АЗиЯ-сында» тамаша талдап шыққанын көрдік. Ресейдің ресми тарихнамасы империя статусын алған кезеңде қалыптасты. әрине, ресми тарихнама метрополия мен отардың арасында өткен замандарда орын алған байланыстарды зерттеу тұрмақ ол туралы ишарат жасаудың өзіне жол бермеді деп атап өтіп, бұл ғылыми бұрмалаушылықтар тарих пен тіл ғылымында сол күйі сақталып қалды дейді [1].

О. Сүлейменов кейбір орыс зертеушілерінің орыс тіліндегі түркі сөздерінің көлемі мен маңызын төмендетіп көрсетуге тырысып отырғандығының ебебі олар мәдени дамуы жағынан төмен «жабайы» көшпелілер мен кейінгі Ресей отарына айналған елдермен өткен кезде қандай да болмасын бір байланыстар болды деген ойдың өзін қабылдай алмайтындығынан деп көрсетеді [1, 167-168 бб.]. Мұның себебі, көшпелілер тарапынан болған қандай да болмасын бір мәдени әсерлер туралы пікірлерді жоққа шығарып қана қоймай, орыс тарихнамасында сонау «Ресейдің үшінші Рим» болуы керектігі туралы тарихи миссиясы жөніндегі идеяның негізінде қалыптаса бастаған орыс идеясының нақты жемісі деп түйіндесек болады.

Алып Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін Ұлы орыс ұлты және оның басқа халықтарға «ағалық» рөлі туралы тұжырымдар да дағдарысқа түсті. Осы кездегі қоғамдық және саяси өмірде басталған өзгерістер орыс тарихшыларына да өткенге қайта көз тастап, орыс халқының тарихи тағдыры мен тарихи миссиясын әлемдік тарих деңгейінде қайта саралауды қолға алды. Орыс халқының тарихы мен мәдениеті туралы зерттеулер жүргізуде олар қазақстандық тарихшылармен салыстырғанда тарихты саясат пен өз мүдделері үшін пайдалануда көш ілгері кетті. Олар орыс тарихнамасындағы славянофилдер және тағы басқа ғылыми мектептер мен ағымдардың «орыс идеясын» жалғастырды.

Орыс мәдениеті тарихының аса ірі өкілі академик Д.С. Лихачев «Русскую культуру характеризует как промежуточную между Европой и

Азией, между Западом и Востоком, но это пограничное положение видится если смотреть на Русь с Запада. На самом же деле влияние азиатских кочевых народов было с оседлой Руси ничтожно. Византийская культура дала Руси ее духовно-христианский характер, а Скандинавия в основном военно-дружинное устройство» [17, 17-18 бб.]. XXI ғасыр басындағы зерттеулерде де тағы сол баяғы «ничтожно» деген сөз жүр. Автордың негізгі ойы бойынша орыс мәдениеті үшін шешуші рөлді Батыс пен Шығыс емес Оңтүстік пен Солтүстік, Азия мен Еуропа емес Византия мен Скандинавия атқарды.

Орта ғасырлардағы көшпелі түркі халықтары да өз заманындаы алдыңғы қатарлы өркениеттерден окшауланып өмір сүрмегені белгілі. Көрші халықтармен бірде жауласа, бірде бейбіт қатар өмір сүре отырып, өзара мәдени байланыстар арнасына түскен.

Бұл пікірді қазіргі кезеңдегі орыс зертеушісі Д.С. Лихачев былайша нақтылай түседі: «Стоит ли устанавливать пограничные посты там, где самое ценное, ради чего мы живем – культура каждого народа и человечество в целом не знает границ... На фоне всеобщего тяготения к интег-

рации наш сегодняшний раздел воспринимается – особенно в тех формах, в каких он происходит как глубокий исторический анахромизм. Он грозит нам превращением в некую бесформенную кучу провинциальных государств» [18]. әрине, зерттеушінің басты мақсаты, бұрынғы қуатынан айрылған Ресей мемлекетінің мүддесі. Дегенмен, біздің пікірімізше қазіргі таңда қазақ мәдениетінің қайнар көзі мен өзіндік бет бейнесі және рухани құндылықтарын бағамдауда жоғарыда келтірілгендей батыл ұстаным жетіспей отыр. Тәуелсіздікпен бірге келген азат заманда төл тарихымыз бен мәдениетіміздің зерттелуі бір қадам болса да алға басқаны рас. Дегенмен, талай уақыт бодандықта болған, сондықтан рухани жағынан жасыған халқымыздың әлі де болса еркіндік және азаттық рухымен толық қауышып, құлдық психологиядан арылуы бірте-бірте жүзеге асатын құбылыс екендігін де мойындауымыз керек. Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі көшпелі өркениеттің мәселелерін зерттеудің барлық бағыттары (мемлекеттілік, әлеуметтік-эникалық құрылымның ерекшеліктері, дәстүрлі дүниетанымы, мәдени дамуы т.с.с.) бойынша жан-жақты зерттеулер жүргізілуі тиіс.

Әдебиеттер

- 1 Сүлейменов О. Азия. Изгі ниетті оқырман кітабы. /Ауд. С. Ақатаев. – Алматы: Еңбек, 1992. – 301 б.
- 2 Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – 573 с.
- 3 Социологическая мысль в России: Очерки немарксистической социологии последней трети XIX – нач. XX вв. / Под ред. Б.А. Чагина. – Л.: Наука, 1978. – 416 с.
- 4 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Кн. 2. – 811 с.
- 5 Ключевский В.О. Курс русской истории // Соч.: в 8-ми т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – ч. 1. – 427 с.
- 6 Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории. // В кн: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1903. – Т.1. – кн.1. – С. 96-138.
- 7 Голубовский П.В. Печенеги торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей в IX-XIII вв. – Киев, 1884. – 254 с.
- 8 Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Л., 1924. – Т.1. – 331 с.
- 9 Мавродина Р.М. Русь и кочевники: печенеги, торки, половцы. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1983. – 86 с.
- 10 Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях. // В кн.: Проблемы источниковедения. – М.-Л.: Наука, 1940. – 422 с.
- 11 Пархоменко В.А. У истоков русской государственности (VIII-XI вв). – Л.: Наука, 1942. – 326 с.
- 12 Горделевский В.А. Что такое «Босый волк?» (К толкованию «Слова о полку Игореве») // Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и яз. – 1947. – Т.6. – Вып. 4. – С. 45-67.
- 13 Попов А.И. Кипчаки и Русь // Учен. зап. ЛГУ. Серия ист. наук. –1949. – № 112. – С. 86-107.
- 14 Плетнева С.П. Печенеги торки и половцы в южнорусских степях // МИА. – М. – Л., – 1958. – № 62. – С. 151-226.
- 15 Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М.: Наука, 1982. – 188 с.
- 16 Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: ГИПЛ, 1949. – 511 с.
- 17 Лихачев Д.С. Русская культура. – М.: Искусство, 2000. – 440 с.
- 18 Лихачев Д.С. Поверх барьеров // Литературная газета. – 1992. – 6 мая.

References

- 1 Suleymenov O. AZiJA. Izgi nietti okyrman kitaby. / Aud. S. Akataev. –Almaty: Enbek, 1992. – 301 b.
- 2 Daniyelevskii N.Ya. Rossia i Evropa. – M.: Kniga, 1991. – 573 s.
- 3 Sociologicheskaja mysl' v Rossii: Ocherki nemarksisticheskoy sociologii poslednej tret'i XIX-nach. XX vv / Pod red. B.A. Chagina. – L.: Nauka, 1978. – 416 s
- 4 Solov'ev S.M. Istorija Rossii s drevnejshih vremen. – M.: Socjgiz, 1960. – Kn. 2. – 811 s.
- 5 Kliuchevskii V.O. Kurs russkoy istorii // Soch.: v 8-mi t. – M.: Gospolitizdat, 1956. – T. 1. – ch.1. – 427 s.
- 6 Kostomarov N.I. Cherty narodnoj juzhnorusskoy istorii. // V kn: Istoricheskie monografii i issledovanija. – SPb., 1903. – T.1. – kn.1. – S. 96-138.
- 7 Golubovskij P.V. Pechenegi torki i polovcy do nashestvija tatar. Istorija juzhnorusskih stepej v IX-XIII vv. – Kiev, 1884. – 254 s.
- 8 Pokrovskij M.N. Russkaja istorija s drevnejshih vremen. – L., 1924. – T.1. – 331 s.
- 9 Mavrodina R.M. Rus' i kochevniki: Pechenegi, torki, polovcy. – L.: Nauka, Leningr. otd-nie, 1983. – 86 s.
- 10 Parhomenko V.A. Sledy poloveckogo jeposa v letopisjah. // V kn.: Problemy istochnikovedenija. – M.-L.: Nauka, 1940.– 422 s.
- 11 Parhomenko V.A. U istokov russkoj gosudarstvennosti (VIII-XI vv) – L.: Nauka, 1942. – 326 s.
- 12 Gordelevskij V.A. Chto takoe «Bosyj volk?» (K tolkovaniju «Slova o polku Igorove») // Izv. AN SSSR. Otd-nie lit. i jaz., – 1947. – T. 6, vyp, 4. – S. 45-67.
- 13 Popov A.I. Kipchaki i Rus' // Uchen. zap. LGU. Serija ist. nauk. – 1949. – № 112. – S. 86-107.
- 14 Pletneva Kochevniki srednevekov'ja. – M.: Nauka, 1982. – 188 s.
- 15 Grekov B.D. Kievskaja Rus'. – M.: GIPL, 1949. – 511 s.
- 16 Lihachev D.S. Russkaja kul'tura. – M.: Iskusstvo, 2000. – 440 s.
- 17 Lihachev D.S. Poverh bar'erov S.P. Pechenegi torki i polovcy v juzhnorusskih stepjah // MIA. – M.-L., – 1958. – № 62. – S. 151-226.
- 18 Pletneva S.A. // Literaturnaja gazeta. – 1992. 6 maja.

Мошна Н.И., Каскабасова А.А.

Военная колонизация Южного Казахстана Российской империей в середине XIX века: историография вопроса

В статье дан историографический обзор по проблеме военной колонизации Южного Казахстана Российской империей в середине XIX века. Труды дореволюционных исследователей являются ценнейшим материалом в изучении вопросов военного вторжения Российской империи в глубь Средней Азии. Они являются носителями богатейшего фактологического материала, отражают особенности политических процессов, авторы в большинстве своем были прямыми очевидцами и участниками событий военного вторжения. В советский период историкам, изучающим взаимоотношения России и Казахстана в новое время, так и не удалось выйти из-под влияния документов партии. На современном этапе происходят важные перемены в исторической науке. К особенностям новейшей историографии следует отнести более открытый доступ к новым, ранее засекреченным источникам, появляются новые работы, использующие передовые методы исследования, междисциплинарный подход в комплексном изучении актуальных проблем отечественной истории.

Ключевые слова: исторические источники, историография, Российская империя, Южный Казахстан, завоевания, военные экспедиции, колонизация, присоединение, военная история, политика царизма.

Moshna N.I., Kaskabasova A.A.

Military colonization of southern Kazakhstan by the Russian empire in the mid- XIX century: historiography

The article presents a historiographic overview on the issue of Military colonization of southern Kazakhstan by the Russian Empire in the mid- XIX century. The works of pre-revolutionary researchers of valuable material in the study of the military invasion of the Russian Empire in the depths of Central Asia. They are the bearers of a rich factual material, reflect the peculiarities of the political processes, the authors were mostly direct witnesses and participants of events of a military invasion. In the Soviet period, historians studying the relationships between Russia and Kazakhstan in the new times and failed to withdraw from the influence of party documents.

Key words: historical sources, historiography, Russian Empire, southern Kazakhstan, conquest, military expeditions, colonization, adherence, military history, politics of tsarism.

Мошна Н.И., Қасқабасова А.А.

XIX ғ. ортасында Ресей империясының Оңтүстік Қазақстан аймақтарын әскери отарлауы: мәселенің тарихнамасы

Мақалада XIX ғ. ортасында Ресей империясының Оңтүстік Қазақстан территориясын әскери отарлау мәселесінің тарихнамасына шолу жасалған. Революцияға дейінгі зерттеушілердің еңбектері Ресей империясының Орта Азия аймағына басып кіру мәселесін зерттеуде құнды мәліметтерді береді, себебі, бай фактологиялық материалдарға толы және авторлары тарихи оқиғаларға тікелей қатысты немесе күәгерлері болды. Кеңес дәуірінде жаңа заманда Ресей империясы және Қазақстанның байланыстарын зерттеген тарихшылар партияның идеологиялық бағытынан аса алмады. Үстемдік етуші Коммунистік партия және қатал цензуралық шектеулер Орталық Азия және Оңтүстік Қазақстан аймақтарын жаулап алуда объективті зерттеулер жасай алмады. Қазіргі заманда Қазақстанда орын алған тарихи үдерісті зерттеуде жаңа ұстанымдар, зерттеудің алдыңғы қатарлы әдістері, пәнаралық ұстанымдар, кешенді зерттеулер алдыңғы орынға шығуда.

Түйін сөздер: тарихи деректер, тарихнама, Ресей империясы, Оңтүстік Қазақстан, жаулап алу, әскери экспедициялар, отарлау, қосып алу, іскери тарих, патшалықтың саясаты.

**ВОЕННАЯ
КОЛОНИЗАЦИЯ
ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА
РОССИЙСКОЙ
ИМПЕРИЕЙ В СЕРЕДИНЕ
XIX ВЕКА:
ИСТОРИОГРАФИЯ
ВОПРОСА**

Историческое знание представляет собой интерпретационный конструкт. Ключевой вопрос заключается в том, почему мы интерпретируем исторические факты, исторический опыт именно так, а не иначе. Объективно существует целый набор возможных интерпретаций, но субъективный выбор исследователя связан именно с определенной интерпретацией. Выбор исследователем той или иной интерпретации не всегда зависит от набора источников, от подходов, отличных от общепринятых и не вписывающихся в господствующую историческую традицию. Интерпретации могут меняться в зависимости от смены политических режимов, идеологических установок, расширения доступа к источниковой базе и т.д.

Многое зависит от социальной позиции самого исследователя, его моральных принципов и установок, для добросовестного исследователя конкретная интерпретация прошлого является не исходной, а конечной точкой исследования. В данной статье предпринята попытка рассмотреть, как изменялись подходы, интерпретации вопросов завоевания Южного Казахстана Российской империей в середине XIX века и с чем это было связано.

Для нас эта работа достаточно актуальна, поскольку в свете последних задач, стоящих перед историками Казахстана и озвученных в программе «Народ в потоке истории», необходимо «создание условий для качественного скачка исторической науки Казахстана на базе передовой методологии и методики; расширение горизонтов истории казахов, формирование нового исторического мировоззрения нации...» [1].

Проблемы военного вторжения на территорию Южного Казахстана в исторической науке Казахстана освещены в контексте завоевательной политики Российской империи. Исследователями приобщены и проанализированы архивные фонды РФ, РК, РУ, древолюционные источники исследователей Российской империи. Однако данная проблема остается достаточно сложной противоречивой.

Освещение вопросов военной колонизации и завоевательной политики Российской империи на территории Южного Казахстана происходило в русле идеологических установок российского империализма и советской идеологии и только с

обретением независимости появилась возможность привлекать к анализу труды зарубежных исследователей, огромный пласт архивных источников, дореволюционные источники, которые, к сожалению, еще не являются достоянием общественности в силу недостаточного уровня освещения документального материала. Многие архивные и дореволюционные источники интерпретировались в контексте господствующих установок в исторической науке.

Южные регионы Казахстана имеют специфические черты в сравнении с другими регионами Казахстана, поскольку здесь очевиден завоевательный характер, обусловленный сложными политическими процессами, в частности, колониальные притязания среднеазиатских правителей на южные земли Казахстана, усилением британских позиций в среднеазиатском регионе, которые соответственно определили характер геополитики Российской империи.

Труды дореволюционных исследователей были и остаются ценнейшим материалом в изучении вопросов военного вторжения Российской империи в глубь Средней Азии. Они являются носителями богатейшего фактологического материала, отражают особенности политических процессов, авторы в большинстве своем были прямыми очевидцами и участниками событий военного вторжения.

К числу важнейших дореволюционных исторических трудов относится написанная в 1909 году генерал-лейтенантом и историком Михаилом Терентьевым трехтомная летопись «История завоевания Средней Азии с картами и планами», в которой в хронологической последовательности описаны события XIX в., в своем труде автор использовал достаточно широкий пласт архивных источников, к которым имел доступ в силу своей деятельности как военного историка. Материалы трехтомника позволяют проследить ход завоевательных действий царской империи и дают возможность раскрыть мотивы колониальной политики Российской империи [2].

Следующий значительный труд принадлежит Костенко Л.Ф., генерал-майору, назначенному на службу в Туркестанский военный округ, принимавшему участие в Хивинском походе 1873 г. и в Кокандском 1876 г. Был участником научных экскурсий с целью изучения и исследования Туркестанского края. В 1878 г. был назначен на должность начальника штаба войск Семиреченской области. Его труд «Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности: с картой Средней Азии», изданный в 1871 г., со-

держит географические и этнографические сведения о среднеазиатской территории, отдельная глава посвящена причинам, «побудившим русских продвигаться в Среднюю Азию», дана характеристика торговли, промышленности, минеральным запасам среднеазиатского региона. Труд содержит сведения о политических событиях, происходивших в казахской степи [3].

Абаза Константин Константинович является автором труда «Завоевание Туркестана. Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев», опубликованного в 1902 году, в которой отдельная глава посвящена описанию «киргизской степи», в частности раскрыты события середины XIX века, восстание Кенесары Касымова, строительство укреплений, взаимоотношения казахов с хивинцами в контексте оправдания завоевательной политики Российской империи [4].

Взаимоотношения казахов приграничных территорий с Российской империей и среднеазиатскими ханствами в конце XVIII – XIX вв. проанализированы в труде Веселовского Н.И. «Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего». Автор привлекает источники русских дипломатов и путешественников, в которых отражена русская политика в Средней Азии [5].

Венюков М.И., автор опубликованного в 1876 году труда «Опыт военного обозрения русских границ в Азии», придавал огромное значение колонизации Азиатских окраинных регионов Российской империи с целью укрепления стратегических позиций в Средней Азии. Автор труда подчеркивает поступательный и закономерный характер укрепления позиций в приграничной зоне [6].

Особняком стоит позиция казахского исследователя Шокана Уалиханова, который был очевидцем и активным участником событий и завоевательной политики царизма. Уалиханов, получивший европейское образование, был сторонником мирного присоединения казахских степей и выступал против насильственных действий русских колонизаторов [7].

В целом, дореволюционные исследователи, находясь на службе колониальной администрации, имели своей целью теоретически обосновать и оправдать вторжение Российской империи в Казахстан и Среднеазиатские регионы. Вмешательство России во внутреннюю политику казахских ханств объяснялось во многом необходимостью «защиты» казахов Старшего жуза, которых царское правительство рассмат-

ривало в качестве своих подданных, от кокандского и хивинского засилия, также на передний план выдвигались экономические причины, в числе которых защита торговых интересов Российской империи, подчеркивались и внешнеполитические мотивы, англо-британское усиления в среднеазиатском регионе.

Вопросы колонизации Южного Казахстана и военного вторжения Российской империи в середине XIX века находились в центре внимания историков советского периода. Исследователи данного периода проделали огромный труд и внесли свой вклад в изучение обозначенного вопроса посредством выявления и анализа огромного пласта архивных источников. Также привлекались дореволюционные источники, однако, их освещение и интерпретация осуществлялась в русле методологии марксизма-ленинизма и в угоду идеологических установок советского режима. Советские историки, освещая данный период, также указывали закономерный характер колониальной политики, подчеркивая сложившиеся обстоятельства, среди которых обозначали слабую централизацию власти среди казахских родов, грабительский характер набегов среднеазиатских правителей, необходимость защиты торговых путей и расширения рынка сбыта российских товаров, опасность англо-британского вторжения. В целом, отмечая колониальный характер завоевательной политики царизма, советские историки подчеркивали прогрессивный характер присоединения регионов Казахстана и Средней Азии

Хидояттов Г.А. в своем труде «Британская экспансия в Средней Азии» анализирует комплекс архивных источников России и Англии, британские правительственные газеты, официальные документы и приходит к выводу: «Правящие круги Англии и России находили множество веских доводов для оправдания своих агрессивных действий в Средней Азии, «обоснования» своих прав на отдельные части этого региона. Однако под какими бы вывесками не проводилась среднеазиатская политика обеих держав, какие бы пррдлоги не использовались для ее осуществления, суть этой политики была одной – захватнической, колониалистской» [8, с. 7]. Автор на материале английских и российских источников исследует направления, сущность геополитики обеих стран в Среднеазиатском регионе. Он подчеркивает, что до середины XIX века Россия руководствовалась торгово-экономическими интересами в данной регионе, однако в середине XIX века характер политики

Российской империи меняется в связи с внешнеполитическими событиями, среди которых указывает поражение России в Крымской войне и подписание унижительного Парижского договора, поэтому укрепление российских позиций в среднеазиатском регионе стало своего рода реваншем во внешней политике и обусловило наступательный характер дальнейшего военного продвижения в глубь Средней Азии [8, с. 30-38].

Другой советский исследователь Рожкова М.К., автор труда «Экономическая политика царского правительства на среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия», проводит анализ экономических аспектов российской политики и подчеркивает их основу: «Не преувеличивая значение казахского рынка для сбыта изделий русской промышленности и с точки зрения его размеров, мы должны тем не менее признать, что характер этого рынка соответствовал тем требованиям, которые предъявляла в это время русская промышленность» [9, с. 196]. Таким образом, автор обозначила доминирующую роль интересов российской промышленности, указывающую на колониальный характер экономической политики империи. Далее автор обозначает, что казахи также являлись потребителями значительной части среднеазиатских товаров, что явилось фактором изменения внешнеторгового курса России, в интересах которых было использование их как источников сырья и потребителей российских товаров, поэтому начинается тенденция к «противодействию переходу казахов к оседлости» и сохранению их как элемента российского рынка. Обозначенные экономические факторы в XIX веке совпадают с «переломом в области политических и военных мероприятий, приобретающих агрессивный характер по отношению к Казахстану и Хиве» [9, с. 215].

В своем труде «Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России» исследователи Аминов А.М., Бабаходжаев А.Х анализируют торговые аспекты проникновения России в Среднюю Азию. В числе важнейших препосылок обозначают ослабление среднеазиатских ханств в XIX веке, что создало условия для начала завоевательного движения русского царизма, окончательного покорения казахских степей, строительство там укрепленных линий, которые послужили опорными базами для продвижения в глубь Средней Азии [10, с. 17].

К числу важнейших исследователей военной колонизации Казахстана и его южных регионов

необходимо отнести Халфина Н.А. В его труде «Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века)» подчеркивается приоритет экономических и торговых целей царизма в среднеазиатском регионе [11].

Труды казахстанских исследователей Аполловой Н.Г. [12], Бекмаханова Е.Б. [13], Шоинбаева Т.Ж. [14] преобладает позиция добровольного присоединения Казахстана к России. Бекмаханов Е.Б. указывает на реакционный характер царской политики, но в целом разделяет преобладающую в советской историографии середины XX века позицию добровольности, прогрессивности присоединения. В целом советские историки развивали мысль о том, что Российская империя выступила в качестве спасителя для казахских степей в сложных взаимоотношениях со среднеазиатскими правителями, Цинской империей и подчеркивают объективный характер процесса.

В советский период историкам, изучающих взаимоотношения России и Казахстана в новое время, так и не удалось выйти из-под влияния документов партии. В определенной степени это вполне объяснимо. Наличие правящей Коммунистической партии, четкая жесткая цензура не давали возможности исследователям встать на позиции объективных исследователей военного вторжения царизма на территорию Южного Казахстана и Средней Азии. Тем не менее, труды тех лет содержат немало ценного в освещении вопросов колонизации южных регионов Казахстана и продвижения России вглубь среднеазиатского континента.

Новейший этап истории – 1990-е годы – начало XXI столетия – обладает целым рядом особенностей. Происходит смена подходов, интерпретаций. В это время происходит не только постановка, но и реализация новых подходов в области конкретно-исторического изучения отдельных проблем темы, что нашло отражение в применении междисциплинарных подходов, расширении источниковедческой базы, усилении «информативной отдачи» уже введенных в научный оборот документов и материалов, изменении проблематики исследований. Ученые-историки предприняли попытки выработать новые методологические подходы, позволяющие видеть исторический процесс таким, каким он был на самом деле – взаимосвязанным, интегрированным, находящимся в диалектическом развитии. Появились труды, написанные на основе новых архивных фондов, публикации, открывающие неизвестные страницы истории Казахстана.

Изменение интерпретаций (трактовок) прошлого связано с реализацией двух возможностей:

- с расширением поля интерпретации, появлением таких интерпретаций, которые ранее не существовали (и даже не могли существовать);
- с сужением поля интерпретации, связанным с отбрасыванием некоторых интерпретаций, имевших место в прошлом.

К особенностям новейшей историографии следует отнести более открытый доступ к новым, ранее засекреченным источникам. Интересные документы представлены в Информационном справочнике «История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках (XVI – XX вв.)» [15]. По интересующей нас проблеме много документов содержится в Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан (г. Ташкент) (Ф. И-715 Подготовительные материалы составленной полковником Серебренниковым публикации документов «Туркестанский край». Сборник материалов для истории его завоевания.).

В истории завоевания Южного Казахстана особая роль отводилась казачеству. Эта проблема затрагивается в работах Абдирова М.Ж., в которых дан анализ методам колонизации казахских степей посредством казачьего военного сословия. Автор использовал огромный комплекс архивных источников дореволюционного периода, которые представляют процесс завоевания и колонизации как системное и поэтапно разработанное явление в истории дореволюционного Казахстана [16].

В последние десятилетия появляются новые труды исследователей, раскрывающие аспекты военной колонизации в Казахстане в рассматриваемый период. Необходимо отметить работы, составившие основы диссертационных исследований Кенжебекова К.К и Абдуалиева А. Авторы смогли привлечь в своих работах архивные источники рассматриваемого периода Республики Узбекистан, архивы России, в том числе из военных источников, тем самым в комплексе обозначили позиции государств, основных участников событий завоевания Южных регионов Казахстана и Средней Азии

Кенжебеков К.К. в своей исследовательской работе в числе основообразующих факторов усиления военного присутствия царизма в Южном Казахстане называет борьбу с движением Кенесары Касымова: «После подавления восстания Кенесары Касымов 1837-1847 гг. начинается подготовка к решительным действиям в Южном Казахстане и на южных окраинах казахских степей В 50-х гг. XIX века начинается

активное военное вторжение в южные регионы Казахстана в виде начала активных военных действий в Заилийском крае и против «дикокамренных» киргиз; к концу 50-х годов начинаются активные действия против кокандцев для нанесения решительного удара в Заилийский край стягиваются регулярные карательные и казачьи войска; в 60-х гг. происходят крупные столкновения с кокандскими войсками, которые показывают полный перевес русского оружия; в результате успешных военных действий создана ново-кокандская военная линия, соединившая Сырдарьинскую и Семиреченскую области» [17, с. 14].

В своих исследованиях Абдуалиев А. анализирует роль казахского вопроса во взаимоотношениях России со среднеазиатскими государствами. Автор комплексно изучил особенности завоевательной политики царизма в контексте отношений казахов со среднеазиатскими государствами, обозначил преобладающую роль в процессе вторжения России вглубь среднеазиатского региона южных регионов Казахстана [18].

Конечно же, в данной статье мы не могли охватить все исследования по обозначенной проблематике, так как работа требует дальнейшего анализа научных работ дореволюционного, советского и новейшего периодов по вопросам военного вторжения царизма на территорию Южного Казахстана и выявления новых аспектов для определения объективной картины.

Вопросам поиска и выбора основного вектора развития казахстанской исторической науки посвящено было заседание Межведомственной рабочей группы по вопросам изучения национальной истории под председательством Госсекретаря РК М. Тажина, были выявлены узловые, проблемные моменты исторической науки в целом [1]. Эти проблемы тесно связаны с проектированием новой мировоззренческой модели будущего страны, определением главных ценностей и ориентиров. Было подчеркнуто, что эти ценности должны быть современными, укреплять национальную идентичность в глобализирующемся мире, который зачастую размывает национальную специфику. Ценности должны, прежде всего обеспечить сохранение культурного кода нации: языка, духовности, традиций, культуры.

Выбор траектории развития основан и на трудах Президента страны Н.А. Назарбаева. Одно из приоритетных направлений – изучение

полиэтничности страны. «Многонациональный состав, поликонфессиональность страны, особенности истории и географии, – все это диктует необходимость двухуровневого подхода к решению вопроса об идентичности, этой альфа и омега национальной политики.

В контексте новых подходов к переосмыслению исторических процессов в Казахстане появляются новые работы, использующие передовые методы исследования, междисциплинарный подход в комплексном изучении актуальных проблем отечественной истории. Среди подобных работы можно выделить работу Кенжик Г.Н. «Источники по исследованию исторической географии степных областей Казахстана XIX – начала XX вв.». Одним из методов автор использует географо-топографический, который дает возможность при помощи использования географических карт проследить историю военного вторжения царизма на территорию Казахстана.

Таким образом, на современном этапе происходят важные перемены в исторической науке. Историки пытаются выработать новые методологические подходы, методы мышления, видеть исторический процесс таким, каким он был и есть на самом деле – взаимосвязанным, интегрированным целостностью, находящимся в диалектическом развитии.

Необходимо отметить, что традиции научной историографии в Казахстане сложились под влиянием российской исторической мысли, опосредованно отраженной в советской исторической школе. В настоящее время историческая наука Казахстана фактически вышла из фарватера имперской интерпретации, что позволило по-новому взглянуть на исторический процесс в целом и на свою историю в частности. Отказ от традиционной марксистской парадигмы дал историкам определенную свободу, но с другой стороны затрудняет сосредотачивать видение на конкретных проблемах без связи её с другими объектами.

Ныне в постсоветской историографии наблюдается небывалая конденсация «энергии реинтерпретации» исторического прошлого, которое подвергается тестированию на критерии передовой теоретической мысли и инновационной методологии, «препарировается» более эффективными познавательными инструментами, выводится из тесных рамок прежних дискурсов.

Литература

- 1 Казак радиосы – Марат Тажин выступил в ЕНУ имени Гумилева. [он-лайн]. [Просмотрено 27 ноября 2013]. Доступ через Интернет: kazradio.kaztrk.kz/kaz/news/own_new... копия
- 2 Терентьев М. История завоевания Средней Азии с картами и планами. Т. 1-4. – СПб., 1906 [электронный ресурс]
- 3 Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности : с картой Средней Азии / сост. кап. Ген. штаба Л. Костенко ; изд. А. Ф. Базунова. – С.-Петербург : в тип. В. Безобразова, 1871. – [4], XIV, 358, [39] с., 1 л. карт. ; 20 см. – Библиогр.: «Источники» (с. VII-XIII) / <http://www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=4835>
- 4 Абаза К.К. Завоевание Туркестана. Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев». – СПб., 1902 / <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16349-abaza-k-k-zavoevanie-turkestana-rasskazy-iz-voennoy-istorii-ocherki-prirody-byta-i-nravov-tuzemtsev-v-obschedostupnom-izlozhenii-spb-1902>
- 5 Веселовский Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. – СПб.: типография брат. Пантелеевых, 1877. / <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16575-veselovskiy-n-i-ocherk-istoriko-geograficheskikh-svedeniy-o-hivinskom-hanstve-ot-drevneyshih-vremen-do-nastoyaschego-spb-1877>
- 6 Венюков, Михаил Иванович (1832-1901). Опыт военного обозрения русских границ в Азии: Вып. [1]-2 / [Соч.] Артиллерии полковника М. Венюкова, действ. чл. Императ. Рус. геогр. о-ва. – СПб.: тип. В. Безобразова и К°, 1873-1876. [электронный ресурс]
- 7 Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5 томах. – Алма-Ата, 1985. В 5 т. / АН Каз ССР. – Алма-Ата, 1985. – Т. 4.– 416 с.
- 8 Хидояттов Г.А. Британская экспансия в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1981. –212 с.
- 9 Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1949. – 390 с.
- 10 Аминов А.М., Бабаходжаев А.Х. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. – Ташкен: Узбекистан, 1966. – 212 с.
- 11 Халфин Н.Г. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). – М.: Наука, 1974. – 405 с.
- 12 Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX вв. – М., 1960. – 247 с.
- 13 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. – 335 с.
- 14 Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 279 с.
- 15 Информационный справочник «История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках (16 – 20 вв.) / сост. С.А. Кульманова, Ш.К. Бегимтаев. т. 7, ч. 1. – Астана 2013.
- 16 Абдиров М.Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (из истории военно-казачьей колонизации края в конце XVI – нач. XX вв.). – Астана: Елорда, 2000. – 304 с.; Он же: Завоевание Казахстана царской Россией как плацдарма для наступления в Среднюю Азию // Вестник КазНУ. Сер. Историческая. – 2005. – №1. Он же: Завоевания Южного Казахстана царской Россией как плацдарма для наступления в Среднюю Азию // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2005. – № 1.
- 17 К.К. Военно-наступательные аспекты присоединения Казахстана к России (1731-1864 гг.): автореф. дисс. ... к.и.н. – Казахский аграрный государственный университет РК. – Алматы, 2000. – 28 с.
- 18 Абдуалиев А.Б. «Казахский» вопрос в русско-хивинских отношениях первой половины XIX века // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2004. – № 2. – С. 6-19. Он же: К вопросу о развитии казахско-хивинских связей в XVIII – первой половине XIX вв. // Отан тарихы. – 2004. – № 3-4. – С. 30-39 Он же: Некоторые вопросы взаимосвязей младшего жуза с Хивинским ханством // Вестник КазНУ. Сер. Историческая. – 2004. – № 4. –С. 48-53.
- 19 Кенжик Г.Н. Источники по исследованию исторической географии степных областей Казахстана XIX – начала XX вв. // Казахстан-Спектр. –2011. – №2. – С. 120-126.

References

- 1 Kazak radiosy – Marat Tazhin vystupil v ENU imeni Gumileva. [on-lajn]. [Prosmotreno 27 nojabrja 2013]. Dostup cherez Internet: kazradio.kaztrk.kz/kaz/news/own_new... kopija
- 2 Terent'ev M. Istorija zavoevanija Srednej Azii s kartami i planami. T. 1-4. – SPb., 1906 [jelektronnyj resurs]
- 3 Kostenko L.F. Srednjaja Azija i vodvorenje v nej russkoj grazhdanstvennosti : s kartoj Srednej Azii / sost. kap. Gen. shtaba L. Kostenko ; izd. A. F. Bazunova. – S.-Peterburg : v tip. V. Bezobrazova, 1871. – [4], XIV, 358, [39] s., 1 l. kart. ; 20 sm. – Bibliogr.: «Istochniki» (s. VII-XIII) / <http://www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=4835>
- 4 Abaza K.K. Zavoevanie Turkestana. Rasskazy iz voennoj istorii, ocherki prirody, byta i nravov tuzemcev». – SPb., 1902 / <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16349-abaza-k-k-zavoevanie-turkestana-rasskazy-iz-voennoy-istorii-ocherki-prirody-byta-i-nravov-tuzemtsev-v-obschedostupnom-izlozhenii-spb-1902>
- 5 Veselovskij N. Ocherk istoriko-geograficheskikh svedenij o Hivinskom hanstve ot drevnejshih vremen do nastojashhego. – SPb.: tipografija brat. Panteleevyh, 1877. / <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16575-veselovskiy-n-i-ocherk-istoriko-geograficheskikh-svedeniy-o-hivinskom-hanstve-ot-drevneyshih-vremen-do-nastoyaschego-spb-1877>
- 6 Venjukov, Mihail Ivanovich (1832-1901). Opyt voennogo obozrenija russkih granic v Azii : Vyp. [1]-2 / [Soch.] Artillerii polkovnika M. Venjukova, dejstv. chl. Imperat. Rus. geogr. o-va. – SPb.: tip. V. Bezobrazova i K°, 1873-1876. [jelektronnyj resurs]
- 7 Valihanov Ch. Sobranie sochinenij v 5 tomah. – Alma-Ata, 1985. V 5 t. / AN Kaz SSR. – Alma-Ata, 1985. – T. 4.– 416 s.

- 8 Hidojatov G.A. Britanskaja jekspansija v Srednej Azii. – Tashkent: Fan, 1981. – 212 s.
- 9 Rozhkova M.K. Jekonomicheskaja politika carskogo pravitel'stva na srednem Vostoke vo vtoroj chetverti XIX veka i russkaja burzhuazija. – M.-L.: Izdatel'stvo ANSSSR, 1949. – 390 s.
- 10 Aminov A.M., Babahodzhaev A.H. Jekonomieskie i politicheskie posledstvija prisoedinenija Srednejh Azii k Rossii. – Tashkent: Uzbekistan, 1966. – 212 s.
- 11 Halfin N.G. Rossija i hanstva Srednej Azii (pervaja polovina XIX veka). – M.: Nauka, 1974. – 405 s.
- 12 Apollova N.G. Jekonomicheskije i politicheskie svjazi Kazahstana s Rossiej v XVIII – nachale XIX vv. – M., 1960. – 247 s.
- 13 Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. – M., 1957. – 335 s.
- 14 Shoinbaev T.Zh. Dobvol'noe vhozhdenie kazahskih zemel' v sostav Rossii. – Alma-Ata: Kazahstan, 1982. – 279 s.
- 15 Informacionnyj spravocnik «Istorija Kazahstana v zarubezhnyh arhivah i bibliotekah (16 – 20 vv.) / sost. S.A. Kul'manova, Sh.K. Begimtaev. t. 7, ch. 1. – Astana 2013.
- 16 Abdirov M.Zh. Zavoevanie Kazahstana carskoj Rossiej i bor'ba kazahskogo naroda za nezavisimost' (iz istorii voenno-kazach'ej kolonizacii kraja v konce XVI – nach. XX vv.). – Astana: Elorda, 2000. – 304 s.; On zhe: Zavoevanie Kazahstana carskoj Rossiej kak placdarma dlja nastuplenija v Srednjuju Aziju // Vestnik KazNU. Ser. Istoricheskaja. – 2005. – №1. On zhe: Zavoevanija Juzhnogo Kazahstana carskoj Rossiej kak placdarma dlja nastuplenija v Srednjuju Aziju // Vestnik KazNU. Serija istoricheskaja. – 2005. – № 1.
- 17 K.K. Voенно-nastupatel'nye aspekty prisoedinenija Kazahstana k Rossii (1731-1864 gg.): avtoref. diss. ... k.i.n. – Kazahskij agrarnyj gosudarstvennyj universitet RK. – Almaty, 2000. – 28 s.
- 18 Abdualiev A.B. «Kazahskij» vopros v rusko-hivinskih otnoshenijah pervoj poloviny XIX veka // Vestnik KazNU. Serija istoricheskaja. – 2004. – № 2. – S. 6-19. On zhe: K voprosu o razvitii kazahsko-hivinskih svjazej v XVIII – pervoj polovine XIX vv. // Otan tarihy. – 2004. – № 3-4. – S. 30-39 On zhe: Nekotorye voprosy vzaimosvjazej mladshego zhuza s Hivinskim hanstvom // Vestnik KazNU. Ser. Istoricheskaja. – 2004. – № 4. – S. 48-53.
- 19 Kenzhik G.N. Istochniki po issledovaniju istoricheskoi geografii stepnyh oblastej Kazahstana XIX – nachala HH vv. // Kazahstan-Spektr. – 2011. – №2. – S. 120-126.

Абдилдабекова А.М.,
Касымова Д.Б.

**Западные исследователи
об истоках советского
пролетарского феминизма
в начале XX века**

В статье рассматриваются основные направления изучения в западной историографии политики советского режима в отношении женщин периода раннего сталинизма (1920-1930-е годы). Исследователи отмечают, что феминизм вырос на почве социальных утопий Сен-Симона, Фурье, Оуэна и других мыслителей той эпохи, советское движение феминизма основано на идеях Фридриха Энгельса. История развития феминизма в начале XX века характеризуется движением за права женщин в обществе, которое строилось на приоритетах равноправия и создания равных политических, экономических и социальных прав женщин. Это включает в себя стремление к установлению равных возможностей для женщин в сфере образования и занятости. Исследователи используют сложные теоретико-методологические концепты для того, чтобы показать не только особенности большевистской инженерии в ходе создания новой советской женщины, но и активное участие или скрытое сопротивление женщин в ходе этого многостороннего и многослойного процесса.

Ключевые слова: советская гендерная политика, сталинизм, тоталитаризм, ревизионизм, советская модернизация, феминизм.

Abdildabekova A.M.,
Kassymova D.B.

**Western researchers on the
sources of soviet proletarian
feminism in early XX century**

The article elucidates major directions in western historiography of the soviet regime politics to women in the early Stalinism times (1920-1930-s). The researchers point that feminism evolved out of social utopian theories of Sent-Simon, Fourier, Owen and others of the that epoch, while the soviet feminism is based on the Friedrich Engles ideas. The feminist history of early XX century is characterized by the gender rights movement that prioritized equality, creation of equal social and economic opportunities for women. That encompasses the drive to establish equal opportunities for women in spheres of employment and education. The researchers employ complex theoretical-methodological concepts to reveal not only peculiarities of the Bolshevik engineering while new soviet women was constructed, but active participation or hidden female resistance during that multifaceted and multileveled process.

Key words: soviet gender policy, Stalinism, totalitarianism, revisionism, soviet modernization, feminism.

Әбділдабекова А.М.,
Қасымова Д.Б.

**XX ғасыр басындағы
пролетарлық феминизмнің
бастаулары батыстық
зерттеулерде**

Мақалада батыстық тарихнамадағы кеңестік әйел бейнесінің сталинизмнің алғашқы кезеңдегі қалыптасуына талдау жасалынған (1920-1930 жж.). Зерттеушілер феминизмнің Сен-Симона, Фурье, Оуэн әлеуметтік утопиясынан бастау алып, Фридрих Энгельстің идеясына ұласып, кеңестік феминизм идеясын жалғасқандығына ерекше тоқталған. XX ғасыр басындағы қоғамдағы әйел теңдігі саяси, әлеуметтік және экономикалық теңдікке ұмтылуға қатысты өрістүін атап өтуге болады. Бұл мәселе әйелдің білім алу және беру, қызметтік баспалдақтағы орнын айшықтауға қатысты туындаған еді. Зерттеушілер қоғамдағы кеңестік инженерлік өзгерістердің жаңа әйел бейнесін қалыптастыруда астыртын қарсы тұру үдерісінің болуын баса назарға алады. Кеңестік жүйенің осы кезеңдегі қоғам санасын әйел бейнесі арқылы өзгертуге ұмтылуының саяси модернизацияға апаратын жол ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: кеңестік гендерлік саясат, сталинизм, тоталитаризм, ревизионизм, кеңестік модернизация, феминизм.

ЗАПАДНЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ ОБ ИСТОКАХ СОВЕТСКОГО ПРОЛЕТАРСКОГО ФЕМИНИЗМА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Когда мы произносим термин «феминизм», то в первую очередь ассоциируем с движением и идеологией, направленной на защиту интересов женщин. Другими словами, феминист – это человек, который является сторонником прав равенства женщин. Исследователи полагают, что основные принципы феминизма, которые известны миру, изложил в своих работах Фридрих Энгельс. В частности, в своей работе «Происхождение семьи, частной собственности и государства» он определил угнетение женщин как наиболее древнюю и жёсткую форму угнетения кого-то бы ни было в истории человечества. Таким образом, феминизм выступил разновидностью марксизма, коммунизма, ещё одним тоталитарным переустройством общества для избранных. Мы знаем, что Советский Союз стоял у основания практического воплощения теории коммунистического строительства. Первые декреты советской власти были в отношении женщин многообещающими, но как все оказалось в реалиях, показал исторический ход развития страны. В данном ракурсе вызывает научный интерес один из самых противоречивых периодов истории СССР – период сталинизма.

На основе многолетнего изучения различных аспектов советской истории в западной историографии утвердилось положение о том, что период сталинизма следует рассматривать как основополагающий этап формирования фундамента советской империи. История взаимоотношений советского государства и народа через эволюцию политических реформ и методов, которые были использованы режимом для проведения модернизации и превращения Страны Советов в модель новой цивилизации, изучается в трех измерениях: власть и её идеологи, практики разных уровней и исполнителей и целевые группы населения. С. Коткин рассматривает сталинизм не просто как форму социально-политического переустройства общества, но и как программу создания новой цивилизационной общности – советской [1]. Утверждение сталинской модели построения социализма с середины 1920-х годов часто сравнивается западными исследователями с процессом сползания мира в «страшный котлован» [2], в котором сплывались высокие идеалы, геополитические интересы, амбиции и надежды. Вневременные эффекты сталинизма и советской модернизации в целом так или

иначе изменили цивилизационные траектории развития обществ, которые были частью советской империи. Опыт решения комплекса гендерных проблем в СССР представляется многим исследователям и практикам наиболее продвинутым с точки зрения соответствия целям и задачам модернизации, хотя и спорным в плане эффективности (в пространственно-временном континиуме).

Теоретико-методологический опыт западных исследователей и особенности их взгляда на историю решения женского вопроса в целом в СССР и в национальных окраинах, каким являлся в то время Казахстан, интересен по нескольким причинам. Во-первых, западные научные школы применяют теории, которые раскрывают внутренние механизмы принятия решений, обоснованные прагматическим подходом со стороны стоящих у власти, обеспокоенных судьбой режима. Во-вторых, опыт работы западной школы над официальными документами и материалами так называемого личного блока (дневники, мемуары, доносы, заявления, интервью, фотодокументы, сны, иконография) раскрывает методики, позволяющие выявить за личными мотивами поведения людей и официальным дискурсом особенности логики социального порядка в жизни индивида, что было характерно именно для истории России или республик СССР. Западные исследователи стремятся использовать разные теоретико-методологические инструменты для того, чтобы увидеть внутреннюю природу подчинения и сопротивления, которая привела к трансформации общества и женщин.

В данной статье поставлена задача рассмотреть, как интерпретируется советская гендерная политика в западной историографии в советской системе координат сталинской эпохи по линиям взаимоотношений женщины и власти в период утверждения культа личности И.В. Сталина. Для западных научных школ при изучении взаимоотношений женщин и тоталитарного режима в целом характерно смешение стилей и подходов (междисциплинарность), что объясняется, с одной стороны, не только сравнительно недавно предоставленным правом доступа к советским архивам (в том числе и к рассекреченным документам) и «раскрытием» внутреннего мира советских женщин (разных по составу), но и сложностями в поисках объяснения природы поведения людей в СССР, различиями в том, как понимают свой мир люди разных цивилизационно-культурных систем с политических и идеологических установок. Основной

вопрос, на который стремились найти ответ в своих исследованиях западные историки, – как большевикам удалось совершить за очень короткий срок настоящую социальную (и гендерную, в том числе) революцию в стране, где женщину не воспринимали в качестве человека, и сконструировать советских женщин через переходные состояния работница-крестьянка, социально-активная общественница и строитель нового быта до образа воина-защитницы. Как политику государства понимали сами женщины, имели ли место сопротивления?

Следует выделить два больших периода в изучении западными научными школами особенностей советской трансформации сталинской эпохи – до 1991 года и после распада Советского Союза. Первый период западной историографии советской истории просуществовал под общим названием советология (*soviet studies*), которое было настолько широким, что внутри появилось множество ответвлений. Наиболее влиятельные позиции в изучении истории взаимоотношений в треугольнике режим-общество-личность занимает школа тоталитаризма, сформулированная Ханной Арендт [3]. Тоталитарная школа историографии рассматривает сталинизм как систему принудительного внедрения принципов контроля и отмечает, что к 1930 году государство полностью решило «женский вопрос» посредством широких аффирмативных акций. По Ханне Арендт, в тоталитарных режимах важно было для личности выразить свою внутреннюю свободу и определиться с отношением к режиму, непременно в формулах сопротивления-неприятия или согласия-сотрудничества. Философские основы школы были заложены в трудах Н. Бердяева, Х. Ортега-и-Гассета, известных антиутопиях Е. Замятина «Мы» (1920) и О. Хаксли «О дивный новый мир» (1932). Варианты тоталитарной школы менялись в зависимости от исторического периода, доступности архивных источников, геополитической конъюнктуры и идеологического заказа. Далее идейные постулаты школы получили дальнейшее развитие у исследователей службы геополитической советологии (*Sovietology*) – Р. Пайпса [4], М. Малиа [5], Р. Конвеста [6], которые работали в рамках *Russian studies* и *Soviet and Communist studies*.

После распада СССР интерес к исследованиям в русле тоталитаризма возрос и знаковыми работами, определившими роль и место СССР в мировой истории, стали труды Р. Пайпса [7], З. Бжезинского [8] и Й. Баберовски [9]. Особенности трансформации советского общества

и степень эффективности политики руководства советской империи и влияния на группы и личности изучались путем анализа источников, полученных в ходе реализации так называемого Гарвардского проекта (Harvard Refugee Interview Project) [10].

Й. Баберовски считает, что основная цель сталинских (и далее советских реформ) состояла в том, чтобы претворить в жизнь своеобразно понятые идеи модернизма, продукта эпохи Просвещения [9]. И особенно плодотворными могли быть результаты трансформации и модернизации традиционных обществ колониальных окраин. Национальная и этническая идентичность должна была быть подчинена советской идентичности или чувству принадлежности к советскому обществу. Женщины должны были воспитывать в себе советское [11]. Советское поколение женщин сформировалось в 1920-1930-е годы. Именно они заложили базовые основы восприятия внешней стороны своей жизни в виде приспособления к режиму, выработки стратегии выживания, адаптации к сложным социально-экономическим условиям, рецепты сохранения этничности и семейного багажа культурной памяти, секретов женственности и поддержания семейного счастья, форм социальной межличностной и межгрупповой коммуникации, поисков каналов социальной мобильности.

Исследования западных историков о природе, механизмах и инструментах большевистского решения социальных проблем исходили из поиска социокультурных предпосылок понимания женской проблематики в истории России. Р. Стайтс проследил эволюцию русского феминистского движения и реакцию женщин на большевистскую версию разрешения их проблем [12]. В дореволюционной России дискуссии о природе проблематики женского вопроса тесно увязывались с особенностями политического режима (самодержавия), и следовательно, только его свержение могло действительно освободить женщину [13]. Разрешение комплекса вопросов так называемой «женской корзины» не было краеугольным камнем в политике большевиков до прихода к власти. Женщины приравнивались к общей массе обездоленных, чьи проблемы прямо увязывались с необходимостью свержения власти капитала. Теоретико-пропагандистские рассуждения и практические меры для решения «женского вопроса», предпринятые А. Коллонтай, И. Арманд, Н. Крупской, не получили широкой поддержки у советского руководства (к середине 1920-х годов по разным причинам

они «ушли» из «большой политики»), и последующее его реальное наполнение подчеркивало стремление руководства страны подчинить женскую сущность интересам государства.

Западные исследователи теоретического и практического наследия основоположниками женского пролетарского феминизма в России считают И. Арманд и А. Коллонтай, которые полагали, что подлинное освобождение женщины возможно только при социализме через наделение женщин экономическими правами, а именно, в предоставлении им возможности принимать участие в экономическом процессе. Это последовательно меняет их роль в семье и обществе и позволяет из-за своего производительного участия наравне с мужчинами требовать от государства и мужчин для себя права – гражданские и политико-административные [13], [14]. Политика в отношении женщины в советской России отражала стремление режима показать обновление общества через освобождение женщины от семейного контроля, моральных предрассудков, общественного мнения. Поэтому образы первых советских партийных лидеров-женщин были такими яркими – И. Арманд, А. Коллонтай, Л. Рейснер. Хотя они выступали за отмену домашнего рабства (домашней занятости женщин) [15], но в условиях того времени женщины не могли быть свободными от семейных обязанностей. Это была программа подрыва патриархальных устоев, но в этой системе патриархат мужчин заменялся силой государства и его органов [16]. Свободные отношения вне брака между мужчинами и женщинами, растиражированные А. Коллонтай, к середине 1920-х годов [17] были подвергнуты критике советским руководством как отклонение от социализма и отвлекающие от строительства социализма.

Сторонники западных феминистских теорий рассматривали особенности поведения женщин и отношения к ним в России (до и после революции 1917 года) с точки зрения психологических и культурных архетипов – самопожертвование, защита очага и себя от мужского посягательства через анализ русского фольклора, мифоритуальных оснований традиционной русской культуры и героизации женских типов в русском легендарном комплексе. Объясняется интерес к роли женщин в процессах строительства социализма в СССР именно осознанием не только трагичности женских судеб, но и их жертвенностью в годы сталинских реформ и репрессий и во время Второй мировой войны [18], [19], [20]. Формирование образа женщины-воина было не просто

самоцелью, считают западные исследователи, но и отвечало практическим задачам советского государства – женщины нужны были как строители социализма и для экспорта успехов и достижений страны Советов [21], [22], [23]. Необходимо было заставить женщин отвлечься от личных проблем и показать, что есть страдания ради высшей цели – быть готовой умереть за родину. Советская пропаганда эксплуатировала образы героев революции жертв царского режима и участников революционных событий и гражданской войны, особенно тех, кто пост-

радал от белых и врагов революции. Западные исследователи указывают, что советская пропаганда также использовала религиозные христианские символы и успешно их продвигала, что показательно через понимание защиты родины как святого долга и в подвижничестве участников Великой Отечественной войны [24], [25].

Статья написана в рамках проекта МОН РК «В эпоху коренной трансформации общества: жизненные истории женщин в Казахстане периода сталинской модернизации, 1920-1930-е гг.».

Литература

- 1 Kotkin Steven, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley 1995.
- 2 Платонов А. Котлован. Собрание сочинений в 5-ти томах. – Т. 2. – С. 308-397.
- 3 Арендт Х. Истоки тоталитаризма. – М.: ЦентрКом, 1996.
- 4 Pipes R. *The Russian Revolution*. – N.Y., 1990.
- 5 Malia M. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. – New York, 1994. – P. 143.
- 6 Conquest R. *The Great Terror: Stalin’s Purge of the Thirties*. – New York, 1968; Conquest R. *Stalin: Breaker of Nations*. – New York, 1991.
- 7 Пайпс Р. О русском перевороте: Русская революция. В 2-х тт. – М., 1994.
- 8 Brzezinski Z. *The Grand Failure: the Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. – N.Y., 1989. – P. 21.
- 9 Баберовски Й. Красный Террор. История сталинизма. – М., 2007.
- 10 Harvard Project on the Soviet Social System//URL: <http://hcl.harvard.edu/collections/hpsss/index.html>.
- 11 Johnston T. *Being Soviet: Identity, Rumor and Everyday life under Stalin. 1939-1953*. Oxford University Press. 2014.
- 12 Stites R. *The Women Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1830-1930*. 1978 Edition. Princeton: Princeton University Press, 1978.
- 13 Evans Janet, ‘The Communist Party of the Soviet Union and the women’s question: the case of the 1936 Decree ‘In Defense of Mother and Child’’, *Journal of Contemporary History*, 16:4 (1981), 757-75.
- 14 Buckley Mary, *Women and Ideology in the Soviet Union* (University of Michigan Press; Ann Arbor, MI, 1989).
- 15 Арманд И. Задачи работниц в Советской России // Арманд И.Ф. Статьи, речи, письма. – М., 1975. – С. 68-69.
- 16 Арманд И. Освобождение от домашнего рабства // Арманд И.Ф. Статьи, речи, письма. – М., 1975. – С. 65.
- 17 Коллонгай А. Дорогу крылатому Эросу // Молодая гвардия. – 1923. – №23, май, – С. 123.
- 18 Lauter, Estella and Carol Schreier Rupprecht, eds. *Feminist Archetypal Theory: Interdisciplinary Re-Visions of Jungian Thought*. Knoxville: the University of Tennessee Press, 1985; Lauter, Estella. ‘Visual Images by Women: A Test Case For The Theory of Archetypes’ in Lauter, Estella. & Schreier Rupprecht, Carol, eds. *Feminist Archetypal Theory: Interdisciplinary Re-Visions Of Jungian Thought*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 1985, pp. 43-83.
- 19 Barker Adele Marie, *The Mother Syndrome in the Russian Folk Imagination*. Columbus: Slavica Publishers, 1986.
- 20 Hubs Joanna, *Mother Russia: The Feminine Myth in Russian Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.
- 21 Schrand Thomas Gregory, ‘Industrialization and the Stalinist Gender System: Women Workers in the Soviet Economy, 1928-1941’ (Ph.D. diss., University of Michigan, 1994).
- 22 Ilic Melanie, *Women Workers in the Soviet Interwar Economy. From ‘Protection’ to ‘Equality’*. St. Martin’s Press; New York, 1999.
- 23 Goldman Wendy Z., *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*. Cambridge University Press; Cambridge, 1993.
- 24 Frank J.Miller, *Folklore for Stalin Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era*. – New York: Armonk, 1990.
- 25 Clark, K. *The Soviet Novel: History as Ritual* Chicago: the University of Chicago Press, 1985.

References

- 1 Kotkin Steven, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley 1995.
- 2 Platonov A. *Kotlovan. Sbranie sochinenij v 5-ti tomah*. – Т. 2. – С. 308-397.
- 3 Arendt H. *Istoki totalitarizma*. – М.: CentrKom, 1996.
- 4 Pipes R. *The Russian Revolution*. – N.Y., 1990.
- 5 Malia M. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. – New York, 1994. – P. 143.
- 6 Conquest R. *The Great Terror: Stalin’s Purge of the Thirties*. – New York, 1968; Conquest R. *Stalin: Breaker of Nations*. – New York, 1991.

- 7 Pajps R. O russkom perevorote: Russkaja revoljucija. V 2-h tt. – M., 1994.
- 8 Brzezinski Z. The Grand Failure: the Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. – N.Y., 1989. – P. 21.
- 9 Baberovski J: Krasnyj Terror. Istorija stalinizma. – M., 2007.
- 10 Harvard Project on the Soviet Social System//URL: <http://hcl.harvard.edu/collections/hpsss/index.html>.
- 11 Johnston T. Being Soviet: Identity, Rumor and Everyday life under Stalin. 1939-1953. Oxford University Press. 2014.
- 12 Stites R. The Women Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1830-1930. 1978 Edition. Princeton: Princeton University Press, 1978.
- 13 Evans Janet, 'The Communist Party of the Soviet Union and the women's question: the case of the 1936 Decree 'In Defense of Mother and Child'', *Journal of Contemporary History*, 16:4 (1981), 757-75.
- 14 Buckley Mary, *Women and Ideology in the Soviet Union* (University of Michigan Press; Ann Arbor, MI, 1989).
- 15 Armand I. Zadachi rabotnic v Sovetskoj Rossii // Armand I.F. Stat'i, rechi, pis'ma. – M., 1975. – S. 68-69.
- 16 Armand I. Osvobozhdenie ot domashnego rabstva // Armand I.F. Stat'i, rechi, pis'ma. – M., 1975. – S. 65.
- 17 Kollontaj A. Dorogu krylatomu Jerosu // Molodaja gvardija. – 1923. – №23, maj, – S. 123.
- 18 Lauter, Estella and Carol Schreier Rupprecht, eds. *Feminist Archetypal Theory: Interdisciplinary Re-Visions of Jungian Thought*. Knoxville: the University of Tennessee Press, 1985; Lauter, Estella. 'Visual Images by Women: A Test Case For The Theory of Archetypes' in Lauter, Estella. & Schreier Rupprecht, Carol, eds. *Feminist Archetypal Theory: Interdisciplinary Re-Visions Of Jungian Thought*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 1985, pp. 43-83.
- 19 Barker Adele Marie, *The Mother Syndrome in the Russian Folk Imagination*. Columbus: Slavica Publishers, 1986.
- 20 Hubs Joanna, *Mother Russia: The Feminine Myth in Russian Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.
- 21 Schrand Thomas Gregory, 'Industrialization and the Stalinist Gender System: Women Workers in the Soviet Economy, 1928-1941' (Ph.D. diss., University of Michigan, 1994).
- 22 Ilic Melanie, *Women Workers in the Soviet Interwar Economy. From 'Protection' to 'Equality'*. St. Martin's Press; New York, 1999.
- 23 Goldman Wendy Z., *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*. Cambridge University Press; Cambridge, 1993.
- 24 Frank J.Miller, *Folklore for Stalin Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era*. – New York: Armonk, 1990.
- 25 Clark, K. *The Soviet Novel: History as Ritual* Chicago: the University of Chicago Press, 1985.

Касымова Д.Б., Телеуова Э.Д.

**Формирование образа
«советской женщины»
в современной западной
историографии**

Понять современное положение женщин в обществе невозможно, не обращаясь к прошлому. Формирование образа советской женщины происходило в начале XX века, в период, когда осуществлялся переход к новой модели социально-политического общественного устройства. Исторические контексты, формирующие те или иные образы женщин, диктуют и соответствующее отношение к ним в обществе. Как известно, первые декреты советской власти были в отношении женщин многообещающими. Их юридическое равноправие с мужчинами закрепляет Конституция РСФСР 1918 года. Вопрос о равноправии женщин становится основным, но при этом советские идеологи формируют образ «советской женщины» – смелой, твердой, активной, преданной. В статье дается анализ трудам западных исследователей, в которых рассматривается процесс идейной и нравственной трансформации женщин перед новыми реалиями, выраженными в декларации равенства женщин с мужчинами в общественно-политической и социально-экономической сферах. Исследователи обращают внимание на формирование советских женских образов: образ-труженицы, образ-защитницы, образ-воина и т.д.

Ключевые слова: маскулинность, советская женщина, сталинизм, тоталитаризм, трансформация, феминизм.

Kassymova D.B., Teleuova E.D.

**Formation of the «soviet woman»
image in the contemporary
western historiography**

It is impossible to understand modern day status of women without addressing the past. Soviet women image formation occurred in early XX century when the transition to a new model of social-political structure was created. Historical contexts that shape women images, dictate certain attitude to them in society. It is known that the first soviet decrees on women were promising. Their legal equality with men is fixed in the Constitution of the Russian federation of 1918. Women equality shifts into the field of politics, and becomes a priority, but soviet ideologues form «soviet women» - brave, firm, active and dedicated. The article analyzes the western researchers' on the process of mental and moral transformation of women facing new realities expressed in the declaration of gender equality in public, political and social-economic spheres. The researchers point to formation of soviet women images as laborer, defender, warrior, etc.

Key words: soviet gender policy, Stalinism, totalitarianism, revisionism, soviet modernization, masculinity, feminism.

Касымова Д.Б., Телеуова Э.Д.

**Қазіргі замандағы батыстық
тарихнамадағы «кеңестік
әйел» бейнесінің қалыптасуына
қатысты зерттеулер**

Бүгінгі қоғамдағы әйелдің орнын анықтауда өткенге оралмай түсіну мүмкін емес. XX ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік өзгерістер бүгінгі әйел бейнесінің қалыптасуына өзінің ықпалын тигізгенін атап өту қажет. Бүгінгі қоғамның жаңа моделінде «кеңестік әйел» бейнесі көрініс табуына қатысты зерттеушілердің пікірі талданады. Тарихи кезеңдердегі өзгерістердің қоғамның әйелге қатысты түсініктерін туындатады. Кеңестік биліктің әйелге қатысты алғашқы декреттерінің тарихи маңызы ерекше болған. 1918 жылғы Конституция ер мен әйел теңдігін бекітті. Кеңестік идеологтар әйел бейнесін – өжет, сенімді, белсенді және қатты мінезді қасиеттері арқылы дәріптеді. Мақалада әлеуметтік-экономикалық және саяси кеңестіктегі әйелдің жаңа партиялық идеяға сүйеніп, моральдік трансформациясын батыстық зерттеушілердің еңбектері арқылы талдаудан өткізіледі. Зерттеушілер кеңестік әйел бейнесі: әйел-еңбекші, әйел-қорғаушы, әйел-қайраткер, т.б.

Түйін сөздер: маскулиндік, кеңестік әйел, сталинизм, тоталитаризм, трансформация, феминизм.

¹Казахстанский институт менеджмента, экономики и прогнозирования,
Республика Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: didar@kimep.kz

ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗА «СОВЕТСКОЙ ЖЕНЩИНЫ» В СОВРЕМЕННОЙ ЗАПАДНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В первые годы советской власти воспитание молодого поколения было ориентировано на развитие личности и воспитание «нового человека». Однако впоследствии правительство большевиков встало на противоположный путь, считая, что в тоталитарном государстве важнее подчинить личность коллективу. Идеологической концепцией 20-30-х годов XX века предусматривалось формирование не только «нового советского человека», но и «новой советской женщины». Советская женщина должна была сочетать в себе традиционность и революционность: быть не только матерью и женой, но и работницей преданной делу. В первую очередь советская женщина должна быть образованной, чему способствовала кампания по ликвидации неграмотности. Советская власть призывала женщин-работниц посещать школы и развивать свои профессиональные навыки. Существовали возможности для участия женщин в общественной жизни и политике, они могли стать членами партии, бороться за избирательные и административные должности. Постепенно в сознании советских людей формировался новый образ советской женщины.

Исследователи выделяют вторую волну феминистической революции в СССР с начала 1930-х годов, что характеризовалось вовлечением женщин в решение социальных задач посредством создания движения общественниц. К этому времени мировое сообщество постепенно узнавало модели граждански активных женщин, идеологически подкованных, стоящих за переустройство быта и семейных отношений. По мнению Ребекки Балмас Неари, эти женщины-общественницы были, конечно же, продуктом сталинской пропагандистской машины, но их стремление переделать себя и мир отвечало внутренним желаниям самих женщин, которые хотели стать частью процесса создания новой цивилизации – советского мира [1]. Советская пропагандистская машина была занята поисками образа новой революционной женщины – от аллегорических представлений через идеальную женщину большевика до строителя нового общества [2]. Общественницы преодолели порог обустройства семейного очага и стали помогать мужчинам в строительстве социализма, исполняя уже гражданский долг перед обществом (страной, партией, вождем), поддерживая морально своих му-

жей. В определенной степени это было решение проблемы незанятости женщин, возможность не дать им растерять потенциал разрушительниц старого быта и, помимо этого, создать новое представление о домохозяйке как созидательнице не только своего дома, но и большого советского дома-семьи. Не отрицая необходимости исполнять домашние обязанности, общественницы часть свободного времени отдавали служению обществу, и это также служило цели создать образ активной советской женщины [2]. Основные черты советской женщины, которые они должны были в себе культивировать, – это героизм, упорство, гордость, выносливость, навыки и умения, востребованные в публичной сфере.

Советская мифология и аллегории нового времени рассмотрены в работе В. Боннел [3]. Она рассматривает, как в процессе формирования образа новой женщины-работницы и крестьянки, помощницы мужчины в строительстве социализма, утверждается новый образ жизни. В. Боннел показывает, что классовое и политико-идеологическое в новом советском искусстве для масс превалировало над гендерным. И хотя свобода, революция, родина, наука и образование имели женское лицо, но они находились под контролем мужской силы, что передавалось в преобладании мужских символов в художественных произведениях (скульптура, монументальная пропаганда, плакаты и картины разного уровня сложности и исполнения), образах и смыслах.

Западные исследователи раскрывают тончайшие механизмы и невидимые, на первый взгляд, инструменты и приемы советской идеологической машины. Так, например, Н. Толстикова и Л. Скотт показывают, как женщины сами формировали новый образ через оценку своих внешних данных и необходимость внешнего преобразования – изменить внешний вид, образ жизни, отношение к бытовым сложностям [4], а Л. Атвуд прослеживает, как создавалась новая советская женщина через разработку и внедрение новых стилей и фасонов одежды [5]. Женская мода с начала введения НЭПа знаменовала начало экспериментов в производстве стилей, фасонов, которые должны были символизировать все аспекты свободы, связанные с отменой условностей и оков старого мира. Женщины в советском изобразительном искусстве в новом идеологическом контексте стали репрезентацией новых гендерных ролей [6].

Исследователь М. Илик считает, что только в условиях нехватки мужской рабочей силы

женщины вовлекались в производство, но для них не были созданы адекватные условия для выполнения тяжелой работы – рабочая одежда, техническая защита от погодных перепадов и не учитывались физиологические особенности женского организма [7]. Исследователи отмечают, что изменение статуса женщин не означало, что мужчины в СССР понизили свой статус, но в решении женского вопроса к 1930-м годам государство стало проводить половинчатую политику (упразднение женотделов и заключение Сталина о том, что женский вопрос в СССР решен), освобождая её для публичной сферы – социальная активность и экономика, но при этом не давая возможности полностью освободиться от домашних обязанностей [8].

В середине 1920-х гг. был разработан и стал внедряться маскулинный образ женщины как часть её второй сущности. Был создан новый женский календарь – день физкультурника, когда женщины должны были участвовать в парадах и маршах, выполняя публично спортивные упражнения, демонстрируя свои тела. В качестве героев позиционировались участники революции и погибшие за её идеалы [9]. Женщинам внушали, что им идет военная форма, что и в ней можно быть элегантно, нравиться мужчинам [10]. Они должны были воспитывать сыновей как будущих бойцов Красной Армии и сами быть готовы защищать Родину с оружием в руках. Мужей нужно было учиться уметь ждать – с работы, опасного задания или войны. Образы женщины-воина спускались «сверху», тиражировались, внедрялись в сознание и поведение. Женщины должны были испытывать гордость за любые достижения в стране и успехи внешней политики [11]. Центральные идеалы, по которым женщины должны были равнять свои представления о смысле бытия, были лидеры партии – В. Ленин и И. Сталин [12], [13].

Исследователь А. Крылова делает акцент на особенностях поколенческих моделей женской репрезентации 1930-х годов исходя из официальной трактовки требований времени – «если завтра война» и отношения к задачам и призывам партии и государства со стороны молодых девушек, которые готовы были пожертвовать собой ради достижения поставленной перед ними задачи, даже пойти на смерть [14]. Это и было продемонстрировано во время Великой Отечественной войны. В качестве воинов девушки и женщины не появились в одночасье, их вырастила страна как будущих защитников родины посредством пропаганды, образова-

тельных программ, стратегий и всей системы военно-спортивной подготовки. Сталинское конструирование гендера в 1930-е годы предполагало замену одних компонентов феминности другими, как утверждает А. Крылова: материнскую любовь подменили необходимостью защищать Родину от врага, женский шарм – военной дисциплиной и порядком, выучкой, выносливостью, смелостью, профессионализмом. Это был коллективный труд пропагандистов, журналистов и инструкторов разного рода.

Как советские идеологи конструировали образ женщины-мученицы и модель жертвенного поведения? Это проводилось через демонстрацию образов жертвы, которые проходили этапы страдания, причащения и просветления. Проанализировав советскую литературу 1920-1930-х годов, Ксения Гасиоровская пришла к выводу, что сельские женщины были изображены как полные предрассудков, с отсталым поведением (злые женские персонажи) и уже после приобщения к советским реформам они просветлялись. На первый план выдвигалось изображение героини-комсомолки, активистки, активные участницы процессов коллективизации [15].

В коллективной монографии под редакцией М. Илик женское измерение сталинизма рассматривается с позиции теории модернизации, которая определяется как «трансформация обществ благодаря индустриальной революции, первенству секулярного/научного знания и рост бюрократического государства благосостояния, которое применяет рациональное планирование» [16]. Гендерные аспекты ГУЛАГА рассмотрены в работе Эммы Мейсон [17], которая приходит к выводам, что ГУЛАГ был миниатюрой реальной советской жизни, где в концентрированном виде (но как в кривом зеркале) были

отражены способы строительства новой жизни силами самих женщин.

Сравнительные исследования о женщинах в тоталитарных режимах проводятся социальными антропологами [18]. Они изучают, как конструируется образ жизни в тот или иной период развития общества и как меняется роль женщины в обществе в целом, рассматривают отношение женщины к войне, которая является мужской сферой, но и на войне женщина есть женщина, и она там фигурирует как символ, прежде всего [19]. Ведь победу изображают как женщину.

Таким образом, западная историография раннего сталинизма (1920-1930-е годы) в теоретико-методологическом плане прошла сложную эволюцию от прямолинейного наложения идеологических лекал на интерпретацию истории женщин в СССР до применения междисциплинарных теорий, которые заимствуют концепты и приемы из психологии, языкознания и философии. К примеру, в постструктуралистском ключе изучаются личные (сокровенные и интимные) стороны жизни советских людей. Женщины представляют интерес для западных исследователей из-за особого женского взгляда на мужской мир политики через насилие, в том числе и над утверждением, что женщины по природной сущности не могут сопротивляться. Но они же видятся активными соучастниками процессов трансформации общества, в ходе которых преобразуются и сами, став частью цивилизационного процесса формирования советского человека и новая советская женщина была неотъемлемой частью этой общности.

Статья написана в рамках проекта МОН РК «В эпоху коренной трансформации общества: жизненные истории женщин в Казахстане периода сталинской модернизации, 1920-1930-е гг.».

Литература

- 1 Neary R. B. *Wife-Activists and the Soviet Culture of Daily Life. Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930 s.* – New York, 1995. Ed. By V. Garros, N.Korenevskaya and T. Lahusen.
- 2 Neary R. B. *Mothering Socialist Society: the Wife-Activists' Movement And the Soviet Culture of Daily Life, 1934-41.* // *Russian Review* 58, no. 3 (1999): 396-412.
- 3 Bonnell. V.E. *The Representation of Women in Early Soviet Political Art* // *Russian Review* 50, no. 3. (1991): 267-288.
- 4 Tolstikova N., Scoot L. «The new Woman and the New Byt': Women and Consumer Politics in Soviet Russia» // *Advances in Consumer research* 28. (2001).
- 5 Attwood L. *Creating the New Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922-1953.* – New York: Palgrave Macmillan, 1999.
- 6 Reid S. «All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930s» // *Slavic Review* 57, no. 1 (1998): 133-173.
- 7 Ilic M. *Traktoristka: Representations and Realities.* In Melanilic, ed. *Women in Stalin era.* Palgrave, 2001, pp. 110-130.
- 8 Holt A. *Marxism and Women's Oppression: Bolshevik Theory and Practice in the 1920s,* in T.Yedlin (ed.) *Women in Eastern Europe and the Soviet Union.* – New York, 1980. – Pp. 87-114.
- 9 Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in the Nineteenth-Century Russia.* – New York: Viking, 2000.

- 10 John Bowlt, *Constructivism and Early Soviet Fashion design*, in *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution*. 2006.
- 11 Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*: The University of Chicago Press, 1985.
- 12 Reid S.E. *The new Soviet Woman and the Leader Cult in Soviet Art // Women in the Stalin Era*/ ed. M.Ilic. London:Palgrave, 2001.
- 13 Tumarkin N. *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*. – Cambridge: Harvard University Press, 1983.
- 14 Krylova Anna, *Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender: rearing a Generation of Professionally Violent Women-Fighters in the 1930s Stalinist Russia//Gender &History*. Vol. 16. No 3 November 2004, pp. 626-653.
- 15 Xenia Gasiorovska, *Women in Soviet Fiction, 1917-64*. Madison Wis.: 1968.
- 16 Greenfield L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA, 1992.
- 17 Mason M. *Women in the GULAG in 1930s // Women in the Stalin Era*. Edited by M.Ilic. Palgrave, Macmillan.
- 18 Sharon MacDonald, Pat Holden, Shirley Ardener, eds. *Images of Women in Peace and War: Cross-Cultural and Historical Perspectives*. – Madison: University of Wisconsin Press, 1988.
- 19 *Histories of Everyday Life in Totalitarian Regimes*, 1st edition. St James Press. 2015.

References

- 1 Neary R. B. *Wife-Activists and the Soviet Culture of Daily Life. Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s*. New York, 1995. Ed. By V. Garros, N.Korenevskaya and T. Lahusen.
- 2 Neary R. B. *Mothering Socialist Society: the Wife-Activists' Movement And the Soviet Culture of Daily Life, 1934-41.* // *Russian Review* 58, no. 3 (1999): 396-412.
- 3 Bonnell. V.E. *The Representation of Women in Early Soviet Political Art //Russian Review* 50, no. 3. (1991): 267-288.
- 4 Tolstikova N., Scoot L. «The new Woman and the New Byt'»: *Women and Consumer Politics in Soviet Russia*//*Advances in Consumer research* 28. (2001).
- 5 Attwood L. *Creating the New Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922-1953*. New York: Palgrave Macmillan, 1999.
- 6 Reid S. «All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930s»// *Slavic Review* 57, no. 1 (1998): 133-173.
- 7 Ilic M. *Traktoristka: Representations and Realities*. In Melanilic, ed. *Women in Stalin era*. Palgrave, 2001, pp. 110-130.
- 8 Holt A. *Marxism and Women's Oppression: Bolshevik Theory and Practice in the 1920s*, in T.Yedlin (ed.) *Women in Eastern Europe and the Soviet Union*. New York, 1980, pp. 87-114.
- 9 Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in the Nineteenth-Century Russia*. New York: Viking, 2000.
- 10 John Bowlt, *Constructivism and Early Soviet Fashion design*, in *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution*. 2006.
- 11 Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*: The University of Chicago Press, 1985.
- 12 Reid S.E. *The new Soviet Woman and the Leader Cult in Soviet Art //Women in the Stalin Era*/ ed. M.Ilic. London:Palgrave, 2001.
- 13 Tumarkin N. *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*. Cambridge: Harvard University Press, 1983.
- 14 Krylova Anna, *Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender: rearing a Generation of Professionally Violent Women-Fighters in the 1930s Stalinist Russia//Gender &History*. Vol. 16. No 3 November 2004, pp. 626-653.
- 15 Xenia Gasiorovska, *Women in Soviet Fiction, 1917-64*. Madison Wis.: 1968.
- 16 Greenfield L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA, 1992.
- 17 Mason M. *Women in the GULAG in 1930s // Women in the Stalin Era*. Edited by M.Ilic. Palgrave, Macmillan.
- 18 Sharon MacDonald, Pat Holden, Shirley Ardener, eds. *Images of Women in Peace and War: Cross-Cultural and Historical Perspectives*. Madison: University of Wisconsin Press, 1988.
- 19 *Histories of Everyday Life in Totalitarian Regimes*, 1st edition. St James Press. 2015.

2-бөлім
**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 2
**ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 2
**ANCIENT AND MEDIEVAL
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Қартабаева Е.Т.
**Ежелгі сақтардың этникалық
тарихы жайында**

Түркі халықтарының этникалық тарихын зерттегенде әлі күнге дейін шешімін таппай отырған мәселелердің қатарына сақтардың этникалық негізі, яғни шығу тегі мәселесі жатады. Орталық Еуразияның этникалық тарихын зерттеуші көпшілік ғалымдардың көрсетуі бойынша аймақтағы ең ерте, яғни қола дәуірінде өмір сүрген этникалық бірлестіктер үндіеуропалықтар болған. Қазіргі лингвистикалық зерттеулер де Орталық Азияның ең ежелгі халқы – сақтардың үндіеуропалық тіл тобына жататындығын көрсетуде. Бұл мәселе арийлер мәселесімен тығыз байланысты болғандықтан біржолата тығырыққа тіреліп отыр. Ғылымда әлі күнге дейін үстем болып отырған еуропацентристік бағыт өкілдері арийлер тек еуропалық нәсіл болуы тиіс деп басыбүтін шешіп қойғандықтан, ғылымдағы басқа көзқарастардың ешқайсысы мойындалмай отыр. Алайда, еуропацентризмнің ғылымдағы осы диктатына қарамастан соңғы жылдары түркітанушылар арасында, арийлер мәселесіне қатысты және сақтардың түркілік тегін негіздейтін зерттеулер пайда бола бастады. Мақалада осы мәселе деректер мен арнайы зерттеулер негізінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Еуразия, этникалық үдерістер, арийлер, сақтар, түркілер, Ригведа, Авеста.

Kartabayeva E.T.
**About the ethnicity of the
ancient Saks**

For controversial issues in science, in which is still being heated debate is the problem of the ethnicity of the Saks, that is, of their ethnic origin. According to most scholars, the earliest ethnic associations were Indo-Europeans. Modern linguistic studies also confirm Saks belongs to the Indo-European language family. Since this problem is related to issues with the Aryan, all at an impasse. The dominant so far in the world of science centrists Europe once and for all decided that the arias should be a European race. For this reason, different views on this issue are not recognized. Nevertheless, despite such dictates from Eurocentrism, recently began to appear in the science research, which is considered the new Aryan issues and settle Turkic roots of the ancient Saks. In this paper the problem is studied by analyzing the sources and special papers.

Key words: Eurasia, ethnic processes, Darius, Saks, Turks Rigveda, Avesta.

Қартабаева Е.Т.
**Об этнической истории
древних саков**

К спорным проблемам в науке, по которым до сих пор ведутся горячие дискуссии, относится проблема о этнической принадлежности саков, то есть об их этническом происхождении. По мнению большинства ученых самые ранние этнические объединения были индоевропейцами. Современные лингвистические исследования тоже подтверждают принадлежность саков к индоевропейской языковой семье. Так как данная проблема связана с с арийской проблематикой, вовсе зашла в тупик. Господствующие до сих пор в мировой науке европацентристы раз и навсегда решили, что арий должны быть европейской расой. По этой причине иные взгляды на эту проблему не признаются. Тем не менее, несмотря на такой диктат со стороны европацентризма, в последнее время в науке стали появляться исследования, в которых по-новому рассматривается арийская проблематика и обосновываются тюркские корни древних саков. В данной статье эта проблема изучается на основе анализа источников и специальных работ.

Ключевые слова: Евразия, этнические процессы, арий, саки, тюрки Ригведа, Авеста.

ЕЖЕЛГІ САҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ ЖАЙЫНДА

Еуропацентристік ғалымдар арийлер мәселесіне қатысты өз зерттеулерінде лингвистердің арийлік жазба мәтіндерді талдау қорытындыларын негізге алады. Б.з.д. II мыңжылдықтың ортасында Иран мен Үндістанды жаулап алған арийлердің жазба деректері, атап айтқанда үнділік Ригведа мен ирандық Авеста мәтіндерін лингвистикалық талдау алғаш рет XIX ғасырда жасалған болатын, талдаудың нәтижесінде бұл мәтіндердің тілі үндіеуропалық тіл тобына жатады деген қорытынды жасалды.

Оның үстіне, XX ғ. 60-жж. кеңес археологтары мен лингвистері арасында үндіирандықтардың б.з.д. II мыңж. екінші жартысында Еділден шығысқа қарай жатқан далалы аймақта мекен еткендігі және олардың Андронов мәдениетінің өкілдері болғандығы жөнінде гипотеза орнықты [1-2]. Бұл гипотезаға сәйкес, бұған дейін Донның төменгі ағысында мекендеген Абашев және Палтавин мәдениеттерін ұстанушылар [3, 20-23] Еділ бассейніне келіп қоныстанып, жергілікті тайпалармен ассимиляцияға түседі [4, 51-52 бб.], осының нәтижесінде Еділ мен оңтүстік-шығыс Оралға дейінгі аймақта жаңа археологиялық кешендер пайда болады, солардың бірі андронов мәдениетінің Жаңақұмақ кешені болып табылады деген қорытынды жасалды. Осыған қарап К.Ф. Смирнов пен Е.Е. Кузьмин, андронов мәдениеті батыстың ықпалымен қалыптасты деген қорытындыға келеді [4, 52 б.]. Андронов мәдениетін үндіирандық тайпалардың ұстанғаны жөнінде басқа да тарихшылар көрсетеді. Мұндай пікірді алғаш айтқан С.П. Толстов [5, 59] болатын. А.Н. Бернштам да осы пікірді қолдай отырып, Үндістанды андронов мәдениетін ұстанушы арийлер жаулап алды деген қорытынды жасады [6, 19].

Археолог С.С. Черников андронов мәдениетінің өкілдері әртүрлі тілдерде сөйлейтін түрлі этностарға жатуы мүмкін деген қорытынды жасады [7, 112 б.]. Алайда оның көзқарасы еуропацентристік теорияны жақтаушыларға ұнамады, өйткені олардың нәсілшілдік теориясы бойынша үндіеуропалық тілдер жүйесіне кіретін халықтар нәсілдік жағынан да, мәдени жағынан да біртұтас, яғни еуропалықтар болуға тиіс еді.

Алайда, археологиялық зерттеулер андронов мәдениетінің тілі жөнінде еш мәлімет бере алмайды, ол тек бұл мәдениеттің шаруашылығы, тұрмысы туралы ғана айта алады. Сондықтан

да еуропацентристердің пікірі әлі де болжам (гипотеза) күйінде қалып қойып отыр, өйткені оны нақты әрі толық дәлелдеуге айғақтар (жазба деректер) жетіспейді.

Еуропацентризмнің нәсілшілдігін кеңес ғалымдары өз кезінде сынға алған болатын, бірақ іс жүзінде бұл құбылыстың отаршылдық мәні көлеңкеде қалып қойды. «Ресей мемлекетінің IV Иваннан (Қаһарлы) басталған шығыс бағытындағы отарлаушылық саясатын еске түсіретін болсақ еуропацентризмнің бұл теориясы кеңестерге де жағымды болғанын түсіну қиын емес» [8, 192 б.].

Еуропацентризмнің осындай үстемдігіне қарамастан ғылымда соңғы кезде там-тұмдап болса да сақтардың түркілік тегі туралы пікірлер айтыла бастады (А. Асқаров, О. Исмағұлов, М. Исхахов, З. Гасанов). Бұл тарихшылар арийлік мәтіндердің лингвистикалық жағына емес, мәтіндерде сипатталған арийлердің мәдениеті, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігіне баса назар аударады. Мәтіндерге сенсек, арийлер малшылар болған, үндіран құдайларына «кең байтақ жайылымдардың қожалары», «тамаша сәйгүліктер жіберушілер» деген эпитеттер беріледі; құдайларға жалбарынғанда олардан «көкорай жайылымдарды, жылқы мен бұқаларды көптеп беруін сұрайды»; құдайларға жылқыларды, бұқа мен қойларды құрбандыққа шалып отырған; құдайлар атты арбада суреттеледі; жасампаз-құдай Тваштар арбаны алғаш жасаушы деп көрсетіледі.

Лингвистикалық зерттеудің бұл қорытындыларын Еуразия далаларында жүргізілген археологиялық зерттеулер де айғақтайды. Археологтар арийлердің археологиялық белгілерін анықтады: біріншіден, қайтыс болған арийліктің бейітіне, оның қоғамдағы орнына қарай биік қорған орнатылады; екіншіден, арийліктің мәйіті қорғанның орталық бөлігінде жерлеу заттарымен және тиісті жауынгерлік сауыт-саймандарымен бірге орналасады; үшіншіден, арийліктің бейітіне оның өлтірілген жылқылары бірге қойылады; төртіншіден бейітке арийліктің әйелдерінің бірі өлтіріліп, қоса жерленеді, сонымен бірге алтын арба бірге жерленеді. Арийліктерге тән дәл осы белгілер олардың андронов мәдениетін ұстанушыларға жататындығын көрсетеді.

Оның үстіне, Ригведа мен Авестадан арийлердің географиялық орналасуы мен этникалық негіздері жөнінде де құнды мәліметтер алуға болады. Арийлердің этномәдени бірлестігіне туыстас бірқатар тайпалық құрылымдар кірген, атап айтқанда: арийлер, тұрлар, дахтар, сайримдер

және т.б. Тек б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында Иранның әскери-саяси жағынан көтеріліп, әлемдік империяға айналуынан кейін ғана Иран өзін Тұранға қарсы қоя бастады. Л.Н. Гумилевтің көрсетуі бойынша: «Иран мен Тұранды туыстас арий тайпалары мекендеді. Олар нәсілі мен тілі бойынша емес, діні бойынша ажырады... Ежелгі құдайларына табынуын жалғастыра берген арийлер тұрандықтар, ал Зарастураны жақтағандар ирандықтарға айналды. Осылайша Иран мен Тұранға бөліне басталды» [9, 57-58 бб.].

Авеста мен Ригведа мәтіндерінде арийлердің бастапқы атамекені жөнінде де құнды мәліметтер кездеседі, атап айтқанда бұл жердің мал мен жайылымға бай, Даития маңында екендігі айтылады. «Ол жақта он ай қыс, екі ай жаз, бұл (қыс) айларда су суық, жер суық, өсімдіктер қыстың ортасында суық, ол жақ қыстың нағыз ортасы; қыс аяқтала бастағанда онда су көп болады» (Вендидад, 1 тарау) [10, 431 б.]. С.П. Толстов Даития Амудария өзені болуы мүмкін деп қарастырды. А. Асқаров болса, ежелгі Хорезм қола дәуірінде «Арьянам Вайджидің» тек оңтүстік бөлігі болуы мүмкін деп есептейді [8, 192 б.].

Археологиялық мәліметтерге қарағанда, «Арьянам Вайджа» территориясы орасан зор аймақты алып жатқан, ол Қара теңіздің солтүстік, солтүстік-шығыс жағалауларынан Байкал өзеніне дейін созылып жатқан. Авестаға сенсек, оның солтүстік шекарасы славян ормандарымен шектеседі, дәл осы жерде қыс он айға созылады. Археологиялық зерттеулер бойынша осы мал шаруашылығына қолайлы далаларда б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысында көшпелі мал шаруашылығы негізінде жылқы өсіру дамиды. Ал жылқы өсіру жайылымдық шаруашылықтан көшпелі мал шаруашылығына өтуде маңызды фактор болып табылады. Бұл жағдай қоғамның әлеуметтік және экономикалық өмірінде түбегейлі өзгерістерге алып келді. Нәтижесінде мал шаруашылығымен айналысушы қауымдарда ірі жеке меншік пайда болды. Мал шаруашылығымен айналысушы қоғамда егіншілікке қарағанда мүлктік жіктеліс қарқындырақ жүретіні ғылымда белгілі жағдай. Интенсивті түрде дамып отырған көшпелі мал шаруашылығының қажеттіліктері үшін жайылымдарды үнемі кеңейту немесе жаңа жерлерді жаулап алып отыру талап етілді, мұның өзі қауым ішінде жауынгерлік жасақтың қалыптасуына алып келді. Қоғамның әлеуметтік өмірінде бұл салт атты жауынгерлер ерікті, тез қозғалысқа түсетін (мобилді) әскери топты құрды, олар ірі мал иелерінің тірегіне айналды. Авестада дәл осы салт аттылар және олардың

отбасы мүшелері «азаттар», яғни арийлер деп аталады. Сол кездегі қауымдық дәстүрге сәйкес, арийлердің жақындары мен тайпаластары да өздерін арийлерге жатқызды.

Сонымен, арийлердің бастапқы атамекені «арийлер жері», яғни «Арьянам Вайджа» бұл мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы Ұлы дала, яғни Еуразия далалары болғаны анық. Мал шаруашылығы егіншілікке қарағанда рентабелді болғандықтан, тез баюға, мүліктік жіктеліске ықпал еткені жөнінде жоғарыда айтқан болатынбыз, яғни іс жүзінде ру-тайпалық қоғамнан алғашқы таптық қоғамға өту орын алды. Көшпелі мал шаруашылығының орнығуымен қауымдағы салтатты жауынгерлердің маңызы одан да бетер еселеп артып, кәсіби жауынгерлерді тәрбиелеу тіпті ең маңызды іске айналды деуге болады. Даланың көшпелі тайпалары өз балаларын ерте жастан әскери іске баулып отырды. Дәстүрлерге адал болу рухында тәрбиелеу түркі тілді тайпаларға ежелден тән болғаны белгілі. Жас түріктер үшін ержүректіктік, қайсарлық өмірлік қағидаға айналды. Ру-тайпалық қатынастардан еретаптық қатынастарға өту дәуірінде қалыптасқан осы жауынгерлік рух, соңғы нәтижеде, жаулаушылық соғыстар малшаруашылығымен айналысушы тайпалардың баюының маңызды көзіне айналуына алып келді.

Дәл осы малшы тайпалардың салтатты жауынгерлері шынайы түрде еркіндікті сезінді, олар Кұдайдан басқа ешкімнің алдында тәуелді болу дегенді білмеді, өздерін экономикалық жағынан да, саяси жағынан да ерікті «азат-арий» сезінді. Бірте-бірте жас ұрпақты тәрбиелеу әрбір жас жауынгерді шынайы арий ретінде тәрбиелеуге саятын болды. Бұл дегеніміз, арийлер малшы тайпалар өміріндегі көшпелі кезеңнің дамуымен байланысты қалыптасқан элеуметтік құбылыс бола отырып, қоғамның ең белсенді, білімді бөлігі, енді қалыптасып келе жатқан еретаптық қоғамның ақсүйек тобын құрағанын көрсетеді [8, 193 б.].

Сонымен, өзбек ғалымы А. Асқаров алғаш болып ұсынып отырған осы концепция бойынша, «арийлер – бұл дала тұрғындарының ең бай, ақсүйек бөлігі, олар көшпелілердің әскери жоғарғы қабатын құрады. Ал этникалық жағынан олар ең ежелгі түркі тайпалары болып табылады» [11, 71 б.]. Академик А. Асқаров арийлердің түркі тілді болғандығы жөнінде ашық мәлімдеген алғашқы ғалым.

Арийлерді түркілермен байланыстырған екінші тарихшы З. Гасанов болды. Ол өзінің «Патшалық скифтер» атты монографиясында

жүйелі түрдегі салыстырмалы-тарихи талдау негізінде бір жағынан скифтердің этномәдени құндылықтарын, ал екінші жағынан, скифтердің көне түркілермен бірегейлігі мәселесін зерттеген болатын. Нәтижесінде, «...иранистердің тәсілінен ерекше, түркілік атрибуттар негізінде жасалған бірегейлікті анықтау көптеген сәйкестіктерді көрсетеді... дәл осы Алтай дәстүрі скиф шежірелеріндегі сюжеттердің алтайлық ата-баба культімен, ал скиф теологиялық образдары тәңірішілдікпен сәйкес келетіндігін анықтауға мүмкіндік береді» деген қорытынды жасайды [12, 17 б.].

Еуропацентризмге негізделген кеңес ғылымында «Авеста» мен «Ригведа» тілдері мен қазіргі еуропа тілдерінің жақындығы негізінде Ұлы дала халықтарының да, Орта Азия халықтарының да үндірандық тіл тобына жататындығы туралы көзқарас қалыптасқан болатын. Осының салдарынан үндіеуропалықтардың бастапқы атамекені Орал маңы жерлері, Орал жотасының оңтүстік-шығысы деп, ал арийлер тілінде сөйлеген халық дала тайпалары болды деген пікір орнықты. Еуразия далаларының жергілікті халқының ирантілді болғандығы жөніндегі қағида далалы аймақта түркітілді тайпаларға ешқандай орын қалдырмайды. Сондықтан да түркітілді тайпалардың атамекені ежелгі дәуірде тек таулы Алтаймен ғана шектелді, ал Еуразияның басқа барлық аймақтарын ирантілді халықтар мекендеді деген жалған пікір пайда болды.

Алайда, материалдық мәдениеті, антропологиялық келбеті бірегей болып келетін Ұлы дала тұрғындары тілдік жағынан қалайша мүлде бөлек болады. Сонда тек таулы Алтай тұрғындары ғана түркі тілінде сөйлеп, ал оларды қоршап жатқан аймақтардың халқы ирантілді болғаны ма?

Бұл мәселені шешуде бізге түркі жазба ескерткіштерінің таралу географиясы көп көмек береді деп ойлаймыз. Түркі руникалық ескерткіштерін алғаш болып зерттеген кеңестік түркітанушы ғалым Е.С. Малов былай деп жазады: «Түркілер бастапқыда қай жерде: шығыста – Орталық немесе Орта Азияда, Сібірде немесе батыста – оңтүстік орыс далаларында немесе Волга-Орал бассейнінде пайда болды, құрылды, өмір сүрді дегенге жауап бере алам ба, білмеймін. Тек б.з.д. бес ғасыр бұрын да, түркілер қазіргі тұрып жатқан жерлерінде және сол өмір салтымен (аз ғана өзгерістермен) тұрған» [13, 136 б.]. Алайда С.Е. Маловтың бұл пікірі «белгілі себептерге» байланысты назардан тыс қалып келді.

Тек түркітанушылар ғана емес, соғдытанушылардың ішінде де, соңғы кезде, Орталық Азияның түркі тайпалары Алтайдан келген келімсектер емес, олар Еуразияның кең байтақ далалы аймағының автохтонды халқы екенін мойындайтын ғалымдар шыға бастады. Осы орайда соғдытанушы М. Исхаковтың зерттеулері маңызды болып табылады. Ол көнетүркі жазба ескерткіштерінің таралу географиясы негізінде жасаған қорытындысы бойынша көнетүркі ескерткіштерінің көптеген жергілікті нұсқалары болғандығын айтады. Көнетүркі жазба ескерткіштері тек Орхон мен Енисейде ғана емес, сонымен бірге таулы Алтайда, Якутияда, Обь және Ертіс өзені бассейндерінде, Моңғолиядан Жетісуға дейін, Қазақстан далаларында, Талас аңғарында, Ферғана алқабында, Қашқадария оазисінде, Еділ бойында, Дон өзені бассейнінде, Солтүстік Кавказда, Кубань бассейнінде, Қырымда, Молдовада, Венгрия мен Болгарияда таралған. Мұның өзі ежелгі дәуірде түркілердің тарихи-мәдени, әлеуметтік-саяси кеңістігі барынша кең ауқымды территорияны қамтығандығын көрсетеді. Ежелгі дәуір мен орта ғасырларда түркі тілі тек таулы Алтайда, Сырдарияның орта және төменгі ағысында ғана емес, шығыста оның шекарасы Минусин ойпатына дейін тарады. Ежелгі дәуірде Ташкент оазисі, Қазақстанның бүкіл территориясы, Жетісу, Таулы Алтай, Оңтүстік Сібір және Шығыс Түркістан түркітілді халықтардың отаны болды.

Сонымен, көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеудің қорытындылары түркі тайпалары ежелгі дәуір мен орта ғасырларда Еуразияның бүкіл орталық бөлігінің – шығыста Якутиядан батыста Дунайға дейін, солтүстікте қыпшақ даласынан оңтүстік Тұранға дейінгі жерлердің автохтонды халқы болғанын көрсетіп берді [14, 7-12 бб.]. Түркі мемлекеттілігінің қалыптасуында, әсіресе Қазақстан далалары, Төменгі Еділ бассейні, Оралдың оңтүстік-шығыс аймақтары, таулы Алтай, Шығыс Түркістан, Оңтүстік Сібір мен Моңғолия далалары маңызды рөл атқарды. Бүкіл Еуразия кеңістігінде, соның ішінде Орта Азия жерінде де түркілер, бұрынырақ келіп қоныстанған жергілікті түркі тайпаларына сүйене отырып өз билігін орнатты. Орта Азиядағы бұл полиэтникалық жағдай саяси үдерістерге кері ықпалын тигізе қойған жоқ (жалпы, ұлттар қалыптасқанға дейінгі кезеңдерде, яғни ежелгі дәуір мен орта ғасырларда этникалық ерекшелік қоғамдық-саяси дамуда маңызды рөл атқармаған тәрізді). Керісінше, автохтонды ирантілді халықтар – бактриялықтар, соғдылар, хорезмдік-

тер, Шаш пен ежелгі Ферғана тұрғындары түркі мемлекеттерінің қолдауына сүйене отырып, Ұлы Жібек жолы бойымен саудасын жүргізіп, халықаралық байланыстарын дамытып отырған. Соңғы нәтижеде түркі-соғды синтезінің негізінде жаңа этникалық бірліктер – өзбек және тәжік халықтары қалыптасты.

Өкінішке орай, тарих ғылымында түркі халықтары Орта Азияға қоныс аударушылар, жаулаушылар, тіпті басқыншылар ретінде келді деген пікір орныққан. Мұндай пікірдің ешқандай ғылыми негізі жоқ. Өйткені, Орта Азия территориясында ең ежелгі дәуірлерден бастап тек ирантілді халық емес, солармен бірге түркі халықтары қатар мекен етті. Бұл тарихи шындықты тек археологиялық материалдар ғана емес, ежелгі қытай деректері де растайды.

Орталық Азиядағы түркі этносының көне дәуірлерден мекен еткендігі жөнінде соңғы жылдары қытай және жапон ғалымдары да айта бастады, олар бірлесіп жазған 24 томдық Қытай тарихында ежелгі қытай деректеріндегі түркі атауы әртүрлі нұсқаларда б.з.д. 2205 жылдан бастап көрсетіле бастағаны жайында айтылады.

Еуразия далаларының этникалық құрамы жөніндегі мәселеге қайта оралатын болсақ, бұл кеңістікте түркілерден басқа этникалық қабаттар (славяндар) тек орыс патшасы Қаһарлы Иван билігі тұсынан бастап қана бірте-бірте пайда бола бастайды [15]. Бұған дейін славяндар шығыста Орал жоталарына дейін, ал оңтүстікте Орал өзеніне дейін мекендеген [16]. Орта ғасырларда славяндардың оңтүстікке шабуылымен Шығыс Еуропада түркі этносының тұтас тізбегінде біраз үзілген тұстар болғанына қарамастан, Еділ бойында, Солтүстік Кавказда, солтүстік-батыс Каспийде, Қырымда, Молдовада қазірге дейін түркітілді халықтар тұрып жатыр. Болгарлар соңғы мыңжылдықта ғана, үстем тілдік ортаның ықпалымен славянтілді халыққа айналды. Осы орайда белгілі лингвист А.М. Щербактың «Дон бассейнінде, Новочеркасскіден Воронежге дейінгі жерлерден табылған түркі жазуының үлгілерін печенегтерге жатқызуға болады» деген қорытындысы аса маңызды [17, 27-34 бб.].

Антропологиялық зерттеулерде де Еуразияның ежелгі дәуірдегі этникалық құрамы жөнінде маңызды қорытындылар жасалуда. Атап айтқанда, қазақтың белгілі антропологы О. Исмағұлов: «Ежелгі дәуірде Еуразияның этникалық және мәдени тарихында, осы аймақты мекендеген көптеген халықтардың физикалық тұрпатының бастауларында арий тайпалары тұрды, олар этнолингвистикалық жағынан, шынында да, кө-

не түркі этносының негізін құрады» – деп көрсетеді [18, 40 б.].

Сонымен, арийлер Еуразия далаларының малшы тайпалары өміріндегі көшпелі кезеңінде қалыптасқан әлеуметтік құбылыс болып табылады, олар қалыптасып жатқан ертетартық қоғамның ақсүйек бөлігі болды. Арийлер, еуропацентристік ғылымда көрсетілетіндей ирантілді болмаған, ежелгіқытай деректерін салыстырмалы зерттеу қорытындылары арий тілі түркітілді этносқа жататындығын көрсетіп отыр. Ал енді арийлердің б.з.д. II мыңжылдықтың ортасынан бастап оңтүстікке миграциясын Орта Азияның археологиялық материалдары толық айғақтайды, шынында да Орта Азияда осы кезеңде түркітілді тайпалар кең таралған болатын. Арийлердің қола дәуірінен басталған Орта Азияға жаппай миграциясы бұл жерде ерте орта ғасырларда түркі-соғдылық әлеуметтік және этномәдени кеңістіктің қалыптасуына алып келді, бұл кеңістікте түркітілді этникалық қабат бірте-бірте күшейе отырып, соңғы нәтижеде түркі тілі жеңіске жетті.

Арийлердің қиыр оңтүстікке, қазіргі Ауғанстан, Иран, Пәкістан және Солтүстік Үндістан жерлеріне енуі археологиялық материалдар-

да толық әрі нақты көрініс таппаған. Б.з.д. II мыңжылдықтың ортасында арийлердің белгілі бір бөлігі жеткен болуы керек, оны Ригведа мен Авеста мәтіндері айғақтайды. Алайда, Орта Азиядағыдай үлкен топтардың дүркін-дүркін миграциясы бұл аймақтарда бола қоймаған тәрізді. Осы себептерге байланысты және жергілікті халықтан мәдени-экономикалық дамуы жағынан төмен тұрған халық автохтонды тұрғындардың тілін өзгерте алмады. Сөйтіп, бастапқыда, әлеуметтік атау ретінде қалыптасқан арий термині, кейінірек, арийлер жергілікті халықпен ассимиляцияға түскеннен кейін жаңа этникалық мазмұнға ие болды, үстем жергілікті тілдік ортаның ықпалымен арийлер бірте-бірте өздерінің ана тілін, яғни түркі тілін ұмытып, иранданып кетті.

Сонымен, Еуразия далаларының малшы тайпаларының ирантілді болғандығы жөніндегі гипотеза логикаға мүлде сай келмейтін, ғылыми негізі жоқ, еуропацентристік ғылымның нәсілшілдік теориясын негіздеу қажеттігінен туындағанын түсіну қиын емес. Ал, бұған қарама-қарсы, арийлердің түркітілді болуын айғақтайтын ғылыми мәліметтер жеткілікті екеніне зерттеу барысында толық көз жеткіздік.

Әдебиеттер

- 1 Дьяконов. История Мидии. – М.-Л., 1956.
- 2 Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. – М., 1960, – С. 13
- 3 Братченко С.Н. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона: авт. канд. дисс. – Киев, 1969.
- 4 Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. – М., 1977.
- 5 Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948. – 68 б; сонікі, По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962.
- 6 Бернштам А.Н Спорные вопросы истории кочевых народов в древности. КСИЭ, XXVI. – М., 1957.
- 7 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. – М.-Л., 1960.
- 8 Аскарлов А. Арийская проблема: новые подходы и взгляды // Денежное обращение и торговля средневекового Казахстана. Материалы международной научно-практической конференции. Туркестан, 2007.
- 9 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 1993.
- 10 История древнего Востока. Тексты и документы. – М., 2002.
- 11 Аскарлов А.А. Об исконной родине расселения древних тюрков // История материальной культуры Узбекистана (ИМКУ). – Самарканд, 2001. Вып. 32.
- 12 Гасанов З. Царские скифы. Этноязыковая идентификация царских скифов и древних огузов. – Нью-Йорк, 2002. – 480 с.
- 13 Малов Е.С. Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. XI. 1952. – Вып. 2.
- 14 Isxraqov M. Eski turk yazitlarin cograiası ve turk etnogenez surefarin. 2003.
- 15 Бахрушин С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI-XVII вв. – М., 1927.
- 16 Греков Б. Роль славян в истории мировой культуры. Журнал «Славяне», № 1. – М., 1946.
- 17 Щербак А.М. О рунической письменности в Юго-Восточной Европы. // Советская тюркология. № 4. – М., 1971.
- 18 Исмагулов О. О начальном этапе истории тюрков Центральной Азии (взгляд антрополога) // Орта ғасырлардағы Қазақстандағы ақша айналымы және сауда. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Түркістан, 2007.
- 19 Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. – М.-Л., 1959.

20 Аскарлов А. Степной компонент в оседлых комплексах Бактрии и вопросы его интерпретации. // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989.

References

- 1 Diyakonov. Istorija Mii. – M.-L., 1956.
- 2 Ivanov V.V., Toporov V.N. Sanskrit. – M., 1960, – S. 13
- 3 Bratchenko S.N. Periodizatsia pamiatnikov sredney bronzy basseina Nizhnego Dona. Avt. Kand. Diss. – Kiev, 1969.
- 4 Smirnov K.F., Kuzmina E.E. Proishozhdenie indoirancev v svete noveyshih arheologicheskikh otkrytiy. – M., 1977.
- 5 Tolstov S.P. Drevniy Horezm. Opyt istoriko-arheologicheskogo. – M., 1948. 68 б; сонікі, Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. – M., 1962.
- 6 Berinshtam A.N. Spornye voprosy istorii kochevykh narodov v drevnosti. KSIE, XXVI. – M., 1957.
- 7 Chernikov S.S. Vostochniy Kazakhstan v epohu bronzy. – M.-L., 1960.
- 8 Askarov A.A. Ariyskaya problema: novye podhody I vzglyady // Denezhnoe obrashenie I trgovlya srednevekovogo Kazakhstana. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Turkestan, 2007.
- 9 Gumilev L.N. Tsyachiletie vokrug Kaspya. – M., 1993.
- 10 Istoriya drevnego Vostoka. Teksty I dokumenty. – M., 2002.
- 11 Askarov A.A. Ob iskonnoy rodine rasseleniya drevnih tyurkov // Istoriya materialnoi kultury Uzbekistana (IMKU). – Smarand, 2001. – Vyp. 32.
- 12 Gasanov Z. Carskiye skify. Etnoyazykovaya identifikatsiya I carskykh skifov I drevnykh oguzov. – New Yourk, 2002. – 480 c.
- 13 Malov E.S. Drevnie i Novye tyurkskie yaziki // Izvestiya AN SSSR. Otdelenie literatury. – T. XI. 1052. – Vyp. 2.
- 14 Isxaqov M. Eski turk yazitlarin cograiyasi ve turk etnogenezi surefarin. 2003.
- 15 Bahurshyn S.V. Ochetki po istorii kolonizatsiy Sibiri v XVI-XVII vv. – M., 1927.
- 16 Crekov B. Rol slavyan v istorii mirovoy kultury. Zhurnal «Slavyane», № 1. – M., 1946.
- 17 Sherbak A.M. O ruchnicheskoy pismennosti v yugo- vostochnoy Evropy. // Sovetskaya tyurkologiya. № 4. – M., 1971.
- 18 Ismagulov O.O. nachalnom etape istorii tyurkov Centralnoi Azii (vzglyad antropologa) // Orta gasyrlardagy Kazakhstandagy aksha ainalimy zhane sauda. Halykaralyk gylimi- praktikalyk konferentsiyanin materialdary. – Turkystan, 2007.
- 19 Masson V.M. Drevnezemledelcheskaya kultura Margyany. – M.-L., 1959.
- 20 Askarov A. Stepnoy component v osedlykh kompleksah Baktrii I voprosy ego interpretatsiy // Vzayimodeistvie kochevykh kultur I drevnykh tsivilizatsiy. – Alma-Ata, 1989.

Хабижанова Г.Б.,
Ахметова М.Ж.

**Послемонгольское становление
этнополитических союзов
тюркских племен**

Данная статья посвящена процессам становления тюркских этнических групп после монгольского нашествия. Здесь затрагиваются вопросы интеграции, ассимиляции и метисации этносов, входящих в тюркскую цивилизацию. Ведь большая часть монголов после своих походов постепенно растворилась в тюркском массиве Средней Азии и Поволжья. Сохраняя зачастую древние монгольские племенные названия, они утрачивали свой язык, мусульманизировались, их знать сливалась со знатью тюркских племен.

Также в данной статье рассматривается формирование новых племенных объединений, перемешавшихся в ходе завоеваний и бесконечных переселений, которые, поселяясь на новых землях, тем самым раздвинули политические границы Великой Степи. На землях расколовшихся и обособившихся улусов Монгольской империи, управляемых Чингизидами, начался новый этап тюркского этногенеза – начальный этап формирования современных тюркских народов.

Ключевые слова: нашествие монгол, тюркский этнос, этногенез, ассимиляция, интеграция, тюркизация, образование племен, формирование народностей.

Habizhanova G.B.,
Ahmetova M.Zh.

**Post-Mongol formation of ethno-
political alliances Turkic tribes**

This article focuses on the processes of formation of the Turkic ethnic groups after the Mongol invasion. There are issues of integration, assimilation and cross-breeding of ethnic groups, members of the Turkic civilization. Since the majority of Mongols, after their campaigns gradually dissolved in the Turkic array of Central Asia and the Volga region. Saving often ancient Mongolian tribal names, they lost their language, musulmanization, know them mingled with the nobility of Turkic tribes.

Also this article discusses the formation of new tribal unions, who mixed during the endless conquests and migrations, settling on new lands, thus expanded the political boundaries of the great Steppe. On lands broken up and separated uluses of the Mongol Empire, Genghis Khan managed, began a new phase of the Turkic ethnogenesis – the initial stage of formation of the modern Turkic peoples.

Key words: invasion of Mongol, Turkic ethnicity, ethnogenesis, assimilation, integration, turkization, the formation of tribes, the formation of nationalities.

Хабижанова Г.Б.,
Ахметова М.Ж.

**Моңғол шапқыншылығынан
кейінгі түркі тайпаларының
этносаяси одағының
қалыптасуы**

Бұл мақалада моңғол шапқыншылығынан кейінгі түркі тайпаларының этникалық топ ретінде қалыптасуы жайында баяндалады. Мақалада алып түркі өркениетіне кірген әртүрлі ұлттар мен ұлыстардың бір-бірімен ассимиляциясы мен интеграциясы (ынтымақтастығы) жайында сөз қозғалады. Моңғолдардың көп бөлігі шапқыншылықтан кейін Орта Азия тайпаларымен араласып, өз тілдерін ұмытып, мұсылманданды.

Мақалада сондай-ақ, жаңа жерлерді игеріп, жаулап алу процесі негізінде жаңа тайпалардың бірігуі және олардың жаңа жерлерге қоныстануы Ұлы Даланың саяси шекарасын кеңейтті. Жауланған жерлерге Шыңғысхан ұрпақтары ұлыстарға бөліп басқаруы түркі этногенезі үшін жаңа кезең, яғни қазіргі түркі халықтарының қалыптасуына әсер етті.

Түйін сөздер: моңғол шапқыншылығы, түркі этносы, этногенез, ассимиляция, интеграция, түркілендіру, тайпалардың қалыптасуы, халықтардың қалыптасуы.

**ПОСЛЕМОНГОЛЬСКОЕ
СТАНОВЛЕНИЕ
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ
СОЮЗОВ ТЮРКСКИХ
ПЛЕМЕН**

Монгольское нашествие оказало существенное влияние на этнический состав народов, проживавших на территории Казахстана. Вторжение монгольских войск привело к разгрому малых племен, другие предпочли всем составом уйти в соседние регионы. Этнические объединения распались, процесс развития и формирования народов замедлился. Однако в некоторых регионах наблюдалось быстрое восстановление народов в этническом плане, особенно в Восточном Дешт-и-Кыпчаке, в Южном Казахстане (Туркестанский район) и в Семиречье. Здесь восстановление шло быстрыми темпами. Причиной тому были многоязычие их жителей, разнообразие в культуре и быте и их быстрая приспособляемость. Поэтому в регионах начинает активизироваться исторический процесс преобразования племенных объединений в народы.

Оставленное Чингисханом громадное государство было разделено им на четыре удела, по числу его сыновей от главной жены Бортэ. Джучи получил северо-западный удел от Алтая до Урала; на юге удел этот простирался до Амударьи и Аральского моря. Чагатаю достались земли к югу от Амударьи – часть Туркестана, Афганистан и Персия, а также Закавказье. Угэдэй получил всю западную часть собственно Монголии, Джунгарию и Восточный Туркестан. Наконец, долю Тулуя составили: земли найманов, восточная часть собственно Монголии, земля тангутов и завоеванная часть Цзиньского государства. Царевичи управляли своими уделами на правах наместников императора.

Из наличного к моменту смерти Чингисхана состава армии в 129 000 человек перешла, по его завещанию, в распоряжение Тулуя 101 000 человек, в том числе и гвардейская «тысяча багадуров», которой командовал Цаган из племени тангутов, взятый Чингисханом в плен в возрасте 15 лет и воспитанный вместе с его сыновьями от Бортэ, почему Чингисхан называл его «пятым сыном». В числе отошедших к Тулуу войск имелось также 4 000 человек из племени дербет-ойрат под начальством Хотуга-беки, которому ввиду заслуг его племени перед Империей было предоставлено право замещать в своем отряде должности беков (начальников, командиров) до тысячников включительно собственной властью [1].

Всем остальным наследникам вместе было завещано 28 000 человек войска, в том числе Джучи – 4 000 человек и 9 000 кибиток с тремя беками. К ним присоединилось много войск из «русских», черкесских, кипчакских, мадьярских и других народов, присоединенных к ним впоследствии, добавляет историк Рашид ад-Дин [1, с. 153].

Улусы Угэдэя и Чагатая. Внук Угэдэя Хайду хан, опираясь на ханов Золотой Орды, начал войну против всемонгольского хана Хубилая (потомка Тулуя). Племена мангытов, кыргызов стали покидать свои земли на востоке и переселились на запад, в Золотую Орду и государство Хайду хана.

В эпоху Хайду хана новый виток миграции начался с передвижением на Запад бааринов (бахрины), которые имели родственные отношения с ханом по материнской линии. Мать Хайду была из бааринов. Баарины были одними из первых, которые выразили желание служить Хайду хану, внуку Угэдэя. Они потянули за собой большинство племен улуса Хорчи и Угэдэя, предки которых имели историко-культурные и этнические связи с тюркскими племенами, которые на Тянь-Шане объединились с новоиспеченным ханом. О переселении кыргызов и племен Западной Монголии на Тянь-Шань в период Хайду хана свидетельствовало появление в данном регионе восточных племен булагачинов и керемучинов, которые в исторических источниках тех времен указывались наряду с кыргызами или в составе кыргызских племен. Например, в источниках могольской эпохи рассказывалось об улусе булагачинов в Моголистане, а в одной из китайских хроник XVII века керемучины указывались в числе кыргызских племен [2].

В XIV-XV века под моголами понимались все племена Моголистана, признававшие власть чингизидов. Моголы делились на крупные и малые племена. Наиболее крупными из них считались дуглаты, баарины, чурасы, духтуи, барласы, сагарачи (кончи), булгачи, канглы-бекчики, кераиты и др. К малым, незначительным объединениям относились роды арканут, сулдуз, итарчи, йарки (барки), ордабеги, мекрит, шункарчи, нарин, долан, балыкчи, татар и др. Собственно могольскими были дуглаты, баарины, чурасы, духтуи, барласы, татары.

Крупные тюркские племена в составе Моголистана ни чем не уступали в правах моголам, кроме как в вопросе престолонаследия и других, когда проблема касалась прав господствующей династии. По М. Чорасу, некоторые племена

имели привилегированное положение в системе управления и оказывали свое влияние на решение политических и других проблем страны. М. Чорас информировал, что если же могольское войско шло на север или на запад, то право идти впереди войска принадлежало эмирам рода чурас, народа духтуй и главой керейтов. Такие же привилегии были у племени канглы-бекчиков. Чорасы постоянно оспаривали у канглы-бекчиков право идти на краю, как на охоте, так и во время военных действий.

Собирательный этноним «могол», принятый ими, совершенно отличал их от собственно монголов Монголии и других районов обитания. В результате тюркизации монгольских племен произошел распад Чагатайского улуса на два государства. Т. Джуманалиев пишет: «Распадение Чагатайского улуса на Моголистан и Мавераннахр и провозглашение Туглук-Тимура ханом моголов является не только политическим актом, но и актом этническим, т.е. признанием своей этнокультурной самостоятельности» [2, с. 159].

Население Мавераннахра до монгольского нашествия состояло из двух основных частей персо- и тюркоязычного, с некоторой примесью монгольского элемента. Все эти компоненты находились в процессе взаимной культурной ассимиляции. Карлуки еще в XI в. проникли вместе с племенами чигилей, ягма, тухси, аргу в Мавераннахр и утвердились здесь при Караханидах. С разгромом Караханидов Сельджуками в XI столетии в регионе появились племена огузов, часть которых также вступила в процесс взаимной ассимиляции с местным населением.

В XIII столетии Чингизхан оставил правителем этой части монгольской империи своего сына Чагатая. Ставка самого Чагатая находилась в долине реки Или, т. е. в достаточной отдаленности от Средней Азии, а непосредственно культурной областью Мавераннахра правили представители местной аристократии, сначала хорезмиец Махмуд Ялавач, затем его сын Масуд-бек, а также ряд последующих местных правителей, правивших от имени кого-либо из Чагатаидов.

С этого времени началось проникновение монгольских родов джалаир, барлос, каучин, орлат, турки, мусобозори, калтатой, могол и др., которые в результате интенсивных контактов с более цивилизованным местным населением подверглись ассимиляции и тюркизации. В XIV в. выходец из племени барлос Темур, победив представителей Чагатайского улуса, основал

собственную династию, которая просуществовала до нашествия в регион кочевых дашти-кипчакских узбеков [3, с. 274].

В середине XIV века Улус Чагатай разделился на два государства: Могулистан с центром в Алмалыке и Мавераннахр с центром в Самарканде. Территория Жетысу как раз составляла Могулистан, населённый могулами – тюркомонгольскими племенами кочевников-скотоводов. Могулы и чагатаи перманентно воевали друг с другом. Сначала могулы неоднократно завоёвывали и разоряли Мавераннахр, затем при эмире Тимуре, наоборот, чагатаи не раз вторгались в Могулистан. Да и впоследствии оседлые ираноязычные жители восточного Мавераннахра часто подвергались нападениям кочевников соседнего Могулистана. Так что поводов недолюбливать друг друга у них было достаточно. Средневековые историки утверждают, что жителей западного Могулистана чагатаи называли «джете» (в значении «разбойники» или «грабители») или улусом Джете. В свою очередь, могулы называли чагатаев Мавераннахра «караунас» (в пренебрежительном значении «метис» – за смешение их с местным оседлым населением и утрату кочевых традиций). Об улусе Джете упоминают в своих хрониках многие историки того времени: могул Хайдар Дулати, казах Кадыргали Жалаири, чагатай Шарафетдин Язди и др.

Впоследствии улус Джете захватили ойраты, и государство Могулистан исчезло в конце XVII века. Могульские племена вошли в состав казахов, киргизов, уйгуров. Остатки западных могульских племён стали признавать власть казахских ханов. Могулы-джете, превращаясь в могул-казахов, входили в Улы жуз и присоединились к Казахскому ханству. Тем временем джунгары, захватывая лучшие пастбища Могулистана, вытесняли могул-казахов на запад и север, к Сыр-Дарье, к Ташкенту, в Прибалхашье. В результате часть племён Улы жуза оказалась на территории восточного Мавераннахра. В эпоху джунгар исходный этноним «джете» оказался неактуальным, забылся и сохранился только для обозначения местности, где они когда-то проживали [4, с. 75].

В период династии Темуридов окончательно сложилась так называемая чагатайская культура, чагатайский литературный язык, канонизированный поэтом Алишером Навои, выходцем из того же племени барлос.

Носителем этой культуры было, в основном, население городов, состоящее из перешедших к

оседлому образу жизни представителей бывших тюркских племен, а также тюркизированного персоязычного населения, большая часть которого получила наименование сартов. Создатели чагатайской литературы Бабур и Навои в своих исторических трудах отмечали существование сартов наряду с другими народами, населяющими регион, но сами не относили себя к ним. Тем не менее, именно сарты в последующем стали проводниками чагатайской культуры и чагатайского языка, получившего в последующем название языка тюрки.

Таким образом, наследие эпохи Чагатаидов воплотилось не столько в народностях, именующих себя чагатаями, сколько в насыщенной культуре высокоразвитых языке и литературе, которые стали и в своей основе остаются доминирующими в Мавераннахре. Чагатай, как было отмечено выше, было собирательным именем для всех народов Мавераннахра в период Темуридов. Но после их изгнания ареал использования этого слова стал сужаться: часть чагатайских народов и племен стала переходить или в сообщество узбекских племен, что характерно, прежде всего, для территории, охватываемой Зарафшанским бассейном (районы Самарканда, Кашкадарьи и Сурхандарьи), или в категорию сартов, что более характерно для территорий, охватываемых бассейном Сырдарьи [3, с. 274].

Улус Джучи. В результате нашествия монголов часть кипчаков погибла, бежала на запад, была пленена и продана в рабство. Но в массе своей кипчаки остались кочевать в своих степях и составляли главную часть кочевых тюркских подданных потомков Джучи.

С приходом в Кипчакскую степь центральноазиатских племен наступил новый этап этнической интеграции. Главными результатами этого сложного по характеру и продолжительного по времени многоаспектного процесса были:

- 1) смешение родов и племен, смена многих прежних местных тюркских (кипчакских) этнонимов на монголо-тюркские формирования ряда новых родоплеменных групп с ранее неизвестными или парными наименованиями;
- 2) тюркизация монголо-татарских племен и принятие ими ислама;
- 3) формирование из конгломерата родов и племен, находившихся на различных стадиях своего развития, каким было население Дешт-и Кипчака в период распада Золотой Орды, целого ряда тюркских народностей, в том числе и с монгольскими названиями [5].

Из собственно монгольских племен одними из первых оказались на территории Дешт-и Кипчака меркиты.

По словам Рашид ад-Дина и анонимного автора «Муизз ал-ансаб», Чингиз-хан еще при жизни выделил своему старшему сыну Джучи четырех эмиров с четырьмя тысячами войска – тысячу Мунгура, бывшего из племени сиджиут (сихиут); тысячу Кингитая Кутан-нойона, бывшего из племени кингит; тысячу Хушитая, бывшего из племени хушин; тысячу Бауку, также бывшего из племени хушин. Эти четыре личные тысячи воинов царевича Джучи, пишет персидский историк Вассаф (умер в 1335 г.), после его смерти перешли в ведение его старшего сына, Орды, и уже при жизни Орды (умер между 1246–1251 гг.) составляли вместе с прямыми потомками более одного тумана живого войска, т. е. более 10 тысяч наличных воинов [6, с. 98-100].

По сообщению Махмуда ибн Вали, в составе войска Бату, в частности, были ополчения племен аргун, огуз, найман, буйрак, ойрат, карлук, кушчи, усун, минг, конграт, керейт, барлас.

После завершения военной кампании 1236–1242 гг. большая часть центральноазиатских племен вместе со своими вождями возвратилась к себе на историческую родину. Однако определенное количество из этих родов и племен было распределено после похода между Джучидами в качестве эля; они стали таким образом «дештскими». Так, по словам Абу-л-Гази и автора «Зубдат ал-асар» (XVI в.), Бату после возвращения из похода в Восточную Европу (1242 г.) отдал под власть своего брата, Шибана, народ, состоявший из 15 тысяч семейств, выделив четыре главных племени: кушчи, найман, карлук, буйрак. Другому своему брату, Тукай-Тимуру, Бату выделил минг, тархан, ушун, ойрат [7, с. 302].

В составе войска золотоордынских ханов XIII – начала XV в. в источниках называются части из племен кунграт, кият, сарай, бахрин, найман, джалаир, уйшун, кипчак, курлаут, алчин, буруджоглы, йисут, курдер.

По словам ал-Хаджжи Абд ал-Гаффара Кирими, гвардия Тохтамыш (1379–1395 гг.) состояла из представителей четырех племен: ширин, барин, аргын, кипчак. В XV–XVI вв. эти четыре племени были главными племенами Крымского ханства [7, с. 315].

Список названий родов и племен Улуса Джучи XIII–XV вв.: алтын, аргун, ас, барак, барин, барлас, бахрин, башгырд, буйрак, буркут, буруджоглы, джалаир, джуркун, дурман, ички, ичкибайри, йиджан, йисут, йети-минг, каанбайлы,

карлу к, кенегес, керейт, кингит, кипчак, кунграт, кият, куйун, курдер, курлаут, кушчи, мадэоар, мангыт, масит, меркит (мекрит), минг, найман, огуз, ойрат, салор, сарай, сихиут (сиджиут), таймас, табгут (тангут), тархан, татар, тили-минг, тубай, тубай-туман, туман, туман-минг, уйгур, уйсун, украш-найман, утарчи, хитай, хушин, чинбай, чубурган, шадбаклы, шункарлы [8].

Государство потомков Джучи, было «монгольским государством» лишь в династийном отношении, являясь на самом деле тюркской страной по культуре, хозяйству и этнической основе.

В источниках при освещении событий XIII – первой половины XIV в. для обозначения кочевого населения Улуса Джучи одинаково употребляются слова «татары», «монголы», «тюрки», «кипчаки». Постепенно центральноазиатское слово «татар» превратилось в самоназвание тюркоязычного населения Поволжья, Крыма и части Западной Сибири [9, с. 252-258].

Со второй половины XIV в. кочевое население Улуса Джучи известно нам под общим собирательным словом узбеки.

Впервые узбеки упоминаются в сочинении Хамдуллаха Казвини (род. ок. 1280), который рассказывает о вторжении в 1335 г. хана Узбека в пределы Ирана, называя при этом золотоордынское войско «узбеками», а государство Узбека (Золотую Орду) «государством узбекским». Историк Темур – низа-маддин Шами в своём рассказе о бегстве двух эмиров Темура в 1377 г. сообщает, что оба эмира ушли в область узбеков и укрылись у Урус-хана, которого называет ханом узбекским. Другой историк Темур – Шереф-ад-дин Али Езди, рассказывая о посольстве 1397 г. от золотоордынского хана Тимур Кутлуга, называет прибывших послами узбеков [3, с. 271].

Разгром Темуром войск Тохтамыш в XIV в. способствовал распаду Улуг Улуса. Образовались Казанское и Астраханское ханства, Хорезм (отошедший к Тимуридам), Ногайский и Узбекский улусы в составе Белой орды.

Особенностью этногенеза в Дешт-и Кипчаке было то, что решающую роль в их объединении под эгидой сильного централизованного государства играли харизматические лидеры типа Узбека, Абулхаира, Жанибека, Керей и Шейбанихана, сочетавшие в себе дуальность принципов правления – приверженность исламу и степному обычному праву (Яса). Абулхаир был вознесен на ханский престол в 1429-30 гг. главами 24 племен: кият, мангит, байлы, кунграт, тангут, йид-

жан, дурман, кушчи, утарчи-найман, угриш-найман, тубай, таймас, джат, хитай, барак, уйгур, карлук, кенегес, уйшун, курлаут, имчи, туманинг [3, с. 272].

После его смерти (1468-69 гг.) контроль над Дешт-и-Кипчаком перешел к другим представителям дома Джучи (Джанибек и Керей), которые основали династию казахских султанов (даулат-и салатин-и казак). Имя «казак» сначала передано ханству, а затем стало названием народности; с первых десятилетий XVI в. за страной закрепилось название Казакстан.

В ту эпоху для обозначения временного состояния вольных людей, оторвавшихся по разным причинам и разными путями от своей социальной среды и принужденных обстоятельствами вести жизнь искателей приключений, употреблялось тюркское слово казак, известное еще с первой половины XIII в. Кстати, отсюда слово «казак» и в русском языке.

Так как Керей, Джанибек и их приверженцы были людьми, ушедшими от своих и скитавшимися по окраинам государства кочевых узбеков, к которому они принадлежали и с которым находились в состоянии войны, то их прозвали узбеками-казаками, т. е. узбекскими казаками, или просто казаками. Имя это за ними закрепилось.

С образованием в 1470–1471 гг. (875 г. по хиджре) Казахского ханства Узбекский улус окончательно распался. С тех пор, по словам информированного историка Мирзы Хайдара Дуглата (1500–1551 гг.), казахи всецело «владевали в большей части Узбекистана». Степи западной части Узбекского улуса, с центром в местности по нижнему течению Яика, служили для кочевков объединения племен, известных в восточных источниках как мангыты, по имени одного из тюркизированных монгольских племен, некогда живших в Восточной Азии. В русских источниках мангыты называются ногай-

цами, по имени известного в истории Золотой Орды монгольского царевича Ногая. В XV–XVI вв. мангыты (ногайцы) составляли не только этнографическую, но и политическую единицу (Мангытский йурт – восточных, мусульманских источников; Ногайская Орда – русских источников) и имели своих властителей (бий, мурзы). В XVII в. объединение окончательно распалось, большая часть составлявших его население родов и племен откочевала на запад. Русский термин «ногайцы» полностью заменил восточное название «мангыты».

После распада Золотой Орды в XV в. на их основе стали формироваться отдельные народности, которые говорили по-тюркски и исповедовали ислам. Часть родов и племен западных областей Джучиева Улуса составила этническую основу крымских татар; другие родоплеменные группы вошли в состав башкир, казанских татар, а также тюркских народов Северного Кавказа. Кочевые роды и племена Восточного Кипчака составили ядро казахского и ногайского народов. Роды и племена Дешт-и Кипчака, переместившиеся в Мавераннахр, Хорезм и Притяньшанье, вошли в состав современного узбекского, каракалпакского и киргизского народов [9, с. 261].

Несмотря на жестокое преследование и укрепление своей политической власти, монголы не могли навязать местным многочисленным племенам чуждые им язык, традиции и обычаи, религиозные взгляды. Хотя, конечно, монгольское нашествие разрушило устоявшиеся этнополитические связи, социально-экономический строй и существенно замедлило формирование этнических сообществ в народ, и только спустя столетие процесс стал активизироваться. За это время монгольские завоеватели сами стали разговаривать на тюркском языке и ассимилироваться с местным населением.

Литература

- 1 Хара-Даван Эренжен. Чингис-хан как полководец и его наследие. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. – 196 с.
- 2 Акеров Т.А. Каркырахан. Великий Кыргызский каганат. (Роль этнополитических факторов в консолидации кочевых племен Притяньшанья и сопредельных регионов (VIII–XIV века)). – Бишкек, 2012. – 202 с.
- 3 Этнический атлас Узбекистана. Узбекистан: ИООФС. – Узбекистан, 2002. – 452 с.
- 4 Уали М., Алиев Ф.О. О происхождении топонима Жетысу // Научный вестник столицы. – №№ 10-12 (31-33), октябрь-декабрь 2012 г.
- 5 Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки, куны, половцы, куманы – один этнос или четыре? <https://www.google.com/url?sa=t&ret>
- 6 Кычанов Е. И. Великий Чингис-хан. «Кара Господня» или «человек тысячелетия»? – М.: Эксмо, 2013. – 368 с. <http://kniz.ru/book1137.html>
- 7 Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М.: Рипол, 2009. – 704 с.

- 8 Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
- 9 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2009. – 432 с.

References

- 1 Hara-Davan Jerezhen. Chingis-han kak polkovodec i ego nasledie. – Jelista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo, 1991. – 196 s.
- 2 Akerov T.A. Karkyrahan. Velikij Kyrgyzskij kaganat. (Rol' jetnopoliticheskikh faktorov v konsolidacii kochevyh plemen Pritjan'shan'ja i sopredel'nyh regionov (VIII-XIV veka)). – Bishkek, 2012. – 202 s.
- 3 Jetnicheskij atlas Uzbekistana. Uzbekistan: IOOFS. – Uzbekistan, 2002. – 452 s.
- 4 Uali M., Aliev F.O. O proishozhdenii toponima Zhetyusu // Nauchnyj vestnik stolicy. – №№ 10-12 (31-33), oktjabr'-dekabr' 2012 g.
- 5 Evstigneev Ju.A. Kypchaki, kuny, polovcy, kumany – odin jetnos ili chetyre? <https://www.google.com/url?sa=t&rct>
- 6 Kychanov E. I. Velikij Chingis-han. «Kara Gospodnja» ili «chelovek tysjacheletija»? – M.: Jeksmo, 2013. – 368 s. <http://kniz.ru/book1137.html>
- 7 Rahmanaliev R. Imperija tjurkov. Velikaja civilizacija. – M.: Ripol, 2009. – 704 s.
- 8 Bartol'd V.V. Tjurki: Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii. – Almaty: Zhalyln, 1993. – 192 s.
- 9 Kljashtornyj S.G., Sultanov T.I. Gosudarstva i narody Evrazijskih stepej: ot drevnosti k novomu vremeni. – SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2009. – 432 s.

Абдимомынов Н.Т.
**Алтын Орда тарихындағы
Ноғайдың саяси қызметі
(XIII ғ. 2-ші жартысы)**

Мақалада Алтын Орда тарихындағы көрнекті мемлекет қайраткерлері, XIII ғ. 2-ші жартысындағы Еуразия тарихының ықпалды саясаткерлердің бірі болған Ноғайдың саяси қызметі қарастырылады. Осы мақсатта автор Ноғайдың Алтын Орданың ішкі және сыртқы саясатына, Византия, Балқан түбегі, Шығыс Еуропаға қатысты саяси қызметі пен ықпалы талданған. Сонымен қатар автор Ноғайдың Тұда-Мөңке (1282-1287), Төле-Бұға (1287-1291) және Тоқта (1291-1312) хандардың билігі кезеңдеріндегі саяси шиеленістерді ұйымдастырушы ретіндегі саяси қызметі мен саясатының көлеңкелі жағын да қарастырған. Қазіргі кезеңдегі тарихшылар арасындағы күрделі тұлға Ноғайдың саяси қызметін бағалаудағы дискуссиялық мәселелер туындап отыр. Осыған байланысты автор өз тарапынан араб-парсы, византиялық, орыс деректері мен батыс, отандық зерттеушілердің концептуалдық пікірлерін талдау негізінде Ноғайдың саяси қызметіне объективті баға беруге тырысқан.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Ноғай, Мөңке-Темір, Тұда-Мөңке, Төле Бұға, Византия, Болгария, сарай шиеленістері.

Abdimomynov N.T.
**Political activity of Nogai in the
history of the Golden Horde
(2nd half of XIII century)**

The article regards political activity of Nogai, one of key figures of the Golden Horde history and influential politician in the Euroasian history of the 2nd half of XIII centuries. For this purpose, the author analyzed his political activity and influence on the Golden Horde domestic and foreign policy, as well as his influence on Byzantium territories, the Balkan Peninsula and Eastern Europe. In addition, the author analyzed other aspects of Nogai political activity, such as his organization of several palace intrigues at the time of Golden Horde khans Tuda-Mengu (1282-1287), Tula-Buga (1287-1291) and Tokta (1291-1312) ruling. Due to the appearance of debatable questions among historians concerning the political activity of Nogai, the author made an attempt to give an objective assessment on the basis of the analysis of the Arab-Persian, Byzantine, Russian sources and conceptual judgments by the western and national researchers.

Key words: The Golden Horde, Nogai, Mengu-Timur, Tuda-Munke, Tula-Buga, Byzantium, Bulgaria, palace intrigues.

Абдимомынов Н.Т.
**Политическая деятельность
Ногай в истории Золотой Орды
(2-я половина XIII в.)**

В данной статье рассматривается политическая деятельность Ногай, являвшегося одной из ключевых фигур золотоордынской истории и одним из влиятельных политиков в Евразийской истории 2-ой половины XIII века. С этой целью автором проанализирована политическая деятельность и влияние Ногай во внутренней и внешней политике Золотой Орды, а также на территориях Византии, Балканского полуострова и Восточной Европы. Кроме этого, автором проанализирована другая сторона деятельности и политики Ногай как организатора нескольких дворцовых интриг во времена правления Золотой Орды ханами Туда-Менгу (1282-1287), Тула-Буга (1287-1291) и Тоқта (1291-1312). В связи с появившимися дискуссионными вопросами среди историков по оценке политической деятельности и политики Ногай автором предпринята попытка дать объективную оценку деятельности Ногай на основе анализа арабско-персидских, византийских, русских источников и концептуальных суждений западных, отечественных исследователей.

Ключевые слова: Золотая Орда, Ногай, Менгу-Тимур, Туда-Мунке, Тула Буга, Византия, Болгария, дворцовые интриги.

**АЛТЫН ОРДА
ТАРИХЫНДАҒЫ
НОҒАЙДЫҢ САЯСИ
ҚЫЗМЕТІ
(XIII ғ. 2-ші жартысы)**

Ноғай (? – 1300) – Алтын Орда тарихының XIII ғ. 2-ші жартысындағы көптеген саяси оқиғаларына белсенді қатынасқан ең ықпалды саяси қайраткерлерінің бірі, Берке-хан кезеңінде Хулагулық Иранға қарсы жорықтар жасаған көрнекті қолбасшы, сарай маңында хандарды алмастырып, шытырман оқиғаларды ұйымдастырған күрделі тарихи тұлға ретінде тарихта қалып отыр. Жошы ұрпақтарының генологиясы бойынша Ноғай – Жошының некесіз әйелінен туылған Бувалдың ұлы Тұтардың тұңғыш ұлы болды [1, 109 б.; 2, 57 б.].

Ноғайдың туылған уақыты жөнінде ортағасырлық деректерде нақты мәлімет жоқ. Дегенмен, кейбір мысыр және парсы авторларының шығармаларында Ноғай тым егде жастағы «қарт» адам ретінде сипаттаған. Берке-хан билігі кезеңінде Ирандық Құлағу әулетіне қарсы Алтын Орда әскерін басқарып жорықтар жасап, өзін дарынды және ержүрек қолбасшы ретінде көрсете білді. Алтын Орданың алдыңғы қатарлы әскеріне басшылық жасаған Ноғай бірнеше жеңістерге ие болған еді [1, 121, 508 бб.]. Әскери жетістіктері үшін Берке оны ерекше құрметтеп, оны беклербек лауазымына тағайындады [3, 88 б.]. Ерліктері үшін Еділ, Жайық өзендерінің бойынан Сюргал жерді халқымен бірге өз иелігіне алып, өзінің басқаруындағы моңғол мыңдықтарын осында орналастырады. Беркеден кейін таққа отырған Мөңке Темірдің (1266-1282) билігі кезеңінде ел сүйіктісіне айналып, оның аты хандармен қатар аталатын болды. Сюргал жері кеңейіп, жергілікті халықтар «Ноғай ұлысы», «Маңғыттар» атанып, өзін «Ноғай ұлысының әмірі» деп лауазымдалды [4, 600 б.].

Мөңке-Темір қайтыс болған соң, Ноғайдың Алтын Орданың ең ықпалды қайраткерінің біріне айналды, тіпті осы кезеңнен бастап ол іс-жүзінде тәуелсіз саясат жүргізе бастады. Ноғай сарай маңындағы шиеленістер де ұйымдастырып, тақ мұрагерлігі мәселесін де шешіп отырды. Ол басқа мемлекеттермен тәуелсіз түрде келіссөздер жүргізіп, елшілер алмасып отырды, сондай-ақ, көрші мемлекеттердің ішкі мәселелеріне белсенді араласты. Византия императормен әулеттік некелік бітім жасасты, орыс княздарынан, мысыр сұлтандарынан бағалы сыйлықтар алды. Бірақ Ноғай ешқашан ресми түрде ханнан өзін жоғары қойған жоқ, керісінше әрқашан Алтын Орданың жоғарғы би-

леушісіне бағыныштылығын білдіріп отырды. Міне, осындай мүмкіндіктерге ие болғанына қарамастан ол бірде-бір ретте хан тағына отыруға талпыныс жасамаған. Мұның себебі Ноғайдың Алтын Орданы басқарушы әулетке жатпағанын айқындайды. Тақ мұрагері болу үшін тек Бату ұрпақтарына бекітілгендіктен, Ноғай Жошы ұрпағынан бола тұра, хан тағын иелену дәстүрін бұза алмады [3, 90 б.]. Бірақ, аға ұрпақ әрі тәжірибелі саясаткер ретінде мемлекеттік істерге араласып отырды. Мұның барлығы оны өте көреген саяси тұлға болғандығын дәлелдейді. Ноғайдың саяси қызметін тарихи деректер арқылы сараптайтын болсақ, Ноғай сепаратист, не билікті заңсыз иеленуге ұмтылмады. Қайта түрлі саяси айла-тәсілдері арқылы Алтын Орданың саясатын, бағытын айқындайтын іс-жүзінде тең билеушіге айналды. Ол әрқашан өте сақ, ақылмен ойланып, тіпті ешқашан ашық түрде дөрекі түрде зорлық-зомбылық жасамай ақырын қимылдады. Егер қандай да бір саяси бәсекелестің көзін құрту қажет болса, онда оны өз қолымен емес, ханның қолымен немесе оны биліктен заңды құрылтай арқылы шеттетіп отырды. Міне осының барлығы оның саяси қызметінде белгілі бір жүйенің бар екені байқалады. Орыс тарихшысы В.Л. Егоровтың айтқанындай, Ноғайдың іс-жүзінде тәуелсіз саясат жүргізгеніне қарамастан, оның ұлысы Алтын Орда территориясынан заңды тұрғыда бөлініп шыққан жоқ. Ноғай ұлысы өмір сүрген уақытының барлығында Алтын Орда территориясының бір бөлігі болып қалды [5, 35 б.].

В.В. Трепавловтың пікірінше, Ноғай Алтын Орда территориясында Шыңғысханның Яссы заңдар жинағының орындалуын қадағалауды жүзеге асырды [3, 90 б.]. Бұл оның саяси ықпалын одан ары күшейтті. XIII ғ. 90-шы жылдарының аяғына дейін көптеген Алтын Орданың көшпенді аристократия өкілдері оны белсенді түрде қолдады. Сондықтан Ноғайдың дәстүрлі заңды бұзғаны жөнінде нақты дәлел жоқ. Бұл «заңдылық» позициясы, шамасы Ноғайдың бүкіл саяси қызметінің негізге алған элементі болған және барлық дәстүрлік, консервативтік құндылықтарды сақтаудың негізін анықтап берді. Мұндай саясат Ноғайдың саяси қызметінде сәттіліктерге қол жеткізуді ұзақ уақыт қамтамасыз еткен құралы болды. Ноғай басқа мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастар орнатып, Мысыр, Иран, Византия, Болгария, Сербия мемлекеттеріне елшілер жіберіп отырды, ал Русь княздықтарының мәселелеріне белсенді араласып отырды. Өз иелігін Дунай мен Карпат аралығындағы

жерлерді қосып алуына байланысты едәуір кеңейтті. Оған тікелей тәуелділікке Молдова княздығы, Болгария және Сербия түсті.

Ноғайдың саяси көшбасшылық қызметінің қай кезден басталғанын нақты түрде анықтау қиын. Ноғайдың Мөңке-Темір кезінде-ақ іс-жүзінде тәуелсіз саясат жүргізгені жөніндегі фактісін дәлелдеу үшін, зерттеушілер сұлтан Бейбарыс пен Ноғай арасындағы хат жазу арқылы байланыстарына және оның қымбат бағалы сыйлықтарды Мысыр мен Византия билеушілерінен алғаны жөнінде, сондай-ақ Византия императоры Михаил VIII Палеологтың некесіз қызына үйленгенін негізге алады [6, 64; 5, 40 бб.]. Бірақ, бұл көрсетілген аргументтер толыққанды дәлел бола алмайды. Өйткені, 1270 жылы Ноғай шындығында Мысыр сұлтанына арнайы жолдау хат жіберді, бірақ бұл хат жазысудың инициаторы ол емес еді. Анығында, Бейбарыс Берке өлімінен соң, оның «балалары және туыстары жөнінде және оның қайсысы мұсылман дінін қабылдағанын» білгісі келгендіктен, соның қалауымен жасалды [1, 101 б.]. Бұл сұлтанның өтінішін Алтын Ордалық елші Арбұға Ноғайға табыстады, ол содан кейін ғана ол хат тиісті түрде дайындалып, Каирге жіберілді. Сонымен қатар хаттың мазмұны да ерекше назар аударады, оның жазылуы да әсерлі және мәнерлі түрде жақсы тілектерін білдірген. Жолдау хаттың жазудың «мақсаты» нақты көрсетілген, «оның бірі – Бейбарысқа сәлем жолдап, оны құттықтау», екіншісі – Ноғайдың «мұсылмандыққа кіріп және Аллаға сенгені жөніндегі» хабарламасы болды [1, 101 б.]. Қорытынды бөлігінде былай делінген: «Иә, (біздің арамызда) хат жазысу тоқтамайды. Біз екеуіміз қолдағы саусақтың ұштары секілді: сенімен кім келісімде болса, сонымен біргеміз, ал кімде-кім сенімен қарсыласса, оған қарсы боламыз» [1, 102 б.]. Осылайша, Ноғайдың хаты жалпылама тұрғыда сипатталған, хат жазысуды ары қарай жалғастырамыз деген ықыласын білдіргені болмаса, оның мазмұны нақты бірлескен іс-әрекет жасаудың нақты ұсыныстары көрсетілмеген.

Бейбарыстың Ноғайға жазған жауап хаты, осыған ұқсас үлгіде жазылды, тек сұлтан дінсіздерге қарсы қасиетті соғысты жалғастыру қажеттілігін айтты.

Бұл хаттың мазмұнына байланысты, оның тек жеке адамға арнап жазбағаны байқалады, оны «Берке әскерінің басшысына» арнап жазғаны айқын. Сірә, Ноғайдың «мұсылман дініне кіруі» жөніндегі хабарламасы, тек ресми түрде баяндау екені байқалады. Өйткені, XIII ғ. соңғы ширегіндегі оқиғалар жөніндегі жазба дерек-

терде оның діни іс-әрекеті жөнінде немесе тіпті, мұсылман дін басыларына ерекше қатынасы жөнінде ешқандай мәлімет жоқ. Ал егер оның мұсылман дініне қатыстылығы жөніндегі мәселе шынайы болатын болса, онда оны ортағасырлық мұсылман авторларының әсерленіп жазу болмысында кеңінен сипатталатын еді. Бұл мәселеде мысалға алатын болсақ, Берке мен Өзбек хан жөніндегі аса ықыласпен жазылған сипаттауларды айтуға болады. Ноғайдың Мысыр билеушісінен қымбат бағалы сыйлықтарды алғаны жөнінде фактісіне күмәнданудың қажеттілігі жоқ. Бірақ, бұл оның хан билігінен тәуелсіз екенін айғақтай алмайды. Сұлтан Калаун шындығында Мөңке-Темір сарайына сыйлықтарды жібергені айқын, ханмен қатар ол тарту-таралғыларды Ноғай, Аукаджи, Туда-Менгу, Тула-Буга, Джиджек, Тутлын, Тутаюн, Султан, Хутлу, Маву, Таир, Кутлука, Юклук, Гияс ад-Дин алуы тиіс болатын [1, 67, 104, 155 бб.]. Демек, сұлтаннан жіберілген тарту-таралғылар көптеген Алтын Орда аристократиясының ықпалды өкілдеріне арналып жіберілді, яғни одан заңды хан билігіне қарсы жікшілдік немесе оппозицияның бар екеніне күдіктену қиын. Таңқаларлығы, ан-Нувейри және Рукн ад-Дин Бейбарыс шығармаларында Ноғай бұл кісі атаулары тізімінде Ноғай есімі бірінші орынға да қойылмаған. Сонымен қатар, Калаун барлық сыйлықтарды тікелей Ноғай ордасына емес, Мөңке-Темір сарайына жіберді, бұл Ноғайдың сөзсіз ханға деген бағыныштылық сипатын көрсетеді.

Ноғайдың жоғарыда айтқанымыздай, Византия императоры Михаил VIII Палеологтың некесіз туылған қызы – Ефросиниге үйленуі және Византиядан бағалы сыйлықтарды алуы, оның орасан зор саяси ықпалы бар екенін айғақтайды, бірақ бұл оның сарай билеушісіне оппозициялық көңіл-күйі бар екенін дәлелдей алмайды, сондай-ақ осындай сипатта Константинополмен байланысқа түсуі заңсыз немесе дәстүрлік заңдылыққа қарсы деп айта алмаймыз. Сонымен қатар Византия тарихшысы Пахимер шығармаларында Ноғайды «патша» немесе «хан» деп атамаған, оны тек «архонт» түрінде көрсеткен. Ноғай Алтын Орданың оң қанатын басқарды, яғни оның бақылауындағы территория тікелей Византия шекарасына жақын маңда болды, сондықтан Византия императоры жағынан оған аса назар аударуы түсінікті жайт.

Ноғайдың саяси ықпалы Алтын Ордада орасан зор болғанымен, оның қызметі белгілі бір деңгейде хандар тарапынан шектеліп отырды. Кезінде Мөңке-Темір Ноғайдың Алтын Ор-

даның саяси өміріне араласуын шектеп, оның Дунайға жер аударылуы да оған оң әсерін берді. Мөңке-Темір өлімінен соң (1282 ж.) Ноғай Жошы ұлысының саяси өміріне белсенді түрде араласа бастады. Мөңке-Темір өзінің артынан мұрагер тағайындаған жоқ. Бұл оның соңынан кейінгі тақ мұрагерлігіне талас мәселесін тудырды. Жошы ұлысының ақсүйектерінің бірқатары ханның кіші інісі Туда-Мөңкені қолдаса, бірқатары ханның немере інісі Төле-Бұғаны қолдады. Төле-Бұғаның жақтастары, Мөңке-Темір тірі күнінде оны тақ мұрагері ретінде тағайындаған деген сияқты пікірді алға тартса, Туда-Мөңке жақтастары, оның жас шамасы жағынан үлкендігі мен отбасылық иерархияда ағалық орнын алға тартты. Сонымен қатар, ең маңыздысы, оның ислам дінін ұстанатынына байланысты оны алтынордалық мұсылман дінбасылары мен саудагерлері қолдады. Бұл жолы Туда-Мөңке (1282-1287) Алтын Орда тағын иеленді. Сірә, оның кандидатурасы Ноғайды да қанағаттандырған, өйткені «(сол уақытта) басшылық жасап үлгерген еді», сондықтан ол тақ мұрагерлігі мәселесін шешуде зор беделді иеленді [1, 155 б.].

Туда-Мөңке таққа отырған соң, көп кешікпей Сарай әкімшілігі мен Ноғай арасында қарама-қайшылықтар орын алды. Туда Мөңкенің тұсында негізгі билік Мөңке Темірдің бәйбішесі Жиджек пен Ноғайдың қолында болды. Туда-Мөңкенің Ноғайдың саяси ықпалын әлсіретуге бағытталған әрекеттері сәтсіздікке ұшырап отырды. Ал Ноғай болса Туда-Мөңкені саяси істерден шеттей отырып, хан тағына келесі үміткер Төле-Бұғаның кандидатурасын қолдай бастады. Сарай төңірегіндегі саяси шиеленістерді ұйымдастыруға оған алғашында Беркенің әйелі болған, Беркенің өлімінен соң, Мөңке-Темірдің әйелі болған Джиджек-хатун көмектесті. Мұсылмандықты ғибадат еткен Жиджек-хатунды мұсылман мемлекеттері мен Алтын Орда мұсылмандары қолдаған еді. 1287 жылы Ноғайдың ықпалымен Төле-Бұға саяси шиеленіс ұйымдастырып, тақты Туда-Мөңкеден тартып алды. Саяси шиеленісті ұйымдастырушылар Туда-Мөңкені дінге үлкен көңіл бөліп, мемлекеттік істерге араласпай шет қалғанын алға тартып, тақтан өз еркімен бас тартуына мәжбүр етті. Туда-Мөңке жанын сақтап қалу үшін, биліктен 1287 ж. шеттетілді. Тақтан өзі кетіп, қалған күндерін тақуалықпен өткізуді жөн санады [7, 61 б.]. Алтын Орда тағына Ноғайдың таққа отырғызған адамы Төле-Бұға (1287-1291) келді. Бірақ Ноғай саяси билікті толық беруді қаламады. Сондықтан оның жаңа ханның іс жүзіндегі тең билеуші-

лері (соправитель) болып туған бауыры Күнчек пен немере бауырлары, Мөңке-Темірдің ұлдары Алғуй мен Тоғырыл болды. Ноғай өз тарапынан беклер-бек қызметін сақтап қалумен қатар, өз қалауымен аға ұрпақ ретінде сайланып, Жошы ұрпақтарының басшысы түрінде хан сарайындағы мәселелерге өз қалауымен араласып отырды. Осыдан соң ол толықтай саяси қызметке араласқан жоқ, ол жөнінде ешқандай деректе оның бірде-бір мәлімет кездеспейді. Сірә, Туда-Мөңке биліктен кеткен соң, Алтын Орда тағына Төле-Бұғаның билікке келген күнінен бастап, Ноғайға қарсы әрекетке көшкен. Оның себебі Ноғай, кезінде болашақ Алтын Орда ханы Төле Бұғамен бірге еуропалық мемлекеттерге қарсы Краков жорығының сәтсіздігіне байланысты екеуінің арасындағы араздыққа байланысты болашақ хан билікке келгенге дейін ішіне сақтап келген. Ол жөнінде мысыр авторы Рукн ад-Дин Бейбарыс мәліметіне сәйкес оқиға былайша сипатталған: «686 х.ж. Төле-Бұға өзінің немере ағасы Туда-Мөңкемен бірге билік жүргізе бастады, осы кезеңде жорыққа дайындалып, Краков (Крулевск?) жері мен оның тұрғындарын талқандап, тонау мақсатында әскермен аттанды. Ол (сонымен қатар) Ноғайды да аттандырып, оған өзінің қарамағындағы әскермен Краков жеріне бірлескен түрде шабуылдау жасауға бұйрық берді. Ноғай өзінің қарамағындағы он мыңдық әскермен аттанды» [8, 96 б.].

Төле Бұға мен Ноғайдың Венгрия мен Польша территорияларын тонап талқандап, ішкерілей еніп, Польшалық деректерде сипатталғандай, үлкен олжаға батқанымен, жорықтың соңы сәтсіздікке ұшырады. Төле-Бұға басқарған әскери топ қайтар сапарында табиғаттың дүлейіне тап болған еді. Ноғай басқарған әскери топ қауіпсіз қонысқа барып орналасты, ал Төле Бұға басқарған әскери жасақтар ашық табиғат аясында қалып, жауын-шашын мен суық аязға ұрынды. Олар жан сақтау үшін өз жылқыларын, иттерді, өлген жолдастарының денелерін азық етіп, жан сақтауларына тура келген. Олар Карпат асуынан өткен кезеңде Төле-Бұға басқарған әскери топтың шағын ғана жасақтары қалған еді [9, 126 б.]. Бұл оқиғаны мысыр-араб авторы ан-Нувайри мәліметі де растайды. Оның мәліметіне сәйкес, Ноғай мен Төле-Бұға жоспарға сәйкес, Краков жеріне тонаушылық шабуылдар жасап кері қайтты. Қайтар жолда қар қалың жауып, суық аяз күшейе түсті. Ноғай өзінің қарамағындағы әскермен одан (Төле-Бұғадан) бөлектеніп, өзінің қыстауына аман есен жетіп, (үйіне) жетті. Төле-Бұға болса, қайтар сапарында жолдан адасып, онымен бірге көптеген жауынгерлері та-

биғаттың суық аязына ұшырады. Тіпті жағдайдың қиындығына байланысты олар жүк артқан малдарын, аңшы иттерін және аштықтан өлген адамдардың егін жеумен жан сақтады. Ол (Төле-Бұға) бұл тұзақты Ноғайдың қаскөйлік ниетпен жасаған әрекеті деп күмәнданып, оған қарсы әрекетті ойластырды деген еді [8, 126 б.]. Төле-Бұға Ноғайдың Краков жорығы кезеңіндегі сәтсіздікке байланысты ма, әлде Ноғайдың билікке белсенді араласуына қарсы тұру үшін бе ол жағы белгісіз? Бірақ Төле Бұға билікке келген соң, Ноғайға ашық қарсылық көрсете бастады. Бірақ тәжірибелі Ноғай Төле Бұғаның қақпанына емес, Төле Бұға Ноғайдың қақпанын түсіп қалады. Ноғай Төле-Бұғаның таққа отыруын жалғастыруына көңілі толмай, оның орнына келесі үміткер – Мөңке-Темірдің ұлы Тоқтаны құпия түрде дайындай бастады. Ноғай мен Төле Бұға арасындағы ашық соғыс кезеңінде Төле Бұға қаза болған соң, Ноғай өзінің тікелей ықпалымен Тоқтаны (1291-1312 жж. билік құрды) Алтын Орданың хан тағына отырғызды. Тоқта хан мен Ноғай арасында қарым-қатынас бастапқы кезеңде өте жақсы болды. Тоқта хан Ноғайға көрсеткен көмегі үшін Қырымды берді. Сөйтіп, Ноғайдың иелік жері Еділден Қырымға жетеді. Тоқта хан таққа отырған соң біршама уақыт өткен соң, Ноғайдың әрекеттеріне наразы болып, екеуінің арасында күрес басталды. Ноғай бұрынғы әдіске салып, Тоқта ханға қарсы бірнеше ноянды сарайда бүлік жасауға итермеледі. Мұның сыры ашылып қалып, Орданың бірнеше нояндары Ноғайға қашып келеді. Ноғай олармен бірігіп, Тоқта ханға қарсы соғысқа дайындала бастады [4, 602 б.]. Рашид ад-дин мәліметіне сәйкес, тіпті Ноғай, Тоқта ханмен күресі кезінде оған қарсылас Иран билеушісі Қазан-ханнан көмек сұрауға елші жіберді [10, 75 б.]. Бірақ Ирандағы монғол билеушісі Алтын Орданың ішкі мәселелеріне араласпаған. Ноғай мен Тоқта арасындағы қарсыластық (1298-99) Алтын Орда ішіндегі азаматтық соғысқа алып келді. Осындай жағдайда 1300 жылы Ноғай мен Тоқтаның арасындағы ақтық шайқас кезінде Ноғай қаза болды [11, 66 б.]. Осылайша, Ноғай өзі ұйымдастырған сарай төңірегіндегі саяси ойындардың құрбаны болды.

Қорытындылай келе, Ноғайдың қаза болуынан кейін Тоқта хан өз саясатын тәуелсіз түрде ешкімнің ықпалынсыз жүргізе бастады. Тоқта Ноғай тарапынан болған билік үшін қанды күресте үстем болып, Алтын Орданың екіге бөлініп, ыдырау қаупінен сақтап қалды. Ал Тоқта-ханның өмірінің соңғы жылдарында Алтын Орда державалық қуаттылығы артып, халықаралық аренада маңызды үлкен саяси ықпалға ие болды.

Әдебиеттер

- 1 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. В.Г. Тизенгаузена. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – Т. I. – 563 с.
- 2 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В.Г. Тизенгаузенем и обраб. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.-Л., 1941. – Т. II. – 308 с.
- 3 Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука, 1993. – 168 с.
- 4 Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 728 б.
- 5 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с
- 6 Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. – М.: Наука, 1966. – 160 с.
- 7 Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды – СПб.: Евразия, 2010. – 408 с.
- 8 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. I. – 709 с.
- 9 Jackson P. The Mongols and the West, 1221–1410 / – (Nachdr.), 3. (print.). – Harlow, England (u.a.): Pearson Longman, 2006. – 414 p.
- 10 Насонов А.Н. Монголы и Русь: История татарской политики на Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 178 с.
- 11 Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами / пер. с турец. яз. – Казань: Инс-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2007. – 108 с.

References

- 1 Sbornik materialov odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. V.G. Tizengauzena. Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh. – SPb., 1884. – T. I. – 563 s.
- 2 Sbornik materialov odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy. Sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrab. A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym. – M.-L., 1941. – T. II. – 308 s.
- 3 Trepavlov V.V. Gosudarstvennyy stroy Mongol'skoy imperii XIII v.: Problema istoricheskoy preemstvennosti. – M.: Nauka, 1993. – 168 s.
- 4 Kinayatuli Z. Shingghis han zhane Kazakh memleketi. – Almati: Tarih taghilimi, 2010. – 728 b.
- 5 Egorov V.L. Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy v XIII-XIV vv. – M.: Nauka, 1985. – 246 s
- 6 Zakirov S. Diplomaticheskie otnosheniya Zolotoy Ordy s Egiptom. – M.: Nauka, 1966. – 160 s.
- 7 Pochekaev R.Yu. Tsari ordynskie. Biografii khanov i praviteley Zolotoy Ordy – SPb.: Evraziya, 2010. – 408 s.
- 8 Sbornik materialov odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Izvlecheniya iz arabskikh sochineniy, sobrannye V.G. Tizengauzenom. – Almsty: Dayk-Press, 2005. – T. I. – 709 s.
- 9 Jackson P. The Mongols and the West, 1221–1410 / – (Nachdr.), 3. (print.). – Harlow, England (u.a.): Pearson Longman, 2006. – 414 p.
- 10 Nasonov A.N. Mongoly i Rus': Istoriya tatarskoy politiki na Rusi. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1940. – 178 s.
- 11 Kamalov I.Kh. Otnosheniya Zolotoy Ordy s khulaguidami / per. s turets. yaz. – Kazan': Ins-t istorii im. III. Mardzhani AN RT, 2007. – 108 s.

Кәрібаев Б.Б.
**Қазақ хандығы дәуіріндегі
аналар мен ханымдар**

Автор бұл мақаласында хандық дәуірдегі ханымдар мәселесіне тоқталады.

Жалпы, анаға деген құрметтің қазақ халқының тарихында ежелгі замандардан бері үзілмей келе жатқан асыл құндылықтардың бірі екенінін айта отыра, ол хандық дәуірде де жалғасқанын айтады.

Хандық дәуірде аналарға қатысты дерек материалдардың: 1) жазба дерек мәліметтерінде; 2) ауыз әдебиетінің үлгілерінде; 3) материалдық ескерткіш түрлерінде; 4) ру-тайпа атаулары мен ру-тайпа ұрандарында кездесетіндігін көрсетіп, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталады.

Әсіресе, XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ хандарының аналары жөнінде жақсы тұжырымдар береді.

Түйін сөздер: Ұмай-ана, хандық дәуір, Қазақ хандығы, Қасым хан, Хақназар хан, Шығай хан, Тәуекел хан, Есім хан.

Karibayev B.B.
**Mothers and Khanums in the Age
of the Kazakh Khanate**

The article is devoted to the institution of motherhood during Khan's age.

In general, respect for the mother in the history of the Kazakh people is a continuous value from ancient times to the present day. A striking example of respect for the mother can be considered during the Khan's age.

The study of this problem is possible by the following sources: 1) Data from written sources; 2) Examples of oral literature; 3) monuments of material art.

In particular sources XVI-XVIII provide full information on the issue of institution of motherhood.

Key words: Umay Ana, Age of khanate, Kazakh khanate, Kasym Khan, Khaknazar Khan, Shygay Khan, Tauekel Khan, Yessim Khan.

Карибаев Б.Б.
**Матери и ханумы
в эпоху Казахского ханства**

Статья посвящена проблеме института материнства в период ханской эпохи.

В целом, уважение к матери в истории казахского народа является непрерывной ценностью с древних времен по сей день. Ярким примером уважения к матери можно рассмотреть в период ханской эпохи.

Изучение данной проблематики возможно по следующим источникам: 1) Данные письменных источников; 2) Примеры из устной литературы; 3) Памятники материального искусства; 4) Из названия родов и родоплеменных боевых кличей.

В частности, источники XVI-XVIII вв. дают полную информацию по проблеме института материнства.

Ключевые слова: Умай-ана, ханская эпоха, Казахское ханство, Хакназар хан, Шыгай хан, Тауекел хан, Есим хан.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ АНАЛАР МЕН ХАНЫМДАР

Өткен жылдың тамыз айының соңында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Ұлытау төрінде журналистерге берген сұхбатында Ұлытау өңірінің Қазақ тарихындағы алатын орны туралы кең толғана, тебірене келе, былай деген болатын: «Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі» [1]. Елбасының осы төрт сөйлемнен тұратын тарихымызға қатысты тебіреніспен айтқан терең тұжырымды ойы – қазақ тарихының өте ежелгі замандардан, нақтырақ айтсақ, біздің жыл санауымызға дейінгі II-I мыңжылдықтар шегінен басталатынын көрсетеді. Теориялық-методологиялық мәні зор бұл тұжырымның Қазақ мемлекеттілігінің қайнар бастауларын, қазақ этногенезінің негіздерін, қазақтың арғы мәдениеті мен рухани өмірінің іздерін, қазақ халқының арғы ата-бабаларының шаруашылық түрлерін зерттеуде қоғамтанушыларға, тарихшыларға тигізер көмегі зор. Үш мың жылдық тарихымызда көптеген оқиғалар болды, өзгерістер жүрді. Көптеген мемлекеттер мен мемлекеттік құрылымдар пайда болып, бірін-бірі ауыстырды. Әртүрлі замандар болды, небір ірі тарихи тұлғалар мен ғұламалар өмір сүрді. Көптеген құндылықтар ауысты, олардың орнын жаңа құндылықтар басты. Бірақта өзгермеген, өшпеген бірнеше құнды қасиеттер халқымыздың бойында мәңгі сақталып қалды. Олардың біріне әрі бірегейіне – руханилық тұрғыдан алғанда Анаға деген құрмет жатты.

Анаға деген құрмет қазақ халқының тарихында мемлекеттік тарихымен, қазақ халқының этногенезімен, халқымыздың мәдениетімен, рухани өмірімен қатар дамып, біте қайнасып келеді. Оның ежелгі замандардағы көрінісін бүкіл түрік тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке-молшылық тәңірісі болып саналған – Ұмай-анаға деген табынуынан көрсек, мың жылдан астам уақытқа созылған ортағасырларда, әсіресе оның ислам дәуірі кезеңінде «Жұмақтың кілті – ананың табанының астында» және осындай сипаттағы қағидалар арқылы берік орнығады. Қазіргі күндерге дейін жалғасын тауып отырған осы бір асыл қасиет халқымыздың аналарға арнап шығарған әндерінен кең байқалады. Қазақ халқында ана тақырыбына арнап

өлең жазбаған ақын, ән шығармаған сазгер жоқ шығар. Егерде әндер тақырыбын арнайы зерттеген маман болса, онда ол ана тақырыбының алдыңғы қатарлардың бірінде тұратынын ешбір қиындықсыз дәлелдеп берген болар еді. Ал оған қарсы ешкім де дау айта алмаған болар еді. Аналарға арнап шығарылған әрбір әннің сөздері жүректің тереңінен шыққаны белгілі. Дегенмен де, белгілі «Анашым» әніндегі «Анасы бар адамдар ешқашан қартаймайды» деген жолдарды білмейтін қазақ баласы жоқ деп ойлаймын. Бұл дегеніміз – бірнеше мың жылдардан бері үздіксіз жалғасып келе жатқан Анаға деген сыйдың, құрметтің қазіргі күндердегі бір ғана көрінісі.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Анаға деген құрмет қазақ тарихының барлық дәуірінде сақталынып келді. Біз оны хандық дәуір деп аталатын – XV-XVIII ғасырлардағы тарихымыздан анық байқаймыз. 2015 жылы 550 жылдығын жыл бойы атап өтіп отырған Қазақ Елінің тарихында Керей мен Жәнібек хандардың ұлттық сипаттағы қазақ мемлекетінің шаңырағын көтеруімен жаңа белес басталады. Үш жарым ғасырдан астам уақытқа созылған хандық дәуірде ел есінде небір аяулы аналарымыз бен әжелелеріміздің есімдері мәңгіге сақталып қалды. Тарихымыздың хандық дәуірінде өмір сүрген асыл Аналарымыздың есімдері тарихи санамызда мәңгіге сақталып, олар мынадай дерек түрлерінде көріністер береді:

- 1) жазба дерек мәліметтерінде;
- 2) ауыз әдебиетінің үлгілерінде;
- 3) материалдық ескерткіш түрлерінде;

4) ру-тайпа атаулары мен ру-тайпа ұрандарында кездеседі. Төменде осы көрсетілген тармақтар бойынша аналарымыздың тарихымыздағы рөлі жөнінде жеке-жеке қарастырып көрелік.

«Батыр да анадан туады» деген халық мәтеліне сай, хандық дәуірдегі әрбір хан, сұлтан мемлекет басшысы, мемлекет қайраткері болып қана қоймай, әрі батыр, әрі қолбасшы бола білген. XV-XVII ғасырлардағы атақты қазақ хандары мен кейбір сұлтандарының аналарының есімдері жазба дерек мәліметтерінде сақталған. Ол жөнінде тарихшы Қадырғали би Қосым ұлы Жалайыридың еңбегінде айтылады. Автор XV-XVII ғасырлардағы қазақтың 6 ханының, 8 сұлтанының және 4 ханымының аналарының есімдерін айтып өтеді. Олар мыналар:

1) Жаған бикем, ол – қазақ хандығының негізін салушылардың бірі – Жәнібек ханның әйелі, Қасым ханның анасы;

2) Ханық сұлтан ханым, ол – атақты Қасым ханның әйелі, Хақназар ханның анасы;

3) Абай-хан-бегім – Шығай ханның, Мәлік сұлтанның анасы;

4) Байым-бике – Сейітқұл сұлтанның, Ондан сұлтанның, Алтын-ханымның анасы;

5) Жақсым-бике (Яхшым-бике) – Тәуекел ханның, Есім ханның, Сабыр бике ханымның анасы;

6) Дадам ханым – Әли сұлтанның, Сулум сұлтанның, Ибрагим сұлтанның, Шахим сұлтанның анасы;

7) Алтын ханым – Оразмұхаммед ханның және Тәтті ханымның анасы;

8) Сүйім ханым – Тәуекел ханның әскер басшысы Көжек сұлтанның анасы [2, 258-260 бб.].

Дерек мәліметінде айтылған сегіз ханымнан туған мемлекет басшылары: Қасым хан, Хақназар хан, Шығай хан, Тәуекел хан, Есім хандар – 1511 жылдан 1628 жылға дейін Қазақ хандығын билеген тарихта белгілі тұлғалар. Бұл хандардың билігі тұсында Қазақ хандығы негізінен күшею, өрлеу кезеңдерін басынан өткергені белгілі. Олардың осындай тұлға балып тарихта қалуында аналарының рөлі болғандығын ешкім де жоққа шығара алмайды.

XVI ғасырдың 20-30-шы жылдары Қазақ хандығы үшін өте ауыр болғаны белгілі. Тахир ханның билігі тұсында Қазақ хандығының Ноғай ордасымен, Шығыс Түркістан аумағындағы Моғулия мемлекетімен қарым-қатынастары күрделі болып, ол қатты шиеленіседі. Осындай жағдайда қазақ-моғол қарым-қатынасын жақсартуға Жүніс ханның қызы, Әдік сұлтанның, одан кейін Қасым ханның әйелі болған – Сұлтан-нигар ханым белсене араласып, үлкен нәтижелерге қол жеткізеді. Сөйтіп, ақылды ханымның арқасында Қазақ хандығы мен Моғулия мемлекеттерінің арасындағы шиеленісті қатынастар бейбіт жағдайға ауысады [3, 413-414 бб.]. Мұхаммед Хайдар Дулати өз еңбегінде Сұлтан-нигар ханымның парасаттылығын айта келе, Тахир ханның оған туған анасындай құрмет көрсеткенін ерекше айтып өтеді [3].

XVIII ғасырдағы тарихымызда Кіші Жүздегі Әбілқайыр ханның әйелі – Бопай ханымның ақылдылығы мен парасаттылығы жөнінде орыс деректерінде көп баяндалады. Әбілқайыр ханның тұсында сұлулығымен қатар, ақылдылығымен көзге түскен Бопай ханым Кіші жүзде үлкен құрметке ие болады. Ал 1748 жылы Әбілқайыр ханның қазасынан кейін Кіші Жүздің ішкі саяси өмірінде, қазақ-орыс қатынасында билікте отырған ұлдарына кеңесші, ақылшы бола білген Бопай ханымның есімі жазба деректерде өте жағымды бейне ретінде жақсы баяндалады [4, 410-

412 бб., 432-436 бб., 510-519 бб.]. Бопай ханым қайтыс болғаннан кейін де, оның моласы талай уақыттар бойы рухани ем іздеген нәзік жандарға азық ретінде қызмет етуін тоқтатпайды.

Хандық дәуірден бері ел аузында кең таралған ауыз әдебиетінің үлгілерінде Ел Анасы болған – Домалақ ана жөніндегі аңыз-әңгімелер өте көп. Текті жерде туып-өсіп Адал жар, Ел анасы бола білген Домалақ ана ұрпақтарына ақылдылығымен, сабырлылығымен, көрегендігімен, кемеңгерлігімен, әулиелігімен есте қалады. Оның жерленген жері күні бүгінге дейін апаларымыз бен әжелеріміздің, қарындас-жеңгелеріміздің зиярат ететін жеріне айналған.

Тарихымызда аналарымызға қойылған материалдық ескерткіштер – күмбездер, мавзолейлер, мазарлар күні бүгінге дейін жетіп отыр. Домалақ ана кесенесі, Рабиға сұлтан бегім мавзолейі, Бопай ханым мазары әлі күнге дейін өздерінің негізгі міндетін жоғалтпай, жаңа ұрпақ өкілдеріне рухани қызмет етуде.

Аналарымызға деген құрметті қазақ халқының ру-тайпа және оның бөлімшелерінің атауларынан, тіпті ру-тайпалар ұрандарынан көруге болады.

Енді осы пікірімізді төменде дәлелдеп көрсетелік. Алдыменен есімі ұранға айналған Аналар туралы тоқталсақ.

Негізінен алғанда, қазақ халқының құрамындағы ру-тайпа ұрандарының шығуы мен пайда болуы мәселесі Отандық тарихнамада әлі күнге дейін арнайы тақырып ретінде зерттелмеген. Тек кейбір зерттеу еңбектерінде бұл мәселе жанама түрде қарастырылып өтеді [5, 408-409 бб., 6, 1-2 бб., 7, 106-108 бб., 8, 94 б.]. Сондай ізденістердің материалдарына сүйене отырып, қазақ ру-тайпаларының ұрандарының пайда болуы жөнінде мынадай тұжырымдарға келеміз.

Біріншіден, барлық ру-тайпалардың ұрандарының негізіне белгілі тарихи кезеңде өмір сүрген нақты бір тарихи тұлғалар алынады.

Екіншіден, тарихи тұлға есімі ұранға айналуы үшін оның ерекше қасиеттері – әулиелік, батырлық, көсемдік, шешендік секілді қасиеттері айрықша көрінуі керек.

Үшіншіден, кейбір ұрандар бірнеше ғасыр бойы қолданылып, кейіннен оның орнына жаңа ұрандар ауыстырып отырса, кейбір ұрандар өзі пайда болған кезінен бері уақыт тезіне шыдап отырған.

Төртіншіден, ұрандардың шығуын зерттеу қазақ халқының этногенезін кең түрде қарастыруда көмекші қызмет ете алады екен.

Қазақ халқының этникалық құрамындағы ірі ру-тайпалардың ұрандарына назар аударғанымызда, көзіміздің жеткені мынау болды. Барлық ұрандардың негізіне ерекше қасиетке ие болған ата-бабаларымыздың есімдері алынған екен. Тек бір ғана тайпаның ұранының негізіне – ана есімі алыныпты. Ол – арғын тайпасының құрамындағы ең белді ру – Қаракесек руының ұраны. Ұран – Қарқабат деп аталады. Қарқабат ананың кім, қандай тұлға болғандығы жөнінде ауыз әдебиетінің материалдарында көптеген мәліметтер кездеседі. Ол мәліметтерде Қарқабат ананың асыл қасиеттері туралы көп айтылады. Қарқабат ұранының бір ерекшелігі – оның уақыт сынына төтеп беріп, пайда болған кезінен бері өзгермей келе жатуы. Бұл да анаға деген құрметтің жарқын бір көрінісі болса керек.

Қазақ халқында аналардың есімдерімен аталатын ру-тайпа бөлімдері көптеп кездеседі. Бұл да аруақты Аналарға деген бір құрметтің түрі болса керек.

Қазақ халқының шежірелік құрылымындағы ру-тайпалардың құрамындағы бөлімдер мен бөлімшелерге, тармақтарға көңіл аударсақ, Аналар есімдерінің рулық тармақтарға берілу жолдары әртүрлі болғанымен, бір ортақ нәрсе бар. Оған – руға есімі берілген аналарымыздың бәрінің ақылды, көріпкел, кемеңгер, сабырлы, салмақты және тағы осындай жақсы қасиеттерді иеленген тұлға болуы жатады. Ауыз әдебиетінің мәліметтері мен шежірелік материалдарға сүйенсек, Кіші жүздегі Кете тайпасының атауы – Кете бике анамыздың есімімен байланысты [9, 72-73 бб.]. Кете бике анамыздың есімі қалай ру атына берілгендігі туралы ел арасында тараған аңыз-әңгімелер бар [10, 91-92 бб.]. Әлімнің ішіндегі Қаракесек тайпасында Қасай, Шектіде – Жекей деген тармақтар бар. Шежірелерде Қасай мен Жекейдің апалы-сіңілі қыздар болғандығы туралы айтылады [11, 16-17 бб.]. Найманның Матай тайпасында – Қызай, Қаракерей тайпасында – Мұрын атты рулық бөлімдердің бар екені белгілі [12, 125 б.]. Ел арасында кең таралған аңыз әңгімелерде бұл екі анамыз Домалақ ананың қыздары болыпты. Бірінің есімі – Күнбибі, екіншісінің есімі – Жүзей екен. Күнбибі анамыз Қызай деп аталып, одан тараған ұрпақтар қызайлар деп аталып кетіпті. Ал Жүзей анамыздың лақаб есімі Мұрын делініп, одан тараған ұрпақтар мұрындар делінеді. Есімдері аталған Аналарымыздың асыл қасиеттері ғана олардың есімдерін ру тармақшасына бергізіп, олардың есімдерін мәңгіге қалдырып

отыр. Бұл да халқымыздың аналарға деген сый-құрметтерінің бірі деп білеміз.

Осылайша жоғарыда айтылған ойларымыздың бәрін түйіндей келе, қазақ халқының асыл қасиеттерінің бірі – Анаға деген құрмет ежелгі замандардан бері қалыптасып, хандық дәуірде де жалғасын

тапқан дейміз. Хандық дәуірдегі осы асыл қасиет аналарымыздың есімдерін жазба деректерде, ауыз әдебиетінде, ру-тайпа ұранына, ру-тайпа атауларына қалдырады. Сол арқылы аналарымыздың есімдері күні бүгінге дейін жетіп, өз халқымен бірге жасап келеді және жасай береді де.

Әдебиеттер

- 1 Ұлытау төріндегі толғаныс // Егемен Қазақстан газеті, – №165 (28389), – 26 тамыз, сейсенбі. – 2014. – 1-2 бб.
- 2 Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 272 б.
- 3 Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
- 4 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (Сборник документов и материалов). Алма-Ата: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1961.
- 5 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численностей. – СПб., 1897.
- 6 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Том первый. Юридический быт. Приложения №1. – Ташкент, 1889. – 1-2 бб.
- 7 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993.
- 8 Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генштаба. Ч.1. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865.
- 9 Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Қаракесек бірлестігі (Әлім, Кете, Шөмекей). Т.13. – 4-кітап, – 550 б. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2010.
- 10 Үсенбаев Т. Алшын шежіресі. – Қызылорда, 2003.
- 11 Дәуренбекұлы Ж., Құттыбайұлы С. Алты ата Әлім. – Алматы, 1992.
- 12 Бейсенбайұлы Жарылқап. Қазақ шежіресі. – Алматы: «Атамұра», 1994. – 160 б.

References

- 1 Ulytay torindegi tolghanys // Egemen Kazakstan gazetі, – №165 (28389), – 26 тамыз, сеісенбі. – 2014 жыл. – 1-2 бб.
- 2 Syzdykova R., Koigeldiev M. Kadyrgali bi Kosymuly zhane onyn zhylnamalar zhinagy. – Almaty: Kazak universiteti, 1991. – 272 b.
- 3 Dylati M.H. Tarih-i Rashidi. – Almaty: M.H. Dylati kogamdyk kory, 2003. – 616 b.
- 4 Kazahsko-rysskie otnosheniya v XVI-XVIII vekah. (Sbarnik dokumentov i materialov). Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoi SSR. – Alma-Ata, 1961.
- 5 Aristov N.A. Zаметki ob etnicheskom sostave turkskih plemen i narodnostei i svedeniya ob ih chislennostei. – SPb., 1897.
- 6 Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoi oblasti. Tom pervyi. Uridicheskii byt'. Prilozheniya №1. – Tashkent, 1889. – 1-2 bb.
- 7 Tynyshpaev M. Istoriya kazahskogo naroda. – Almaty, 1993.
- 8 Meier L. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofiserami genshtaba. CH.1. Kirgizskaya step' Orenbyrgskogo vedomstva. – SPb., 1865.
- 9 Kazak ry-taipalarynyn tarihy. Karakesek birlestigi (Alim, Kete, Shomekei). T.13. – 4-kitap. – 550 b. – Almaty: «Alash» tarihi-zerttey ortalygy, 2010.
- 10 Ysenbaev T. Alshyn shezhiresi. – Kyzylorda, 2003.
- 11 Dayrenbekuly Zh., Kuttybaiuly S. Alty ata Alim. – Almaty, 1992.
- 12 Beisenbaiuly Zharylkap. Kazak shezhiresi. – Almaty: Atamura, 1994. – 160 b.

Мухамбетғалиева А.К.

**Выдающаяся роль
Касым хана
в укреплении казахского
государства**

Данная статья посвящена личности известного правителя Казахского государства – Касым хана, который оставил яркий след как политический, военный и государственный деятель. На основе имеющихся исторических материалов сделан анализ истории Казахского ханства в первой половине XVI века, а именно периода могущества государства казахов. В статье приведены сведения об умелой внутренней и внешней политике, методах государственного управления Касым хана, направленные на расширение границ молодого казахского государства. История Казахского ханства периода Касыма, в 1511-1521 гг., примечательна и тем, что именно в те годы казахи как самостоятельная этническая общность стали и известны в Западной Европе. Автор приводит ценные материалы об дипломатических отношениях Касым хана с Московским государством, мангытами и могилами. Обобщая изученный материал, автор еще раз подчеркивает мысль о том, что Касым хан один из выдающихся личностей, стоявших у истоков казахской государственности.

Ключевые слова: государство, государственность, этнос, кочевники, власть.

Muhambetgalieva A.K.

**The outstanding role of kasym
khan in strengthening the kazakh
state**

In world history there was a large number of events that were always sent to different moral authority and minds personalities: brilliant or mediocre, strong, or weak, progressive or reactionary. These individuals have influenced the course of historical events, the fate of the nations people. This article is dedicated to the personality of the famous ruler of the Kazakh state Kasim khan, who left a bright trace how political, military and statesman. On the basis of available historical materials the analysis of the history of the Kazakh khanate in the first half of the sixteenth century, namely the period of the power state of the Kazakhs. The article provides information about skilled domestic and foreign policy, the practices of public administration Kasim khan aimed at the expansion of the boundaries of the young Kazakh state. The history of the Kazakh khanate period Kasim in 1511-1521, notable for the fact that in those years the Kazakhs as a separate ethnic community became known in Western Europe. The author gives valuable materials about Kasim khan diplomatic relations with Moscow and with mangyts and moguls. The name of Kasim Khan oral traditions of the Kazakhs tie the legal reforms and the creation of laws «Kasym khannyn kaska zholy» («Shining Path Kasim»). Summarizing the material studied, the author again emphasizes the idea that Kasim khan, one of the outstanding personalities who stood at the origins of the Kazakh statehood.

Key words: statehood, ethnicity, nomads, government, authority.

Мұхамбетғалиева А.К.

**Қасым ханның қазақ
мемлекетін нығайтудағы рөлі**

Мақала авторы Қазақ тарихындағы атақты тарихи тұлғалардың бірі Қасым ханның бейнесін зерттеді. Тақырыпқа байланысты тарихи әдебиеттер мен деректерді зерттеу нәтижесінде Қазақ хандығы өз дамуында ең биік шыңына жеткен кезеңіне тарихи талдау жасайды. Мақалада Қасым ханның сыртқы және ішкі саясатымен, мемлекеттік басқаруда қолданған әдістері туралы баяндай отырып, сол реформалардың қазақ мемлекетінің іргесін кеңейтуге бағытталғанын айтылады. Қасым хан 1511-1521 жж. аралығында билік құрған елге танымал хандардың бірі болған. Қасым тұсында қазақ этносы Батыс Еуропада белгілі болған. Кемеңгерлік саясатының арқасында қазақ ханы Мәскеу мемлекетімен, маңғыттармен Моғол мемлекетімен дипломатиялық қатынастар орнатылды. Қорыта келе, автор мақалада Қасым хан қазақ мемлекеттілігінің негізін салған ел билеушілерінің бірі болғанын пайымдайды.

Түйін сөздер: мемлекет, мемлекеттілік, этнос, көшпенділер, билік.

ВЫДАЮЩАЯСЯ РОЛЬ КАСЫМ ХАНА В УКРЕПЛЕНИИ КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВА

В мировой истории произошло большое количество событий, которые всегда направлялись разными по своему моральному облику и уму личностями: гениальными или посредственными, волевыми или слабодушными, прогрессивными или реакционными. Эти личности оказывали влияние на ход исторических событий, на судьбы нации, народа.

Великие личности меняли историю. Одним из таких личностей в истории нашего государства был четвертый правитель Казахского государства – Касым хан.

Во второй половине XV века на исторической арене Евразии появляется новое политическое образование – Казахское ханство, первое государство казахов. Возникновение казахской государственности берет свое начало с цивилизации кочевников евразийских степей: саков, усуней, хуннов и других этнических общностей, проживавших в древности на территории Казахстана.

Усиление Казахского ханства при Касыме (1511-1521 гг.) оставило значительный след как в исторической памяти казахского народа, так и в письменных источниках XVI-XVII вв.

Касым хан родился около 1445-1446 годов, чингизид, потомок тринадцатого сына Джучи хана, третий сын Джанибек хана, одного из основателей Казахского ханства. Мать – Джаган-бегим, по источникам, приходилась родной сестрой матери Махмуд-султана, младшего брата по отцу Шейбани-хана [4, с. 163]. Известно, что свою юность он провел в «казачестве» (в скитальчестве) в Моголистане [1, с. 69].

Система правления кочевого Казахского ханства к концу XV века имела сложный характер. Практически всем общекзахским ханам приходилось постоянно решать проблему центробежных сил внутри государства и сепаратизма местных султанов. Как свидетельствует известный источник «Тарих-и Рашиди», после Керея власть перешла к его сыну Бурундуку. В источниках о нем говорится как об одном из известных правителей. На его долю выпало править в тяжелое время – политической борьбы и перемен. Бурундук правил более 30 лет, однако он не сумел удержать верховную власть в своих руках до конца жизни.

В источниках, повествующих о событиях в Дешт-и Кипчаке, говорится о влиятельных султанах, возглавлявших отдельные казахские племена. Одним из них был и султан Касым. Мухаммед Хайдар в «Тарих-и-Рашиди» говорит о том, что во время властвования Бурундука вся полнота власти находилась в руках Касыма [2, с. 42].

Побежденный в соперничестве с Касымом Бурундук хан был изгнан с престола. По словам Мирзы Хайдара, к 1511 году Бурундук хан откочевал в Самарканд к своей дочери, которая была замужем за Тимур-султаном, сына Шейбан-хана. О дальнейшей судьбе хана историкам неизвестно [1, с. 508].

В общественной политической жизни Казахского ханства последней трети XV – начала XVI века Касыму принадлежит одно из центральных мест. Став ханом с 1511 года, Касым окончательно утвердил свое господство над обширными степными пространствами казахской территории. Касым твердо контролировал границы ханства, очерченные в свое время Жанибеком и Кереем.

Касым сыграл историческую роль в самый переломный момент истории страны. Отличаясь умелой политикой, хан-реформатор, полководец упрочил молодое Казахское государство.

Немало высоких отзывов о Касыме сохранились в трудах современников казахского хана, как, например, Бинаи, Ибн Рузбихан, Батур и др. Его называли «единственный в своем роде богатырь и знаменитый воитель того времени среди казахов» [6, с. 165].

Касыма знали как отважного и удачливого воина, благородного правителя и умного политика.

С начала 80-х гг. XV века наблюдалась усиление мощи Шайбанидов и их экспансии в Мавераннахре. Известно, что Мухаммед Шайбанихан совершил четыре похода на казахов. Богатые пастбища, крупные культурные и торговые центры в присырдарьинском регионе стали объектом борьбы между Шайбанидами и казахскими султанами. Стремление казахских правителей овладеть городами Сырдарьи наталкивалось на сопротивление Шайбанидов, не желавших допускать казахов на рынки. Так, Мухаммед Шайбанихан издал указ, запрещающий населению Туркестана вступать в торговые сделки с казахскими купцами [5, с. 43].

В 1510 году Мухаммед Шайбанихан со своим войском напал на казахские владения в

районе Улытау и разгромил зимовки казахов. Однако эта битва закончилась поражением Мухаммеда Шайбани-хана. Положение Шайбанидов осложняется борьбой с войсками иранского шаха Исмаила I, в борьбе с которым Мухаммед Шайбанихан погибает под Мервом. Эти события способствуют упрочению положения молодого ханства, усилению влияния в южных регионах. В 1512 году Касым хан встретился с могульским ханом Султан-Саидом, который намеревался склонить Касым хана к продолжению борьбы с Шайбанидами. Однако, известно, что казахский хан отказал в военном союзе, что подтверждало о самостоятельной и независимой политике государства.

В результате активизации внешней политики Казахскому ханству удалось закрепить за собой присырдарьинские земли, имевшие большое торгово-экономическое значение, а также одержать верх над Ногайской Ордой. Примерно с 1513 года казахи начинают оказывать военное давление на ногаев. Зимой 1513-1514 гг. ногайские улусы, вытесненные казахами, перекочевали правобережье Волги. В условиях Крымских вторжений в Ногайскую Орду и гегемонии Казахского ханства в Дешт-и Кипчаке между ногайскими правителями в 1514-1516 гг. вспыхнула междоусобная борьба. [4, с. 300]. Перевес Казахского ханства в соперничестве с Ногайской Ордой во втором десятилетии XVI в. был в численности войск Касыма, который составлял 300 тыс. человек [4, с. 302]. В 1519 г. он одерживает решительную победу над ногаями.

Активизация западного направления политики при Касыме расширила сферу внешнеполитических связей ханства. При Касыме существовали посольские контакты между Казахским ханством и Московским государством, тексты документов по которым не сохранились.

После смерти Касым хана в государстве вспыхнули султанские междоусобицы, ханство начало ослабевать. По поводу даты кончины великого хана имеются расхождения. Кадыргали Жалаири в «Сборнике летописей» пишет, что Касым хан умер в г. Сарайшык. По данным Мухаммеда Хайдара Дулати, Касым хан скончался в 1518 году. В источнике «Раузат-ат-Тарихирин» указывается дата смерти хана 1523-1524 года. Однако, по исследованиям А. Исина, который опирается на донесение пленника З. Зудова, указывает время смерти Касым хана – конец зимы 1521 года. Он приводит выдержки из документа донесения З. Зудова Василию III о том, что «а

казатцкого царя Касыма сее зимы не стало. А его два салтана, и они ся еще меж собою бронят, а на царство никто не сел» [5, с. 62].

Таким образом, человек со многими высокими качествами – личной отвагой, военным

талантом, способностью вести за собой народ стоял у истоков казахской государственности. Его период правления ознаменован войнами и завоеваниями, внутренними реформами и спокойствием в народе.

Литература

- 1 Акимбеков С.М. История степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. – Алматы, 2011. – 640 с.
- 2 Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – Алма-Ата, 1985. – 104 с.
- 3 Султанов Т. История Казахского ханства. – Алматы, 2003. – 160 с.
- 4 Султанов Т. Поднятые на белой кошме ханы казахских степей. – Астана, 2006. – 256 с.
- 5 Исин А. Казахское ханство и Ногайское Орда во второй половине XV-XVI в. – Алматы, 2004. – 160 с.
- 6 История казахской государственности (древность и средневековье). – Алматы, 2007. – 416 с.

References

- 1 Akimbekov S.M. Istorija stepej: fenomen gosudarstva Chingishana v istorii Evrazii. – Almaty, 2011. – 640 s.
- 2 Abusejtova M.H. Kazahskoe hanstvo vo vtoroj polovine XVI veka. – Alma-Ata, 1985. – 104 s.
- 3 Sultanov T. Istorija Kazahskogo hanstva. – Almaty, 2003. – 160 s.
- 4 Sultanov T. Podnjatyje na beloј koshme hany kazahskih stepej. – Astana, 2006. – 256 s.
- 5 Isin A. Kazahskoe hanstvo i Nogajskoe Orda vo vtoroj polovine XV-XVI v. – Almaty, 2004. – 160 s.
- 6 Istorija kazahskoj gosudarstvennosti (drevnost' i srednevekov'e). – Almaty, 2007. – 416 s.

3-бөлім
**ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 3
**НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 3
**MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**Мұстафа Шоқайдың
эмиграциядағы тәуелсіздік
үшін жүргізген идеологиялық
күресінің кейбір мәселелері**

Мұстафа Шоқайдың Ресей қоластындағы Түркістан түркі халықтарының басын қосуды ойлап Түркістан автономиясын құрғаны белгілі, бірақ большевиктер тарапынан автономияны күштеп құлатқаннан кейін ұлт қайраткері большевиктерге қарсыласудың ерекше тәсілін, яғни эмиграция жолын таңдайды. Мақалада жат жұртта аса ауыр жағдайда жүріп Түркістанның тәуелсіздігі үшін ерен ерлік танытқан Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы тәуелсіздік идеясы үшін күресінің келесі сатысы туралы айтылады. Эмиграцияда жүріп қолына қару емес, қалам алып, баспасөз арқылы Түркістанның тәуелсіздігіне арналған іс-әрекеті туралы кейбір мәселелері баяндалады.

Түйін сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркістан автономиясы, эмиграция, түркі халықтары.

Мекебаев Т.К.,
Kumganbaev Zh. Zh

**Some questions of the ideological
struggle of Mustafa Shokai for
the attainment of independence
in the period of emigration**

Mustafa Shokai created Turkestan autonomy for the unit of peoples of Turkestan, who had been the colonial policy of Russia, but after the defeat autonomy by Bolsheviks, the national leader chose emigration as a special way of fighting. The article discusses the activities of Mustafa Shokai abroad in the struggle for independence of Turkestan. Also, the article states that, while in exile Mustafa Shokai through the print media has been active in information activities on the issue of independence of Turkestan.

Key words: Mustafa Shokai, Turkestan autonomy, emigration, Turkic peoples.

Мекебаев Т.Қ.,
Кумганбаев Ж.Ж

**Некоторые вопросы
идеологической борьбы
Мустафы Чокая
за обретение независимости
в период эмиграции**

Мустафа Шоқай создал Туркестанскую автономию для объединения тюркских народов Туркестана, которые подверглись колониальной политике России, но после разгрома большевиками автономии, национальный деятель выбрал эмиграцию как особый способ борьбы. В статье рассматривается деятельность Мустафы Чокая за рубежом в борьбе за независимость Туркестана. Также в статье говорится о том, что, находясь в эмиграции, Мустафа Чокай посредством печатных изданий вел активную информационную деятельность по проблеме обретения независимости Туркестана.

Ключевые слова: Мустафа Чокай, Туркестанская автономия, эмиграция, тюркские народы.

**МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ
ЭМИГРАЦИЯДАҒЫ
ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН
ЖҮРГІЗГЕН
ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ
КҮРЕСІНІҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Бүгінгі күні барынша зерттеу нысанына айналған Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің белгісіз тұстары басым. Әсіресе эмиграция жылдарында атқарған қызметі үлкен сұранысқа ие. Қазіргі таңда Мұстафа Шоқай тарихи тұлға ретінде тиісті бағасын алғанымен, қоғамдағы екіұшты пікірлердің бары рас. Тарихи дерекке негізделмеген пікірлердің болуы өткінші және ұлт қайраткеріне қатысты пікір араздығын тудыруға бағытталған құбылыс деп санаймыз. Дегенмен, қоғамдағы мұндай пікірдің болуы зерттеушілердің алдына жаңа міндет жүктеп отыр. Демек нақты тарихи дерекке негіздей отырып, М. Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне объективті баға берілуі бүгінгі күннің басты талабы болып табылады.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің аясы ауқымдылығымен ерекшеленеді. Ресей қоластындағы түркі халқының басын қосуды ойлаған ұлт қайраткері большевиктерге қарсыласудың ерекше тәсілін, яғни эмиграция жолын таңдады. Эмиграция – саяси, экономикалық және өзге де себептерге байланысты өз елінен мәңгілік немесе уақытша ерікті немесе еркінен тыс қоныс аудару болып табылады [1]. Осы тұрғыдан келгенде М. Шоқай өзінің саяси көзқарастары үшін шетелге өз еркінен тыс кетуге мәжбүр болған. Түркішіл қайраткердің негізгі саяси көзқарасы, яғни тұтас Түркістан идеясы – большевиктер тарапынан қорқыныш тудырып, оның соңы түрлі тосқауыл, тіпті ашық күш көрсетуге жалғасқандықтан түркішіл қайраткердің эмиграциялық қызметі басталған.

Қырым татарларының көрнекті өкілі, Мұстафа Шоқайдың соңғы күндерінде жанынан табылған Тахир Шағатайдың пікірінше, қазақ халқының жарқын өкілінің эмиграциядағы қоғамдық-саяси қызметі нәтижесінде тұтас Түркістан идеясы Еуропалық немесе халықаралық сипат ала бастаған айтады [2]. Ал Еуропадағы саяси қызметінің алдында қайраткердің Түркістан автономиясын құрғаны белгілі. Алайда автономия жұмысы 1918 жылдың ақпан айында күшпен таратылғаннан кейін де М. Шоқай өзінің алдына қойған мақсатына сай әрекет ете бастаған. Атап айтқанда түркілік белгіге тыйым салынғандықтан, большевиктердің билігіне деген өзге ұлттардың қарсылық шарасына қатысып, олармен тығыз қарым-қатынас орнатады. Олардың қатарында большевиктерге қарсы құрылған Ресей

үкіметінің Самара қаласындағы Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының комитеті мәжілісіне қатысқан болатын. Алайда бұл ұйыммен орнатылған байланыстар нәтижесіз аяқталып, Мұстафа Шоқай 1918 жылы қыркүйек айында Челябинскиде шақырылған комитеттің келесі бір съезіне қатыспақ болғанымен, Колчак тарапынан тұтқындалады [3]. Өзінің саяси көзқарастары үшін сегіз айдың ішінде ірі екі тосқауылды басынан өткізген М. Шоқай алдағы уақыттағы тиімді жолдың бірі – эмиграция болғандығын жете түсінді. Сондықтан тұтқыннан босап шығысымен 1919 жылы көктемде Маңғыстау арқылы Баку қаласына, одан әрі Тбилисиге жол тартады. Грузия большевиктердің билікке келу қарсаңында өмір сүріп жатқандықтан осы жердің мемлекет басшылары мен билік органдары да большевиктерге қарсы саясат ұстанған болатын. Сондықтан болар Грузия үкімет басшысы Ной Жордания және Ішкі Істер министрі М. Рамишвилимен болған кездесулер сәтті өтеді [4, 65 б]. Нәтижесінде Грузия үкіметі мен М. Шоқай арасында Түркістан мен Грузия халықтарының большевиктерге қарсы тізе қоса отырып күрес жүргізу мақсатында одақтастық келісім-шарт жасалды [4, 32-33 бб].

М. Шоқай большевиктерге қарсы саясат ұстанған барлық ұлт өкілдерімен саяси байланыстар орнатуға тырысқан. Мысалы, Тбилиси қаласында Украина өкілдерімен кездесу өткізіп, украиндықтардың қолдауына ие болады. Осындай қолдаулар нәтижесінде Тбилиси қаласында «На рубеже» журналын шығара бастады. Сонымен қатар М. Шоқай бұдан бөлек Тбилисидегі түрік қоғамының қолдауымен «Шафак» атты журналы шығара бастаған [5, 260 б]. Әрине мұндай баспасөз органына ие болып, мерзімдік басылым шығару ісі арзанға түспейтіні белгілі. Ол үшін қомақты қаражат немесе демеушілердің көмегі қажет. Біздің пікірімізше М. Шоқай Тбилиси қаласындағы грузия және украин өкілдерінің қолдауына ие болған. Өйткені осы жылдары украин жеріндегі үкімет билігі большевиктердің қолына өткен болса, Грузиядағы билігін қолға алуды көздеген большевиктердің белсенді әрекеттері байқалып жатқан болатын. Сондықтан большевиктерден төнген қауіп түркішіл М. Шоқай мен грузия, украин өкілдерін жақындастырған негізгі фактор болған деп есептейміз.

Аталмыш баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары арқылы М. Шоқай ашық түрде большевиктерден төнетін қауіп пен оларға қарсы күрес барысындағы бірлік мәселесін барынша насихаттауға тырысады. Алайда бұл елге боль-

шевиктердің кіруі Тбилисидегі қоғамдық-саяси қызметіне тоқтау салады. Сондықтан өзінің жары Мария Яковлевнамен бірге Әзірбайжан жері арқылы 1921 жылы ақпанның 25 күні Стамбулға келген. Стамбул қаласы түркі қалаларының ішінде Еуропа мәдениеті түркілік дәстүрмен етене араласқан сол тұстағы замануи қалалардың қатарына жатты. Біздің пікірімізше Стамбул қаласы уақыт өте барлық эмиграция жолын таңдағын түркішіл қайраткерлердің саяси баспанасына айналды. Оның негізгі себебі, Түркия Республикасының таңдаған саяси бағытымен тығыз байланысты болды. Бұл жылдар Түркия тарихында түбегейлі өзгерістерге тап келді. Сан ғасырлық тарихы мен империялық саяси беделі басым болған Осман империясының өмір сүруін тоқтатып, жаңа Түркия Республикасының құрылуы уақытына тұспа-тұс келді. Мемлекеттіліктің қалыптасуының алғашқы жылдарында Мұстафа Кемалдың «түріктің түріктен басқа досы жоқ» деген ұран сөзі де түркі халықтары арасындағы бауырластықтың күшеюіне жағдай жасаған деп санаймыз. М. Шоқай осындай саяси бағдарды ұстанған Мұстафа Кемал Ататүрікті қызу қолдай түсуінің басты себебі де осы да болса керек. Оған Ю. Ақшораның «Түркістанның да, өзге түрік өкілдерінің де тәуелсіздігі Түркияның тәуелсіздігіне тікелей байланысты. Егер Түркия мемлекет ретінде сақталып қалса, Мұстафа Кемал амалын тауып Түркияны құтқарып қалса, бұл біздің және сіздің Түркістанды құтқаруымыздың да басы болар еді» – деген сөзімізді дәлелдей түседі [6, 127 б.].

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің жаңа белеске көтерілуінде Түркия елінің, Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған түркішіл қайраткерлермен болған кездесулер мен пікір алмасулар үлкен септігін тигізген. Түркішіл қайраткерлермен болған кездесулер арқылы өзінің саяси көзқарастарымен бөлісіп, идеялас қайраткерлермен тығыз байланыстар орнатылды.

Жат жұртта аса ауыр жағдайда жүріп Түркістанның тәуелсіздігі үшін ерен ерлік танытқан Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы тәуелсіздік идеясы өмірінің соңына дейін еш ойынан кетпегендігін зерттеу барысында байқадық. Қолына қару емес қалам алып баспасөз істерімен айналысуы және шет елдегі осындай күресі тек Түркістанның тәуелсіздігіне арналған іс-әрекеті еді. Мұстафа Шоқайдың баспасөз арқылы тәуелсіздікке ұмтылған іс-әрекетінің жандануынан соң, оған жауап ретінде Кеңестер Одағында, соның ішінде өзінің отаны Түркістанда еркін ой-өрісінің күн өткен сайын тарыла түсуі байқала бас-

тады. Жаңадан келген большевиктер үкіметінің рухани өмірінде де, шексіз билікке ұмтылып ешқашан да, оппозицияға жол бермейтінін жақсы айыра білді. Сондықтан да оның пікірінше, Түркістандағы кеңестік билікті сынауды өзінің тікелей ұйымдастыруымен 1927 жылдан бастап Стамбулдан шыға бастаған қайраткер З.У. Тоған басқарған «Иени Түркістан» журналында орын алды. «Иени Түркістан» журналының басты мақсаты – Түркістан ұлттық тәуелсіздік идеясы мен түркі халықтары арасында ынтымақтастық пікірін айтуы көзделді. Сонымен қатар Түркістан халықтарымен Түркия халқы арасында тіл және діл бірлігін нығайтуды басты мақсат етіп қойған журнал болып табылды [5]. «Иени Түркістан» журналында М. Шоқайдың Кеңестік Орта Азия мемлекеттерінде болып жатқан мәдени жаңалықтармен қоса көбінесе тәуелсіздікке бас-тар маңызды мақалалары жарық көрді. Айта кету керек «Иени Түркістан» журналы «Түркістан ұлттық Бірлігі» ұйымының басылымы болатын. Сол себептен эмиграциядағы тұтас Түркістанның ортақ мүддесі жолындағы журнал болды. М. Шоқай бастаған эмиграциядағы ұлт зиялыларының басым бөлігінің мақсаты бір тәуелсіздік үшін күрес болатын. Сондай зиялылардың бірі Илтердің (Салих Еркені) атты өлеңдері ерекшеленіп тұрды. Оның 1928 жылы журнал бетінде жарық көрген «Түркістан қолбасшыларына» деген өлеңі Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының басшыларына арналған еді:

Елімнің еркі үшін өлімге бел байлап,
Арыстан ерлерге болды олар жолбасшы.
Шаң қылған Каспий мен Алтайдың арасын,
Түріктің ұрпағы – қаһарман қолбасшы.
Ұлы отан анамыз жетелер жеңіске,
Еркіндік әніміз, азаттық салтымыз.
Тігінен тапталып жаншылар аяққа,
Құзғыннан қаймығып, айрылмас антымыз.
Бұл Отан біздікі, қымбатты ұлысым,
Біз оның иесі, сол үшін ұлы ісім.
Жат жұрттық жаулардан қалғанша тазарып,
Қынына кірмейді серттескен қылышым [7, 188 б].

Журналдың негізгі мақалалары ел, жер, отан, азаттық, тәуелсіздік тақырыптарында баяндалды. «Иени Түркістан» басылымында жарияланған мақалалар мен өлең жырлардың авторлары негізінен Еуропа мен Түркияда өмір сүріп жатқан түркістандықтар болатын, сонымен қатар бұл журналда Әзірбайжан мен Түркия зиялыларының да мақалалары жарық көріп тұрды. Сол себептен түркістандық зиялылар тікелей Түркиялық зиялылармен байланысы күшті бол-

ды. Түркиядағы Мұстафа Шоқай мен тәуелсіздік үшін күрес жүргізген Әзірбайжандық Санан есімді зиялы қайраткер отанын жоқтап:

Ей, Отаным әр кезде жанымды өртеп,
Қоштасу сәтін ойлап, жылаймын.
Батар күннің шапағы көңілімді кернеп,
Сағыныш сезіміне тұншығып, жылаймын.
Бұл шетсіз менен, ұсқыны бөтен,
Жұбата алмайды мені, көктемі келсе де,
Сағынышпен сарғайып өтер ме едім.
Түннен айықпайды, көкте күн күлсе де [7, 190 б] –

деген асау жырлардан Мұстафа Шоқай жанына біріккен Әзірбайжанның ұлт зиялы өкілдері де, Отанына азаттықты сұрағанын аңғарып тұрмыз. Мұстафа Шоқай басқа отандастары сияқты Стамбулда ұзақ тұрмастан, Ресейлік саяси эмиграцияның астанасы Париж қаласына жол жүріп, сол жерде паналаған. Мұстафа Шоқайдың ендігі өмірі Еуропадағы тәуелсіздік идеясының жалғасы көрініс табуы үлкейе беріп, Алаш бағытында автономияны көздеген зиялылар қатары өмір көрсетіп бергендей, осылай отанында және шет елдік эмиграцияда іс-әрекеттерімен жалғасын тапқан еді. М. Шоқайдың шетелдік эмиграцияға кетуі қандай бағытта болатын өзі көрсетіп бергендей өмірінің соңына дейін дәлелдеп кеткен еді. М. Шоқай Түркияға келмей тұрып Грузияда журнал шығарып тұрған кезінде Ташкенттегі Сұлтанбек Қожановтан телеграмма алады. Онда алдымен ұстап алып, артынан кешірім сұрайтын Кеңес үкіметінің Қоқан автономияшыларына амнистия жарияланғандығы, соған байланысты М. Шоқайдың Ташкентке қайта оралуының болатындығын айтқан еді. М. Шоқай бұл арада өте тиімді шешімге келген еді, яғни, кейін оралған жоқ. Сөйтіп, оның ғұмырының соңына шейін ұласқан эмиграциялық қызметі осылай басталған болатын.

Отанда қалған Алаштың зиялылардың тағдырында кеңестік билікті ішкі дүниесімен қабылдай алмады, бірақ мойындауға мәжбүр болды. М. Қойгелдиевтің еңбегінде көрсетілгендей. Ә. Бөкейханов ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Мен кеңес үкіметін сүймеймін, бірақ мойындаймын», – деп кеңестік биліктің бұл міндетті толық атқара алатынына күмән келтіреді. Бұл бағыттағылар алдымен қуғын сүргінге түсіп артынан түгел атылады [9, 224 б]. Өз отанында қалған Алаш зиялыларына тиесілі басқа үлес жоқ екенін Мұстафа Шоқай жақсы түсінді. Түсінгендіктен де саналы түрде эмигрант тағдырын таңдап алды. Оның бұндай қадамға баруы, ерліктің үлкені болды. Оған себеп эмиграцияда

Тұтас Түркістан идеясын шетелде жүріп ұлттық мемлекеттілік мәселесін өмірінің соңына дейін көрсетіп бергенін негізге алсақ та жеткілікті екені айқын. Түркістанда тұратын халықтардың тәуелсіз мемлекеттерін көзімен көрмесе де ол алдын ала болжай білгені өз ойларынан баспа бетіндегі мақалаларымен еңбектерінен байқалып тұрғанын байқаймыз.

Стамбулдағы өз жақтастарымен бірге тәуелсіздік идеясында қалам тартқан. Мұстафа Шоқайдың қызметі «Иени Түркістан» журналы 1931 жылы қыркүйек айында түрік үкіметінің шешімі бойынша жабылып қалған болатын. [10, 40 б] Өзі тікелей ат салысқан «Яш Түркістан» журналының өмірге келуіне еңбегі құнды екені белгілі. Және сонымен қатар бұл журнал Түркістан Ұлттық Одағының баспасөз органы ретінде шығып тұрды. Ал Мұстафа Шоқай бұл журналдың тікелей басқарушысы болмаса да жоғарыда атағандай журналдың шығып тұруында еңбегі болды. Тахир Шағатай «Иени Түркістан» журналының Түркістан мәселелерін жеткілікті дәрежеде қамти алмаған үшін «Яш Түркістан» журналының шыға бастағанын айтады [5, 262 б] «Иени Түркістан» журналы жабылып қалған соң «Яш Түркістан» журналы іштегі және сырттағы жалғыз журнал болып қалды. Бұлай дейтініміз, кеңестік қысым күшейген бұл тұста жалғыз «Яш Түркістан» ғана Түркістанның тәуелсіздігі жайында сөз қозғап, қалам тербей білді. Сондықтан, «Яш Түркістанға» Еуропа мен Түркиядан ғана емес, сонымен қатар Жапониядан, Қытайдан, Үндістаннан, Ауғанстаннан, Иран, Кеңестік Орта Азиядан оқырман хаттары ағылып келіп жатты. «Яш Түркістан» журналында М. Шоқайдың басты мақалалары негізінен тәуелсіздік идеяларын көздейді. Өзінің «Біздің жол» атты мақаласы журналының 1929 №1 санында жарық көрді. Мақалада баяндалғандай: «Біз, Түркістан Тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз» деген ойлары «Яш Түркістан» журналының мақсатының өзі шет елде эмиграцияда жүрген М. Шоқайдың ашық большевиктерге қарсы оппозицияда мойындалды. Түркістан халықтарының тәуелсіздігін көздегені журналдың алғашқы санынан-ақ көрініп тұр [11]. Сонымен қатар аталған мақалада «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей «Яш Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік» [11] аталған ойымызда М. Шоқай сөздері еш күмән келтірмейді.

М. Шоқайдың орыс баспасөзінен қол үзуі дегенде, осы 1923 жылдан кейін Мұстафа Шоқай «Дни» немесе «Последние новости» басылымдарына мүлдем мақала жазбады деп түсінбеу керек. М. Шоқай бұдан кейін де бұл басылымдарда түркістандық мүддені бейнелеген мақалалар мен орыстың «көкезу», «мылжың», «демократтарына» қарсы мақалалар жазып тұрған. Ол бұл басылымдардағы корректорлық ресми қызметінен кетті. Оның төмендегідей себептері болды деп ойлаймыз. Біріншіден, шынайы Түркістандық мүддені білдіретін мақалаларын бұл басылымдар баса қоймаған. Өйткені, эмиграциядағы орыс «демократтары» Ресей империясының ішіндегі Түркістан мен өзге орыс емес халықтарды мойындағысы келмейтін. Екіншіден, кезінде Түркістан ұлттық үкіметінің басшысы болған, өзі түрікшіл, Тұтас Түркістан идеясын насихаттаушы тұлғаның өзге ұлттардың табиғи құқына күле қарайтын орыс басылымдарында жұмыс істеуі оның саяси беделіне зор нұқсан келтіретін және өзіне деген сенімсіздік тудыратын. Үшіншіден, М. Шоқай сол кездің өзінде тәуелсіз Түркістан баспасөзін ұйымдастыруды ойға алып, оның жолында белін бекем бұғанға ұқсайды.

Ұлттық автономия алу идеясын орыс демократиясы қолдайды деген соқыр сенім дәуірін М. Шоқай былай деп еске алады: «... біздің эмигранттық топтар Түркістаннан келген әрбір поштадан орыс халқы туралы, оның демократиялық және төңкерістік топтары туралы ескі таным-түсінігімізге өзгерістер енгізетін жаңалықтармен танысудамыз. Біздің бұрынғы жетекшілеріміз Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және т.б. орыс халқына тән ерекшелік – ұлттық эгоизм мен ұлттық үстемдіктің жоқтығына қатты сенген болатын. Олар осы өз сенімдерімен басқаларды да сендірді және сондарынан көпшілікті ерте білді. Ақпан төңкерісі кезінде орыс демократиясына, әсіресе оның төңкерісшіл бөлігіне деген соқыр сенім жетегінде жүрдік. Украиндар бірінші болып ұлттық айқындалу бағдарламасымен шыққан кезде, бұл біздерге, түркістандықтарға жасалған бірінші сақтандыру және орыс халқына деген біздің сенімімізге қағылған бірінші сына болды» [12]. М. Шоқай коммунистік өтірік бүркемелеген Түркістан шындығын халықаралық аренаға көтеру үшін, түрік халықтарының өзекті мәселелеріне Ұлттар Лигасының және әлем халықтарының назарын аудару үшін, тұтас Түркістан идеясын насихаттау үшін тәуелсіз түрік баспасөзін қалыптастыруға баса назар аударды. Осы тұста, кезінде Ресей империясының отары болған Польша өкіметі мен

маршал И. Пильсудскийдің «Лихие прометеи» ұйымының Батыс Еуропадағы Түркістан, Еділ-Орал, Әзірбайжан, Кавказ және басқа да ұлттық азаттық қозғалыстарына зор материалдық көмек көрсеткенін атап өту ләзім. Орыс отаршылдығының ауыр тауқыметін өз бастарынан кешірген поляктар Ресейдегі өздерімен тағдырлас бодан халықтардың жай-күйіне немқұрайлы қарамаған. М. Шоқай да «Иени Түркістан» және «Яш Түркістан» журналдарын шығаруда осы «Лихие прометеи» ұйымының қаржылық көмегіне сүйенген болатын. Эмиграцияда жүрген түркі-мұсылман халықтарының Ә. Топчибашев және Г. Исхаки секілді өкілдерімен жиі араласып, пікірлес болды. Оларды Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарын азаттыққа жеткізуде күш біріктіре әрекет етуге үндеді. 1929 жылдан «Яш Туркестан» журналын шығаруды қолға алды. Бұл журналдың алдына қойған міндетін Мұстафа Шоқай: «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздік

жолындағы талаптарының мән-мағынасын сол күйінде әлсіретпей «Яш Туркестан» беттерінде бере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік», – деп сипаттады.

Сонымен, қорытындылай келе, Түркістан саяси эмигранттарының азаттық қозғалысы азат және Тұтас Түркістан идеясы үшін қызмет еткендігін; Түркістан, Еділ-Орал және өзге де түрік халықтары ұйымдарының «түрік бірлігі» идеясына топтасуына Кеңестік және эмиграциялық орыс шовинистерінің, өзге де түрікшілдікке қарсы топтардың әрекеттерінің басты себеп болғандығын; азат және Тұтас Түркістан идеясы үшін күреске өз өмірін арнаған М. Шоқайдың жетекшілік рөлінің жоғары болғандығын; М. Шоқайдың ешқандай өзге идеяға қызмет етіп, сатылмағандығын және соғыстан кейін де М. Шоқай бағытының өз жалғасын тауып, әлі күнге созылып келе жатқандығын атап көрсетеміз.

Әдебиеттер

- 1 Национальная энциклопедия Казахстана. Человек с книгой. Статьи и публикации. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – 5. т. – 558 с.
- 2 Çağatay S. Önsöz // Mustafa Çokay. 1917 Hatıra Parçaları. – Ankara, 1988 – S. 5-6.
- 3 Шоқай М. Естеліктер. – Ыстанбұл, 1997. – 271 б.
- 4 Oktay A. Mustafa Çokayın Gençlik ve Siyasi Hayatından Bır Parça // Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – İstanbul, 1950. – S. 44 – 50.
- 5 Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі, Шығармашылығы / Түрік тілінен ауд. Г.Шадиева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 320 бет + 8 бет суретті жапсырма.
- 6 Қыдыралиев Д. Қ. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 б.
- 7 Қамзабекұлы Д. Эмиграциядағы Түркістан әдебиеті қазақ ұлт азаттық қозғалысы. – Астана, 2008. – 10 т. – 188 б.
- 9 Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
- 10 Яш Түркістан. – 1931. – № 237, – қазан, – 40 б.
- 11 Яш Түркістан. – 1929. – №1. – 33-39 бб.
- 12 Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 214 б.

References

- 1 Nacionalnaya encyclopedia Kazakhstan. Chelovek s Knigoi. Statii i publikacii. – Almaty: Kazakh enciclopediasy, 2006. – 5. T. – 558 c.
- 2 Çağatay S. Önsöz // Mustafa Çokay. 1917 Hatıra Parçaları. – Ankara, 1988 – S. 5-6.
- 3 Shokai M., Estelikter. – İstanbul, 1997. – 271 b.
- 4 Oktay A. Mustafa Çokayın Gençlik ve Siyasi Hayatından Bır Parça // Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – İstanbul, 1950. – S. 44 – 50.
- 5 Kara A. Mustafa Shokai. Omyry. Kuresy. Shygar mashylygy / Turk tilinen audargan. G. Shadieva. – Almaty: «Arys» baspasy, 2004. – 320 bet+ 8 bet surety zhapsyrma.
- 6 Kydyraliev D.K. Mustafa Shokai. – Astana: Foliant, 2007. – 320 b.
- 7 Kamzabekuly D. Emigraciadagy Turkistan adebiety Kazakh ult azattyk kozgalysy. – Astana, 2008. – 10-T. – 188 b.
- 9 Koigeldiev M.K. Ultyk sayasy elita. Kismeti men tagdyry (XVIII – XX gg.). Zertteuler. – Almaty: Zhalyn, 2004. – 400 b.
- 10 Yash Turkestan. – 1931. – № 237. – kazan 40 b.
- 11 Yash Turkestan. – 1929. – №1. – 33-39 bb.
- 12 Shildebai S.K. Turikshildyk zhane Kazakhstandagy ult-azattyk kozgalys . – Almaty: Gylym, 2002. – 214 b.

Мекебаев Т.К.,
Құмғанбаев Ж.Ж

**Уақытша үкіметтің
Қазақстандағы билік
органдарының қоғамдық-саяси
ұйымдармен қарым-қатынасы**

Мақалада Уақытша үкіметтің Қазақстандағы құрылған билік органдарының қоғамдық саяси ұйымдармен қарым-қатынасы туралы баяндалады. Айталық, негізінен Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда Қазақ комитеттеріне, Мұсылмандар комитетті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдарға сүйенді. Ал осы ұйымдардың ішінде негізінен Уақытша үкіметтің ұлттық тірегі болған Қазақ комитеттері мен мұсылман комитеттері, сондай-ақ, ұйғыр-дүнген (Тараншы-дүнген), Қырғыз уездік комитеттері сияқты ұлттық және діни негізде құрылған ұйымдар еді. Кейбір зерттеушілер бұл ұйымдарды окшау ұлттық құрылым, Уақытша үкіметтің сойылын соғып, көзсіз қолшоқпары болды деген сипатта көрсетіп келді. Бірақ, бұл ұйымдардың негізінен Уақытша үкіметпен қарым-қатынасы жағымды сипатта болған, мақалада олардың өзара байланысы туралы баяндалады. Сонымен қоса мақалада Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіру, ымыраластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру міндеті туралы айтылады. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті де 1917 жылы 25 сәуірдегі мәжілісінде Жетісу облысындағы ұлтаралық шиеленістің ауыр оқиғаларға соқтырып отырғанын талқылай келе, көтерілістің ауыр салдарын жою шаралары да қарастырылады.

Түйін сөздер: Уақытша үкімет, Түркістан комитеті, Ақпан төңкерісі, Қазақ комитеті, Мұсылман комитеті.

Мекебаев Т.К.,
Kumganbaev Zh.Zh.

**The relationship of the
authorities of th Temporarily
Government with organizations
in Kazakhstan**

The article discusses the relationship of the authorities of the temporarily government in Kazakhstan with political organizations. To carry out its policy of the temporarily government was based on the Kazakh Committee and the Committee of Muslims. From these basic structures of the organization supporting the authority of the temporarily government were Kazakh Committee and the Committee of Muslims, as well as such national and religious organizations, such as Uighur, Dungan (Taranshy-Dungan), Kyrgyz county committees. Some researchers describe these organizations as separate national entities, which serve as an instrument of power of the temporarily government. But the relationship between the temporarily government and these organizations have been positive, the article provides an analysis of the process. Also, according to the tasks of the temporarily government in Zhetysu in 1916 to resolve the ethnic conflict and the conclusion of peace and harmony. Turkestan Committee also at the meeting of temporarily government April 25, 1917 raised the issue of inter-ethnic conflicts in Zhetysu and considered measures to eliminate the consequences of heavy uprising.

Key words: Temporarily government, Turkestan Committee, February revolution, Kazakh Committee, Committee of Muslims.

Мекебаев Т.К.,
Құмғанбаев Ж.Ж

**Взаимоотношение органов
власти Временного
правительства
с политическими
организациями Казахстана**

В статье рассматривается взаимоотношение органов власти Временного правительства в Казахстане с политическими организациями. Для осуществления своей политики Временное правительство опиралось на Казахский комитет и комитет Мусульманов. Из этих организаций основными структурами, поддерживающими власть Временного правительства, были Казахские комитеты и комитеты мусульман, а также такие национальные и религиозные организации, как уйгурские-дунганские (Тараншы-дунган), Киргизские уездные комитеты. Некоторые исследователи описывают эти организации как обособленные национальные структуры, которые служили орудием власти Временного правительства. Но взаимоотношения между Временным правительством и этими организациями были положительными, в статье дается анализ этого процесса. А также, говорится о задачах временного правительства в Жетысу в 1916 году по урегулированию межнационального конфликта и заключению мира и согласия. Туркестанский комитет также на заседании Временного правительства 25 апреля 1917 года поднимал вопрос о межнациональных конфликтах в Жетысу и рассматривал мероприятия по ликвидации последствий тяжелого восстания.

Ключевые слова: Временное правительство, Туркестанский комитет, Февральская революция, Казахский комитет, Мусульманский комитет.

**УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
БИЛІК ОРГАНДАРЫНЫҢ
ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ
ҰЙЫМДАРМЕН
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ**

Ақпан төңкерісі елде саяси жүйені өзгертіп, республикалық құрылысқа көшуге жағдай жасаумен қатар, империяның орталығында да, сондай-ақ кең байтақ жерлерде созылып жатқан ұлттық отар аймақтарда да барлық саяси күштердің, қоғамдық ұйымдардың жанданып, бұқаралық сипат алып, әрекет етуіне өз ықпалын тигізді. Осының нәтижесінде елде азаматтық келісімге келуге белгілі бір мүмкіндіктер туды. Алайда, Қазақстанда жергілікті өкімет биліктері туралы мәселе күрделі, әрі ұзаққа созылған процесс болды. Жергілікті өкімет органдарының құрылу уақыты жергілікті өзгешеліктерге де байланысты жүрді. Бұл өзгешелікті жалпы белгілі бір уезд, облыстағы тұрғындардың саяси белсенділігімен, халықтың ауызбіршілігінің мықтылығымен, оқыған, зиялы азаматтардың (ел басқаруға жарайтын) басымдылығымен, тағы басқа жағдайдармен байланыстыруға болады. Мәселен, Қазақстанның Семей облысында Сырдария облысына қарағанда қазақтардың үкімет органдарына, өзге де саяси қоғамдық ұйымдар құруға қатысуы қызу жүрді. Сырдария, жалпы Түркістандағы саяси ахуалға М. Шоқайдың берген бағасы бұл жағдайдың себебін аша түседі, «Революция бізге еркіндік пен ұлттық белсендікке жол ашатындай көрінді. Бірақ, ұзақ жылдар қараңғыда отырған кісінің жарыққа шыққанда көзі қамасатыны сияқты талай заманнан бері патшаның отарлық саясатының қапасында тұншыққан біз революция алып келген бостандықтың жарығына шыққанда көзіміз қамасып, бірден жол тауып кете алмадық. Санамыздың қараңғылығы да көзімізді одан сайын қарықтырып, көп сандалдық. Дәрменсіздігіміз бір тобымызды орыс революцияшыл демократиясына еруге мәжбүр етті... екінші тобымыз, көпшілігіміз, саяси табысқа дұғамен жетеміз дегенге сенетін... Әрине, мұның екеуі де қате еді» [1]. Жөн біледі деген оқыған азаматтардың бір пікірге келе алмауы, бірлесіп күреспеуі нәтижесінде көп партиялар, түрлі ұйымдар құрылып, Түркістандағы азаттық үшін күреске кері әсерін тигізді. Енді 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін түрлі ұлттық, қоғамдық негізде құрылған ұйымдар мен үкімет органдарының қарым-қатынасы мәселесіне келейік.

Ақпан төңкерісі Ресей империясының барлық саяси жүйесіне тән дағдарыстың заңды нәтижесі болды. Патшалық тәртіптің құлауы елде сапалық тұрғыдан жана саяси жүйе құруға мүмкін-

діктер туғызды. Империяда бұрыннан орын алып келген «біртұтас және бөлінбес Ресей» идеясы мен соған негізделген мемлекеттік саясатқа сызат түсе бастады. Ақпан жеңісінен кейін жаңа таптық, әлеуметтік, ұлттық және партиялық мақсат-мүдделерді, көп жағдайда бір-біріне қарсы болған мақсат-мүдделерді жақтайтын күштер саяси күрес аренасына шықты [2]. Елдегі шешімін күткен ұлттық автономия, жер, азық-түлік, оқу-ағарту, тіл, дін тағы басқа толып жатқан мәселелерді өз міндет-мақсаттарына, бағыт-бағдарламаларына арқау еткен қоғамдық-саяси ұйымдар, ұлттық құрылымдар өкімет органдарымен өз мүдделерін жүзеге асыруда қарым-қатынасқа түсті. Бүкіл империя көлемінде Ресейде халық бұқарасын көптеп қамтыған демократияның қалыптасуына осы мезгілде жол ашылған еді. 1917 жылғы ақпан мен наурыз айларында қазақ қоғамында Уақытша үкіметтің өз билігін толық жүргізуге заңды құқы да, не күші де болған жоқ, ал қазақ басшылары тәуелсіз аймақ орнату мақсатында кең қолдауға ие болып, экономикалық тұрғыдан өзін-өзі басқару мәселесін шеше алмады [3]. 1917 жылы осылайша Қазақстанда қалыптасқан саяси вакуумды толтыруға түрлі саяси топтар ұмтылды. Себебі Уақытша үкімет бар билікті Құрылтай жиналысына қалдырып, толық мағынасындағы заңды үкімет орны бола алмады. Осыған байланысты жергілікті үкімет билігі де үлкен қиындықтармен шешіліп жатты. Орталықта да, жергілікті жерлерде де, өкімет орындарының құрамы үздіксіз өзгеріс күйін кешіп, ол үшін әртүрлі ұйымдар мен құрылымдар, саяси партиялар өзара күресті жандандыра түсті.

Орталықта қатаң, әрі жүйелі құрылған билік жүйесінің болмауын мына жағдайлардан көреміз. 1917 жылы наурызда Уақытша үкімет жаңа заңдар жобасын шығаратын, үкімет пен министрліктер арасында тұрған дәнекер іспетті заң мәжілісін (юридическое совещание) құрды, 25 мамырда Құрылтай жиналысына сайлау заңын әзірлейтін Ерекше мәжілісін (Особое совещание) құрып, оның төрағалығына белгілі заңгер Ф.Ф. Кокошкинді сайлады. Күзге қарай Уақытша үкімет конституция жобасын жасау үшін заң мәжілісінің Ерекше комиссиясын құрып, оның төрағалығына профессор Н.И. Лазеревскийді тағайындады. 1917 жылдың мамыр айында үкімет жаңадан 4 министрлікті құрды: еңбек, азық-түлік, мемлекеттік бақылау, почта және телеграф. Тамыз айында оған дін министрлігі қосылды. Осылайша көктем мен жазда мемлекеттік аппарат толықтырыла түсті. Оның қатарына Экономикалық кеңес және Экономикалық бас комитет, Қорғаныс комитеті, Бүкілресейлік кітап

палатасы, Милиция істері жөніндегі бас басқарма, Әскери министрлік комитеті, Шетелдермен қатынас бас басқармасы қосылды. Тамыз айында Уақытша үкімет «армия мен флоттың өмірінде саяси жұмыстың маңыздылығын ескеріп», әскери министрліктің құрылымындағы қызметкерлер санын үш есеге көбейтті [4]. «Ресей тарихында бірде-бір патша өкіметі Уақытша үкімет сияқты шығын шығаруға соншама қолы ашық болған емес», [5] – деп мәлімдейді орталықтағы Мемлекеттік мәжілісте қаржы министрі Н.В. Некрасов. Орталықта болып жатқан басқарудағы тұрақсыздық, көп жүйелілік жергілікті жерлердегі ахуалдарға да әсер етпей қоймайды. Халық уақыт өте, әрбір қадамын басқан сайын қала комиссары, милиция комиссары, ұлттық топтардың тағы басқа комиссарларға жолығатын болды. Комиссарлар мен комиттер Уақытша үкімет тұсында ең сәнді әрі танымал атау болады. 1917 жылғы Ресей жалпы мемлекеттік, қоғамдық, жеке адамдардың бірлестігі және басқа жіктелуі қиын институттардың тізбегін дүниеге келтірді. Олардың барлығы өзара күрделі байланыста болып, қоғамдық-саяси өмірге үлкен әсерін тигізді [6]. Ал Қазақстанда Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда Қазақ комитеттеріне, Казак комитеттеріне, Мұсылмандар комитеті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдарға сүйенеді. Ал, осы ұйымдардың ішінде Уақытша үкіметтің ұлттық тірегі болған Қазақ мемлекеттері мен мұсылман комитеттері, сондай-ақ, ұйғыр-дүнген (Тараншы-дүнген), Қырғыз уездік комитеттері (Прижевальск, Пішпек уездері Жетісу облысы құрамында болды) сияқты ұлттық және діни негізде құрылған ұйымдар еді. Кейбір кеңестік зерттеушілер бұл ұйымдарды оқшау ұлттық құрылым, Уақытша үкіметтің сойылын соғып, көзсіз қол шоқпары болды деген сипатта көрсетіп келеді. 1917 жылдың наурыз айынан бастап жер-жерлерде бой көтере бастаған Қазақ комитеттері, мәселен, Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетті. Алайда Қазақ комитеттері өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттеріне мүше болып кіріп, ұлттық мүддені қорғады. Себебі, оның ұлттық саясатын қазақ съездері бекітіп, бағыт-бағдарлама беріп тұрды. Орал облыстық Қазақ атқару комитетінің Жарғысында ұйымның мақсаты қазақ халқын жаңа құрылыстың негіздерімен таныстыру және оны жүзеге асыру, Құрылтай жиналысына әзірлеу делінеді. Осы құжатта Қазақ комитеттерінің Уақытша үкіметтің жергілікті ұйымдармен қарым-қатынасы былайша айқын көрсетілген: «Комитеттер (қазақ) өзінің қызметіне қа-

тысты мәселелер бойынша өзара, сондай-ақ, басқа мекемелермен және ұйымдармен қарым-қатынаста болды. Облыстық Қазақ комитеті өзінің өкілдерін Оралдағы атқару комитетіне, облыстық және ауылдық комитетке екі өкілден делегат жібереді. Облыстық Қазақ атқару комитеті Орал облыстық атқару комитетімен, уездіктер – уездік атқару комитетімен қарым-қатынаста болады» [7]. Қазақ комитеттерінің ұсынуы бойынша үкіметтің жергілікті органдары құрамына кіргендер қазақ қоғамына байланысты мәселелерге тікелей араласып, көбіне істің қазақтың пайдасына шешілуіне септігін тигізді. Семей облыстық Делегаттар Кеңесі құрамына Қазақ комитеті атынан өкіл болып кірген Х. Ғаббасов, Ә. Ермеков, Б. Сәрсеновтар қазақ арасындағы шешілмей жатқан мәселелерді көтеріп, түйінін табуға талпынды. Мәселен, Алаш қаласының дербестік мәселесін, астық жинауға жіберілген қазақ жігіттеріне төлемақы белгілеу, ел ішінде уездік комиссариаттар құру үшін қазақ комиссарларын жіберу тағы басқалар күн тәртібіне қойды [8]. Отарлық аппарат шенеуніктері мен ұлттық интеллигенция өкілдері арасында қырғиқабақтық пен келіспеушіліктер де болмай қойған жоқ, мұндай жағдайлар Орал, Қостанайда, Қарқаралыда тағы басқа жекелеген қалаларда орын алды [2]. Комиссарлар мен атқару комитеттері қазақ комитеттері қойған талаптарға жүрдім-бардым қарап, уақытында шешпей, созбаққа салды, шешсе де негізінен өздеріне қолайлы тұрғыдан шешті. Әйтсе де, жергілікті халық өзінің талап-тілегін осы қоғамдық негізде құрылған мекемелер арқылы іске асыруға ұмтылды. Жетісу, Сырдария Қазақ комитеттеріне жергілікті халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, әсіресе, жер мәселесіне байланысты шағымдары қардай борады [9]. Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіріп, ымыраластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру – бірінші кезектегі міндет болатын, мұны жергілікті халықтың Қазақ комитеті сияқты қоғамдық ұйым және мұсылмандар комитеті де жақсы түсінді. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті де 1917 жылы 25 сәуірдегі мәжілісінде Жетісу облысындағы ұлтаралық шиеленістің ауыр оқиғаларға соқтырып отырғанын талқылай келе көтерілістің ауыр салдарын жою шараларын қарастырады. Осы мәселеге байланысты Түркістан комитетінің жергілікті халықтың жайын жақсы білетін 2 мүшесі – М. Тынышбаев пен О. Шкапский Жетісуға жіберіледі. Оларға халықтар арасында өзара сенімді орнату, қалыпты тұрмыс жағдайын жа-

сауға ықпал ету тапсырылады. О.А. Шкапский Жетісуді жақсы білетін, тәжірибелі түркістандық еді. Ол 1905 жылы Алматыда құрылған қоныс аудару мекемесінің бастығы болып қызмет те істеген. Жерге орналастыру басқармасының меңгерушісі Шванебахқа Жетісу облысында қазақтардың басы артық жері жоқ екендігін қызмет орны мен мансаптан айырылып қаламын деп қорықпай алғаш ресми мәлімдеген де осы О.А. Шкапский еді [10]. Ал осы Жетісу өлкесінде туып-өскен, білім алған, жергілікті тұрғындардың әдет-ғұрпы, тұрмыс жайын жете білетін азамат тұрғын М. Тынышбаевты тек жергілікті қазақтар ғана емес, орыс тұрғындары да жақсы білетін, сыйлайтын. М. Тынышбаевтың екі халықтың да сеніміне ие болғандығына орыс халқы атынан комитет төрағасы Зиминнің М. Тынышбаевты тұтқындар мәселесін шешуге арнайы жіберілуін сұраған жеделхаты да дәлел [11]. Жетісудағы 1916 жылы көтеріліс зардаптарын жою Уақытша үкімет органдары қызметкерлеріне де, Қазақ комитеті сияқты ұлттық негіздегі қоғамдық ұйымға да оңай соққан жоқ. Мысалы, 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін 24 наурызда құрылған Жетісу қазақтарының атқару комитеті Қытайдан қайтқан қазақ-қырғыздың жағдайымен санаспастан, олардың мүддесін ескерместен, тек біржақты талаптар қойып, «Қазақ халқы 1916 жылғы көтерілістің шағындарын өтемесе және ендігәрі орыстарға қазақтардың тимеуіне кепілдік берілмесе, осы айтқан орындалмаса, бейбітшілік тек жаңа ұрпақтар кезінде ғана болуы мүмкін» дегенді ашық қойды [12]. Жетісу қазақ комитеті Ресейдің қазақтар партиясы бағдарламасын қуаттап, қазақтардың томаға-тұйық, сословиелік ұйымын сақтауға, қазақтардан «әділетсіз» алынған жерлерді қайтаруға, қазақтар автономиясының жеріне ешкімнің қолы тимеуіне тағы басқа қол жеткізу қажеттігін негіздеп жатты.

1917 жылы Жетісу казак әскерлері құрамында 45 мың адам, 681 мың десятина жер бар еді. Комитет Уақытша үкіметті жақтады және палаталы атқарушы билігі бар, парламенттік республиканы жақтады [13]. Казактар арасында саяси дифференция өте жай жүрді, еңбекші казактардың көбі офицер-казак билеушілері ықпалында болды.

Уақытша үкімет органдары казактар комитетімен, жалпы олардың құқықтарымен санасып отырды. Талай жылдар бойы отарлық тонаушылық пен зорлық-зомбылық жағдайында тәрбиеленген орыстық азшылдық санасында жергілікті халықтан гөрі ұлттық үстемдік жөнінде пікір енгізіліп, бұратана халықтан қажет нәрсенің бәрін тартып алуға болады деген сенім қарапайым

құқық дәрежесіне жетті [14]. Расында, Уақытша үкіметтің жергілікті басқару орындарында, мысалы, переселен мекемелерінде патша үкіметі тұсында отарлық саясаттың қолшоқпары болған чиновниктер аз емес тұғын. Олар жаңа үкімет тұсында да бұрынғы «бұратана есебінен шешу» позициясын жалғастыра берді. Жаркент уезінде қоныс аудару мекемесін басқарған Войшивилло деген чиновник Уақытша үкімет тұсында да ескі әдетінен айырылмай, қазақтардың жерін заңсыз орыс тұрғындарына беріп, жергілікті тұрғындарды астық пен пішеннен қаққан [15]. Кереку уездік комиссары Кайдалов та майданнан қайтып келе жатқан қазақ жігіттерін орынсыз тексеріп, жеке заттарын жөнсіз алып, олардың жеке бас құқықтарын бұрмалауға жол берген. Семей облыстық атқару комитеті бастығы Ляшкевичтің (қазақ комитетінің өтініші бойынша) жасаған ескертпесіне қазақтардың өтірігінің бірі деп кескінмен жауап қайтарады [16]. Үкімет тарапынан ешқандай қағажу көрмеген солдаттар Пішпек уезіне қарасты Георгиевке селосында да өз беттерінше тінту жүргізіп, елдің дүние-мүлкін тонап, ақшаларын тартып алып, бірнеше адамды бір түнде қырып салған [17]. Жетісудағы қанды оқиғаларға байланысты облыстық қазақ комитетінің төрағасы И. Жайнақов бастаған қазақ зиялылары қанішірлердің жазаға тартылуын талап етіп, облыстық, одан қалды, Түркістан комитетіне сұраулар салды. Жетісудағы жағдайға байланысты 1917 жылы қазанда Пішпекте 4 мұсылман ұйымы: Пішпек уездік Қырғыз-қазақ комитеті, «Щуро-и-ислам» мұсылмандар комитеті, дүнгендердің «Егінші» одағы және «Бұқара» одағы мүшелері бірігіп Кеңес өткізіп, уақытша үкіметтің жергілікті өкімет органдарының барлық ескерту шараларына қарамастан орыс азаматтарының зорлық-зомбылық әрекетінің тоқтамай тұрғандығын баса көрсетті. Солдаттардың соңын ала шаруалар да, былтырғы төгілген қанның кегін аламыз деп, қарулы тобыр құрып, жүгенсіз қимыл-әрекеттердің аумағын кеңейте түскенін ашына мәлімдеді. Жүгенсіздікке қарсы күресуге өкімет органдары мен ұлттық ұйымдардың шамасы келмей тұрғандығы әскери шенділердің қарама-қайшы іс-қимылынан деп көрсетті [8]. Қоғамдық ұйымдардың бұл біріккен Кеңесі Түркістан өлкелік комитеттің О. Шкапский мен әскери комиссар Ивановтан көмек сұрап, облыстағы мұсылмандар мәселесіне жауапкершілікпен қарауға шақырады. Уақытша үкіметтің жергілікті билік органдары мен ұлттық, мұсылмандық ұйымдар, өзге қоғамдық-саяси бірлестіктер бас қосып, күш біріктіре жол табуға тырысқан әрекеттері орталық өкіметтің қолдауын таппады.

Мысалы, селолық комитет мүшелерінен Уақытша сот құрып, орыс бандасын ауыздықтауды тездетейік деген Түркістан өлкесі комиссары М. Тынышпаев пен О. Шкапскийдің ресми 2 рет жасаған ұсынысына Юстиция министрлігі еш жауап қатпады.

Осылайша, барлық, маңызды, ұлттық мәні бар істердің орталыққа барып тұйықталып қала беруі ұлттық ұйымдарды мәселені дербес шешуге итермеледі. Мұндай дербестікке ұмтылу Жетісу жағдайында өз адамдарынан тұратын сот құрылымдарын құруға талпынушылықтан байқалады. Пішпек уездік қырғыз-қазақ комитетін төрағасы К. Әлімбаев комитет төралқасы өзінің құрамынан білімді де тәжірибелі адамдарын шығарып, халыққа жайлы сот жасауды қажет деп тапқанын, сөйтіп әкімшілікке қоса сот қызметін қатар алып жүруді өтінсе, Жаркенттегі тараншы-дүнгендердің уездік мұсылман комитеті шариғатты білетін, әрі білімді азаматтардан сот билігін құруға рұхсат сұрады [8]. Бірақ, Түркістан комитеті: Пішпек уездік қырғыз-қазақ уездік комитетінен өкімет органын жасауға соғады», [18] – деп жауап қайтарады.

Облыстық көлемде қазақ арасындағы мәселелерді қарау үшін Семейде облыстық қазақ соты құрылды. Жергілікті жерлерде қазақ соттарын құруға талпынушылық дербестікке ұмтылудан әрі қазақ мәселесінің шешілуі ұзаққа созылудан немесе мүлдем жауапсыз қалудан туындаған еді.

Әйтсе де, ел арасындағы кей жұмыстар Уақытша үкіметтің атқару комитеті мен ұлттық құрылымдардың күш біріктіруімен шешімін тауып жатты. Үржар уездік атқару комитеті ат ұрлау мәселесін шешу үшін барлық болыстардан 2 делегаттан және Үржар бөлімшелік қазақ комитетінен өкілдер қатыстыра отырып шешуге алғашқы ұсынысты жасап, біршама істерге ұйытқы болады. Аталған мәселені шешуге Үржар мұсылмандарының біріккен комитетінің төрағасы Салық Аманжолов өзін заңгер ретінде, әрі халықтық тәжірибені жақсы білетіндігімен көзге түседі [19].

Уақыт өте келе Уақытша үкіметтің қолынан саяси билік біртіндеп ұзай берді. Пәрменді биліктің болмауынан құрамына әртүрлі қоғамдық ұйымдар кірген Делегаттар кеңесі, Қоғамдық қауіпсіздік комитеті, Кеңестердің кеңесі тағы да басқа құрылымдар жергілікті өкімет билігін жүзеге асыруға тырысты. Барлық ұйым өкілдері бас қосқан ортада жергілікті мәселелер бойынша түрлі істер қаралып, тиісті шешімдер қаралып жатты. Алайда, қазақ халқы үшін өмірлік маңызы бар жер, автономия, тіл тағы басқа мәселелер құрылтай жиналысына дейін қалдырыла берді.

Уақытша үкіметтің Қазақстандағы жергілікті билік органдары мен қазақ комитеттері, мұсылмандық комитеттер, қазақ комитеттер тағы басқа ұйымдардың қарым-қатынасы өзара үйлесімге, әрі қайшылыққа толы еді. Мұндай екі жақты байланыстың себебі, біріншіден, аталған ұйымдардың бәрі де Уақытша үкіметті қолдады, қуаттады, екіншіден, жергілікті мәселелерді, нақтырақ айтсақ, ұлттық зәру мәселелерді шешуде қайшылықтар, талас-тартыстар көп болды, ортақ тұжырымдар жасау қиынға соқты. Уақытша үкіметтің жергілікті билік орындарындағы комиссар Қайдалов, Войшивилло сияқты кертартпа күштер билікті қолға жиып ұстағысы келсе, жергілікті халықтан тұратын қоғамдық негіздегі

ұлттық ұйымдар өздеріне тиісті істерді дербес шешуге ұмтылды. Осындай қайшылықтан туындаған өмірлік мәні бар мәселелердің құрылтай жиналысы қарауына қалдырыла беруі халықтың тағатын тауысты. Қазақтың ұлттық мәселелері, уақыт өте келе, тек автономияға қол жеткізгенде ғана шешілетіндігі айқындала түсті.

Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіріп, ымыраластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру – бірінші кезектегі міндет болатын, мұны жергілікті халықтың Қазақ комитеті сияқты қоғамдық ұйым және мұсылмандар комитеті де жақсы түсінді.

Әдебиеттер

- 1 Шокай М. Түркістанның килы тағдыры / құрастырған Б. Серікбайұлы Қошым-Ноғай. – Алматы: Жалын, 1992. – 184 б.
- 2 Нұрпейсов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
- 3 Олкотт М. Қазақтар // Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы, 1994. – 124 б.
- 4 Сенин А.С. Либералы у власти. История повторяется? // Кентавр. – 1993. – №2.
- 5 Государственное совещание 12-15 августа 1917 года. Стенограф. Отчет. – М.-Л., 1930. – С. 34
- 6 Общественные организации в политической системе России 1914-1918 гг. – М., – С. 4.
- 7 ҚР ОММ. 14-к., 3-т., 2-іс, 21-п.
- 8 Махаева А.Ш. Қазақ комитеттері: құрылуы мен қызметінің тарихы (наурыз 1917 ж. – маусым 1918 ж.): тар.ғыл.канд. ... афтореф. 1995. –29 б.
- 9 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – Т.1. – 384 б.
- 10 Тынышпаев М. Великие бедствия ... – С. 105.
- 11 ҚР ОММ 9-к., 1-т., 99-іс, 1-п.
- 12 ҚР ОММ. 39-к., 2-т., 243-іс, 46-49-п.
- 13 Абдиров М.Ж. История качества Казахстана. – Алматы, 1994. – С. 132.
- 14 Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). – М., 1921. – С. 62.
- 15 ҚР ОММ. 9-к., 56-іс, 1-п.
- 16 ҚР ОММ. 992-к., 1-т., 3-іс, 3-10, 215-216-п
- 17 ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 90-іс, 51-п.
- 18 ҚР ОММ. 9-к., 1-т., 86-іс, 26-п.
- 19 ҚР ОММ. 22-іс, 67-70-п.

References

- 1 Shokai M. Turkistannyn kyly tagdyry / kurastyrgan B. Sreikbaiuly Koshym-Nogai. – Almaty: Zhalyln, 1992. – 184 b.
- 2 Nurpeisov K. Alash ham Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
- 3 Olkot M. Kazakhtar // Esmagambetov K. Kazakhtar shetel adebietynde. –Almaty, 1994. – 124 b.
- 4 Senin A.S. Liberaly u vlasti. Istoria povtoryatsya? // Kentavr. – 1993. – № 2.
- 5 Gosudarstvennoe sovechanie 12-15 avgusta 1917 goda. Stenograf. Otchet. – M.-L., 1930. – s. 34
- 6 Obchestvennye organizacii v politicheskoi sisteme Rossii 1914-1918 gg. –M., – С. 4.
- 7 KR OMM. 14-k., 3-t., 2-is, 21-p.
- 8 Mahaeva A. Sh. Kazakh komitetteri: kuryly men kyzmety tarihy (nauriz 1917 zh. – mausym 1918 zh.), 29-bet
- 9 Bokeyhanov A. Shygarmalar. – Almaty: Kazakhstan, 1994. – Т.1. – 384 b.
- 10 Tynyshbaev M. Velikie bedstvyia ... – С.105.
- 11 KR OMM 9-k., 1-t., 99-is, 1-p
- 12 KR OMM. 39-k., 2-t., 243-is, 46-49-p.
- 13 Abdiro M.Zh. Istoria kachestva Kazakhstana. – Almaty, 1994. – С. 132.
- 14 Safarov G. Kolonyalnaya revolyucia (opyt Turkestana). – М., 1921. – С. 62.
- 15 KR OMM. 9-k., 56-is, 1-p.
- 16 KR OMM. 992- k., 1-t., 3-is, 3-10, 215-216-p
- 17 KR OMM. 9- k., 1-t., 90-is, 51-p.
- 18 KR OMM. 9- k., 1-t., 86-is, 26-p.
- 19 KR OMM. 22-ic, 67-70-p.

Ахметжанова А.Т.,
Козыбақова Ф.А.

**Деятельность интеллектуалов
в период функционирования
имперской власти в Казахстане
(30-е годы XX века)**

В статье авторы раскрывают деятельность личностей-интеллектуалов, трудившихся в ведущем вузе нашей страны в 30-е годы XX века, чья жизнь и деятельность сыграла заметную роль в становлении высшей школы в Казахстане, специалистов в области образования и науки, знатоков казахского языка и литературы, работавших на благо КазГУ имени С.М. Кирова (КазНУ имени аль-Фараби) и советского государства. Статья написана на основе анализа документов, хранящихся в архивных фондах ЦГА РК, КазНУ имени аль-Фараби и исследований казахстанских ученых. Авторы призывают ученых и педагогов университета бережно относиться к истории развития вуза и деятельности интеллектуалов, подвергшихся репрессии в период функционирования имперской власти в советском Казахстане.

Ключевые слова: интеллектуал, деятельность, образование, наука, архив, репрессии, имперская власть.

Ahmetzhanova A.T.,
Kozybakova F.A.

**Activities of intellectuals during
the functioning of imperial
power in Kazakhstan (The 30s of
XX century)**

In this article, the author reveals the activities of individuals who worked in the leading universities of our country in the 30s of XX century. Intellectuals, whose life and work played a significant role in the development of higher education in Kazakhstan, experts in the field of education and science, the experts of the Kazakh language and literature, who worked for the benefit of the Kazakh State University named after S.M. Kirov (al-Farabi Kazakh National University) and the Soviet state. This article was written based on an analysis of documents stored in archival collections CSA RK, the al-Farabi and research of Kazakhstan scientists. The author calls for scientists and university teachers take care of the history of the university and the activities of intellectuals who have been repressed during the imperial power in Soviet Kazakhstan.

Key words: intellectual, activity, education, science, archive, repressions, imperial power.

Ахметжанова А.Т.,
Козыбақова Ф.А.

**Қазақстанда империялық
билік тұсындағы
интеллектуалдардың қызметі
(XX ғасырдың 30-шы жж.)**

Мақалада авторлар XX ғасырдың 30-шы жж. біздің мемлекетіміздегі жетекші жоғары оқу орнында еңбек еткен тұлғалардың қызметін қарастырады. Кеңестік мемлекетке және С.М. Киров атындағы КазГУ-дың (аль-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың) игілігі үшін еңбек еткен қазақ тілі мен әдебиет білгірлерінің, Қазақстандағы жоғары мектептің қалыптасуы мен дамуындағы білім, ғылым саласындағы интеллектуалдардың қызметі баяндалады.

Мақала ҚР КРОМА мен әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мұрағаттарында сақталған құжаттар және қазақстандық ғалымдардың зерттеулері негізінде жазылды. Авторлар университеттің педагогтары мен ғалымдарын, жоғары оқу орнының даму тарихына және кеңестік Қазақстанда империялық билік кезінде репрессияға ұшыраған интеллектуалдардың қызметіне ерекше көңіл бөлуге шақырады.

Түйін сөздер: интеллектуал, қызмет, білім, ғылым, мұрағат, репрессия, империялық билік.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ
В ПЕРИОД ФУНКЦИО-
НИРОВАНИЯ
ИМПЕРСКОЙ ВЛАСТИ
В КАЗАХСТАНЕ
(30-е годы XX века)**

В настоящее время казахстанцы реализуют перспективные задачи, определенные Стратегией «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства». Значительными из них являются «сохранение культуры, традиции и самобытности народов», поднятие «роли национальной интеллигенции в духовном развитии нашего общества»..., а также продолжение работы по «формированию исторического сознания нации» [1, с. 59]. Широкий интерес в мире вызывают интеллектуалы, чья деятельность является фундаментальной. Исследуются их жизнь, богатое наследие, роль в культурном развитии своего народа и вклад в сокровищницу мировой цивилизации. Такие личности были, есть и будут во всех государствах. Многие из них своими идеями, сильным духом, патриотическими чувствами раздражают имперскую власть.

В первой половине XX века передовые члены казахского общества были подвергнуты репрессии как со стороны российской, так и советской империй. Среди них есть ученые и педагоги КазНУ имени аль-Фараби. Трудовая деятельность некоторых из них начиналась в начале XX века в имперской России и трагически закончилась во время существования государства диктатуры пролетариата. В советской стране искали и находили «виновных», «вредителей», «подрывных антисоветских элементов», «участников подпольных организаций» и «буржуазных националистов». Определить, сколько «врагов народа» было найдено в нашем вузе, сложно. Ранее мы писали об этом. Но точно можно сказать, что это были интеллектуалы, имевшие разный статус в вузе, начиная с первых руководителей до рядовых членов коллектива. К примеру, один из организаторов высшей школы в Казахстане Баймен Алманов (1896-1943) трудился директором (ректором) КазПИ с 1931 по 1934 годы (ныне Казахского национального педагогического университета имени Абая) и по совместительству директором (ректором) КазГУ (ныне Казахского национального университета имени аль-Фараби) с 1 по 18 января 1934 года. Деятельность его в нашем университете подтверждается архивными документами: имеются приказы, подписанные Байменом Алмановым с 1 по 18 января 1934 года. Это: Приказы по учебной и административно-хозяйственной работе КазПИ и КазГУ, о совместительстве директо-

ра; об оплате заместителя директора по учебной части Д.В. Кузнецова; о приеме на работу первых преподавателей и сотрудников; о назначении комиссии по подготовке строительства и выбора места стройки; об испытаниях, поступающих в КазГУ; о зачислении с 15 января 1934 года лиц в число студентов КазГУ [2]. И только после окончания подготовительных работ по открытию университета, 19 января 1934 года директором (ректором) Казахского государственного университета был назначен Ф.Т. Оликов. О Баймене Алманове можно найти небольшой материал в книгах «Казахская национальная энциклопедия», «Тауқымет пен тағзым», «Алаш ақиықтары: мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар», а также в статье «Алғашқы ректор кім болған?» Жетпіс Галдыбаева, опубликованной в журнале «Қазақ тарихы» в 2004 году. Баймен Алманов был арестован в 1938 году. Умер в лагере в 1943 году. Реабилитирован в 1955 году. В 50-ые годы XX века гонениям подвергся ректор КазГУ имени С.М. Кирова Толеген Тажибаев.

Не одобрила имперская власть и деятельность Телжана Шонанулы (1894-1938) – активного деятеля алашского движения, крупного специалиста по казахскому языку и литературе. В университете трудился с 1934 года, о чем свидетельствуют архивные документы. О нем, впервые после реабилитации, писал историк Абу Сактаганович Такенов. Благодаря ему был издан его труд «Жер тағдыры – ел тағдыры» и раскрыты мало известные страницы его работы в вузе. Автобиографические данные Т.Ш. Шонанулы можно найти в книге «Казахи в России», изданной в 2007 году в Москве. Учеными Казахстана исследованы его научная, педагогическая, просветительская деятельности. Изданы его труды. Знаток истории становления и развития родного языка и литературы, трудился не думая о благодарностях, поощрениях и льготах. Свидетельством того, что это была выдающаяся личность, являются написанные им 32 книги и 72 статьи [3]. Телжан Шонанулы был арестован 21 июля 1937 года. По мнению исследователей в обвинительном деле нет доказательств его виновности. Суд длился 15 минут. 23 февраля 1938 года он был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. Приговор приведен в исполнение в тот же день. Реабилитирован Телжан Шонанулы лишь 13 августа 1990 года [3].

Советской власти не понравилось происхождение и личная жизнь Шахзады Шонановой (1903-1938) – супруги Телжана Шонанулы, студента 2 курса биологического факультета КазГУ.

Некоторые сведения о ее жизни и деятельности имеются в деле, заведенном 8 января 1936 года и закрытом 5 сентября 1936 года следственными органами НКВД. В документе имеются: заявление Ш. Шонановой с просьбой принять ее на 1 курс биофака КазГУ; характеристика; выписки из протокола апелляционной комиссии и из приказа по КазГУ о зачислении на 1 курс; зачетная книжка с фотографией; справки о сдаче латинского языка и биологии в Казахском медицинском институте; направления от деканата биофака КазГУ для сдачи экзаменов и зачетов. Шахзада Шонанова – первая женщина-казахка, приговоренная к высшей мере наказания – расстрелу. Ее вина в том, что она являлась женой как сейчас известно, несправедливо осужденного Телжана Шонанулы, и принадлежность ее к одной из «опасных» для советского государства семьи Каратаевых. В списке 399 расстрелянных в феврале – марте 1938 года, приведенном видным ученым-демографом Макашем Татимовым в книге «Қазақ әлемі», есть Телжан и Шахзада Шонановы [4].

Интеллектуала Елдоса Омарова (1892-1937) казахстанцы знают и помнят как видного общественного деятеля, ученого-педагога, члена партии «Алаш», известного еще как «Казахский Ломоносов». Он подвергался репрессии в 1930-1933 годах (был выслан в Архангельскую область). С 1934 года трудился в КазГУ в должности доцента кафедры языков. О нем и его деятельности имеются архивные документы в фонде КазГУ за 1934-1937 годы, а также материалы в «Хрестоматии по новейшей истории Казахстана», в многотомном издании «Алаш қозғалысы» (в документах, касающихся работы партии «Алаш») и трудах ученых, посвященных лидерам алашского движения. Елдос Омаров трудился на кафедре языков вместе с Телжаном Шонанулы. После того, как был арестован Т. Шонанулы, он имел неосторожность высказать свое мнение по этому поводу в студенческой аудитории. 13 октября 1937 года было проведено заседание кафедры языков, заведовал которой директор (ректор) КазГУ Ф.Т. Оликов. В Протоколе заседания кафедры отмечено, что слушали «заявление студента 2 курса биофака о недопустимой защите врага народа Шонанова, преподавателем Омаровым» [5]. Были выслушаны мнения членов кафедры, декана биофака, зав. кафедрой. Коллектив решил, что «Омаров пытался убеждать студентов в том, что бывший преподаватель – разоблаченный враг народа Шонанов ни в чем не повинен, что он Омаров сомне-

вается в предъявлении Шонанову обвинения во вредительстве. Заседание кафедры установило, что этим поведением Омаров пропагандировал среди группы студентов недоверие к следственным органам НКВД, открыто защищая разоблаченного контрреволюционера. Такое поведение не может быть совместимо с пребыванием Омарава преподавателем КазГУ» [5]. В тот же день вышел приказ №159 по КазГУ. Он гласил: «Снять с работы КазГУ Омарава с сего же числа, т.е. 13.Х.с.г., как открытого защитника контрреволюционера Шонанова» [5]. Приказ подписан директором (ректором) КазГУ Ф.Т. Оликовым. На наш взгляд, Елдос Омаров – личность, жизнь и деятельность которого требуют тщательных и добросовестных научных изысканий.

Деятельность Павла Мищенко (1869-1938) – кандидата естественных наук, профессора, первого декана биологического факультета, заведующего кафедрой ботаники КазГУ, трудившегося со дня его основания – 15 января 1934 года [6], также вызвало сомнение властей. Имеются данные за 1936 год. Например, 7 марта указанного года Павел Иванович Мищенко выступал на заседании дирекции Казгосуниверситета «Об итогах работы за I семестр» в качестве декана биологического факультета. К сожалению, текста его речи нет. 19 ноября 1936 года на совместном совещании дирекции КазГУ с деканами факультетов, заведующими кафедрами и треугольниками групп было заслушано 7 вопросов. Профессор П.И. Мищенко выступил в прениях. Было принято постановление: «Деканам внести в дирекцию конкретные предложения по нормальному обеспечению работы II семестра» [8].

Приказом по КазГУ имени С.М. Кирова от 22 сентября 1936 года руководство определило должности профессорско-преподавательского состава, их педнагрузки и заработную плату. П.И. Мищенко был зачислен «штатным профессором ботаники и заведующим кафедрой ботаники с годовой педагогической нагрузкой в количестве лекционных занятий 258 часов, консультаций и экзаменов – 123 часа, с оплатой за заведывание кафедрой ботаники 150 рублей и педагогической нагрузки из расчета оплаты часа профессора, плюс 377 рублей персональной надбавки» [9].

Имеются данные о заведующих кафедрами КазГУ, датированные 5 декабря 1936 года, где приводятся сведения о 14 руководителях. Шестой по списку Павел Иванович Мищенко – «1869 года рождения, русский, окончил Дерп-

тский университет, профессор, кандидат наук, общий стаж работы – 30 лет, в КазГУ работает с 15.01.1934 года, специалист по морфологии и систематике растений, беспартийный, проживает по адресу: Лагерная, 44» [6]. В информации о профессорско-преподавательском составе Казахского государственного университета по специальностям на 10 мая 1937 года, в числе 9 преподавателей ботаники имеется фамилия П.И. Мищенко [6]. В приказе №12 от 25 января 1937 года по Казахскому государственному университету имени С.М. Кирова отмечено: «За долголетнюю успешную работу профессору Мищенко – выношу благодарность» [10]. Документ подписан директором (ректором) университета Ф.Т. Оликовым. Далее, в информации об обсуждении состава совета КазГУ за 5 июня 1937 года сказано о введении профессора П.И. Мищенко в высшие органы управления университета. 15 декабря 1937 года на заседании дирекции КазГУ обсуждался вопрос «О штатах окладной системы». П.И. Мищенко было поручено составление штатов по трем кафедрам биофака: «Систематика и морфология низших растений», «Систематика и морфология высших растений», «Геоботаника» [11].

Уже 22 декабря 1937 года последовал приказ ректора (№204), который гласил: «Профессора Мищенко Павла Ивановича освободить от работы в КазГУ с 19 декабря 1937 года за невыход на работу» [11]. Почему уважаемый и известный ученому миру профессор не явился в университет? Об этом свидетельствуют документальные материалы. П.И. Мищенко «в 1932 году был арестован в г. Краснодаре органами ОГПУ и выслан в Казахстан на 5 лет. 19 декабря 1937 года арестован УГБ НКВД КССР. Постановлением тройки УНКВД по Алма-Атинской области от 31 декабря 1937 года осужден на 10 лет в ИТЛ как участник контрреволюционной фашистской организации» [12].

В очерке «Летопись Казахского национального университета имени аль-Фараби. 1934–1960. Т.1.», посвященном 70-летию вуза, о нем даются очень краткие сведения. Указано, что Мищенко П.И. родился в 1869 году в с. Сеньковка Полтавской губернии Переясловского уезда. «Окончил физико-математический факультет Юрьевского Императорского университета (1902 г.). После окончания учебы остался ассистентом Ботанического сада Юрьевского университета, но в 1905 г. был уволен за участие в забастовке и подписание письма, составленного К.А. Тимирязевым, протестующим против репрессий, при-

меняемых царским правительством к студентам. В 1908 г. защитил диссертацию... Преподавал и занимался научной деятельностью в ряде вузов России (1915-1931 г.г.), был главным ботаником, директором Тифлиского ботанического сада (1914-1918 г.г.), ученым-специалистом НИИ мясного скотоводства, г. Алма-Ата (1931-1934 г.г.). В Казахском государственном университете им. С.М. Кирова работал профессором, заведующим кафедрой ботаники (1934 г.), деканом биологического факультета (1934 г., 1937 г.)» [13]. Далее указываются его научные интересы, но не труды.

Более подробно о нем написано в «жизнеописании» самого П.И. Мищенко, датированном 5 октября 1937 года. Так, он родился 18 ноября 1869 года в семье сельского священника в селе Сельковка. В «Летописи...» указано «Сеньковка». Окончил народную школу (начальное образование), затем – семинарию в Полтаве (среднее) в 1892 году и до поступления в 1897 году в Юрьевский университет на физико-математический факультет работал народным учителем в селении Вышенке Черниговской губернии. В 1901 году окончил его, «а в 1902 году получил от Совета университета ученую степень кандидата естественных наук. В 1908 году сдал магистерский экзамен и защитил диссертацию «Про вениа легенди», после чего Советом университета был избран приват-доцентом ботаники. В звании профессора утвержден в 1916 году Министерством народного просвещения, а в 1924 году Государственным Ученым Советом при Главпрофобр и Наркомпрос» [12]. В течение 10 лет работал ассистентом, затем приват-доцентом ботаники Юрьевского университета. «Вел практические занятия по систематике растений, читал курс ботанической географии и публичные лекции «О субтропических культурах в пределах России», написал ряд работ по флоре Крыма и Кавказа» [12]. Трудился в Академии наук с 1910 по 1912 годы. Был избран членом ученого бюро по прикладной ботанике Комитета Министерства земледелия, написал ряд работ по этой специальности и около 100 критических статей по ботанике. Занимался переводами и редактированием трудов из иностранной литературы.

В годы первой мировой войны занимал должность главного ботаника Тифлиского Ботанического сада. «В 1917 году был назначен директором этого сада, в этом же году был избран профессором ботаники Тифлиского Политехнического института. За этот период написал работу о видах спаржи Крыма и Кавказа, издал иллюстрированный

путеводитель по саду, основал и редактировал журнал «Записки научно-прикладных отделов Тифлиского Ботанического сада, организовал кафедру ботаники в Политехническом институте» [12]. В 1919 году в Тифлисе были введены германские войска, и он вынужден был переехать в Краснодар. Начал трудиться в Политехническом институте в должности профессора ботаники. «В 1930 году был арестован органами ППУ по обвинению о принадлежности к трудовой крестьянской партии и выслан в Алма-Ату...» [12]. За время работы в Краснодаре от руководства гос.учреждений различного уровня получил благодарности за активную научную и общественную деятельность.

«По прибытии в Алма-Ату назначен старшим научным сотрудником Казахского научно-исследовательского института животноводства, а затем по совместительству и ученым специалистом научно-исследовательского института агропочвоведения и удобрений. За этот период написал две работы по срокам сенокоса и одну по силосам» [12], в соавторстве. За плодотворную работу получил премию в виде месячной заработной платы и благодарности за 1932-1933 годы. В 1934 году был назначен штатным профессором Казахского государственного университета, а затем и деканом биологического факультета. В КазГУ Павел Иванович Мищенко занимался научной, педагогической и организационной деятельностью. В частности, преподавал ботанику, биологию, трудился деканом биологического факультета, организовал кафедру ботаники. Был женат. Имел троих детей. Сын работал «профессором Химико-технологического института в Ленинграде, одна из дочерей трудилась в медицинской, другая – в библиотечной сфере. Вся семья Павла Ивановича занималась важной и остро необходимой деятельностью. С 1921 по 1930 год Павел Иванович «состоял в союзе Рабпрос», в последующие годы – «член Союза высшей школы и научных учреждений» [12].

Известный ученый и педагог трудился во многих научных учреждениях и высших учебных заведениях России и Казахстана. Показал блестящие научные достижения в области естественных наук, прекрасные педагогические и организаторские способности. Но советская власть безжалостно искала и «находила врагов народа» среди всех слоев населения и многих из них подвергала репрессии без суда и следствия. И это было страшно.... 1937-1938 годы «ознаменовались подлинной вакханалией кровавых

расправ, которые сопровождалась повсеместным доносительством и наушничеством. Страна превратилась в арену всяческих разоблачений и шельмований, объектом которых мог стать любой человек. Чекистские же органы достигли «апогея» в фабрикациях дел о «контрреволюционных преступлениях», «национал-фашизме», «шпионаже в пользу Японии» [14].

Установлено, что Павел Иванович «умер 2 мая 1938 года от крупозного воспаления легких находясь в заключении в тюрьме №1 НКВД КССР. Определением №22/0394-Н Судебной Коллегии по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР от 17 ноября 1956 года постановление бывшей тройки УНКВД по Алма-Атинской области от 31 декабря 1937 года в отношении Мищенко П.И. отменено и дело производством прекращено за недоказанностью состава преступления» [12].

Так, советская тоталитарная система, предъявив П.И. Мищенко страшное, абсурдное обвинение в контрреволюционной фашистской деятельности, лишила жизни замечательного ученого, педагога и наставника. Павлу Ивановичу шел 69 год, хотя, как он писал, «состояние моего здоровья уже неблестяще, однако я работаю с должной энергией и пока есть силы считаю целесообразным для себя, педагогическую работу» [12]. И на этой ниве он мог бы подготовить интересных и полезных государству деятелей науки и образования.

В числе интеллектуалов, деятельность которых принесла бы огромную пользу в дальнейшем развитии университета и советского государства, был и первый кандидат физико-математических наук – казах, доцент Ибадулла Акбергенов. О нем очень мало сведений. Небольшой материал можно найти в ЦГА РК (фонд КазНУ), в книге «Казахи в России»: Биографический сборник в 2-х томах. – Москва, 2007, т. 1, в «Летописи КазНУ». – Алматы, 2004, т.1, в энциклопедии «Казахстан. Национальная энциклопедия». – Алматы, 2004, т.1, «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия». – Алматы, 1998, 1 том, «70 лет Казахскому национальному университету имени аль-Фараби. Механика-математический факультет». – Алматы, 2004 и в интернет-ресурсах: <http://www.kazpravda.kz/print/1096499751>.

Так, анализируя имеющиеся данные о жизни и деятельности выдающегося ученого Казахстана, мы можем выявить в них как сходства, так и различия. Все указанные источники указывают на одну дату рождения: 1907 год. Также о том, что родился в Сузакском районе Южно-Ка-

захстанской области. Сомнения нет в том, что он окончил физико-математический факультет Среднеазиатского государственного университета в 1931 году. Далее идут противоречивые сведения. В одной книге [16] он «поступил в аспирантуру Среднеазиатского государственного университета» в 1932 году, «которую окончил в 1935 г. успешной защитой диссертации в Ленинграде». В другой работе [17] – в 1934 году «поступил в аспирантуру Ленинградского государственного университета. В 1936 под руководством академика Л.В. Канторовича защитил кандидатскую диссертацию по теме «Способы решения интегральных уравнений». Далее указывается, что И. Акбергенов работал доцентом, заведующим кафедрой математического анализа Казахского государственного университета. В «Летописи КазНУ имени аль-Фараби» показано, что «В июне 1936 года по распоряжению КазНаркомпроса И.А. Акбергенов был направлен на работу в Казахский государственный университет, где заведовал кафедрой математики (1936-1938)» [16]. В «Национальной энциклопедии» отмечено: «В 1936 – заведующий кафедрой математического анализа в КазГУ. Основной научный труд «О приближенном решении интегрального уравнения Фредгольма второго рода и определении его собственных значений»» [18]. Более уточненные данные об ученом можно найти в сборнике, посвященном 70-летию КазНУ имени аль-Фараби. В книге указано: «Первым специалистом по физико-математическому профилю, с которым был заключен трудовой договор, оказался доцент Ибадулла Акбергенович Акбергенов, прибывший в КазГУ в июне 1936 года из САГУ по просьбе Наркома просвещения КазАССР. Он был зачислен штатным доцентом по кафедре математики. Коллектив факультета, имеющий специалистов по физике и теоретической механике с учеными степенями и званиями, пополнился математиком с ученой степенью» [19]. Далее даются краткие сведения о его педагогической, научной и организационной деятельности.

Архивные документы подтверждают вышеприведенные данные об ученом. В них записано: И. Акбергенов по специальности – математик, кандидат наук, доцент. Работал в КазГУ «с 1 августа 1936 года, имея стаж научной работы 6 лет, общий педагогический – 7» [19]. К слову, всего в 1936-1937 учебном году в университете было по 7 преподавателей-математиков, химиков, зоологов, по 8 – физиков и языковедов, 9 – ботаников, 6 – обществоведов, 3 – специалистов по военно-

му делу и спорту. О том, что Ибадулла Акбергенов являлся «штатным доцентом математики, с годовой нагрузкой 386 часов лекции и 170 часов на консультацию и экзамены, с оплатой педнагрузки, согласно договора» [20], подтверждается приказом по КазГУ имени С.М. Кирова от 22 сентября 1936 года. Также в архиве есть сведения о том, что он был назначен «заведующим кафедрой математики КазГУ с оплатой 150 рублей в месяц...» [21]. Ибадулла Акбергенов также был членом Совета КазГУ, имел благодарности. В числе десяти преподавателей университета, которые «В день XIX-летия Великой Октябрьской революции за хорошие производственные показатели» были отмечены ректором 5 ноября 1936 года был и «доцент Акбергенов» [22].

Известно, что 20 октября 1936 года в университете произошел пожар. 19 ноября этого же года было проведено расширенное заседание дирекции университета. Обсуждались 7 вопросов. Ибадулла Акбергенов выступил в прениях и настаивал на необходимости «получить разрешение на право пользования студентами читальных залов в других вузах. Консультации, как правило, проводить в учебном корпусе». Из вопросов, поднятых ученым, особых решений не было принято, только по вопросам консультации: «если удобно студентам и преподавателям, то разрешить проводить в общежитии» [24]. 26 января 1937 года «За хорошие производственные показатели в выполнении учебных планов, а также за обеспечение вакантных курсов – взятием на себя повышенной нагрузки – доцентам: Молюкову и Акбергенову» была внесена «благодарность» [25]. В этот же день, месяц и год вышел приказ ректора Оликова Ф.Т. о командировке заведующего кафедрой математики, доцента Акбергенова И.А. «в г. Ташкент с 26 января по 7 февраля 1937 года для приглашения специалистов по математике для КазГУ и для установления постоянной связи с САГУ, в целях руководства ассистентами и дипломниками-студентами» [26]. В «Летописи КазНУ имени аль-Фараби», т. 1, также отмечается, что И. Акбергенов «командировался в Москву, Ленинград, Ташкент для привлечения ППС на работу в КазГУ» [16].

В протоколе №2 заседания дирекции Казгоуниверситета от 7 марта 1937 года указывается, что присутствовали профессора: Литвинов, Бартнев, Мищенко, Башинский, доценты: Акбергенов, Стаценко, Бектуров, Григоренко, заместитель директора Кузнецов, помощник директора Винченко. Рассматривался вопрос об итогах работы за I семестр. С информацией выступали де-

каны факультетов и среди них, доцент Ибадулла Акбергенов. К сожалению, текстов сообщений нет. В архиве имеется также еще один документ о его деятельности: «Заведующего кафедрой математики тов. Акбергенова считать вернувшимся из командировки и приступившим к своим обязанностям с 1 июля с.г. Основание: Рапорт т. Акбергенова. Приказ подписан ректором университета 2 июля 1937 года» [27]. При обсуждении итогов 1936-1937 учебного года Ибадулла Акбергенов присутствовал на заседании дирекции университета от 4-5 июля 1937 года как член Совета КазГУ. Проблемы, поднятые им в начале учебного года, получили свое продолжение: «большинство преподавателей было перегружено, что не давало возможности в достаточной мере повысить качество преподавания», «в связи с пожаром, часто менялось расписание», «консультации планировались плохо», поэтому «они не давали должного эффекта» [28]. Также произошел «отсев студентов». За учебный год 81 человек. Всего обучающихся было 365. Из них на физико-математическом факультете – 112, биологическом – 127, химическом – 126 студентов. Члены Совета КазГУ приняли решение о необходимости «коренным образом улучшить всю организацию учебного процесса» [28]. В частности, указывалось, что учебные планы и расписание занятий должны составляться до начала учебного года, все кафедры и деканаты обязаны рассмотреть вопросы организации помощи студентам, включить в свои планы работы формы систематического контроля за их деятельностью.

20 августа 1937 года было проведено заседание дирекции университета. В списке присутствовавших фамилия Акбергенова имеется. Также он был на совещании 15 декабря 1937 года, что подтверждается протоколом. Других документов об Ибадулле Акбергенове мы не нашли.

Имперская власть не смогла по достоинству оценить деятельность особенного интеллектуала, как Ибадулла Акбергенов. Ученый «стал жертвой политических репрессий 30-х годов» [17]. «Перспективный молодой математик, доцент И.А. Акбергенов, вложивший много труда в организацию работы кафедры, был арестован в марте 1938 года» [18]. Ему было предъявлено обвинение по статье 58-2, 58-8 и 58-11 УК РСФСР. 11 ноября 1938 года осужден, приговорен к высшей мере наказания. Реабилитирован 29 августа 1957 года за отсутствием состава преступления» [16].

Ибадулле Акбергеновичу Акбергенову было всего 31 год. Блестящее образование, успешная

защита кандидатской диссертации в Ленинграде – центре науки, образования и культуры советского государства. Научным руководителем был профессор Л.В. Канторович, ставший впоследствии академиком АН СССР, лауреатом Нобелевской премии. Затем плодотворная научная и педагогическая работа в Среднеазиатском Государственном университете. После – в Казахском государственном университете имени С.М. Кирова: доцент, заведующий кафедрой математики на физико-математическом факультете. «Перегруженность педагогическими и организационными работами, а также кратковременность пребывания на кафедре не позволили И. Акбергенову проявить себя на научном поприще, использовать свои творческие возможности, о наличии которых свидетельствуют его успехи в годы пребывания в аспирантуре и публикация им трех работ в 1934, 1935 и 1937 годах. Особенно большое впечатление производит его работа «О приближенном решении интегрального уравнения Фредгольма второго рода и определении его собственных значений» [18]. Далее ученые данного факультета выражают уверенность в том, что Ибадулла Акбергенович продолжал бы научную деятельность, «в связи с предстоящим приездом профессора И.П. Натансона и тем самым освобождением от повседневных кафедральных забот» [18].

О его значимых трех публикациях научных статей в «Математическом сборнике», который

выпускался с 1866 года и где выходили «статьи корифеев мирового уровня, указывается в интернет-ресурсах. Здесь же даются очень интересные сведения о первом казахе ученом-математике: «Мало кто из казахстанцев знает, что основой научных исследований ученых-математиков, лауреатов Нобелевской премии Л.В. Канторовича из России и В.И. Крылова из Беларуси является кандидатская диссертация Ибадуллы Акбергенова, уроженца шымкентского Созака». Указывается, что работал в университете, «затем гениальный математик бесследно исчез. Очевидцы рассказывают, что 20 октября 1936 года в анатомичке университета случился пожар. Власти обвинили в этом сотрудников, в числе которых был и И. Акбергенов. Сейчас никто не вспоминает о талантливом сыне казахского народа, его именем не названа ни одна улица, ни одна школа. Только лауреаты Нобелевской премии запечатали в своих монографиях имя выдающегося математика» [29].

Враждебное отношение имперской власти к инакомыслящим, талантливым и перспективным интеллектуалам вызывает печаль и боль. К сожалению, до сих пор жизнь и деятельность многих безвинно осужденных личностей не исследованы. Мы призываем наших ученых и педагогов бережно относиться к деятельности интеллектуалов, скупрулезно искать и находить документы, рассказывающие об их нелегких судьбах.

Литература

- 1 Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан Лидера Нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 12 декабря 2012 года – Алматы: Изд-во «Лем», 2013. – С. 53-60.
- 2 Приказы по Казахскому государственному университету от 1 по 15 января 1934 года. ЦГА РК, ф.1352, оп.1, д.3, л.1-8.
- 3 Телжан Шонанұлы. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. – С. 214, 215-218.
- 4 Макаш Тәтімов. Қазақ әлемі. – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. – С. 134, 141.
- 5 Хрестоматия по новейшей истории Казахстана (1917-1939 гг.). Т. 1. – Алматы: Санат, 2002. – С. 381, 382, 383.
- 6 Сведения о заведующих кафедрами Казахского государственного университета. 5.12.1936. ЦГА РК, ф. 1352, оп.1, д.146, л.13,14.
- 7 Отдел кадров. Сведения о профессорах и доцентах Казахского государственного университета на 1936 – 1937 учебный год. 20.12.36. – ЦГА РК, ф. 1352, оп.1, д.146, л.13,14,26.
- 8 Годовые семестровые отчеты о работе физмата и другие. 1934 – 1936.- ЦГА РК, ф. 1352, оп.1, д.11, л. 37.
- 9 Протокол совещания дирекции с деканами факультетов и зав. кафедрами под председательством директора Оликова от 22.09.36.-ЦГА РК, ф. 1352, оп.1, д.85, л.17,18,39.
- 10 Приказ по КазГУ им. С.М. Кирова от 22.02.36. – ЦГА РК, ф. 1352, оп.1, д.84, л.16
- 11 Полугодовые отчеты кафедр физмата. 01.01.1936 – 17.06.1937. – ЦГА РК, ф.1352, оп.1, д.133, л.9.
- 12 Приказ № 94 по Казахскому государственному университету от 2 июля 1937 года. – ЦГА РК, ф.1352, оп.1, д.154, л.298.
- 13 Красный террор: Политическая история Казахстана (Сборник документальных материалов политических репрессий 20-50-х годов XX века). – Алматы: ТОО Типография оперативной печати, 2008. – С. 3, 158, 159, 160, 161.

- 14 Летопись Казахского национального университета имени аль-Фараби. 1934-1960. Т.1. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – С. 169-170.
- 15 Баймаханов М.Т. Государственно-правовые проблемы общенационального согласия и реабилитации жертв политических репрессий. – Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – С. 6.
- 16 Летопись Казахского национального университета имени аль-Фараби, 1934-1960. т. 1. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – С. 58.
- 17 Казахи в России: Биографический сборник в 2-х томах. – Т.1. – М.: «Издательство ВеГа», 2007. – С. 136.
- 18 Казахстан. Национальная энциклопедия. 1 том. А-В. Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы». – Алматы, 2004. – С. 135.
- 19 70 лет Казахскому национальному университету имени аль-Фараби. Механико-математический факультет. – Алматы, 2004. – С.13, 15, 34, 145.
- 20 Отдел кадров. Сведения о профессорах и доцентах Казахского государственного университета на 1936-1937 учебный год. 20.12.36. –ЦГА РК, ф.1352, оп.1, д.146, л.26.
- 21 Приказ №3 по Казахскому государственному университету от 7 января 1937 года. – ЦГА РК, ф.1352, оп.1, д.1154, л.4.
- 22 Приказ №168 по КазГУ от 05.11.36. – ЦГА РК ф.1352, оп.1, д.83, л.89.
- 23 Протокол совещания дирекции с деканами факультетов и зав. кафедрами под председательством директора Оликова от 22.09.36. – ЦГА ф.1352, оп.1, д.85, л.18.
- 24 Приказ №12 по Казахскому государственному университету имени С.М.Кирова от 26 января 1937 года. – ЦГА РК, ф.1352, оп.1, д.54, л.17.
- 25 Приказ №11 по Казахскому государственному университету от 26 января 1937 года. – ЦГА РК, ф.1352, оп.1, д.154, л.12.
- 26 Выписка из приказа №86 по Казахскому государственному университету от 23 июня 1937 года. – ЦГА РК ф.1352, оп.1, д.3, л.4.
- 27 Приказ №94 по Казахскому государственному университету от 2 июля 1937 года. – ЦГА РК ф.1352, оп.1, д.54, л.147.
- 28 Протокол заседания дирекции КазГУ от 4-5 июля 1937 года. – ЦГА РК ф.1352, оп.1, д.85, л.29.
- 29 <http://www.kazpravda.kz/print/1096499751>.

References

- 1 Strategija «Kazahstan-2050»: Novyj politicheskij kurs sostojavshegosja gosudarstva. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan Lidera Nacii Nursultana Nazarbaeva narodu Kazahstana ot 12 dekabrya 2012 goda – Алматы: Izd-vo «Lem», 2013. – S. 53-60.
- 2 Prikazy po Kazahskomu gosudarstvennomu universitetu ot 1 po 15 janvarja 1934 goda. CGA RK, f.1352, op.1, d.3, l.1-8.
- 3 Telzhan Shonanyly. Zher tarǵyry – el tarǵyry. – Алматы: Sanat, 1995. – S. 214, 215-218.
- 4 Makash Tətimov. Қазақ әлемі. – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993. – S. 134, 141.
- 5 Hrestomatija po novejshej istorii Kazahstana (1917-1939 gg.). T. 1. – Алматы: Sanat, 2002. – S. 381, 382, 383.
- 6 Svedenija o zavedujushhiih kafedrami Kazahskogo gosudarstvennogo universiteta. 5.12.1936. CGA RK, f. 1352, op.1,d.146, l.13,14.
- 7 Otdel kadrov. Svedenija o professorah i docentah Kazahskogo gosudarstvennogo universiteta na 1936 – 1937 uchebnyj god. 20.12.36. – CGA RK, f. 1352, op.1,d.146, l.13,14,26.
- 8 Godovye semestrovye otchety o rabote fizmata i drugie.1934 – 1936.- CGA RK, f. 1352, op.1,d.11, l. 37.
- 9 Protokol soveshhanija direkcii s dekanami fakul'tetov i zav. kafedrami pod predsedatel'stvom direktora Olikova ot 22.09.36.- CGA RK, f. 1352, op.1,d.85, l.17,18,39.
- 10 Prikaz po KazGU im. S.M. Kirova ot 22.02.36. – CGA RK, f. 1352, op.1,d.84, l.16
- 11 Polugodovye otchety kafedr fizmata. 01.01.1936 – 17.06.1937. – CGA RK, f.1352, op.1,d.133, l.9.
- 12 Prikaz № 94 po Kazahskomu gosudarstvennomu universitetu ot 2 ijulja 1937 goda. – CGA RK, f.1352, op.1,d.154, l.298.
- 13 Krasnyj terror: Politicheskaja istorija Kazahstana (Sbornik dokumental'nyh materialov politicheskikh repressij 20-50-h godov NN veka). – Алматы: TOO Tipografija operativnoj pečati, 2008. – S. 3, 158, 159, 160, 161.
- 14 Letopis' Kazahskogo nacional'nogo universiteta imeni al'-Farabi. 1934-1960. T.1. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – S. 169-170.
- 15 Bajmahanov M.T. Gosudarstvenno-pravovye problemy obshhe- nacional'nogo soglasija i rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij. – Алматы: Fond «XXI vek», 1998. – S. 6.
- 16 Letopis' Kazahskogo nacional'nogo universiteta imeni al'-Farabi, 1934-1960. t. 1. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – S. 58.
- 17 Kazahi v Rossii: Biograficheskij sbornik v 2-h tomah. – Т.1. – М.: «Izdatel'stvo VeGa», 2007. – S. 136.
- 18 Kazakhstan. Nacional'naja jenciklopedija. 1 tom. А-В. Glavnaja redakcija «Қазақ jenciklopedijasy». – Алматы, 2004. – S. 135.
- 19 70 let Kazahskomu nacional'nomu universitetu imeni al'-Farabi. Mehanika-matematicheskij fakul'tet. – Алматы, 2004. – S.13, 15, 34, 145.
- 20 Otdel kadrov. Svedenija o professorah i docentah Kazahskogo gosudarstvennogo universiteta na 1936-1937 uchebnyj god. 20.12.36. –CGA RK, f.1352, op.1, d.146, l.26.

- 21 Prikaz №3 po Kazahskomu gosudarstvennomu universitetu ot 7 janvarja 1937 goda. – CGA RK, f.1352, op.1, d.1154, l.4.
- 22 Prikaz №168 po KazGU ot 05.11.36. – CGA RK f.1352, op.1, d.83, l.89.
- 23 Protokol soveshhanija direkcii s dekanami fakul'tetov i zav. kafedrami pod predsedatel'stvom direktora Olikova ot 22.09.36. – CGA f.1352, op.1, d.85, l.18.
- 24 Prikaz №12 po Kazahskomu gosudarstvennomu universitetu imeni S.M.Kirova ot 26 janvarja 1937 goda. – CGA RK, f.1352, op.1, d.54, l.17.
- 25 Prikaz №11 po Kazahskomu gosudarstvennomu universitetu ot 26 janvarja 1937 goda. – CGA RK, f.1352, op.1, d.154, l.12.
- 26 Vypiska iz prikaza №86 po Kazahskomu gosudarstvennomu universitetu ot 23 ijunja 1937 goda. – CGA RK f.1352, op.1, d.3, l.4.
- 27 Prikaz №94 po Kazahskomu gosudarstvennomu universitetu ot 2 ijulja 1937 goda. – CGA RK f.1352, op.1, d.54, l.147.
- 28 Protokol zasedanija direkcii KazGU ot 4-5 ijulja 1937 goda. – CGA RK f.1352, op.1, d.85, l.29.
- 29 <http://www.kazpravda.kz/print/1096499751>.

Bekbayeva T.A.
**How Kazakhstan citizens asked
G.V. Kolbin?...**

The peaceful petition called «Zheltoksan event», that was organized in 1986, on 17th of December in the capital of Republic of Kazakhstan, in Almaty made took alarm the Soviet Union. It was because of firing D.A.Konayev from the promotion of the first Secretary of Kazakhs CSP, and appointing G.V.Kolbin to that promotion. Organizing of «Zheltoksan» was not explained to the citizens by neither telecasting nor broadcasting. With an order, that had come from Moskow, to punish all the youth who took part in petition were cruelly punished . In all fifteen Union Republics of Soviet Union that event was explained as the disorder that was organized by robbers and drunkard. There were not any information in Russian literature about the event in 1986, on 17-18th of December. Even after declaring its Independence In Kazakhstan the were written to many literatures in Kazakh languages, nowadays it is problem to read foreigners about that. Soviet Government , that was famous for its being the great State, the Russian country had domination power. This event became the proof of Kazakh Nation being colonized by Russian Kingdom later followed by Soviet Union.

Key words: Soviet Union, the situation Zheltoksan, Kazakhification, CC of CPSU, International.

Бекбаева Т.А.
**«Қазақстандықтар Колбинды
қалай сұрап алған?..»**

Мақалада Қазақстанда 1986 жылы билік басына Г.В. Колбинның келуі туралы мәселелер қарастырылған. Оның себептерін түсіндіруде мұрағат құжаттары негізінде қазақ емес Қазақстан азаматтарының М.С. Горбачевтан Қазақстандағы билікті ауыстыру туралы жазған өтініш хаттарынан үзінділер берілген. Ондағы мақсат 1986 жылы орын алған «Желтоқсан оқиғасының» негізгі себебі қазақ халқы тарапынан ұлтшылдық еместігін дұрыс дәйектеу еді. Онда керісінше, Қазақстанда тұрған, көп жылдар еңбек еткен қазақ емес өзге ұлттардың қазақ халқының өзін-өзі басқаруға дайын екендігін мойындағысы келмегендігі сипатталып, оны қазіргі көзқарас тұрғысынан тұжырымдауға ұмтылыс жасалды. Мақалада мұрағат құжаттарындағы мәліметтерге сүйене отырып, Г.В. Колбинның билік басына келуі, қазақ қоғамында орын алған ұлтаралық түсінбеушіліктерді жою жолында қабылдаған шешімдерінің Орталық Комитеттің арнайы жоспары негізінде іске асырылғандығы қарастырылған.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі, Желтоқсан оқиғасы, қазахификациялану, КОКП ОК, әртүрлі ұлттар.

Бекбаева Т.А.
**Как казахстанцы выпросили
Г.В. Колбина?...**

В данной статье рассматриваются перекосы в сознании и поведении шовинистически настроенных людей, которые не хотели мириться с ростом национального самосознания казахского народа в условиях политики «перестройки». Эти заинтересованные группы хотели дальше проводить идеологию интернационализма, направленную на подавление народной духовности. Рассуждая с этой точки зрения, мы создаем неправильный политический портрет Г.В. Колбина. В статье всесторонне рассмотрены годы правления Г.В. Колбина в Казахстане, какие он принимал и решал нужные проблемы в области межнациональных непониманий в казахстанском обществе.

Ключевые слова: Советский Союз, Декабрьские события, қазахификация, СССР ЦК, интернационал.

**HOW KAZAKHSTAN
CITIZENS ASKED
G.V. KOLBIN?...**

Even though the system which was held by Soviet Union, international communications system was like the relationship, the meanings of words like ethnic or nationals which consist of one nation in Soviet periods, the Government limited with following bilateral policy. Due to the results of moving nations with the decision of Imperial Government, later held by Soviet Union, now Kazakhstan is the multinational country. So that, Soviet Union did not stand by to the disagreements between nationalities, ethnic- national structure was not solved. Also, Soviet Union, which became multinational union republic, every time gave attention to Russian people. Because of that, in every country Russian people put themselves to the first stage, in every situation Russian people gave their opinions to make the best life. Then it was said the most, that other countries lived in associations with Russian people. That was clearly seen in 1985, in of M.S. Gorbachevs policy like «reconstruction». Public figures who was for Russian chauvinism did not want to admit that Kazakhs views are developing, so thought that it would be better to continue Soviet ideology.

In 1985 M.C. Gorbachev was elected as the Main Secretary of CC of CPSU, and after holding the policy like reconstruction, the ideas of public figures to that were different. In order to give his opinion, on 28 of June in 1985 kazakh writer T.Ahtanov wrote letter to the Main Secretary of CC of CPSU, M.S. Gorbachev. T.Ahtanov was the member of CPSU since 1943, took part in Second World War and was hurt four times, was awarded with four medals, member of Soviet Union writers leadership, writer. In his letter he wrote about strong relationship, representations in the result of D.A. Konaevs managing for a long time it brought to Kazakh country. It was said, if people who are closed to D.A.Konaev made something wrong, he never appeared in court. It was written, «D.A. Konaev is a person who likes boasting. People who praised him, no longer became to the highest position. D.A. Konaev is very powerful. People never were agains to him and did everything he wants». From that, we can see the application to change political public situation. On basis of those letters 1986 G.B.Kolbin was sent by Russia to govern Kazakhstan. Political situations in socialist Republics in Soviet Union, strongly were under observation of Moscow, it means that it was governed by Russia.

Also, Kazakh writer M.Sh.Simashko (was born in Odessa) moved to Kazakhstan in 1960. M.Sh. Simashko is a Kazakhstan writer, he translated a lot of Kazakh works into Russia, including «the Koshpendiler» of I.Yesenberlin. On his letter sent to M.S. Gorbachev on September in 1985, he ordered to call plenum to considerate national policy situation in Central Committee in CPSU. In his letter he wanted to explain by examples international relationship between Kazakhstan and Central Asia, based on calling Kazakh nation to cooperate as reason of immediately help plenum and wanted to predict what can happen in the future. In his letter M.Sh. Simashko wrote: « The Ruling circle in Kazakhstan deals with complicating, at first, by national, than nazizm» /1,13 p./.

He even says, that in Kazakhstan for the promotion of Ruling bodies and higher positions, especially to the promotions that demand ability, it is sprung up to elect and divide in nations. The concept like Kazakhstan and its capital Almaty are different, if today we say that Almaty city effects influences Kazakhstan, it is not in approximate situations. Its many factors, that touch Almaty, complicated situation. It is not, at first the desire and close relationships with Almaty. From the war periods private friendship between L.I.Brezhnev and D.A.Konayev had influenced to the future of Republic, with the words like: « If L.I.Brezhnev elected him to the position of first secretary, we could have got good memories about him». So, he stood on deep arguments of releasing N.S. Hrushev, D.A.Konayev from his position. M.Sh. Simashko said: « It is enough to observe moving Kazakhs to the capital of Kazakhstan, to Almaty. Domination of principles of the nation, that included the minimum part of the nation, that included the minimum part of nationality, said public, on basis of their national differences and unchanging their main views, in society there came a new taking after contents».

Elected to the highest positions, Kazakhs wiped their country and unforgivably robbed, They obeyed to administration of Soviet Government of Russia in Moscow, that observed political, social situations in Kazakhstan, two sided Kazakhs often laughed satirical. It was like relying on goats the cabbage. The capital of Kazakhstan, Almaty was like the incubator of fake Kazakhs, and place, where are grown Nazis. The main mafia of Almaty, placed near the first secretary of Central Committee of Kazakhstan. He couldn't take a measure by himself too. Mafias fought with each other, heated each other, but in critical situation to avoid the danger that could affected to all of them, they gathered. It

was wondering that most of theft millionaires did not release from their positions. Making sure that elected new manager of CPSU, Kolbin was going to charge the people, who came to the Ruling position illegally, started to threat for many years. They had everything on their hand, even secret materials. They were organized by using an experienced youth without any difficulties, and they could (1986, the situation Zheltoksan). In fact, that youth were not guilty, in Kazakh nations customs there were not racializm and nasizm. In my opinion, elites, who works in Ruling organs must catch the organizers that were against the Soviet Union between them self. I think it is coincidence that it was called from regional and town Committis to institutes and offices with the order like, to send the youth, attendants and employees to the L.I.Brezhnev's Square. A lot of kazakh respected citizens complicated D.A.Konayev's dismissal from his position, the people, who due to him reached high positions of the government must have been changed.» /1,14-18,p./- with that words, on 21st of December in 1986 M.SH. Simashko finished his second letter devoted to M.S. Gorbachev. M.SH.Simashko means, that they shouldn't let Kazakh nation to rule themselves, Russia must strongly observe after Kazakhstan, to hold in its fist.

Before designation of G.V. Kolbin to Kazakh, there were known his candidacy and there were published the acts to prevent the criminal in Georgia and the region Uliyanovsk. Many people, especially Kazakh nation were happy him to come»- [1, p. 19] such words were written by other nations, except Kazakh nation, there were said in every situation if it was against to growing the numbers of Kazakhs. But it was said that in Kazakhstan there were not take apart «the criminal case», and the gathering 17-18 aged youth to the square was evaluated as «false criminal case». The young, who said « Why there was elected the person from other nation as the Rule of Kazakhstan? No matter, Russian, Kazakh or another nation, it must be elected the person who knows Kazakh art, customs, social-economy and social-politics» – were sentenced illegal and said as the «robbers» who had made ill-bred. In 1989 only after G.V.Kolbin dismissed from his position, after ASSR, the kazakh youth who went to the Square on 16th of December in 1986 admitted not guilty.

With the aim of to share their opinion about Zheltoksan event, on 25th of December in 1986, the assistant professors of the philosophy chair of Kazakh ASR Science Academy Ya. P. Belousov and E.V.Lanko sent letter to G.V.Kolbin and to the secretary of ACSU Central Committee,

V.P.Razumovskii. There were told about the situations of 17-18th Decembers in 1986. «The Zheltoksan event» in Almaty made a lot of conversations between the people who are from different strata. At that time we heard a lot that «the Political Bureau of ACSU Central Committee M.S. Gorbachev for the first time was got exposed from Kazakhs. The most of them do not talk about national provocation. The youth who went to the Square were armed to make an attack to the government and military, their rob was determined to passers-by, transports and trade offices» [2].

«We haven't got any doubts that the demonstration with national elements had been prepared many times ago. The main idea of this situation is in the deep. In Kazakhstan the Lenin's policy was distorted. Unfortunately, there was not told about the reason of assemble made by the government the special Kazakh workers association, even it was not discussed as an event. Last few years, there were made great opportunities to fill the universities of the Republic with only the Kazakh youth. There were made a lot of opportunities to let them enter the Central Universities (proposal election). In the result in Kazakhstan's capital, Almaty's High Educated Universities studied Kazakh youth took 70-90 per cents of educated youth. It was known, that cooperation of Kazakh youth at that period, its low and professional-teaching stuff that consist of Kazakhs who aren't well educated and has low cultural preparation made the national separatism between students.

In last few years, there is noticed in the main social and agricultural life of Republic of Kazakhstan there had risen the process like «kazakhification». Like in Uzbekistan Republic, in Kazakhstan Republic, on its capital Almaty, in Almaty region all the names of villages, streets that have Russian name is being translated or changed in to Kazakh language. There had changed the principal of life there: that position, must get only Kazakh! Especially, if a person from another nation was promoted or elected to high promotion it was admitted as misuse to the Independence of Republic or to its national honour. That was the view of Central Committee of Kazakh Communist Party to the decision of 16th December in 1986.

Under the pretext of saving the language, in Kazakhstan, in Almaty there has risen a lot of numbers of Kazakh schools and Kazakh kindergartens. The numbers of ensemble that sung in Kazakh language has risen immediately too. There was no need of ensuring the television broadcasts like «Almaty-Deli», «Almaty-Praga», there solved

to built Space bridge. If it was allowed to use such showings, with the purpose of Soviet International, they must be in friendly relationships with Russian. To the programmes, that were devoted only to Kazakh nation, like «Tamasha» there must be such demand. It causes much money to translate films in to Kazakh language, so there is no need of translating them.

The main attention ought to be paid to the theoretical-ideal social subjects, they must be filled with the manpower who thinks in social-international level.

In Kazakhstan's science, culture and production power the role of Russian country had fallen down. There came two-sided policy: in word the integral friendship of nations, there was said that Russia is like elder brother of the country, but on stream the rights of Russian were limited. In order to come out from that, they ordered following ideas:

- To change the principles of Kazakh youth of Kazakhstan entering the Institution of higher education and technical secondary school, APTC.

- There must be deleted «kazakhification» in higher educated Institutes that teaches medical services, trade sphere, prosecutor and court, KGS, ICM that are situated in Governmental Party Apparatus. Their activities should be determined to the executing of ACSU's XXVII arrival decisions.

- Also, «Kazakhification» must be destroyed in the capital of Kazakhstan, Almaty, it means that it should be stopped the policy like kazakhification. Before this period it was done such activities like false to register Kazakh nations to the flats and buying flats.

- There must be reconstructed the kinds and contents of ideological organizations in Republic. Especially, the cration of «Kazakhtelradio, Goskino, book publishers, literature and art, massmedia». Not only by word of mouth, but also in practice there must be realize international friendship between Soviet Nations.

- It should be checked the Kazakh girls pedagogical institute in Almaty for accordance to the aim. This institute was opened in 1920-30 years for the reason of including Kazakh women who are undergoing insulting life. We made sure that, that high educational Institute is the place, where taught nazi students who took part in 17-18th December on 1986 Event and went to the Central Square. Also, the «Suvorov College» that was devoted to Kazakh men in the capital of Kazakhstan, Almaty must be closed.

- In showing International and SCPA nations friendship, to show the effect of Russia in developing economy and cultural to Kazakhstans and another Soviet countries life.

The students, who attended in 17-18th December Event in 1986, must not finish Soviet Educational Institute. We must make an opinion like, if anybody stands against Soviet Union with the purpose of nationalism, he will be punished for such activity. Your decision devoted to punishing those, who attended Zheltoksan Event and under the observation of Central Committee of Kazakhstan, the major part of society agree with your decision» /1,27-27 p./. Today the Kazakh schools and Kazakh kinder gardens for Kazakh children has come short. In its Land, Kazakh nations that dreamed about living in their country to live as full-value Country the word such «kazakhification» met with honour, and still using it. If another nations of the country moved to Kazakhstan by the force of Russian Kingdom in XIX century. In XX century, it was continued by Soviet Union. Nowadays, representatives of the other nation, who live in Kazakhstan are called Kazakh citizens and have the same rights as Kazakh nations.

Due to the application of the other countries, no longer to the promotion of The Head Secretary Kazakh Community Party G.V. Kolbin came for that reason. To solve the problem in Kazakhstan he supported international friendship idea, he changed the word «national» to «international friendship», reorganized the organizations, and followed their aim to that idea. But, understood

the problems between nations and knowing that better than everybody, G.V. Kolbin, no sooner, to the applications of the other nations representatives above, to punish Kazakh nations, made his own following conversation in order to explain: « It is difficult to refuse from the political situation that was held for a long time. Also, it is impossible to hate the things and observe daily situations that were usual before. After the «Zheltoksan » Event in Almaty in 1986, to regulate all the social and political situation, to regulate international situation and to administrate all the ideological and political works we are using our practice by order and even by force. But we got reached this with that method, and nowadays we must reject from that kind of work» /2, 16 p./. Even there were contradictions from the point of another country, that live in Kazakhstan, for opening of Uzbek, Uigur and another schools Kazakh nation accepted with joy. Even it was changed in Soviet Union the word «national» with the word «International», the symbols of nation was important only to that nation. There were not things like, one nation could make another nation to follow its culture and customs, in Soviet Union there was not principals like to follow the custom of one country. But, writing the letter of another nations, not Kazakh, to Moscow in 1985, proves that in Kazakhstan before its Independence there Ruled Russia.

Әдебиеттер

- 1 ҚРПМ қор 708, тізбе 139, іс 1274, парақ 1-12.
- 2 ҚРПМ қор 708, тізбе 139, іс 1282, парақ 10.

References

- 1 KRPM khor 708, 139 tizbe, 1274 is, 1-12 parak.
- 2 KRPM khor 708, 139 tizbe, 1282 is, 10 parak.

Әбденов А.Ж.
**«Өзен-Атырау-Самара» мұнай
құбырының салыну тарихы**

Мақалада Батыс Қазақстан территориясында құрылысы жүрген «Өзен-Атырау-Самара» мұнайқұбырының салыну тарихы қарастырылады. Құбыр XX ғасырдың II жартысында мұнайлы Маңғыстау өңірінің қара алтынын Самарадағы мұнай өңдеу зауытына тасымалдауды жеделдету мақсатында салынған болатын. Сол кезеңдегі керемет ең ірі «ыссы» магистралды мұнайқұбырының салыну барысы өте ауқымды болған.

Құбыр жолы Маңғыстау түбегін, Каспий маңы ойпатын, Атырау, Батыс Қазақстан, Орынбор және Самара облыстарын кесіп өтіп салынған. Сонымен қатар, мақалада осы алып құрылысты жүргізген «Южгипротрубопровод» институтының ұжымын Мемлекеттік сыйлықпен марапаттау мәселесі де келтірілген.

Түйін сөздер: мұнай, мұнайқұбыры, Батыс Қазақстан, Маңғыстау, тасымалдау, құрылыс, магистрал.

Abdenov A.Zh.
**The history building of oil
pipeline «Ozen-Atyrau-Samara»**

In presented part the build pipelines «Ozen-Atyrau-Samara» were considerate in Western Kazakhstan, economically efficient system of new pipeline transport for Mangystau oils.

The rapid development of oil industry of Kazakhstan needs exact, rational piping layout that will promote the provision of hydrocarbon fuel to internal and external markets.

A peculiarity of the third stage of oil pipe-line transport system development is connected with developing of new deposits of Mangystau peninsula in the 1960-1980s and with creation of a new oil pipe-line department (South oil pipe-line department). For the oil transportation in western region there were constructed arterial oil pipe-line «Ozen-Atyrau-Samara».

Key words: Oil, pipeline, Western Kazakhstan, Mangystau, transportation, constructed, arterial.

Абденов А.Ж.
**История строительства
нефтепровода ряда
«Озен-Атырау-Самара»**

В данной статье рассматривается строительство «горячего» нефтепровода «Озен-Атырау-Самара». Новым и грандиозным сооружением во второй половине XX века в Западном Казахстане явилась прокладка нефтепровода «Озен-Гурьев-Куйбышев», завершение которого во многом изменило лицо Мангистауской нефти. Трасса трубы пересекала территорию ряда областей: Мангистауской, Атырауской, Западного Казахстана, Оренбургской и Самарской.

Особенность развития нефтепроводной транспортной системы связана с освоением новых месторождений Мангистауского полуострова в 1960-1980-е гг. и созданием нового нефтепроводного управления (Южное нефтепроводное управление). Для транспортировки нефти в западном регионе был сооружен магистральный нефтепровод «Озен-Атырау-Самара».

Ключевые слова: нефть, нефтепровод, Западный Казахстан, Мангистау, транспортировка, строительство, магистрал.

**«ӨЗЕН-АТЫРАУ-САМАРА»
МҰНАЙ ҚҰБЫРЫНЫҢ
САЛЫНУ ТАРИХЫ**

Қазақстанда мұнай көздерінің басым бөлігі Батыс Қазақстан территориясында, ал бұл аймақ екі үлкен алаңға бөлінеді. Бірі – революциядан бұрын-ақ мұнай бере бастаған Ембі аудандары да, екіншісі – Маңғыстау жарты аралы. Ал осы аймақтың болашағы мен мұнай қорын салыстырсақ, Маңғыстаудың шоқтығы әлдеқайда жоғары болып келеді.

Елімізде Маңғышлақ мұнайын тасымалдауға аса көңіл бөлінді, жоғары тұнбалы парафинді мұнайын тасымалдау мақсатында «ыстық» магистралды Өзен-Гурьев-Куйбышев мұнай құбырын салу жоспарланды.

1965 жылы мұнай өндірудің артып келе жатқанын ескере отырып, оған қоса тасымалдау мәселесінің шешілмеуі осы өңірде «Маңғышлақмұнай» бірлестігінің маңынан магистралды мұнайгаз өнімдері құбырлары басқармасының (ММГӨҚБ) құрылуына септігін тигізді. Транспорттық құрылыстан басқа Шевченко, Астрахань, Махачкала, Баку, Атырау мен Волгоград қалаларының арасында теңіздік коммуникациялардың қалыптасуы да қатар жүрді. Аса маңызды шаралардың бірі Ақтау теңіз портына мұнай қабылдау айлағының тұрғызылуы болды. Кейіннен, Ақтау порты Кеңес Одағы порттарының тізімі қатарына енгізілді.

Мұнай өндірудің еселеп артуы 1967 жылы Өзен-Құлсары-Гурьев-Куйбышев магистралды мұнай арнасы құрылысын жүргізуге және құрылысты 1970 жылы аяқтап, шаруашылыққа пайдалануға беру көзделді [1, 12 б.].

1968 жылдың 1 ақпанына дейін мұнай құбырының Өзен-Сай-Өтес-Бейнеу-Құлсары-Гурьев аралығында келесі алаңдар қолданысқа берілді:

1. Гурьевте мұнайды құю мен қыздырып айдау станциясы (16.01.1968 ж.);
2. Құлсары-Гурьев бөлігіндегі екі қыздыру пункті (24.10.1967 ж.);
3. Бейнеудегі айдау станциясы (27.01.1968 ж.);
4. Өзендегі негізгі айдау станциясы (22.01.1968 ж.).

Құрылыс алаңдарын жоспарлау мен қолданысқа беру міндеттерін «Южгипротрубопровод» институты қолға алады, бірақ олар кейбір құжаттарда (атап айтсақ, жұмыс сызбалары мен жоспарлау жұмыстарының материалдарын) уақытылы тап-

сырмады, Сай-Өтес пен Құлсары алаңдарындағы мұнай қыздыру пунктерінде кейбір олқылықтар орын алды. Айдау станциясы мен қыздыру пунктердегі алаңдарда тиісті жұмыстар атқарылмаған, бұл дегеніміз қажетті нысандардың дер кезінде жүзеге асырылып, аяқталуына едәуір тежеу жасалғанын көрсетеді [2, 15 б.].

Дейтұрғанымен, «Южгипротрубопровод» институты – негізгі жоспарлау ұжым ретінде Газ өнеркәсібі Министрлігі мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1967 жылғы 18 тамыздағы № 1995 – р бұйрығына сәйкес, 1967 жылдың желтоқсан айының соңында «Өзен-Құлсары-Куйбышев» магистралды мұнай арнасының жоспарлау сызбасын аяқтады [3, 18 б.]. Жоспарды атқару тапсырмасы 1968 жылдың 12 қаңтарында алынды. Кейін осы жоба «Қазақстанмұнай» бірлестігінің қарауында болып, сараптама жасалынды.

КСРО Министрлер Кеңесі 1967 жылдың 18 тамыздағы №1995 – р бұйрығына орай, Маңғышлақ түбегінің қара дариясын мұнай зауыттарына жөнелту бағыттарын тиімді жолға қою үшін тапсырма берді:

1. Мұнайөнеркәсібі, Мұнайхимияөнеркәсібі, Газөнеркәсібі Министрліктерінің шешімдеріне, КСРО-ның Мемлекеттік жоспарлау басқармасы 1967-1970 жылдары құрылысы жүретін «Өзен-Құлсары-Куйбышев» магистралды құбырдың құрылысын жүргізуді мақұлдай келе, 1966 жылдың 2 қазанындағы Маңғышлақ-Гурьев-Волгоград мұнай арнасын салу жөніндегі №814 қаулысына түзетулер енгізіп, шешімді өзгертті.

Аталған өзгертулерге орай, Маңғышлақ мұнайын тасымалдаудағы магистралдық желілердің бағыттары қайта қаралатын болып белгіленді;

2. КСРО Мұнайөнеркәсібі мен Газ Өнеркәсібі Министрлігіне – «Өзен-Құлсары-Куйбышев» магистралды мұнайқұбырының құрылысына қажетті жағдайды жасау, Өзен-Құлсары-Гурьев бөлігі мен Гурьев қаласына мұнай құятын пункт құрылысын 1968 жылы, Құлсары-Куйбышев аралығын 1970 жылдың 1-ші тоқсанында аяқтап, қолданысқа беруді тапсырды.

Өзен-Құлсары-Куйбышев құбыры құрылысында тұрақты түрде еңбек еткісі келетін жұмысшыларға Компартия мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1956 жылдың 17 мамырдағы №648 қаулысына сәйкес, КСРО Министрлер Кеңесінің 1967 жылдың 18 тамыздағы №1995-р бұйрығын орындауда, КСРО Мұнайөнеркәсібі Министрі 1967 жылдың 2 қыркүйегіндегі №433 бұйрығы негізінде:

I. «Қазақстанмұнай» бірлестігіне (С. Өтебаевқа):

а) 1967 жылдың қыркүйегінде құрылысы басталған Өзен-Құлсары-Куйбышев құбырының жұмысын Шевченко қаласында ұйымдастыру;

ә) 1967 жылдың 1-ші желтоқсанына дейін құрылысқа қажетті инженер-техникалық мамандармен қамтамасыз етіп, шақырылған жұмысшы-кадрларды Шевченко қаласында орналастырып, жағдайын жасау;

б) 1967 жылдың 10 қыркүйегіне дейін «Южгипротрубопровод» институтына Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбырының жоспарын аяқтау, Гурьев қаласында жылына 6 млн. тонна мұнай құятын эстакаданы салудағы іс-шараларды реттеу;

II. Күрделі құрылыстың негізгі басқармасы (Соколовқа):

а) «Қазақстанмұнай» бірлестігіне құрылысы қайта жаңғырған мұнай желісіне қажетті қаржыны уақытында бөлу;

ә) 1968 жылдың жоспарына Өзен-Құлсары-Гурьев құбырының іске қосылуына қаражат бөліп, 1968 жылы Гурьевте мұнай құю пунктін аяқтауға күш салу;

б) 1968 жылдың 1 қаңтарына дейін құбыр жолының барлық нысандарының техникалық құжаттарын әзірлеу.

III. Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбыры құрылысының ұжымына (Юдилевичке):

а) Өзен-Гурьев бөлімі мен Гурьев қаласында мұнай қабылдау бөлімшесінің жобасын 1968 жылы, Құлсары-Куйбышев аралығын 1970 жылдың I тоқсанында тапсыруға барлық жағдайды жасауға бұйырды [4, 146-147 pp.].

КСРО Мұнай Өнеркәсібі Министрлігі мұнайқұбырының құрылысына тапсырыс берумен қатар, құрылыстың уақытылы аяқталуына да тікелей бақылау жасады. Мұнайқұбырын салу мен трубаларды төсеу жұмыстарын Газ Өнеркәсібі Министрлігіне қарасты арнайыланған құрылыс және монтаждау ұйымдары жүргізді.

Диаметрі 1020 мм-ге есептелінген мұнайқұбыры жоғары парафинді мұнайды қыздыру тәсілі арқылы 1400 шақырымды бойлай өтіп салынбақ, отандық және шетелдік тәжірибеде бұрын соңды бұндай ірі құрылыстың жобасы болған емес, әлемде ешбір теңдесі жоқ құрылыс кешені негізгі орталыққа айналады.

Мұнайқұбыры жылына 31 млн. тонна маңғышлақ мұнайын Гурьевтің, Куйбышевтің, Орскінің және Волгоградтың мұнай өңдеу зауыттарына (МӨЗ), «Дружба» мұнайқұбыры мен Қара теңіздің порттарына жеткізуге мүмкіндік береді. Волгоград, Орскі МӨЗ мен Қара теңіз порттарына Гурьев арқылы темір жолмен тасымалда-

нылады, ол да мұнайқұбыры кешенінің жобасы құрамына енгізілген.

Маңғышлақ түбегіндегі Өзен кәсіпшілігінен бастау алатын мұнай арнасының соңғы қабылдау пункті Куйбышев қаласы маңындағы мұнай айыру базасы, сол жерден «Дружба» мұнайқұбырына және Куйбышев МӨЗ жіберіледі.

Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбырының құрамына:

1. 1467 км-ге созылатын магистралды трубақұбыр құрылысының Дирекциясы;

2. Өзендегі бас құрылыс;

3. Гурьев ауданындағы мұнай құйылатын пункт, айдау стансасы мен қыздыру пункті біріктірілген;

4. Сай-Өтес, Бейнеу, Индербор және Үлкен Шағандағы аралық насостыайдау стансалары;

5. Сахарный, Үлкен Черниговка және мұнайқұбырының 663 км тұсындағы үздіксіз қыздыру пункті;

6. 66, 228, 419, 601 км тұсындағы және Кармановтағы уақытша қыздыру пунктері қарады [5, 19-20 пп.].

Трасса Маңғыстау түбегін, Үстіртті, Каспий маңы ойпатын, Гурьев (Атырау), Орал (Батыс Қазақстан), Орынбор және Куйбышев облыстарының территориясын кесіп өтіп, солтүстікке еліміздің мол байлығын тасымалдауға арналды. Құбыр жолы 133 табиғи және жасанды өткелдерден өтеді, соның ішінде: 39 өзен, 6 шойын жол, 14 автомобиль жол, 23 сорды кеседі. Құбыр жолындағы ең ірі өзен – Орал.

Мұнай арнасының жолында бір-бірінен 20-30 км аралықта электржелілерінің тоғысатын нүктелері орналасты. Магистралды мұнай құбырының диаметрі 1020 мм, трубаларды электрдәнекерлеу арқылы төсеу есептелінген. Мұнай «насосан насосқа» айдау схемасы негізінде жүргізіледі.

Трубақұбырларды топырақ коррозияларынан қорғау шаралары кешенді жүргізілді, электрлік қорғаныс пен протекторлар қондырылды. Трасса жолын, әсіресе, Өзен-Гурьев, Гурьев-Куйбышев аралықтарын авиацияның (вертолет) көмегімен бақылап отырды.

Қара алтынның қорына бай еліміздің Маңғышлақ түбегінің мұнайында парафиннің көлемі жоғары (20-25%) сол себепті де +30° температурада мұнай тұнып қалады.

Жоғарытұнбалы парафинді мұнайды трубақұбыр арқылы тасымалдау бірнеше қиыншылықтар тудырады. Осы мәселені оңтайлы шешудің екі жолы бар:

1. Бүкіл трубақұбыр жолында мұнайды қыздырудың үнемі жоғары температурасын сақтау.

2. Мұнайдың реологиялық өзгешелігін жақсартуда механикалық немесе химиялық жолдарды пайдалану.

Сондықтан да, тұнбалы мұнайды трубақұбырда еш қиындықсыз тасымалдаудың амалдары ойластырылды:

- Қыздыру (ысытып айдау);
- Суды пайдалану (гидротранспорт);
- Газбен және т.б. [6, 21-25 пп.].

Құрылыс алаңындағы және стансалардағы жұмысшылар мен қызметкерлерге арнап жаңадан тұрғын-үй, қоғамдық-мәдени орталықтар және көптеген басқа да нысандар салына бастады.

Соңғы жылдардағы Кеңес Одағы мен шетелдердегі басқа мұнайқұбырларына қарағанда «ыстық» Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбыры техникалық-экономикалық жағынан олардан әлдеқайда жақсы болған [1; 2 кесте].

Мұнайқұбырында автоматика мен телемеханиканы қолдану әсерінен қызмет көрсетуші 64 адамның жұмысы жеңілденді, құбырдың өнімділігі 4%, энергия қуатын пайдалану 5% қысқарды, нәтижесінде 264 мың рубль қаржы үнемделді. Темір жол көлігіне қарағанда мұнайқұбырымен тасымалдаудың әлдеқайда тиімділігі тағы бір дәлелденді.

Институт Одақ көлемінде салынған жоғарытұнбалы мұнай тасымалына арналған барлық магистралды мұнайқұбырлары жобасының авторы екендігін айта кеткен жөн. Сондықтан да Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбыры құрылысына бұған дейін одақ аумағында салынған құбырлардан жиналған мол тәжірибе көп көмегін тигізді.

Мұнайқұбыры құрылысына жауапты ұйым – КСРО Газ Өнеркәсібі Министрлігі, мұнайқұбырының құрылысына атсалысатын ұйымдар қатарына:

- а) «Маңғышлақнефтегазстрой» тресті – Өзен алаңы;
- ә) «Союзгазпромстрой» басқармасы – Бейнеу, Құлсары, Индербор алаңдары;
- б) «Омскнефтепроводстрой» тресті – Өзен-Гурьев бөлігі 0 км – 134 км, 155 км – 300 км, 883 км – 961 км және Сай-Өтес алаңы;
- в) «Уралнефтегазстрой» тресті 300 км – 884 км, Гурьев пен Карманово алаңдары;
- г) «Татнефтепроводстрой» тресті – Гурьев-Куйбышев бөлігі 961 км – 1171 км және Сахарный мен Үлкен Шаған алаңдары;
- е) «Востокнефтепроводстрой» тресті – 1171 км – 1467 км бөлігі және Үлкен Черниговка алаңы мен 1380 км тұсындағы қыздыру пункті қарады.

Келтірілген №1 кестеде КСРО территориясындағы ірі мұнайқұбырлардың техникалық

экономикалық жағдайына салыстырмалы түрде талдау жасадық, шынымен де Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбырының кейбір көрсеткіштері тұрғысынан алғанда басқа алып құбырлар-

дан артықшылығы көрінеді. Нақтылай кетсем, ұзындығы, материалдардың қолданылуы мен жұмысшылардың жылдық еңбегі жағынан бір қадам алда тұр.

1-кесте – Құбырлардың негізгі техникалық-экономикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбыры	Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбыры, қыздыру пунктерінсіз	Усть-Балык-Омск мұнайқұбыры	«Дружба» мұнайқұбыры
Ұзындығы, км	1467	1467	1006	1290
Диаметрі, мм	1020	1020	1020	1020
Жылдық өнімділігі, млн. тонна	31-25	31-25	44	47,5
Металл шығыны, мың тонна	408,7	408,7	300,9	366,5
Айдау стансалары	7	7	14	16
Айдау құны, млн. рубль	25,4	18,7	27,9	37,2
Жұмысшылар саны	875	767	1647	1120
Жұмысшының жылдық еңбек өнімділігі, млн. тонна.	46,8	53	26,9	54

2-кесте – Салыстыру кестесі. Құбырлардың техникалық-экономикалық көрсеткіштері (шетелдік мұнайқұбырларымен бірге)

Көрсеткіштер	Өзен-Куйбышев мұнайқұбыры	Оңтүстік-Еуропалық мұнайқұбыры	Транс-Альпілік мұнайқұбыры
Ұзындығы, км.	1467	760	460
Диаметрі, мм.	1020	860	1016
Жылдық өнімділігі, млн. тонна.	31-25	25-35	25-50
Стансалар арасындағы орта қашықтық, км.	200	115-81	92-42
1 км мұнай құбырының құны, мың рубль.	139,5	-	400

№2 кестеде Кеңес Одағындағы тұңғыш «ысы» Өзен-Куйбышев мұнайарнасын шетелдік мұнайқұбырларының техникалық-экономикалық көрсеткіштерін келтіре отырып салыстырдық. Нәтижесінде көріп отырғанымыздай, алып магистралдар арасында Маңғышлақ түбегінен бастау алатын құбыр жолының көрсеткіші жоғары екендігі көрінеді [7, 30-34 pp.].

Сіздерге 1969 жылдың 10 желтоқсанындағы «Южгипротрубопровод» институтының техникалық Кеңесінің №15 хаттамасының көшірмесін ұсынайын

Киев қ.

Қатысқандар:

Техникалық кеңес мүшелері: Кофман С.Р., Дубяга А.Г., Зубок И.А., Лукашевич Э.Н., Ткаченко И.М., Вайсман М.О., Кельнер М.И., Ос-

редько Ю.С., Лунев И.А., Ступенько И.Ю., Коцюба М.Д., Некрич И.Н., Розен С.Ш., Терентьев В.Г., Пархоменко С.М., Ковсан В.М.

Шақырылғандар: бөлім басшылары, жобаның бас инженерлері.

Төраға – С. Кофман

Хатшы – Ю. Воскобойников

Күн тәртібінде:

КСРО-ның Мемлекеттік Сыйлығына жоғарытұнбалы мұнайды тасымалдаумен айналысатын «Өзен-Құлсары-Гурьев-Куйбышев» магистралды мұнайқұбыры мен «Южгипротрубопровод» институтының авторлық ұжымына сыйлық беру туралы мәселе қаралды.

Тыңдалды:

Алдымен Кеңестің төрағасы С.Р. Кофман +27 +30° жоғары температурада тұнып қалатын Маңғышлақтың мұнайын Гурьевтің, Волгог-

радтың, Орскінің және Куйбышевтің МӨЗ-на жеткізуге арнап салынған әлемде теңдесі жоқ «Өзен-Құлсары-Гурьев-Куйбышев» магистралды мұнайқұбырының құрылысы мен жобалау ерекшелігіне тоқталып өтті.

КСРО Мемлекеттік Сыйлығының негізгі ұстанымдарына сәйкес, «Южгипротрубопровод» институты мұнайқұбырының жобасына, оның құрылысына тікелей қатысып және іске қосылуына мол үлес қосқан 5 қызметкерден тұратын авторлық ұжымның тізімін ұсынады.

Институттың партиялық бюросының отырысында мақұлданған үміткерлер қатарында: А.П. Бондарчук, С.Р. Кофман, М.А. Кулишер, Э.Н. Лукашевич және Ю.С. Осередько болды.

Талқыланылып жатқан сұрақ төңірегінде бойынша И.А. Зубок, А.Г. Дубяг, В.Г. Терентьев, М.Я. Шапиро және В.Г. Мильман өз пікірлерін білдіреді.

Қаулы етті:

І. Жобаланылып салынған (құрылыстың І кезеңі) диаметрі 1000 мм жоғарытұнбалы парафинді мұнайды 1400 шақырымда қыздыру әдісі арқылы тасымалдауға салынған мұнайқұбырының ерекшелігі сол – отандық немесе шетелдік құрылыс саласында бұрын-соңды керемет жетістік болмаған. Мұнайқұбырында жаңа жоғарыөндірістік технологиялық процесс қолданылды. Жаңа талапқа сай мұнайқұбыры халықшаруашылығының дамуына, өркендеуіне зор әсер етеді.

Сондықтан авторлық ұжымның жұмысын орасан ерлікпен бағалай отырып, КСРО Мемлекеттік Сыйлығына ұсынып, үміткерлер тізімі белгіленді:

1. А.П. Бондарчук – институт директоры.
2. С.Р. Кофман – институттың бас инженері.
3. М.А. Кулишер – институттың бас инженерінің орынбасары.
4. Э.Н. Лукашевич – Өзен-Құлсары-Куйбышев мұнайқұбыры жобасының бас инженері.
5. Ю.С. Осередько – технологиялық бөлімнің басшысы.

ІІ. Жасырын жолмен дауыс беріп, авторлық ұжымның мүшелерін анықтаған комиссия хаттамасы заңды күшіне енгізілсін [8, 42-50 пп.].

Техникалық Кеңестің төрағасы С. Кофман
Хатшы Ю. Воскобойников

«Өзен-Құлсары-Гурьев-Куйбышев» магистралды мұнайқұбырының жобасы мен құрылысын ұйымдастыруда атқарған маңызды жұмыстары үшін «Южгипротрубопровод» институтының авторлық ұжым мүшелерінің жұмыстары 1969 жылы үздік деп танылып, Одақ көлеміндегі аса жоғары Мемлекеттік сыйлыққа ие болды.

1970 жылдың 25 тамызында 1500 километрлік Өзен-Құлсары-Гурьев-Куйбышев «ыстық» мұнайқұбырының іске қосылуы Маңғыстау мұнайын елдің орталық аудандарына жеткізу проблемасын шешуге мүмкіндік берген [9, 14 б.].

Өрине, ол тек жеке тұлғаға сыйлық беру ғана емес, құрылыс бүкіл ұжымның маңдай тері, еңбегі. Еліміздің халық шаруашылығы мен экономикасының дамуына, халқымыздың әлеуметтік жағдайының жақсаруына зор көмегін тигізген болатын.

Әдебиеттер

- 1 Жемчужина Каспия. – Алматы: Олке, 2003. – 34 с.
- 2 Атырау ОММ. 1092-қор, 1-тізбе, 159-іс, 15-п.
- 3 Ресей МЭМ. 70-қор, 1-тізбе, 2959-іс, 18-п.
- 4 Маңғыстау ОММ. 322-қор, 1-тізбе, 58- іс, 146-147-пп.
- 5 Ресей МЭМ. 70-қор, 1-тізбе, 2959-іс, 19-20 пп.
- 6 Ресей МЭМ. 70-қор, 1-тізбе, 2959-іс, 21-25 пп.
- 7 Ресей МЭМ. 70-қор, 1-тізбе, 2959-іс, 30-34 пп.
- 8 Ресей МЭМ. 70-қор, 1-тізбе, 2959-іс, 42-50 пп.
- 9 Маңғыстаумұнайгаз. 2003. 63 б.

References

- 1 Zhemhuzhina Caspia. – Almaty: Olke, 2003. – 34 b.
- 2 Atyrau OMM. 1092-kor, 1-tyzbe, 159-is, 15-p.
- 3 Resei MЭM. 70-kor, 1-tyzbe, 2959-is, 18-p.
- 4 Mangistau OMM. 322- kor, 1- tyzbe, 58- is, 146-147-pp.
- 5 Resei MЭM. 70-kor, 1-tyzbe, 2959-is, 19-20-pp.
- 6 Resei MЭM. 70-kor, 1-tyzbe, 2959-is, 21-25-pp.
- 7 Resei MЭM. 70-kor, 1-tyzbe, 2959-is, 30-34-pp.
- 8 Resei MЭM. 70-kor, 1-tyzbe, 2959-is, 42-50-pp.
- 9 Mangistaumunaigaz. 2003. – 63 b.

Касымова Д.Б.,
Кундакбаева Ж.Б.

**Трансформация
мировоззрения советских
женщин в первой половине
XX века в западной
историографии**

Отношения между мужчиной и женщиной за длительную историю человеческого общества постоянно претерпевают изменения. Роль мужчины не сильно изменилась за многие столетия, а роль женщины изменилась кардинально. Конечно же, надо учитывать менталитет общества – образ мыслей, совокупность умственных навыков и духовных установок, присущих отдельному человеку или общественной группе. Для нас представляет интерес процесс ментальной трансформации советской женщины. Истоки этого западные исследователи определяют первой половиной XX века, когда, по их мнению, складывалась «тоталитарная система» советского общества. В данной статье перед нами ставится задача понять, в результате влияния каких факторов женщины стали менять сложившуюся веками мировоззренческую природу. Почему появились приоритеты быть наравне с мужчиной. Распространялось ли это только на семейные отношения или это касалось карьеры и финансовой независимости. Как молодое поколение женщин вливалось в активную политическую жизнь.

Ключевые слова: ревизионизм, советская гендерная политика, сталинизм, советская модернизация, тоталитаризм, феминизм.

Kassymova D.B.,
Kundakbayeva Zh.B.

**Transformation of soviet women
outlook in the first quarter
of XX century in western
historiography**

Relations between man and woman for the whole history of humankind have been in the process of everlasting changes. The role of man did not change much over times, while the females' role radically altered over the last centuries. The society mentality should be taken into account – way of thinking, set of intellectual skills and matrixes, typical for any individual or social group. For us the most exciting is the mental transformation process of a soviet woman. Western researchers see the origin for that to come out define as first half of the XX century when, in their opinion, was formed «totalitarian system» of the soviet society. The article is aimed to understand which factors resulted in women's changes of their centuries formed mental nature. How did the priorities to be equal to man grow? Whether they covered only family sphere or spread to career and financial independence? How did the young generation of women get into active political life?

Key words: soviet gender policy, Stalinism, totalitarianism, revisionism, soviet modernization, feminism.

Қасымова Д.Б.,
Құндақбаева Ж.Б.

**XX ғасырдың бірінші
жартысындағы батыс
тарихнамасындағы кеңестік
әйел дүниетанымының өзгерісі**

Қоғамдағы әйел және ер адамның қатынасы ғасырлар бойы өзгеріске ұшырап, түрленіп отырды. Бастапқы тарихи кезеңмен салыстырғанда ер адам және әйелдің қызметі өзгеріске ұшырауын байқап отырмыз. Оның басты себебі қоғамдағы ойлау ортасы мен рухани құндылықтардың және жеке адамға қатысты көзқарастардан байқауға болады. Біз үшін әйелдің ментальді өзгеріске ұшырау үдерісі маңызды. XX ғасырдың басындағы «тоталитарлық жүйенің» қалыптасуы батыстық зерттеушілердің осы өзгерістерден бастау алатынын көрсетеді. Мақалада әйелдің дүниетанымының қандай себептерден өзгергендігіне қатысты зерттеулердегі мәселелер талқыланады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ер адамның қоғамдағы орнына әйелдің көтерілуіне қатысты алғышарттардың туындауы талданды. Бұл қаржылық немесе отбасылық қатынасқа таралуымен қатар жүруіне ерекше көңіл бөлінді. Саяси өмірге жаңа әйел бейнесінің енуіне байланысты зерттеулердегі көзқарастардың туындауын көрсетеді.

Түйін сөздер: ревизионизм, кеңестік гендерлік саясат, сталинизм, кеңестік модернизация, тоталитаризм, феминизм.

¹Казахстанский институт менеджмента, экономики и прогнозирования,
Республика Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: didar@kimep.kz

ТРАНСФОРМАЦИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ СОВЕТСКИХ ЖЕНЩИН В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА В ЗАПАДНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Как известно, период формирования «советской тоталитарной системы» исследователи относят к периоду сталинизма. Историки школы ревизионистов выделяют ориентиры для понимания сути процессов, происходивших в Советском Союзе, среди которых можно выделить работы Шейлы Фитцпатрик. Исследователь целенаправленно проводит научно-методологическую линию по реставрации истории сталинизма через личные переживания [1]. Ш. Фитцпатрик разработала новую методологию интерпретации социальной реальности советского периода 1920-1930-х годов, которая дает основание заключить, что сталинизм был не только политико-административной системой, эволюционировавшей из диктатуры пролетариата, соединенной с личностью И. Сталина, но и формой адаптации большей части населения Страны Советов к системе, принятием самой системы и поддержке, которую они ей оказывали. По мнению ревизионистов, советский режим получал поддержку от большей части населения, которое получило возможности социальной мобильности в новых условиях. Социальные группы выигрывали от сталинской политики, т.к. получали широкие привилегии (повышение материального уровня, общественный престиж: стахановцы, закрытые распределители для номенклатуры, МТСы для колхозной красной элиты, и пр.). Мобилизирующую роль в этом играли идеология, пропаганда, образование и культура. Люди выступали не в качестве «винтиков» советской сталинской машины, но, по утверждению ревизионистов, считали себя основным инструментом проведения политики партии, правительства и лично товарища И.В. Сталина. В тоталитарной модели сталинизма народ играл скорее пассивную роль и инициативы «сверху» носили принудительно-репрессивный характер. Работы Ш. Фитцпатрик раскрывают особенности конструирования нового советского общества «снизу». Она показывает, как широкие народные массы и их представители принимали участие в продвижении социалистических реформ, получая от этого определенные выгоды. Именно таким образом была создана аффирмативная советская империя [2]. Стремление выжить у советских людей выработало классовую идентификацию «снизу»: люди старались придумать для себя новые (политически корректные) биографии,

особенно если они уезжали в другие населенные пункты, где их, как они надеялись, никто о них не знает. В своем новом прошлом они происходили из «правильных семей» (не из баев или биев) и т.д. [3].

Использование дискурсивных практик в интерпретации источников личного характера позволило некоторым американским исследователям не только расширить документальную базу (дневники, письма), но и заглянуть в души женщин-современниц 1920-1930-х годов, вчитаться в их мысли и чувства, приоткрыть завесу прикрытых маской приличия тайн и трагедий [4]. Люди подчиняли свои эмоции на интеллектуальном и подсознательном уровнях (поскольку опасались за свои жизни и не хотели подвергать опасности своих близких) внешним канонам и каналам производства идеологически корректных эмоций или эмоций на заданную тему.

Так называемая советская субъективистская школа появилась как развитие ревизионистского направления. Её сторонники считают, что сталинизм воспринимался миллионами советских людей в позитивном плане и подпитывался их энтузиазмом, т.к. отвечал их внутренним потребностям и представлениям о том, как нужно строить социализм и «светлое будущее». При этом сталинская идеология и официальная пропаганда использовали формулы, которые и вызывали эти внутренние мотивы вовне. Люди подавляли свои сомнения в том, правильно ли поступают партия и вожди не только из-за страха, сколько из-за убеждения, что так надо [5]. Жизнеспособность сталинского режима заключалась как в слепом подчинении населения, так и в изолированной технике манипулирования массовым сознанием через совпадение дискурсов – официального и массового публичного – люди читали в текстах и между строк именно то, что отвечало их социальному бытию. Историки Jochen Hellbeck и Igal Halfin считают, что к середине 1930-х годов официальная пропаганда и система контроля над сознанием людей (через морально-психологическое воздействие – страх, слепая вера, фанатизм или апатия) жестко контролировали мышление советских людей, поэтому они не могли себе представить, что можно думать иначе. Что было с теми, кто наедине с собой (и как потом выяснилось, с офицерами НКВД, которые читали дневники арестованных) рассуждал о внешнем окружении, сейчас известно всему миру после публикации дневника девочки подростка нины Луговской. В 1937 году она была осуждена на 5 лет ГУЛАГа [6].

Муки личностного становления как личности, девушки и гражданского отношения к событиям в стране стали основой обвинения в антисталинизме. Ш. Фитцпатрик считает, что практика ведения личных дневников была частью программы создания нового советского человека как инструмента самодисциплины, но использовалась властями для контроля и наказания. «Сталинские дети» с момента включения в систему социализации под чутким государственным контролем становились маленькими взрослыми и должны были следовать линии становления «правильных девушек». Сложности переходного периода интерпретировались с точки зрения логики взрослого человека и наказание было соответствующим [7].

Интерес представляют и работы общего плана, раскрывающие особенности повседневной жизни советских людей. Для Венди Голдман характерны исследования «коллизий между советским законом и жизнью» в ходе проведения гендерной политики. В своих работах она проводит анализ модернизационных траекторий советских реформ через феминизацию промышленности, вызванную, с одной стороны, нехваткой рабочих рук, а с другой – стремлением государства сэкономить на низкой оплате труда женщинам [8]. Это привело к гендерному конфликту в экономике, но при этом государство, несмотря на внешние проявления заботы о женщинах, играло роль проводника мужской линии. Следствием этого явилось, по мнению В. Голдман, «драконовское» советское законодательство регулирования труда и социальной сферы, касающееся женщин [9]. Проследившая эволюцию политики советского государства в отношении женщин за первые два десятилетия, исследователь указывает, что на женщину были возложены двойные обязанности – семейные и социально-экономические [10]. В. Голдман приходит к выводу, что советская версия эмансипации женщин шла не по феминистским рецептам, а маскулинным, что, как ни парадоксально, способствовало наделению женщин не только комплексом гражданских прав, но и правом считаться подлинными строителями социализма [11]. Программы индустриализации и коллективизации нуждались в высвобождении рабочих рук и дешевой рабочей силе, и именно женщины, которых привлекали в различные отрасли экономики и должности – от металлургии до управления производством, стали той базой, на которой и строился социализм – дешево, надежно, решение нескольких задач одновременно – они и работники, лояльные

граждане, поддерживают линию партии и правительства, и воспроизводят новое поколение советских людей всемьях. В. Голдман рассматривает эволюцию концепта «семья» в большевистской риторике и идеологической практике в качестве одного из необходимых условий свержения власти капитала до усложненного понимания роли семьи в общественном развитии, и особенно выделяется роль женщины в процессе воспроизводства человеческого капитала.

Другой исследователь, А. Горсуч раскрывает сложности вовлечения молодых девушек в активную политическую жизнь в 1920-е годы ввиду особенностей их положения в семьях, где они выполняли всю домашнюю работу [12]. На основе анализа документов из архивов комсомольских организаций 1920-х годов А. Горсуч восстанавливает картину сложного и противоречивого процесса продвижения концепта женского равноправия в советских организациях для молодежи – комсомол. Консервативное отношение молодых мужчин-комсомольцев к женщинам как второсортным существам, чья участь – удовлетворять потребности мужчин и заниматься домашним хозяйством, было доминирующим в обществе, что затрудняло продвижение женщин в социальной жизни и не давало возможности реализовать их личностный потенциал. Такой же точки зрения придерживается Д. Браун – не могла быть успешной политика советского государства по эмансипации женщин, когда вся домашняя нагрузка была на их плечах, и кроме того, они выполняли и репродуктивную функцию [13].

Исследования истории практической реализации женского равноправия на примере комсомольских организаций в России проливают свет на многие закрытые страницы подавления инициативы молодых женщин через, с одной стороны, маскулинизацию внутренней культуры работы самой организации (которая требует больших затрат времени и энергии) и, с другой стороны, гендерную дискриминацию через непризнание женских интеллектуальных и организационных способностей [14]. Молодым девушкам приходилось не только бороться с мужской дискриминацией, но и преодолевать негативное отношение широкой публики к открытию женщины – выходу в публичное пространство, отвечать на вызовы её внешней доступности, доказывать право на признание своего культурного и интеллектуального потенциала равным с мужским [15]. Постепенно вырисовывался идеальный образ комсомолки прообраза новой женщины как авангарда молодых: женщины революцион-

ной поры, описанные как «смелые, пылкие и порывистые, практичные, благоразумно интеллигентные», должны были стать «сильными, свободными гражданами, не уступающими мужчинам ни чем» [16]. И комсомол был призван их воспитать [17]. Что, впрочем, говорит не столько о моральной культуре в организации, сколько о том, что такие практики использовались в своих личных целях для социального продвижения нечисто плотными личностями [18].

Исследователь Э. Вуд рассматривает совпадение двух линий в решении женского вопроса в России после революции – государственная политика вовлечения женщин в процесс строительства социализма, в ходе которого из русской бабы должна была получиться советская женщина через цепь переходных стадий трансформации сознания и активности, и реакция самих русских женщин на этот процесс [19].

В свете феминистских теорий большевистские проекты освобождения женщин видятся как часть марксистской интерпретации сущности экономического и политического управления обществом [20]. Мужчины создают механизмы для установления контроля над женщинами, и, в зависимости от природы собственности на средства производства, полный или частичный контроль над женщинами остается в руках семьи или государства. Поэтому предполагать, что большевики освободят женщин ради них самих, было с научной точки зрения неразумно [21]. Критический теоретико-методологический анализ положений марксизма и практической реализации равенства мужчин и женщин в социалистическом обществе показал невозможность решить проблемы женщин через декларирование равенства и внедрение норм гендерного равноправия, поскольку их природа – мужская или женская – требует иного отношения [22]. Женщины в рамках «двойной системы» эксплуатации при внешнем соучастии в решении их проблем внутри семьи являлись объектом мужского доминирования.

Однако прекращение деятельности женотделов в 1930 году, по мнению западных исследователей, показывает, что в политике советского государства наблюдается отход от феминизма. Причиной тому стали противоречия в видении роли и задач женотделов их представителями, которые настойчиво проводили в жизнь гендерное различие, требовали разработки и поддержки в решении женского вопроса со стороны государства и руководства страны, которое считало, что тогда революция всех уравнивала до статуса просто граждан [23]. Однако это относится

в основном к практике в России, но не наблюдалось на окраинах.

Статья написана в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту МОН

РК «В эпоху коренной трансформации общества: жизненные истории женщин в Казахстане периода сталинской модернизации, 1920-1930-ые гг.».

Литература

- 1 Fitzpatrick S. Russia's Twentieth Century in History and Historiography // The Australian Journal of Politics and History. – Vol. 46. – 2000.
- 2 Fitzpatrick S: New perspectives on Stalinism, in Russian Review, vol. 45, num. 4, 1986, pp. 357-373; Sheila Fitzpatrick, Revisionism in Retrospect: A Personal view, in Slavic Review, vol. 67, num. 3, 2008, p. 691.; Sheila Fitzpatrick, 'Middle-class values and Soviet life in the 1930s', in Terry Thompson and Richard Sheldon eds, Soviet Society and Culture (Westview Press; Boulder, CO, 1988), pp. 20-38; Roberta Manning, 'Women in the Soviet countryside on the eve of World War II, 1935-1940', in Beatrice Farnsworth and Lynne Viola, eds, Russian Peasant Women, (Oxford University Press; Oxford & New York, 1992). – Pp. 206-35.
- 3 Fitzpatrick S. Constructing Stalinism: Reflection on Changing Western and Soviet Perspectives on the Stalin Era // The Stalin Phenomenon. London. –1993. – P. 82.
- 4 Fitzpatrick S., Ascribing Class: the Construction of Social Identity in Soviet Russia // The Journal of Modern History. – Vol. 65, No. 4 (Dec., 1993), – Pp. 745-770.
- 5 Фитцпатрик Ш. Счастье и тоска: исторический очерк о выражении эмоций в предвоенной России (фрагменты) // Политическая лингвистика 1 (47). – 2014. – С. 284-288.
- 6 Hellbeck J. Revolution of my Mind; Writing a Diary under Stalin. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006; Halfin I. From Darkness to Salvation: Class Consciousness and Salvation in Revolutionary Russia. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2000.
- 7 Луговская нина. Хочу жить... Из дневника школьницы: 1932–1937. – М., 2004.
- 8 Fitzpatrick S. Pessimism and boys. URL: <http://www.lrb.co.uk/v26/n09/sheila-fitzpatrick/pessimism-and-boys>
- 9 Goldman W. Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- 10 Goldman W. Babas at the Bench: Gender Conflict in Soviet Industry in the 1930s. Women in the Stalin Era/ pp. 69-88.
- 11 Goldman W. Women, the State and Revolution: Soviet Family and Social Life, 1917-1936. – Cambridge: Cambridge University press. 1993. – P. 331-342.
- 12 Gorsuch Anne. «A Woman Is Not a Man»: the Culture of Gender and Generation in Soviet Russia, 1928-1928.// Slavic Review 55, no. 3. (1996): 636-660.
- 13 Brown Donald. The Role and status of women in the Soviet Union. – New York: Teachers College Press, 1968.
- 14 Fisher R. Pattern for Soviet Youth: Study of the Congresses of the Komsolol, 1918-1954. – New York, 1959.
- 15 Naiman E. The case of Chubanov Alley: collective rape, utopian desire, and the mentality of NEP//Russian History/Histoire Russe 17. Spring 1990: 7.
- 16 Clements Barbara. The Utopianism of the Zhenotdel// Slavic Review 51, no. 2 (Summer 1992): 487.
- 17 Wood E. The Baba and the Comrade Gender and Politics in Revolutionary Russia. – Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- 18 Jagger A., Rothenberg P. Feminist frameworks. Alternative theoretical accounts of the relations between women and men. McGraw-Hill Book Company. New York. 3/e 1993. P. 174.
- 19 Hartmann H. The Unhappy marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union» in Sargent (ed.). URL: http://web.ics.purdue.edu/~hoganr/SOC%20602/Hartmann_1979.pdf
- 20 Fuqua M. The politics of the domestic sphere: the Zhenotdely, women's liberation, and the search for a novybyt in early soviet Russia. Seattle, WA; Henry M.Jackson School of International Studies, University of Washington, 1995.
- 21 Fitzpatrick S. Middle-class values and Soviet life in the 1930s, in T.Thompson and R.Sheldon eds. Soviet society and Culture. Westview Press; Boulder, CO, 1988.
- 22 Fuqua M. The Politics of the Domestic Sphere: The Zhenotdely, Women's Liberation, and the Search for a NovyByt in Early Soviet Russia. Treagold Papers, no. 10. Seattle, 1995.
- 23 R.Manning, Women in the Soviet countryside on the eve of World War II, 1935-1940, in B.Farnsworth and L. Viola, eds. Russian Peasant Women. Oxford University Press; Oxford & New York, 1992, – Pp. 206-35.

References

- 1 Fitzpatrick S. Russia's Twentieth Century in History and Historiography // The Australian Journal of Politics and History. – Vol. 46. – 2000.
- 2 Fitzpatrick S: New perspectives on Stalinism, in Russian Review, vol. 45, num. 4, 1986, pp. 357-373; Sheila Fitzpatrick, Revisionism in Retrospect: A Personal view, in Slavic Review, vol. 67, num. 3, 2008, p. 691.; Sheila Fitzpatrick, 'Middle-class values and Soviet life in the 1930s', in Terry Thompson and Richard Sheldon eds, Soviet Society and Culture (Westview Press; Boulder, CO, 1988), pp. 20-38; Roberta Manning, 'Women in the Soviet countryside on the eve of World War II, 1935-1940', in Beatrice Farnsworth and Lynne Viola, eds, Russian Peasant Women, (Oxford University Press; Oxford & New York, 1992). – Pp. 206-35.

- 3 Fitzpatrick S. Constructing Stalinism: Reflection on Changing Western and Soviet Perspectives on the Stalin Era // *The Stalin Phenomenon*. London. –1993. – P. 82.
- 4 Fitzpatrick S., Ascribing Class: the Construction of Social Identity in Soviet Russia // *The Journal of Modern History*. – Vol. 65, No. 4 (Dec., 1993), – Rp. 745-770.
- 5 Fitzpatrick Sh. Schast'e i toska: istoricheskij ocherk o vyrazhenii jemocij v predvoennoj Rossii (fragmenty) // *Politicheskaja lingvistika* 1 (47). – 2014. – С. 284-288.
- 6 Hellbeck J. *Revolution of my Mind; Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006; Halfin I. *From Darkness to Salvation: Class Consciousness and Salvation in Revolutionary Russia*. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2000.
- 7 Lugovskaja Nina. *Hochu zhit' ... Iz dnevnika shkol'nicy: 1932–1937*. – M., 2004.
- 8 Fitzpatrick S. Pessimism and boys. URL: <http://www.lrb.co.uk/v26/n09/sheila-fitzpatrick/pessimism-and-boys>
- 9 Goldman W. *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- 10 Goldman W. *Babas at the Bench: Gender Conflict in Soviet Industry in the 1930s*. *Women in the Stalin Era*/ pp. 69-88.
- 11 Goldman W. *Women, the State and Revolution: Soviet Family and Social Life, 1917-1936*. – Cambridge: Cambridge University press. 1993. – R. 331-342.
- 12 Gorsuch Anne. «A Woman Is Not a Man»: the Culture of Gender and Generation in Soviet Russia, 1928-1928.// *Slavic Review* 55, no. 3. (1996): 636-660.
- 13 Brown Donald. *The Role and status of women in the Soviet Union*. – New York: Teachers College Press, 1968.
- 14 Fisher R. *Pattern for Soviet Youth: Study of the Congresses of the Komsolol, 1918-1954*. – New York, 1959.
- 15 Naiman E. The case of Chubanov Alley: collective rape, utopian desire, and the mentality of NEP//*Russian History/Histoire Russe* 17. Spring 1990: 7.
- 16 Clements Barbara. The Utopianism of the Zhenotdel// *Slavic Review* 51, no. 2 (Summer 1992): 487.
- 17 Wood E. *The Baba and the Comrade Gender and Politics in Revolutionary Russia*. – Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- 18 Jaggat A., Rothenberg P. *Feminist frameworks. Alternative theoretical accounts of the relations between women and men*. McGraw-Hill Book Company. New York. 3/e 1993. P. 174.
- 19 Hartmann H. The Unhappy marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union» in Sargent (ed.). URL: http://web.ics.purdue.edu/~hoganr/SOC%20602/Hartmann_1979.pdf
- 20 Fuqua M. *The politics of the domestic sphere: the Zhenotdely, women's liberation, and the search for a novybyt in early soviet Russia*. Seattle, WA; Henry M.Jackson School of International Studies, University of Washington, 1995.
- 21 Fitzpatrick S. Middle-class values and Soviet life in the 1930s, in T.Thompson and R.Sheldon eds. *Soviet society and Culture*. Westview Press; Boulder, CO, 1988.
- 22 Fuqua M. *The Politics of the Domestic Sphere: The Zhenotdely, Women's Liberation, and the Search for a NovyByt in Early Soviet Russia*. Treagold Papers, no. 10. Seattle, 1995.
- 23 R.Manning, *Women in the Soviet countryside on the eve of World War II, 1935-1940*, in B.Farnsworth and L. Viola, eds. *Russian Peasant Women*. Oxford University Press; Oxford & New York, 1992, – Rp. 206-35.

4-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Раздел 4
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Section 4
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Төлеубаев Ә.Т.

**Қазақ жерлеу салтындағы аза
тұту күндері – үші, жетісі,
қырқы, (жүзі), жылы
(дүниетанымдық мәні,
шығу тегі)**

Мақалада қазақтың өлген адамның артын күтудегі «жетісін», «қырқын», «жылын» өткізудің ішкі мән-мағынасы, шығу тегі қарастырылады. Автордың пайымдауынша, қазақ дүниетанымындағы дүниеге келген балаға байланысты жасалатын ғұрыптар мен дүниеден өткен адамға байланысты жасалатын ғұрыптардың арасында, тіпті оларды өткізу мерзімдерінде де тығыз байланыс бар. Қазақтың өлген адамның жыл уағына дейінгі өткізетін ғұрыптары мәйітті «о дүниеге» аттандыру салт-жоралары болып есептеледі.

Түйін сөздер: жерлеу ғұрыптары, еске алу күндері, семантика, ислам, әдет-ғұрып, туу, қайтыс болу.

Toleubayev A. T.

**Memorial dates in Kazakh
funeral and memorial rites
(Ideological foundations
and origins)**

This article discusses the origin and nature of the memorial dates: seventh, fortieth days and a year from the date of death. The author concludes that the funeral and memorial dates have nothing common with Islamic customs, and have very ancient roots. This is a complex of religious rituals of sending-off the soul of the deceased to the «world of the dead». According to the researcher's opinion all of the customs and rites which are performed at the person's birth are repeated with particular accuracy after his death.

Key words: funeral customs, funeral memorial dates, semantic, Islam, tradition, birth, death.

Төлеубаев А.Т.

**Поминальные даты в казахской
похоронно-поминальной
обрядности
(мировоззренческие основы
и происхождение)**

В статье рассматриваются происхождение и сущность поминальных дат: седьмого, сорокового дней и года со дня смерти человека. Автор приходит к выводу, что поминки и поминальные даты не имеют ничего общего с исламскими обычаями, а имеют очень древние корни и являются комплексом религиозных ритуалов прохода души умершего в «мир мертвых». По мнению исследователя, обряды и обычаи, совершаемые при рождении человека, с определенной точностью повторяются при его смерти.

Ключевые слова: поминальная обрядность, поминальные даты, семантика, ислам, традиция, рождение, смерть.

**ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕУ
САЛТЫНДАҒЫ
АЗА ТҰТУ КҮНДЕРІ –
ҮШІ, ЖЕТІСІ, ҚЫРҚЫ,
(ЖҮЗІ), ЖЫЛЫ
(дүниетанымдық мәні,
шығу тегі)**

Қазақта адам қайтыс болғаннан кейін жыл уағына дейін оның аруағына арнап құдайы тамақ беру дәстүрі өте әріден қалыптасқан. Өліктің артын күту осындай ғұрыптық іс-шаралар белгілі бір уақытқа белгіленген. Қазақтың барлық өңірлеріне ортақ осындай атаулы күндер «үші», «жетісі», «қырқы» және «жылы» деп аталады. Яғни, өлген адамның жамбасы жерге тиген күннен бастап үшінші, жетінші, қыркыншы күндер, сондай-ақ жыл уағы ерекше аталып өтеді. Сонымен қатар батыс өңірлерде өліктің «жүз күндігін» атау дәстүрі де кездеседі. Ал Орынбор жағы қазақтарында «елу екі күнін» де атап өтетін көрінеді.

Діни, этнографиялық әдебиеттерде оны анықтайтын жауап әзірге жоқ. Мәліметтердің аздығына қарамастан, қазақтар мен этникалық жақын халықтарда бұл мәселенің мәнін ашуға тырысамыз. Өлген адамды жыл уағына дейін әркез еске алу дәстүрі барлық Орта Азия, Сібір, Кавказдың барлық халықтарында, бұрынғы КСРО-ның Еуропалық аймақтарындағы кейбір этностарда кездеседі.

Осындай, жыл уағына дейін белгілі бір уақытта еске алу салты ежелгі наным-сенімдер мен астрологиялық дүниетанымдардан туындағаны айқын. Құранда еске алу уақыты туралы айтылмаған. Орта Азия халықтарының атақты зерттеушісі С.П. Толстов өткен ғасырдың 30-жылдарының өзінде бұл дәстүрдің шығу тегі мұсылмандық емес деп жазған болатын [1]. Өткен ғасырдың 70-жылдарының аяғында осы мақаланың авторы бұл дәстүрлердің мұсылмандыққа тікелей қатысы жоқ екендігін, бұл дәстүрлердің өлген адамды ана дүниеге аттандыру ғұрып-шаралары екендігін өзінше дәлелдеуге тырысқан [2].

XX ғасырдың 80-жылдарының ортасында Л.А. Чвырь деген ғалым бұл жөнінде: «Орта Азия – Қазақстан аймағында аталмыш күндерді ғұрыптық түрде арнайы еске алу күндері етіп белгілеу исламға дейін пайда болды. Өзінің негізгі мақсаттары жағынан бұл ғұрыптар ата-баба аруағына мінажат етумен, өлген адамның о дүниедегі өмірін жеңілдетумен, оның жанын азықтандырумен байланысты және т.б.», – деп жазған еді [3].

Бірқатар дерек берушілер садақа беру марқұмның о дүниедегі өмірінің сәттілігіне ықпал етеді, ал марқұмның киімі о дүниеде жалаңаш жүрмеуі үшін таратылады деген пікір айта-

ды. К.Л. Воропаева деген ғалым славян халықтарының еске алу ғұрпының мерзімін христиандықпен байланыстырады [4].

Жалпы отандық және әлемдік әдебиетте өлген адамды арнайы еске алу мерзімдеріне (уақыт шектеріне) онша көңіл бөлінбеген. Еске алу салт-жоралғыларының халықтық дүниетаным мен дәстүрлерге байланысты екендігі жөнінде алғашқылардың бірі болып пікір айтқан қарақалпақ ғалымы Х. Есбергенов еді. Оның айтуынша, өлген адамның жаны бір жыл бойы өз денесінде «қайта туғандай» болады. Оның денеден бөлінуі дамудың барлық сатысынан өтеді. Есбергенов өлікті еске алу ғұрыптарын баланың

өсу кезеңдеріндегі өткізілетін түрлі ғұрпиді салттармен байланыстылығын байқаған. Туған бала өмірінде арнайы өтілетін негізгі атаулы ғұрыптар қайтыс болған адамды еске алу ғұрыптарының уақыттарымен сәйкес келеді. Сондықтан Х. Есбергенов еске алу ғұрыптарын дүниеге келген сәбидің өсуіне байланысты жасалатын дәстүрлермен байланыстырады. Бұл болжам шынымен де көңіл аударуға тұрады. Негізінде, Орта Азияның байырғы халықтарының көбінде бала өмірінде аталып өтілетін ғұрыптардың мерзімдік уақыты мен өлген адамды еске алу ғұрыптарының мерзімдеріне сәйкес келеді. Бұл кездейсоқтық емес.

Кесте – Еуразияның орталық аумағын мекендеген халықтарындағы өлікті еске алу күндері

Халық	Қайтыс болған күннен									
	3	7	9	20	30	40	49	100	Жар-ты жыл	Жыл
Қазақтар	не езде	х				х		Батыс Қа- зақстан		х
Қырғыздар	х	х				х				х
Қарақалпақтар		х				х				х
Өзбектер		х				х				х
Түркімендер	х	х	+	+		х				х
Тәжіктер		х		х		х				х
Алтайлықтар						х				х
Хақастар		х		х		х		х		х
Якуттар			х				х			х
Тувалықтар		х				х	х			
Телеңгіттер		х					х			
Челейліктер										
Шор тұқымдас сағайлықтар										Соңғы са- парға аттан- дыру
Телеуіттер		х				х				х
Абхаздар						х				х
Сыбандар						х				х
Осетиндер		х	х							
Адыгей- кабардалықтар		х				х				х
Мордвалар		х	+	+	х	х				х
Марийлер		х	+	+	х	х				х
Удмурттар		х	+	+	+	х				х
Орыстар			х			х				х

х – еске алу ғұрыптарын әрдайым жасайды, + – еске алу ғұрыптарын кейде ғана өткізеді.

Х. Есбергенов адам өлімінен кейін рух қайта жаңарып, ол дүниеге келген сәби тәрізді қайтадан даму кезеңдерінен өтеді (о дүниедегі бұл даму кезеңдері еске алу ғұрыптарымен байланысты), – дейді [5]. Х. Есбергеновтің еске алу ғұрыптарының шығу тарихын Орта Азия халықтарының көне түсініктері мен дәстүрінен және баланы жерлеу рәсімінен іздеу керек деген пікірімен келісе отырып, бұл мәселенің шешімін басқа қырынан қарастыру керек.

Қазақтардың түсінігі бойынша, адамның дамуы бірнеше сатыдан өтеді: алғашқы жеті күнде «әкенің белінен ананың құрсағына түскенде» бала «көбік» болады, қырқыншы күні ұйыған қанға айналады, өмір белгілері байқалады. Қырқыншы күннен бастап бала өмірге келгенге дейінгі уақытта денесі мен жүрегі қалыптасады. Бұл үрдіс тоғыз ай тоғыз күнге созылады. Басқа мәліметтерге сенсек, жеті күнде бала басы түзіледі, 40 күнде кеуде сүйегі, қырқыншы күннен туғанға дейін дененің төменгі мүшелері мен рухы, жаны қалыптасады.

Көріп отырғанымыздай, ананың құрсағындағы адамның қалыптасу (7, 40 және 280 күн) кезеңдері еске алу ғұрыптарын еске түсіреді (жетісі, қырқы, жылы). Біздің ойымызша, бұл жай ғана сәйкестік емес, ол біздің арғы бабаларымыздың өмір-өлім, туу мен өлу турасындағы өте терең дүниетанымдық пәлсапаларынан туындаған. Бір қарағанда баланың ана құрсағында қалыптасатын 9-ай, 9 күні марқұмның жылын беру уақытына календарлық күн саны жағынан аса сәйкес келмейтін сияқты. Бұл уақыттық шамалардың да сәйкес келетіндігін біз төменде келтіретін материалдарымыздан байқаймыз.

Жоғарыда қарастырылып отырған бұл уақыттық межелер баланың дүниеге келуі, қалыптасуына байланысты жасалатын ғұрыптарда, оған байланысты наным-сенімдерде Еуразияның көптеген халықтарында, оның ішінде – Сібір, Қиыр Шығыс және Солтүстік, Орта Азия және Кавказдың көптеген жұрттарында кездеседі. Жалпы бұл уақыттық нысаналардың жай ғана алына салмағандығы анық. Олардың шығу тегін ерте түркілердің дүниетанымынан, наным-сенімінен табуға болады. Бұл дүниетанымдық үрдістер тіптен ежелгі заманғы, қола және ерте темір дәуірі тайпаларында да болған болуы мүмкін.

Ерте замандарда әлем халықтары уақытты күн мен айға қарап анықтаған. Уақытты Ай межелерімен анықтау күнтізбелік дәстүрдің ең көнесі саналады [6]. Алғашқықауымдық мифологияның дәстүрлерін зерттеген ғалымдардың пікірінше [7], көне дәуір адамдары күнге қара-

ғанда айға көбірек мінажат еткен, табынған. Ай – ең ірі аспан денесінің бірі. Оны жер-әлемнің барлық тұрғындары күнделікті көре алады. Оның үстіне Ай сияқты ешбір аспан денесі өзінің формасын жиі өзгертпейді. Ай әр жеті күн сайын өз фазаларын өзгертеді (туған ай, жарты ай, толған ай, айдың екінші жартысы), алғашқы 14 күн ол өседі де, келесі 14 күн бойы азайып, соңында көзден ғайып болады.

Жеті санының қасиеттілігі туралы ұғым әлемнің барлыққа жуық халықтарында бар. Адамдар тас дәуірінің өзінде ақ 7 санының Аймен, оның әрбір жеті күнде өзгеріп отыратын сыртқы көрінісімен (формасымен) байланыстырған. Палеолит заманында пайда болған сандардың мән-мағнасын зерттеген Б.А. Фролов деген ғалымның пайымдауынша «7 санының халықтар түсінігіндегі семантикасында біз алдымен Уақыт және Космосты көреміз. Одан кейін өмір мен өлім, адамның туылуы, дүниенің жаралуы, өсіп-өнушілік, жан туралы құпияларды осы Ай фазаларының үнемі өзгеріп, ауысып отыруымен түсіндіруге тырысқан» [8].

Нганасан деген солтүстіктегі халықтар екіқабат әйел аман-есен босанғаннан кейін, бұл жағдай Айдың қолдауымен болды деп, оған бір бұғыны арнап жібереді. Айға арналған бұғының денесіндегі жүнді жеті жолақ етіп қырқады. Айана адам мен жануарлардың аман-есен босануының қамқоршысы есептелінген. Әйелдер айға қарап босанатын күнін анықтаған. Сонымен қатар, айдың жеті терезесі бар, әрқайсысынан жеті жолақ жарық нұр жерге тарайды деп сенген. Ай нұрын шашысымен екіқабат әйелге толғақ келеді [9]. Археологиялық мәліметтер көрсеткеніндей, тас дәуірінде-ақ ай арқылы сәбидің дүниеге келу уақытын анықтайтын, ай күнтізбесінің білгірлері болған. Жүктілік 280 күнге немесе 10 айға жуық созылатыны белгілі. Осы уақыттың орта кезінде ана жатырындағы бала қозғалады. Әйелге дәл осы сәттен бастап босануға дейін бала қозғалған кездегі Ай фазасының тағы бес рет өзгеруін санау керек. Сондықтан нгасандықтардың ауыз әдебиетінде Ай аспанда сәбидің дүниеге келуі үшін, сол айға қарап, босану уақытын анықтау үшін жаратылған деген түсінік қалыптасқан [10].

Бұдан тура екі мың жыл бұрын өмір сүрген Овидийдің мәліметінше ондық жүйе, қолдағы он саусақпен санау, римдіктердің он айлық күнтізбесі және сол күнтізбе бойынша әйелдердің босану уақытын анықтау көне халықтар дүниетанымындағы өзара байланысты түсініктер болған. Он айлық күнтізбе мандан, арапахо,

юроктар тағы басқа да үнділік тайпаларда болған. Олар бұл күнгізбелік жүйе табиғатқа сай келеді, өйткені қолда он саусақ бар, құрсақтағы бала он айда дүниеге келеді, – деп пайымдаған. Б.А. Фроловтың ойы бойынша палеолит заманындағы астрономдарды бір жылда қанша күн бар деген абстракты түсініктен гөрі, оның адамның дүниеге келуіне байланыстылығы көбірек толғандырылғанға ұқсайды.

Босану уақытын он айға бөлу түркі халықтарында да кездеседі. Ертегіде Қаныкей қыздың босануын: «күн артынан күн өтті, Қаныкейдің күні оныншы айға жетті. Қаныкей қатты ауырып, босана бастады» деп суреттейді [11]. Бұқар жырау өз жырында былай дейді:

Оныншы тілек тілеңіз,
Он ай сені көтерген.

.....
Анаң бір аңырап қалмасқа [12].

Баланың ана жатырында өсіп-дамуы, дүниеге келуін Аймен байланыстыру Қиыр Шығыста, Сібір, Орта Азияның көптеген халықтарында кездеседі. Этнограф Б.О. Долгихтің мәліметінше энецтерде уақыт санаумен ең алдымен әйелдер айналысқан. Олар Айдың фазасына қарап жылдың қай айы екенін анықтап отырған. Олар Айдың фазасына қарап екі қабат болғанда босану уақытын, етеккірі келетін уақытын есептеп отыратын болған [13].

Кет деген азсанды Сібір халықтарының әйелдері де бойына бала біткеннен бастап босанатын уақытын Айдың фазаларымен есптеген [14]. Босанар уақыт жақындаған сайын якут әйелдері айға табынып, «ай рухы, көмектесе гөр» деп сыйынған. Осыған ұқсас сенімдер басқа да сібірлік түркі тілдес халықтарда кездеседі [15].

Орта Азия халықтарының көпшілігінің баланың құрсақта пайда болуы, дамуы және тууы туралы ырым-сенімдерінде Ай жиі орын алады. Мысалға, екіқабат әйелге Айға қарап дәрет сындыруға әсте болмайды; егер әйел жүктіліктің бас кезінде толған айды көрсе, болашақ баланың жасы ұзақ болады, егер ай жарты болса, баланың ғұмыры қысқа болады; егер толғақ ай толғанда басталса, онда қыз бала туады, ай жаңадан туған кезде өтсе – дүниеге ұл бала келеді, т.т. (АЕӨЖМ).

Алтайлықтар нәрестені жаңа ай туғанға дейін бесікке салмаған, жаңадан ай туысымен, той жасап, бесікке бөлеген [16]. Басқа түркі халықтарында дәл осындай дәстүр кездеспейді, бірақ осыған ұқсас, жартылай ұмытылған, әлі күнге

дейін назардан тыс қалып келе жатқан дәстүрлер баршылық. Мысалы, оларда балалардың қорғаушысы, толғақтың жәрдемшісі Ұмай-Ана туралы сенім кең орын алған. Шорлықтар Ұмай Ана мейірімді рух, балалардың қорғаушысы және өлгендердің жанын әкетуші деп есептесе, төлеуіттерде «май ансы» немесе «май аназі» – балалардың қорғаушы рухы, тоғаларлар мен лебедіндіктерде «раі апа» – мейірімді рух саналады екен [17]. Ұмай анаға сыйыну ғұрпы алтай, хақас, шор, тува халықтарында да кездеседі [18]. Ұмай-ана қазақтарда әйел затының, шаңырақтың жебеушісі.

Кезінде Қ. Жұбановтың «қиын-қыстау кездерде әйелдер көмекке жүгінетін «май ана» әйелдерді қорғаушы «Ұмай» екені даусыз» – деген еді [19]. Ұмайды балалар мен әйелдердің қорғаушысы деп түсіну қырғыздар мен өзбектерде де кездеседі [20].

Бұл жерде біз мынаған арнайы көңіл аударғымыз келеді. Қарап отырсақ өсіп-өнуің пірі, балалар мен әйел затын қорғаушы рух Ұмай-ананың атының құрамында (оны кейде Май-ана, Пай-ана деп те атаған) Ай ұғымы міндетті түрде жүреді (Ұм-Ай, М-Ай, П-Ай). Якут-сахаларда мал-жанның өсіп-өнуінің пірі, әйел затын қорғап-қоршаушы құдайдың аты Аисыт [21]. Біздің ойымызша, жатырдағы балаға жан салатын осы пір-құдайдың атының да құрамында Ай сөзінің болуы (Аи-сыт) тегін емес. Жалпы саха тілінде Ай (аі) ұғымы адамзатты жаратушы, үй жануарларының көбейуіне, жердің құнарлануына көмектесуші пір-құдай деген мағна береді [22].

Орта Азия халықтарының көне діни сенімдерін зерттеуші Г.П. Снесаровтің маған берген ауызша мәліметі бойынша Хорезмде әйелдер әулиелер басына барып бала тілегенде құдыққа үңіледі екен, судың айнасынан ай не жұлдыз көрсе бала болады деп қуанған, тіпті болашақ баланың жынысын да болжаған.

Айдың бала туылуымен және өсуімен байланыстылығы көптеген халықтардың үйлену дәстүрінен көрінеді. Біздің дерек берушілердің мәліметінше қазақтар үйлену тойын өткіздерде тек жыл мезгілдеріне ғана емес, айға да мән берген. Көбінесе айдың басы мен ортасын (толған ай) тандаған. Айдың бас кезін ежелгі үнділіктер де қалаған, ал ХІХ ғасыр соңында немістер, норвегиялықтар және славян халықтары да осы кезді қолай көрген [23]. Индонезиялықтар да үйлену тойын айдың толысуына қарап белгілеген. Олардың түсінігі бойынша жаңа туған ай жүкті әйелге ұқсайды, сондықтан тойды ай басында жасаған абзал [24]. Ай-әйел туралы түсінік көптеген

әлем халықтарында кездеседі [25]. Осындай түсініктің кейбір сарқыншақтары қазақтарда ХІХ ғасырдың соңына дейін сақталған [26].

Қарап отырсақ, Ай және 7, 280 сандары әлемнің біраз халықтарында, оның ішінде Сібір халықтарында ана құрсағында ұрықтың дамып, баланың туылуымен байланыстырылады екен. Ендеше, біздің кейбір сұңғыла информаторлардың айтқан: «алғашқы жеті күнде «әкенің белінен ананың құрсағына түскенде» бала «көбік» болады, қырқыншы күні ұйыған қанға айналады, өмір белгілері байқалады. Қырқыншы күннен бастап бала өмірге келгенге дейінгі уақытта денесі мен жүрегі қалыптасады. Бұл үрдіс тоғыз ай тоғыз күнге созылады» немесе «жеті күнде бала басы түзіледі, 40 күнде кеуде сүйегі, қырқыншы күннен туғанға дейін дененің төменгі мүшелері мен рухы, жаны қалыптасады» деген мәліметі кездейсоқтық емес, бұларда өте көне дүниетанымның ізі жатыр.

Баланың ана құрсағында дамуымен байланысты 40 санының мән-мазмұнын анықтау күрделі мәселе. Шындығында, 40 саны көбінесе бала туу мен өлім кезіндегі дәстүрлерде жиі қолданылады. Бүкіл Орта Азия елдерінде баланы қырқынан шыққанға дейін бөгде елге көрсетпей, ерекше қорғалап бағады. Өйткені бала өмірінде алғашқы қырық күн өте қауіпті кезең. Сондықтан осы «қауіпті кезең» өткеннен соң баланы қырқынан шығарады, қырық қасық суға шомылдырады, келгендерге қырық шелпек таратылады. Қырық күнге дейін әйел таза емес деп саналады. Ортаазиялық балаларды қорғаушы шілтендер саны қырыққа тең, исламға дейінгі түркі халықтарында Ұмай ана қырық алтын шашты қыздардың ішіндегі ең көріктісі деп айтылады [27].

Өлген адамның артын күтіп еске алатын даталардың шығу тегін анықтауда біз тағы да Айға, сонымен байланысты халықтық түсініктерге жүгінеміз.

Сібір және Солтүстік халықтарының дәстүрлі діни сенімдерін зерттеген әйгілі этнограф Л.Я. Штернберг былай деп жазған: «Бүгінгі күні біз аса мән бермейтін Айдың фазалары, көне заман адамдары үшін аса таңғажайып құбылыс болып көрінген, олардың түсінігі бойынша – ол әр ай сайын өліп, әр ай сайын қайта дүниеге келіп отырған. Айдың фазаларының көптеген геофизикалық, физиологиялық құбылыстармен байланыстылығы...оны халықтардың көне түсінігінде туу және өлу концепциясымен байланыстырды». Шындығында да Айдың бір календарлық ай ішінде туып, одан біртіндеп өсіп, одан біртіндеп кеміп, аяғы толық жойылып кетуі, туу мен

өлудің нақты мысалы, көрінісі. Жалпы 28 күндік Ай календарының алғашқы 14 күнінде ол туу мен өсу сатысынан өтсе, келесі 14 күн Ай үшін кетілу, кему, соңында жоғалу (өлу) кезеңі болып табылады.

Шындығында, алғашқы адам айдың фазаларын және жалпы Ай мен адамның қалыптасуы мен дүниеге келу үрдісін салыстыра отырып, Ай туралы түсінікті адамның қайыс болуымен, өлімімен де байланыстырған. Ол үшін туу мен өлудің айқын көрінісі Ай болып есептелген, бірінші жартысында 28 күнде Ай туу мен даму сатысынан өтсе, екінші 14 күндікте ай кішірейіп жоғалып кетеді. Мысалы, Обь өзені бойындағы угрлер қайтыс болған адамды бір жылға дейін әр айдың толған уақытында еске алу ғұрыптарын өткізіп отырған [28].

Ортағасырлық түркі ақындары айға мынадай жыр жолдарын арнаған:

Ай туғанда елеусіздеу болады,
Күннен күнге көтеріліп толады.
Толған ай да қарасаңыз шетінен,
Бозаң тартып, ажары азып кетілер,
Нұры сөніп, семіп мүлде жоғалар [29].

Айдың өлетіндігі туралы түсінік ХVІІ – ХVІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясында кездеседі [30].

Менің пайымым бойынша, біздің көне ата-бабаларымыз адам өмірінің уақыттық екенін Айдың өмірімен салыстыра отырып зерделеді. Адам да Ай сияқты туады, одан біртіндеп өседі, одан біртіндеп қартайды (кемиді), соңында өледі (өшеді). Сондықтан да мен баланың өсіп-өнуіндегі атаулы даталар мен өлген адамның соңын күтудегі азалық даталардың бір-бірімен сәйкес келетіндігін әншейін жай үйлестік деп есептемеймін. Олардың астарында терең дүниетанымдық құпия жатыр.

Көне қазақтардың дүниетанымы бойынша бұл дүниеге келу – туылу бір ғана актылы үрдіс емес. Бала бұл жарық дүниеге келгеннен соң бірден адам қауыдастығының мүшесі болып кете алмайды, ол оған біртіндеп жетеді. Жаңа туған бала өте әлсіз тіршілік. Оның үстіне тұрмыс жағдайы өте нашар көне заманда өмір сүру правосына тек денсаулығы мықты, имунитеті күшті нәрестелер ғана жете алатын. Көне замандарды былай қойғанның өзінде, ХVІІІ-ХІХ ғасырлардағы көшпелі қоғамда туған балалардың 50%-дан астамы дүние салатын. Жаңа туған нәрестені өлім қатерінен сақтау үшін көне заман адамдары халықтық медицинаның түрлі әрекеттерін пайдаланумен қатар дүниетанымдық ұстанымдарға негізделген сан қилы ырым-салттарға да жүгінген.

Бала туыла салысымен, сол күні кешке шілдехана ұйымдастырылады. Шілдехананың түпкі мақсаты – балаға алғашқы күндері қастық қылатын әртүрлі жын-шайтандардан қорғау. Үш күннен кейін балаға ат қояды. Жетінші күні баланы бесікке салады. Бала дүниеге келгеннен соңғы қыркыншы күні қыркынан шығарады. Дәл осылай көне заманда аталарымыз баланың бір жасқа келуін де ерекше атаған болар.

Енді өлген адамға байланысты осындай жораларды атқаратын күндердің датасын салыстырып көрелік. Өлген мәйітті бірінші күні күзетеді. Оны кей жерлерде шілде күзет дейді. Сол күні және келесі күні кешке өліктің қонақ асын береді. Қазақта өлген адамның жамбасын жерге үшінші күні тигізеді. Соған арнап тамақ беріледі. Одан соңғы атаулы қаралы даталар жетісі, қыркы және жылы. Қарап отырсақ, туған нәресте мен өлген адамның атаулы ғұрыптары ұйымдастырылатын даталар бірдей. Бірінші күні балаға шілдехана ұйымдастырса, өлікке шілде күзет болады. Үшінші күні балаға ат қою рәсімі өтсе, үшінші күні мәйітке жерлеу рәсімі өтеді. Жетінші күні баланы бесікке салса, сонша күнде өліктің жетісін беру бар. 40 күннен соң баланы қыркынан шығарса, осындай мезгіл өткенде өліктің қыркын береді.

Негізінде көптеген халықтардың түсінігінше, туу мен өлу әрқашан бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Қазақ мақалында «тумақ бар жерде өлмек бар», – деп айтылады.

Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен. –

дейді. Бұл жерде Абай туу мен өлудің бір бірімен тақылеттес екенін де меңзейді. Ұлы Абай өз өлеңінде бала дүниеге келгенде айтылатын ән мен жоқтауды қатар қойған. Қазақ халқындағы өлім мен тууға байланысты «шілдехана» дәстүрін айтып өттік. «Шілдехана» немесе «шілде күзет» жас босанған әйел мен баланы және өлікті жындардан қорғау үшін ұйымдастырылады. Қазақстанның бірқатар аумақтарында жерлеуге дейінгі марқұмның үйіндегі тамақ беру «шілдехана» деп аталады. «Адам өмірінде шілдехана екі рет болады: туған күні және өлген күні, яғни адам өмірінің алғашқы және соңғы күндері [31].

Ш. Уәлихановтың пікірінше, өмір мен өлім туралы мәселе бақсылықтың ең басты дүниетанымдық мәселелерінің бірі саналған [32].

Өлім мен тууды қатар қою тек қазақ мақалдарында ғана емес, көптеген халықтарда кездеседі. Негізінен өмір-өлім, туу-өлу, бақыт-бақыт-

сыздық, бұйырған-бұйырмаған, тақ-жүп, оң-сол, жоғары-төмен, аспан-жер, оңтүстік-солтүстік, шығыс-батыс, күн-түн сияқты қарама қарсы ұғымдарды салыстыру әлем халықтарының ауыз әдебиетінде кең тараған [33].

Менің ойымша, біздің аталарымыздың дүниетанымында өмір мен өлім ылғи да шендесіп отырады. Дүниеге келген кішкентай нәресте бұл дүниеге келерде бірнеше даму сатысынан өтеді. Сондай-ақ, өлген адам жаңа бір бөлек дүниенің тіршілігі. Ол о дүниеге, жаңа бір бөлек дүниеге барғанда бұл дүниеге келгендегідей қалыптасудың бірнеше сатысынан өтеді. Мен бала дамуының бұл дүниеге келгендегі бір жылдық үрдістерін «бұл дүниелік қалыптасу» деп, ал өлген адамның бір жылдың ішіндегі тірілерден біртіндеп алыстауын, о дүниелік болып қалыптасуын «о дүниелік қалыптасу» деп атадым. Қарап отырсақ, адамның бұл дүниелік қалыптасуы мен о дүниелік қалыптасуы бір тәртіппен, дүниетанымдық түсініктерден туындаған уақыттық шеңберлермен, шектермен анықталған.

Қазақтардың өте ертедегі дүниетанымы бойынша, жатырдағы ұрық алғашқы жеті күнде бір қоймалжың дүние болады, осымен адамның физикалық дене ретінде қалыптасуының бірінші кезеңі бітеді. Өлгенде де жетісі беріледі. Осымен адамның бұл дүниелік және о дүниелік болуының бірінші кезеңі бітеді.

Қыркыншы күні ұрық ұйыған қанға айналады да, өмірдің белгілері біліне бастайды. Адам қайтыс болғаннан кейін оның қыркын өткізеді. Бұл мерзіммен адам тәні «ыдырауының» (өлуінің) екінші кезеңі аяқталады. Бұл кезеңде өлген кісінің үйінде қырық күнге дейін шырақ жағу дәстүрі орындалады. Көптеген зерттеушілердің мәлімдеуінше шырақты жағу себебі өлілер де тірілер сияқты жарықты қажет етеді деген сенімнен туындаған [34]. Осы дәстүрді сипаттай келе қазақтардың түсінігі бойынша өлген адамға жарық белгілі бір уақытқа дейін ғана қажет, ал қырық күн өткеннен кейін марқұмға от пен жарық қажет болмай қалады. Бұдан адамның о дүниелік өмірге икемделе қалыптасуын көреміз.

Осыған байланысты тағы бір жағдай ерекше көңіл аудартады. Бала дүниеге келгеннен кейінгі алғашқы қырық күні өтпейінше оны толығымен адам санатына жатқызбайды. Осы қисынмен қарағанда, алғашқы қырық күнде марқұмды да толық өлілер дүниесі пәндасына қоспаған шығар. Сондықтан да көне қазақтар жыл уағына дейін өлген адамның бейнесін кеспелдектен жасап, оны «тұл» деп атап, ол тұрған үйге 40 күнге дейін шырақ жаққан.

Тәжік халқында адамның рухы балаға ол дүниеге келгеннен кейін тек 40 күннен соң денесіне енеді деген сенім болған [35].

Баланың үшінші даму сатысында оның дене мүшелері мен жаны қалыптасады. Анасының құрсағында 9 ай, 9 күн жатқаннан кейін бала өмірге келеді. Қазақтар бұл күнді адам өміріндегі «алғашқы қызық» деп есептейді. Ал адам қайтыс болып «жер ананың» құрсағына енгеннен бастап, бір жылға дейінгі аралықта оның дене мүшелері мен рухының о дүниедегі қайта қалыптасуы жүреді. Бұл үрдіс адамның жаны шыққан күннен бастап бір жыл ішінде оның толықтай өлілер дүниесіне өтуімен аяқталады. Сол кезде өлген адамның жылын береді. Бұны қазақтар әдетте «соңғы қызық» деп атаған.

Кейбір сұңғұла дерек берушілердің айтуы бойынша адам өлгеннен кейін жыл уағына дейін берілетін түрлі астар мәйіттің жерге көмілгеннен кейінгі оның денесінде болатын түрлі өзгерістермен байланысты – қырық күннің ішінде ет сүйектен ажырайды, сондықтан тірілер өлген адамның қырын береді (АЕЖӨМ). Енді бір дерек берушілердің айтуынша, жерлегеннен кейін жетінші күні шашы түседі, қырықшы күні тісі, бір жылдан соң сүйегі қурайды, осы өзгерулерге байланысты өліктің жетісі, қырық, жылы беріледі (АЕЖӨМ).

Ғ. Әнесов деген зерттеушінің осы мәселеге қатысты материалы мынадай: Қазаға ұшыраған адам баласының жаны үш күннен соң шаңырағына ұшып кетеді деген ежелгі таным-түсінік бойынша, ұшқан жанның құрметіне үштігін беру қалыптасқан. Ал бақи болған адамның жаны, яғни аруағы жетінші күні өз шаңырағына бірінші рет оралады деген сеніммен жетісі аталып өтеді. Сондай-ақ, ата-бабаларымыз көрдегі мәйіт қырық күнге дейін қалпын сақтап, қырық бірінші күні ғана бұзыла бастайды деп есептеген. Осыған орай марқұмның қырын береді (Аңыз бойынша, Көрұғлы өлі анасының кеудесін қырық күн сорып күн көрген. Ал қырық бірінші күні ғайып ерен, қырық шілтендер ана сүтін емізбей қояды т.б.). Өлген адамның аруағы (жаны) 99 күн өткен соң өз отауына екінші рет оралады деген түсінікке орай жүздігі аталып өтеді [36].

Белгілі этнограф Д. Ескекбаевтің материалы бойынша мәйіттің денесін жерге бергеннен кейін қырық күннен соң етттен сүйек ажырап, ал жыл толғаннан соң ет мүлде сүйектен бөлінеді, осыған байланысты еске алу күндері қалыптасқан [37].

Этнограф А. Құдайбергенованың деректері бойынша «Қырын» өткізу 40 күнде адамның

ет пен сүйегі ажырайды деген түсініктен туған... Содан кейін «жүзі» өткізіледі... Сосынғы еске алу рәсімі – «жылы». «52 күндігін өткізу» – жалпы қазақ халқына тән емес, алайда ол Сырдың орта ағысы бойында орналасқан қазақтар мен субэтникалық топ – қожалар үшін, шарифат бойынша, марқұмды еске түсірудің жөн-жоралғысында ерекше орын алады. Марқұм қайтыс болғаннан кейін 52 күнде буындары, ет пен сүйек арасы ажырайды. Мұндай ажырау кезінде өлік өте ауыр жағдайда болады. Сондықтан оны жеңілдету үшін марқұмның туған-туысқандары 7 аяттан тұратын құран оқытады. Ал «жүзін» беру Кіші жүз қазақтарының арасында ғана өткізіледі [38].

Ғ. Әнесовтің дерегі бойынша «...ежелгі таным-түсінік бойынша, бір жылдан кейін, яки қырық күннен соң бұзыла бастаған мәйіт әбден ағып біткен кезеңде өлген адамның екінші, о дүниедегі «шын өмірі» басталады деп білген. Ата-бабаларымыз, міне, бағзы замандардан бері осының құрметіне өлген адамның жылын өткізіп, той жасап, ас берген... Осылайша, өлген адамның аруағына бағыштап үш, бес, жеті, тоғыз, он екі, отыз және қырық жылдан соң да ас берілуі мүмкін. «Қырық жылдан соң мәйіт топыраққа айналады» деп есептелгендіктен қайтыс болған адамды бұдан соң еске алып, ел жинамайды (Тіліміздегі «Жақсы әке жаман балаға қырық жыл азық» деген мақалдың осыған қатысы болуы да мүмкін) [39].

Осыған ұқсас дүниетанымдық түсініктерді белгілі дін зерттеуші ғалым Г.П. Снесарев Хорезм өзбектерінің арасынан да кездестірген еді. Адамның рухы 35 жылға дейін бейсенбі күні кешке, жұма күні таңертең үйіне келіп жүреді, одан кейін келуді доғарады. Өйткені, марқұм топыраққа айналады. Кейде адамдардың рухы тек қырық күнге дейін апта сайын келіп тұрады, ал қырық күннен кейін келмейді деп те айтылады. Кейде келіп тұру бір жылға созылады [40]. Осы материалдарды келтіре отырып, кезінде Г.П. Снесарев «бұл көзқарастардың дәстүрлі еске алулармен» байланысты болуы мүмкін деген пікір айтқан еді.

Ежелгі замандағы адамдардың түсінігі бойынша өлім туу сияқты ұзақ құбылыс саналған [41]. Бір жыл өткенге дейін өлген адамның бейнесі тұл ретінде тірілермен бірге өмір сүреді. Тұлды үйдің төріне орнатып, оның алдында отырып алып әйелі, қыздары таңертең, кешке жоқтау айтып дауыс қылатын. Марқұмның киімі кигізілген осындай қуыршақ адам бейнесі оның рухы уақытша болсын жайлайтын орын деп есептелсе керек.

Біздің ойымызша, өлген адамның рухы жыл уағына дейін тірілердің арасында жүрмесе де тұл бейне, тұл ат, қаралы тұл үй арқылы өзінің бұрынғы ортасынан мүлде жоғалып та кетпейді. Өлген адамның жылын бергеннен кейінгі тұста үйден қаралы белгі алынып, қаралы найза сіндырылады, тұл да жойылады. Туыстары «Марқұмның қарызынан құтылды» деп есептейді. Ендігі жерде белгіленген мерзімі бар, тірілер үшін міндетті болып табылатын арнайы рәсімдік еске алулар болмайды. Жылдық еске алу рәсімімен тірілер марқұмды бүтіндей ана дүниеге көшіретін болуы керек. Ол енді толығымен өлілер дүниесіне өтеді.

Жалпы осы дүниетанымдық түсініктер Еуразияның көптеген тұрғындарына тән болса керек. Мысалы, адамның жаны 40 күнге дейін жер бетінде, өз туыстарының маңайында болатындығы жөніндегі наным-түсінік алтайлықтар мен төлеуіттерде, құмандылықтарда, коми-зыряндарда сақталған [42].

Туу мен өлу параллелдерінің кейбір көрінісі жерлеу салттарында да сақталған. Мысалы, Қазақстан және онымен шектес аймақтарды қола дәуірінде мекендеген тайпалар кейде марқұмды жүресінен ортырғызып қойып жерлеген [43]. Біздің ойымызша, бұндай жерлеу ғұрпы, сол заман адамдарының туу – өлу үдерісін өзара шендестіре, байланыстыра қарау дүниетанымымен байланысты. Адам баласы өлгеннен кейін «жер-ананың» құрсағында ананың құрсағында жатқандағыдай қалыпта жатуы керек деген түсініктен туындаса керек. Бұндай болжамды алғаш рет кезінде Африкадағы зулус халқын зерттеген А.Т. Брайант деген ғалым айтқан еді [44]. Қалмақтардың жерлеу рәсімді реттейтін зурхарчысы өлген адамның туған күні мен өлген күнінің ай, күндерін салыстыра келіп, оны қай қалыпта жерлеуді анықтайды екен [45].

Ферғана өзбектері адамның қайтыс болғаннан кейінгі берілетін қырық күндігін өліктің осы уақытта ісініп-қабынуымен байланыстырады [46].

Ата-бабаларымыз Айдың бір жеті сайын өсіп, толысып, кейін қайта кішірейіп, соңында жоқ болуын (өлуін) ұзақ заман бақылай жүріп, дәл осындай құбылыс, яғни туу, өсу, өшу, соңында өлу адамзат баласы мен жануарлар әлеміне де тән болады деп есептеген. Дәл осындай жағдай жайлы адамзаттың ең белгілі ғұламаларының бірі Аристотель былай жазған еді: «екіқабаттылық, даму, өмір ұзақтығы сияқты құбылыстар кезеңдермен есептеледі – бұл жерде мен кезеңдер деп күн мен түнді, айды, жылды есептейтін

уақыттарды айтамын, сонымен қатар уақыт кезеңдеріне Айдың жаңа, ескі болып ауысып келіп отыруы да жатады. Айдың кезеңдері: толғанай және жаңа ай, олардың арасында болатын жарты айлар. Осы қалыптары арқылы ай күнмен байланысады... Ай...көлемі жағынан кішірек күн сияқты, сондықтан ол барлық пайда жатылулар мен жоғалуларға тікелей қатысып отырады» [47].

Сонымен, біздің қисынымыз бойынша Ай адам баласының ана құрсағында пайда болып, өсіп, одан дүниеге келуіне қатысады, сондай ақ Ай өлген адамның жер ана құрсағына түскеннен бастап, ендігі жерде біртіндеп жойылуына да, соңында мүлде құруына қатысады екен. Бала ана құрсағында он айда (он айлық әйел календары бойынша) қалыптасып дүниеге келеді деген түсінікке орай, өлген адам жер-ана құрсағында он ай көлемінде түгелімен ыдырап бітеді де, толығымен өлілер дүниесіне өтеді деген түсінік болған сияқты. Сондықтан да, кейінгі бір замандарда он айлық Ай күнтізбесі бойынша уақытты есептеу жойылып, оның орнына он екі айлық Күн күнтізбесі орныққан кезде [48] өлген адамға ұйымдастырылатын соңғы қоштасу қаралы рәсімі Күн календары бойынғы жыл уағында өткізілетін болды. Жалпы осы он айлық Ай календары кейбір жұрттарда ұзақ уақытқа дейін сақталғаны белгілі. Мысалы, жылды он айлық бірілікпен есептеу камчадалдарда XVIII ғасырдың ортасына дейін қолданылған [49].

Көптеген авторлардың мәліметі бойынша Қазақстан жерін және көрші аймақтарды көне заманда мекендеген тайпалар өзінің өлген адамдарын бірден жерлемеген, белгілі бір уақыт өткеннен кейін ғана жер қойнына берген. Мысалы, скифтер өлген адамды алып жүріп 40 күн елімен қоштастырған, содан соң ғана жерлеген. Жыл өткеннен соң тағы мынадай рәсім-шара жасаған: марқұмның артында қалған құлдарының елуін, жылқыларының ішінен де ең жақсы елуін таңдап, содан соң бәрін де буындырып өлтіреді де қожайынының қабіріне бірге көмеді [50].

Қытай жылнамашысы Лу Мау-Цзайдың деректері бойынша түркілер өлікті бірден жерлемеген. Егер адам көктемде немесе жазда қайтыс болса жапырақ сарғайғанша, егер күзде немесе қыста өмірден озса ағаштар бүр жарғанша күткен. Сол кезде ғана қабір қазып жерлеген. Құрбандыққа шалынған малдар: қойдың, жылқының бастарын діңгекке іліп қоятын болған. [51]. Ерте түркілік ескерткіштердің бірінде мынадай мәлімет айтылады: «Хан (Білгі қаған) ит жылында, оныншы айдың алтыншы жұлдызында қайтыс болды. Доңыз жылының, бесінші айының, жиыр-

ма жетінші күні мен жерлеу рәсімін өткіздім» [52]. Күлтегінің өліміне және жерлеуіне қатысты мынадай дерек бар: Күлтегін «қой жылының он жетінші күні қайтыс болды. Тоғызыншы айдың жиырма жетінші күні біз оны жерледік» [53]. Көріп отырғанымыздай, Білге қағанды қайтыс болғаннан соң жеті айдан кейін жерлеген. Күлтегінің нақты қай айда қайтыс болғаны жазбада да айтылмаған, дегенмен де жазбадан оның да белгілі уақыттан кейін ғана жерленгені хақ.

И.А. Кастанье ағылшын зерттеушісі Паркердің еңбектеріне сүйене отырып, ежелгі қазақтар «марқұмды үш рет айналып жүріп жылап-жоқтаған, бірақ өз денелерін жарақаттамаған. Содан кейін өлікті өртеп, сүйегін бір жыл өткеннен кейін ғана көмген», – деген дерек келтіреді [54].

Біздің ойымызша, өлікті белгілі бір уақыттан кейін жерлеу салтына байланысты қазақтар мен көршілес халықтарда мәйітті аманат сақтау ғұрпы қалыптасқан. Мысалы, Орта Азия халықтарының ішінде сүйекті уақытша сақтау салты қырғыздарда [55] белгілі.

Қола дәуірінен бастап рулық зираттар қоныс маңайында орналасады. Оған дәлел Орталық Қазақстандағы Былқылдақ, Беғазы, Қарағанды облысындағы Бәкіштің қара шоқысы, Сыпыра оба, Көрпетай, Жетісудағы Бесшатыр, Есік, Алтайдағы Пазырық, Берел, Тарбағатайдағы Шілікті және басқа да обалар [57]. Беріректегі түркі, көне қазақтар заманында да рулық бейіттер негізінен қыстаулардың маңында орналасты.

Көшпелі өмір жағдайында, әсіресе алыс жайлауда немесе жердің тоңы өте тереңдеп кеткен қыс айларында қайтыс болған адамды уақытша жерлеу – аманат қою дәстүрі қалыптасқан. Бұл жағдай әрине рудың беделді адамдарына көбірек қатысты болды. Уақытша жерлеу орындары сөре немесе биік таудағы үңгірлер еді. Аманат қойған жерлер, сөрелердің аты кейінгі заманға дейін жетті. Мысалы, «Олжабай сөресі», «Едіге сөресі», «Бөгенбай сөресі» деген уақытша жерлеу орындары бізге мәлім. Бұндай дәстүрлердің соңы тіпті ХІХ ғасырдың соңына дейін сақталды. Ол туралы А.И. Левшин мынадай дерек береді: Орта және Ұлы жүз қазақтарында қыста қайтыс болған кейбір бай адамдарды жерлемей, уақытша киізге орап ағаштан жасалған сөреге іліп қояды, көктемде Түркістанға жеткізіп, қырғыз (қазақ) әулиесі Қожа Ахметтің қасына жерлейді [58].

Кейбір дерек берушілер өлген кісінің қырқын беру, баланы қырқыннан шығару мерзімімен бірдей келеді деп есептейді. Өлгеннен кейін адам

басқа өмірге өтеді, сонда жаңа өмірді бастайды, сондықтан оның да қырқы өткізілуі керек. Ал тағы бір дерек беруші қырқыншы күні марқұм бүкіл күнәларынан арылып бітеді, сондықтан осы күн аталып өтіледі дейді.

Осы орайда айта кететін бір мәселе – кейбір Азия халықтарында, мысалы, қытайларда жасты өмірге келген күннен бастап емес, бала анасының бойына біткен күннен бастап есептейді. Жас санаудың мұндай көрінісі ежелгі түркілерде де болған. Күлтегінің үлкен жазбасында: «Күлтегін өлгенде, ол қырық жеті жаста еді» деп жазады [59]. Күлтегінің өлген уақыты 731 жылдың ақпаны болса, ол 685 жылы дүниеге келген [60]. Қазіргі санақ бойынша ол қырық жеті емес, қырық алты жасында қайтыс болған. Бұл туралы И.В. Стеблева: «Әрине, бұл уақыт есебіндегі сәйкессіздікті адам жасын санаудағы қытай дәстүрінің әсер етуімен түсіндіруге болады, ол бойынша адам жасы дүниеге келген күнінен бастап емес, ана құрсағына біткен уақытынан бастап (яғни, ана құрсағындағы 10 ай қосылып) есептеледі» деп атап өткен [61].

Ана құрсағында жатқан уақыт баланың жасына қосылып есептеледі деген түсінік бізді мынадай ойға жетелейді: егер адам өмірі ана құрсағына біткеннен басталса, мифологиялық логика заңы бойынша оның толық өлімі жер ананың құрсағында еті ағып, сүйектерінің саудырап қалуымен байланысты болса керек.

Сондықтан қазақтар, басқа халықтар сияқты өлген кісіні бір жылға дейін толық өлілер қатарына жатқызбаған. Осы уақытқа марқұм адамдардың көз алдында елес болып сақталған. Оны тамақтандырып тұрған оның бүкіл заттары «тұл» деген атпен сақталған. Әйелінің тұрмысқа шығуына құқы болмаған. Бір жыл өткеннен кейін «жойылу» уақыты аяқталып, адам толықтай «өлілер әлеміне» өтеді. Малшы-көшпенділер өлген адамдарын міндетті түрде атпен аттандырған. Саян-алтайлық халықтарды зерттей келе В.П. Дьяконова олардың жетінші және қырқыншы күндері берілетін астарын өлікті өлілер әлеміне аттандыру тойы деп бағалаған [62]. Біздің ойымызша, қазақтың және басқа Орта Азия халықтарының өліктің артын күтудегі «жетісі», «қырқы», «жылы» деп аталатын еске алу ғұрыптары дейқазақтардан, көне түріктерден, тіпті сонау сақтардан келе жатқан салт болса керек. Оның негізгі мақсаты – дүниеден қайтқаннан кейін өлген адамды жыл уағына дейін оның өзіне тиісті мал-мүлкімен, азығымен «өлілер дүниесіне» аттандыру.

Әдебиеттер

- 1 Толстов С.П. Религия народов Средней Азии // Религиозные верования народов СССР. – М.-Л., 1931. Т.1. – 192 б.
- 2 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов: дисс.канд.ист.наук. – М., 1978. – 141-164 бб.
- 3 Чвырь Л.А. Три «чилла» у таджиков // Этнография Таджикистана. – Душанбе. 1985. – 70-71 бб.
- 4 Воропаева К.Л. Существует ли загробная жизнь? – М., 1958, – 43 б.
- 5 Есбергенов Х.К. К вопросу об изживании религиозных представлений и обрядов у каракалпаков: дис. канд.ист.наук. – М., 1963. – 149-151 б., 263-265 б.; Соныкі. К вопросу о борьбе с пережитками устаревших обычаев (каракалпакские поминки «ас») // СЭ. – 1963. – № 5. – С. 32-46.
- 6 Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974.
- 7 Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936.
- 8 Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. – 126 б.
- 9 Долгих Б.О. Матриархальные черты и верования нганасан // Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. – М.: Наука, 1968. – С. 214-229.
- 10 Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. – 131 б.
- 11 Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. – СПб., 1870. Ч.III; 1885. Ч.V. – 285 б.
- 12 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989, 1 т., – 82 б.
- 13 Долгих Б.О. Старинные обычаи энцев, связанные с рождением ребенка и выбором ему имени // КСИЭ. – 1954. – Т.2. – 35-36 бб.
- 14 Алексеев Е.А. Старинные обычаи кетов, связанные с рождением // СКИЭ АН СССР. – 1963. – Вып. 38. – 71 б.
- 15 Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука сиб.отд., 1980. – 82-89 бб.
- 16 Каруновская Л.Э. Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком // СМАЭ. – 1927. – Т.6. – 27 б.
- 17 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1893. Т.1; 1905. Т.III, – 1986 б; 1911. Т.IV. – 1139 б.
- 18 Потапов Л.П. Новые данные о древнетюркском «Отuken» // Советское востоковедение. 1957. – № 1.
- 19 Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата, 1936. – Вып.1. – 13 б.
- 20 Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка // СМАЭ. – Л., 1949. Т.12. – 81-86.
- 21 Троицкая А.Л. Первые сорок дней ребенка (чилла) среди оседлого населения. Ташкента и Чимкентского уезда // В.В. Бартольд. Ташкент: Бюллетень, 1927. – 154 б.
- 22 Попов А. Материалы по шаманству. Культ богини Аисыт у якутов // Культура и письменность Востока. – Баку, 1928. Кн.3. – 205 с.
- 23 Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. – М.: АН СССР, 1958. – 47-49 бб.
- 24 Сумцов Ф.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков, 1881. – 68 б.
- 25 Трисман В.Г. Брачные обряды и поверья у индонезийцев // Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. – М.: 1973. – 95-96 бб.
- 26 Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936. – 168, 175, 457, 504-506 бб.
- 27 Потанин Г.Н. Вопросы по изучению поверий, сказаний, суеверных обычаев и обрядов у киргизов и сибирских татар // КСГ. – 1894. – № 29, 30, 31. – С. 3.
- 28 Дыренкова Н. Умай в культе турецких племен // Культура и письменность. Востока. – Баку, 1928. Кн.3. – 126 б.
- 29 Соколова З.П. Пережитки религиозных верований у обских угров // СМАЭ. 1971. Т.27. – 230 б.
- 30 Баласагун Жусип. Кутты білік / А.Егеубаевтің аудармасы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 114 б.
- 31 XV – XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы, 1982, – 129 б.
- 32 Балаубаева-Голяховская А.М. Погребальные обряды у казахов Акмолинской губернии // Сб. науч. кружка при восточном факультете САГУ. – Ташкент, 1928. Вып.1. – 30 б.
- 33 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. Т.4. – Алма-Ата, 1985. – 50 б.
- 34 Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.: Наука, 1965. – 63-64, 82 бб.
- 35 Спенсер Г. Основы социологии. – СПб., 1876. Т.1. – 174-175; Харузин Н. Этнография. – СПб., 1905. Ч.IV. – 258 б.
- 36 Андреев М.С. Таджики долины Хуф (верховье Амударьи). – Сталинабад, 1953. Вып. 1. – 49 б.
- 37 Әнесов Ғ. Дәстүрлі жерлеу салты // Наурыз. Жаңғырған салт-дәстүрлер. – Алматы, 1991. – 124-125 бб.
- 38 Ескекбаев Д. Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. – Алматы, 2001. – 128 б.
- 39 Құдайбергенова А. Сырдарияның төменгі ағысында тұратын қазақтардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүр ерекшеліктері // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. – Алматы, 2001. – 154 б.
- 40 Әнесов Ғ. Дәстүрлі жерлеу салты. – 124-127 бб.
- 41 Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1960. – 117 б.
- 42 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М.: Наука, 1930. – 207 б.

- 43 Религиозные верования народов СССР. – М., 1931. Т.П. – 195, 196 б.; Майнагашев С.Д. Загробная жизнь по представлениям турецких племен Минусинского края // ЖС. 1915. Вып. III. – 278 б.; Кандинский В. Из материалов по этнографии сысольских и вычегодских зырян. Национальные божества // ЭО. 1889. Кн. III. – 107-108 бб.
- 44 Марғұлан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура. – Алма-Ата, 1979, – 53–54 бб.; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1964, – 123 б.; Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг. – Харьков, 1956; Барон Услар. Четыре месяца в плену в киргизской степи // Отечественные записки. – 1888. – №10, – 167 б.; Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей // Труды Оренбургской учебно-архивной комиссии. 1911. Вып. 26. – 79 б.
- 45 Брайант А.Т. Зулуцкий народ до прихода европейцев. – М., 1953; – 409 б.
- 46 Религиозные верования народов СССР. Т.П. – 261 б.
- 47 Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы // Древние верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986, – 153 б.
- 48 Аристотель. О возникновении животных. – М.; Л.: Изд.АН СССР, 1940. – 189-190 бб.
- 49 Селешников С.И. История календаря и хронологии. – М., 1977, – 15 б.
- 50 Крашенинников С.П. Описание земли Камчатки. – СПб., 1755, – 370-371 б.
- 51 Геродот. История: В 9 кн. – М., 1888. Кн. IV. – 72.
- 52 История Казахской ССР, 1977. Т. I, – 432 б.
- 53 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1959. – 23 б.
- 54 Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 35 б.
- 55 Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей // ТОУАК. 1911. Вып. 26. – 94-95 бб.
- 56 Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972, – 87-88 б.
- 57 Рахимов М. Обычай и обряды, связанные со смертью и похоронами у таджиков Кулябской области // Изв.АН ТаджССР. 1983. Вып. III, – 123 б.
- 58 Марғулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966, – 435 б.; Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Наука, 1963. – 300 б.; Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.; Л.: АН СССР. 1960. – 360 б.; Самашев З. Төлеубаев Ә., Жұмабекова Г. Дала көсемдерінің қазынасы. – Алматы, 2004.
- 59 Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – СПб., 1832. Т. III. – 112 б.
- 60 Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII вв. – М.: Наука, 1965.
- 61 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 43, 99 бб.
- 62 Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 71 б.
- 63 Дьяконова Г.П. Погребальный обычай тувинцев как историко-этнографический источник. – Л.: Наука, 1975. – 43-49 бб.
- 64 АЕӨЖМ – автордың ел арасынан өзі жинаған материалдарынан

References

- 1 Tolstov S.P. Religija narodov Srednej Azii // Religioznye verovanija narodov SSSR. – M.-L., 1931. T.I. – 192 b.
- 2 Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoj obrjadnosti kazahov. Diss.kand.ist.nauk. – M., 1978. – 141-164 bb.
- 3 Chvyr' L.A. Tri «chilla» u tadjikov // Jetnografija Tadjhikistana. Dushanbe. 1985. – 70-71 bb.
- 4 Voropaeva K.L. Sushhestvuet li zagrobnaja zhizn'? – M., 1958, – 43 b.
- 5 Esbergenov H.K. K voprosu ob izzhivanii religioznyh predstavlenij i obrjadov u karakalpakov; Dis. kand.ist.nauk. – M., 1963. – 149-151 b., 263-265 b.; Sonyki. K voprosu o bor'be s perezhitkami ustarevshih obychaev (karakalpakskie pominki «as») // SJe. – 1963. – № 5. – S. 32-46.
- 6 Frolov B.A. Chisla v grafike paleolita. – Novosibirsk, 1974.
- 7 Shternberg L.Ja. Pervobytnaja religija v svete jetnografii. – L., 1936.
- 8 Frolov B.A. Chisla v grafike paleolita. – 126 b.
- 9 Dolgih B.O. Matriarhal'nye cherty i verovanija nganasan // Problemy antropologii i istoricheskoy jetnografii Azii. – M.: Nauka, 1968. – S. 214-229.
- 10 Frolov B.A. Chisla v grafike paleolita. – 131 b.
- 11 Radlov V.V. Obrazcy narodnoj literatury tjurkskih plemen. – Spb., 1870. Ch.III; 1885. Ch.V. – 285 b.
- 12 Bes ғасыр зһырайды. – Алматы, 1989, 1 т., – 82 б.
- 13 Dolgih B.O. Starinnye obychai jencev, svjazannye s rozhdeniem rebenka i vyborom emu imeni // KSIJe. – 1954. – T.2. – 35-36 bb.
- 14 Alekseenko E.A. Starinnye obychai ketov, svjazannye s rozhdeniem // SKIJe AN SSSR. – 1963. – Vyp. 38. – 71 b.

- 15 Alekseev N.A. Rannie formy religii tjurkojazyчных народов Sibiri. – Novosibirsk: Nauka sib.otd., 1980. – 82-89 bb.
- 16 Karunovskaja L.Je. Iz altajskih verovanij i obrjadov, svjazannyh s rebenkom // SMAJe. – 1927. – T.6. – 27 b.
- 17 Radlov V.V. Opyt slovarja tjurkskih narechij. – Spb., 1893. T.I; 1905. T.III, – 1986 b; 1911. T.IV. – 1139 b.
- 18 Potapov L.P. Novye dannye o drevnetjurkskom «Otuken» // Sovetskoe vostokovedenie. 1957. – № 1.
- 19 Zhubanov X. Issledovanija po kazahskomu jazyku. – Alma-Ata, 1936. – Vyp.1. – 13 b.
- 20 Abramzon S.M. Rozhdenie i detstvo kirgizskogo rebenka // SMAJe. – L., 1949. T.12. – 81-86;
- 21 Troickaja A.L. Pervye sorok dnei rebenka (chillja) sredi osedlogo naselenija. Tashkenta i Chimkentskogo uezda // V.V. Bartol'du. Tashkent: Bjuulleten', 1927. – 154 b.
- 22 Popov A. Materialy po shamanstvu. Kul't bogini Aisyt u jakutov // Kul'tura i pis'mennost' Vostoka. – Baku, 1928. Kn.3. – 205 s.
- 23 Pekarskij Je.K. Slovar' jakutskogo jazyka. – M.: AN SSSR, 1958. – 47-49 bb.
- 24 Sumcov F.F. O svadebnyh obrjadah, preimushhestvenno russkikh. – Har'kov, 1881. – 68 b.
- 25 Trisman V.G. Brachnye obrjady i pover'ja u indonezijcev // Mifologija i verovanija narodov Vostochnoj i Juzhnoj Azii. – M.: 1973. – 95-96 bb.
- 26 Shternberg L.Ja. Pervobytnaja religija v svete jetnografii. – L., 1936. – 168, 175, 457, 504-506 bb.
- 27 Potanin G.N. Voprosy po izucheniju poverij, skazanij, suevernyh obycaev i obrjadov u kirgizov i sibirskih tatar // KSG. – 1894. – № 29, 30, 31. – S. 3.
- 28 Dyrenkova N. Umaj v kul'te tureckih plemen // Kul'tura i pis'mennost' Vostoka. – Baku, 1928. Kn.3. – 126 b.
- 29 Sokolova Z.P. Perezhitki religioznych verovanij u obskikh ugrov // SMAJe. 1971. T.27. – 230 b.
- 30 Balasagun Zhusip. Kutty bilik / A.Egeubaevtin audarmasy. – Almaty: Zhazushy, 1985. 114 b.
- 31 XV – XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Almaty, 1982, – 129 b.
- 32 Balaubaeva-Goljahovskaja A.M. Pogrebal'nye obrjady u kazahov Akmolinskoy gubernii // Sb. nauch. kruzhska pri vostochnom fakul'tete SAGU. – Tashkent, 1928. Vyp.1. – 30 b.
- 33 Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v 5-ti tomah. T.4. – Alma-Ata, 1985. – 50 b.
- 34 Ivanov B.V., Toporov B.N. Slavjanskije jazykovye modelirujushhie semioticheskie sistemy. – M.: Nauka, 1965. – 63-64, 82 bb.
- 35 Spenser G. Osnovy sociologii. – Spb., 1876. T.I. – 174-175; Haruzin N. Jetnografija. – Spb., 1905. Ch.IV. – 258 b.
- 36 Andreev M.S. Tadzhiiki doliny Huf (verhov'e Amudar'i). – Stalinabad, 1953. Vyp. 1. – 49 b.
- 37 Ənesov F. Dəstýrli zherleu salty // Nauryz. Zhanǵyrǵan salt-dəstýrler. – Almaty, 1991. – 124-125 bb.
- 38 Eskekbaev D. Shyǵys Qazaqstan oblysy qazaqtarynyń obtasylık ədet-ǵyryptary // Qazaqtuń ədet-ǵyryptary men salt-dəstýrleri: ótkendegisi zhəne bygini. – Almaty, 2001. – 128 b.
- 39 Qydajbergenova A. Syrdarijanyń təmeni arysynda tyratyn qazaqtardyń ədet-ǵyry men salt-dəstýr ereksheликteri // Qazaqtuń ədet-ǵyryptary men salt-dəstýrleri: ótkendegisi zhəne bygini. – Almaty, 2001. – 154 b.
- 40 Ənesov F. Dəstýrli zherleu salty. – 124-127 bb.
- 41 Snesev G.P. Relikty domusul'manskikh verovanij i obrjadov u uzbekov Horezma. – M.: Nauka, 1960. – 117 b.
- 42 Levi-Brjul' L. Pervobytnoe myshlenie. – M.: Nauka, 1930. – 207 b.
- 43 Religioznye verovanija narodov SSSR. – M., 1931. T.P. – 195, 196 b.; Majnagashev S.D. Zagrobnaja zhizn' po predstavlenijam tureckih plemen Minusinskogo kraja // ZhS. 1915. Vyp. III. – 278 b; Kandinskij V. Iz materialov po jetnografii sysol'skikh i vyhegodskih zyrgan. Nacional'nye bozhestva // JeO. 1889. Kn. III. – 107-108 bb.
- 44 Marǵylan A.H. Begazy-dandybaevskaja kul'tura. – Alma-Ata, 1979, – 53–54 bb.; Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskikh hanov. – M., 1964, – 123 b.; Kovalevskij A.P. Kniga Ahmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921 – 922 gg. – Har'kov, 1956; Baron Uslar. Chetyre mesjaca v plenu v kirgizskoj stepi // Otechestvennye zapiski. – 1888. – №10, – 167 b.; Kastan'e I.A. Nadgrobnye sooruzhenija kirgizskikh stepej // Trudy Orenburgskoj uchebno-arhivnoj komissii. 1911. Vyp. 26. – 79 b.
- 45 Brajant A.T. Zulusskij narod do prihoda evropcejev. – M., 1953; – 409 b.
- 46 Religioznye verovanija narodov SSSR. T.II. – 261 b.
- 47 Karmysheva B.H. Arhaicheskaja simbolika v pogrebal'no-pominal'noj obrjadnosti uzbekov Fergany // Drevnie verovanija i kul'ty narodov Srednej Azii. – M., 1986, – 153 b.
- 48 Aristotel'. O voznikovenii zhivotnyh. – M.; L.: Izd.AN SSSR, 1940. – 189-190 bb.
- 49 Seleshnikov S.I. Istorija kalendarja i hronologii. – M., 1977, – 15 b.
- 50 Krashennikov S.P. Opisanie zemli Kamchatki. – Spb., 1755, – 370-371 b.
- 51 Gerodot. Istorija: V 9 kn. – M., 1888. Kn. IV. – 72.
- 52 Istorija Kazahskoj SSR, 1977. T. I, – 432 b.
- 53 Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. – M.; L.: Izd. AN SSSR, 1959. – 23 b.
- 54 Stebleva I.V. Pojetika drevnetjurkskoj literatury i ee transformacija v ranneklassicheskij period. – M.: Nauka, 1976. – 35 b.
- 55 Kastan'e I.A. Nadgrobnye sooruzhenija kirgizskikh stepej // TOUAK. 1911. Vyp. 26. – 94-95 bb.
- 56 Bajaliev T.D. Doislamskie verovanija i ih Perezhitki u kirgizov. – Frunze, 1972, – 87-88 b.
- 57 Rahimov M. Obychai i obrjady, svjazannye so smert'ju i pohoronami u tadhikov Kuljabskoj oblasti // Izv.AN TadhSSR. 1983. Vyp. III, – 123 b.

- 58 Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnjaja kul'tura Central'nogo Kazahstana. – Alma-Ata: Nauka, 1966, – 435 b.; Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevnjaja kul'tura sakov i usu-nej doliny reki Ili. – Alma-Ata: Nauka, 1963. – 300 b.; Rudenko S.I. Kul'tura naselenija Central'nogo Altaja v skifskoe vremja. – M.; L.: AN SSSR. 1960. – 360 b.; Samashev Z. Төлеубаев Ә., Жымбекова Г. Дала көсемдеринин казынасы. – Almaty, 2004.
- 59 Levshin A. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. – Spb., 1832. T.III. – 112 b.
- 60 Stebleva I.V. Pojezija tjurkov VI-VIII vv. – M.: Nauka, 1965.
- 61 Kljashtornyj S.G. Drevnetjurkskie runicheskie pamjatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii. – M.: Nauka, 1964. – 43, 99 bb.
- 62 Stebleva I.V. Pojetika drevnetjurskoj literatury i ee transformacija v ranneklassicheskij period. – M.: Nauka, 1976. – 71 b.
- 63 D'jakonova G.P. Pogrebal'nyj obyčaj tuvincev kak istoriko-jetnograficheskij istochnik. – L.: Nauka, 1975. – 43-49 bb.
- 64 АЕӨЗҺМ – avtorдын el arasyнан өзи zhinafan materialdarynan

Таймағамбетов Ж.К.,
Бексеитов Ғ.Т., Оспанов Е.Б.

**Х.А. Алпысбаевтың
ізденістеріндегі
Қазақстанның тас ғасыры**

Қазақстанның тас ғасырының алғашқы тұрақтары 1950 жылдары Қаратау аймағында геологтардың ізденістерінің нәтижесінде кездейсоқ табылған болатын. Осы зерттеулердің нәтижесінде 1957 жылдан бастап ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты өз алдына Кіші, Үлкен Қаратау жотасын зерттеу мақсатында тас ғасыры отрядын құрады. Осы отрядқа тас ғасырының көрнекті маманы Х.А. Алпысбаев басшылық жасаған еді. Жоғарыда аталған отрядтың ғылыми зерттеу-жұмыстарының негізінде Қазақстанның тас ғасырының алғашқы жаңалықтары ашылған болатын.

Түйін сөздер: Қаратау, палеолит, шелль-ашель, тұрақ, мустье, өзек тас, қырғыш.

Taymagambetov J.K.,
Bekseitov G.T., Ospanov E.B.

**The stone age of Kazakhstan in
the scientific exploration
of H.A. Alpysbaev**

In Kazakhstan, the first Stone Age was discovered by geologists in 1950 in the Karatau Range. After the opening of the first of these Stone Age geologists, Institute of History, Archaeology and Ethnology of the Kazakh SSR them. C.C. Ualihanov creates a detachment of the Stone Age to study the Karatau Ridge 1957. Commanded a prominent specialist Stone Age H.A. Alpysbayev. Go to the above scientific research team were published the first work on the Stone Age. H.A. Alpysbayev is the founder of Kazakhstan Paleolithic school.

Key words: Karatau, Paleolithic, Mousterian, Nucleus, scraper.

Таймағамбетов Ж.К.,
Бексеитов Ғ.Т., Оспанов Е.Б.

**Каменный век Казахстана
в научных изысканиях
Х.А. Алпысбаева**

В Казахстане первые стоянки каменного века были открыты геологами в 1950 году в хребте Каратау. После открытий первых стоянок каменного века геологами Институт истории, археологии и этнологии КазССР им.Ч.Ч. Уалиханова создает отряд каменного века для исследования хребта Каратау в 1957 году. Командовал отрядом видный специалист по каменному веку Х.А. Алпысбаев. В ходе научных исследований вышеназванного отряда были опубликованы первые работы по каменному веку. Х.А. Алпысбаев является основоположником Казахстанской палеолитической школы.

Ключевые слова: Каратау, палеолит, мустье, нуклеус, скребок.

¹ҚР Ұлттық мұражайы, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Халықаралық «Геоархеология» ғылыми-зерттеу лабораториясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

Х.А. АЛПЫСБАЕВТЫҢ ІЗДЕНІСТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАС ҒАСЫРЫ

Палеолит дәуірінің зерттеу тарихы, әсіресе оның бастапқы кезеңдерінде тоқталатын болсақ бұл кезең Қазақстанның тарих ғылымындағы жас салаларының бірі. 1950 жылдардың басында сол кезеңнің ғалымдардың қолында бірнеше ғана соңғы палеолит кезеңінің тас құралдар коллекциялары жинтығы болатын. Осы тас құралдарға қарай отырып Қазақстан территориясында алғашқы адамдардың қоныстану уақыты мустье кезеңімен мерзімделіп шамамен б.д.д. 80-50 мың жыл деп көрсетілді [1]. Сондай-ақ, ең алғашқы палеолит дәуірімен кезеңделген тас құрал (нуклеус) 1928 ж. Түркістан-Сібір темір жолын салу барысында Алтын-Қолат шатқалында табылған болатын [2]. 1938 ж. А.П. Окладниковтың Орталық Азия территориясында археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстары барысында Тешик-Таш үңгірінде мустьер кезеңімен мерзімделетін адам сүйектері табылған болатын, осындай ғылыми жаңалықтан кейін орталық Азиямен Қазақстан территориясында палеолит кезеңіне көңіл бөлініп қарқынды түрде зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын [3].

Сонымен қатар, 1945-1948 жж. аралығында А.Х. Марғұланың басшылығымен құрылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстары барысында Жезді, Сарысу, Жиделі, Қараторғай т.б. өзендерінің аңғарларын зерттеу барысында тас ғасырының ескерткіштері анықталған болатын [4, 5]. Дегенмен, Қазақстан аумағында тас ғасырының көптеп шоғырланған ауданы Қаратау. Бұл аймақтағы алғашқы тарихи археологиялық ғылыми жаңалықтар Қ.И. Сатпаевтың кешенді геологиялық жұмыстар барысында алғаш мәлімдемелер жасалған болатын [6]. 1956 жылы Кіші Қаратау жотасының оңтүстік – шетінің солтүстік-шығыс бөлігінен Н.В. Седов пен Г.А. Ярмак геологиялық жұмыстар атқара жүріп 6 орынан түрлі палеолиттік құралдар теріп алады [7]. Осы ғылыми зерттеу жұмысында табылған тас құралдардың типологиясын және мерзімдеу жұмыстарын К.А. Акишев, С.П. Толстов, А.П. Окладников, М.П. Грязновтар сараптама жасап палеолит дәуірімен мерзімдейді. Жинақталған 30-дан астам тас құралдардың біраз бөлігін А.П. Окладников кейінгі ашель немесе ерте мустье уақытына жатқызған.

1957 жылы ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты Кіші, Үлкен Қаратауда (Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары) археологиялық зерттеу мақсатында тас ғасыры ескерткіштерін зерттеу отрядын құрады. Оған Х.А. Алпысбаев басшылық жасады. Х.А. Алпысбаев Қаратау өлкесінен 200-ден астам тас дәуірі ескерткіштерінің орындарын ашып, ғылыми айналымға енгізді. Жоғарыда аталған отряд 1957 жылы барлау жұмыстарының нәтижесінде Тоқалы 1-2-3 тұрақтарынан кейінгі палеолиттік ашель-мустьеге тән тас құралдарын тапса, келесі жылғы жұмыстар барысында көптеген тас құралдар сақталған шелль-ашель орындарын анықтады [8].

Келесі маусымда әлемге әйгілі болған шелль-ашель кезеңінің тұрақтары Бөріқазған мен Тәңірқазған ашылған еді. Бұл ескерткіштер Жамбыл облысы Талас ауданындағы Кемер тауының оңтүстік баурайында орналасқан.

Х.А. Алпысбаев бұл ескерткіштен жиналған тас құралдарды төртке бөлген болатын [9]:

- 1) Екі немесе бір жақты шабатын қарулар;
- 2) Шапқылар;
- 3) Көне зіл мен тас жаңқалары;
- 4) Өзектастар.

Археологиялық зерттеу жұмыстары барысында Тоқалы 1-ден – 200 дана, Тоқалы 2-ден – 78 дана, Тоқалы 3-тен – 57 дана тас бұйымдар жинақталса, Бөріқазғаннан – 441 зат, Тәңірқазғаннан – 300-ден астам тас құралдар жиналған болатын.

Қаратау палеолит отряды осы жылы күзде Арыстанды-Борылдай (Оңтүстік Қазақстан) өзенінің бойнан Шақпақ, Үсіктас, Қарасу, Алғабас, Кеңестөбе, Борылдай елді мекендерінен оннан астам әртүрлі кезеңдермен мерзімделетін ескерткіштерді анықтаған болатын [10].

Алғашқыда Қарасу, кейінен Ш. Уәлиханов есімі берілген палеолит тұрағы алғашқы көп мәдени қабаттарды көрсетеді [11]. Оның материалдары, мәдени қалдықтары еліміздегі палеолит индустриясының техникалық-типологиялық мінездемесін анықтауға жәрдемдеті. Археологиялық зерттеу барысындағы табылған тас құралдардың саны бірнеше мың. Аталған ескерткіштің маңыздылығын Қ.А. Ақышев [12] кезінде жоғары бағалаған болатын.

Экспедициялық жұмыстар А.В. Вислогузова басқарған ҚазКСР ҒА Геология ғылымдары институтының отрядымен тығыз ғылыми қатынаста жүргізіледі. А.В. Вислогузова [13] мен Н.Н. Костенко [14] Х.А. Алпысбаев тапқан палеолит ескерткіштерінің геологиялық жасын және гео-

морфологиясын анықтауға көп жәрдем тигізген ғалымдар.

Өкінішке орай, Х.А. Алпысбаев өмірден ерте кетуіне байланысты аталмыш тұрақ материалдарын толық негіздей алмаған еді. Зерттеулерін 1983 жылы Ж.Қ. Таймағамбетов қайта жандандырады [15].

Онда Ш. Уәлиханов атындағы тұрақ материалдарының негізінде Қаратау жотасындағы палеолит ескерткіштері барынша талданып, жүйеленеді. Қазіргі таңда тұрақтан алты мәдени қабат анықталып, алғашқы аңшылардың өмірі туралы жаңа мағлұматтар алынып отыр. Мәдени қабаттар 2,3 метрден 7,2 метр тереңдікте орналасқан. Автор тұрақты адамдар мустьедегі соңғы палеолитке дейінгі үздіксіз мекендеген деп санайды. Әзірше бұл – Қазақстандағы тас бұйымдары мен мәдени-тұрмыстық қалдықтары бастапқы күйінде жатқан бірден-бір тұрақ.

1958 жылы ашылып, ұзақ уақыт жарық көрмеген ескерткіштер де бар. Олар Дегерез, Дарбаза, Сүлейменсай, Дәуренбек. Барлығы Қаратау жотасының солтүстік-шығысында орналасқан.

Тәңірқазғанның шығысында 1961 жылы жүргізілген археологиялық барлау барысында төменгі палеолиттік Ақкөл, Кемер 1, 2, 3 ашылған. Олармен қатар кейінгі уақытқа жататын Қызылырысбек ескерткіші де белгілі болған. Х.А. Алпысбаевтың Шудың төменгі ағысынан Бетпақдаладан тапқан Қазанғап төменгі палеолиттік тұрағы назар аударарлық.

Өйткені Х.А. Алпысбаев Қаратау палеолиттік кешендерін Бетпақдала мен одан ары Сарыарқа тас ғасырымен байланыстыруға тырысқан еді.

Х.А. Алпысбаев 1957 жылы ашқан Тұрлан асуындағы палеолит орнына 1957 жылы Н.Н. Костенко мен А.К. Бойко геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізеді [16]. Жинақталған негізгі құралдар: ұсақ қырғыш, қашау тәріздес құралдар, сүйіртастар, призма секілді өзектастар.

1971 жылы ашылған үңгірлік тұрақ – Сарыүңгір. Ол Өгемнің өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан. Х.А. Алпысбаев [17] мустье уақытымен мерзімдейді. Зерттеулер барысында қызыл және қоңырқай бояумен салынған суреттер байқалған. Сондай-ақ, Темірлан, Шұбар, Коммунизм ауылдарының төңірегінен де ежелгі адамдардың тас құралдары табылған болатын.

1973-1974 жылдары Х.А. Алпысбаев көптеген ескерткіштерді ашып, зерттеді. Арасынан Жамбыл облысы Талас ауданында Қызылкіндік, Жанатас, байқадам ескерткіштерін атап көрсетуге болады [18].

Жалпы алғанда Х.А. Алпысбаев ғылыми ізденістерін қортындылай кетсек, ол Қазақстан жері ежелгі адамдар бұдан шамамен 800 мың жылдай бұрын мекендеген деп тұжырым айтқан. Ғалымның ізденістері барысындағы жиналған материалдары, ғылыми пікірлері Евразияның тас ғасыры мәдениеттерінің бел ортасынан орын алары анық.

Қазақстан палеолиттану ғылымының іргетасын Х.А. Алпысбаев қалады деуге толық негіз

бар. Оған 1998 жылы Түркістан қаласында өткен «Қазақстан және онымен шектес территориялар тас ғасыры» атты Х.А. Алпысбаевтың туылғанының 70 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары дәлел. Осы сала бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізіп келе жатқан ғалымдардың ғылыми еңбектері нәтижесінде елімізде «Қазақстан палеолиті» мектебі қалыптасты.

Әдебиеттер

- 1 История Казахстана ССР. Т.1. – Алма-Ата, 1957. – С.11.
- 2 Бонч-Осмоловский Г.А. Шайтан-Коба. Крымская стоянка типа Абри-Оди №2. – М.-Л., 1930.
- 3 Окладников А.П. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш. // Тешик-Таш. Палеолитический человек. – М., 1949. – С. 7-81.
- 4 Маргулан А.Х. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана. // Известия АН КазССР. Серия археология, 1948, – Вып. 1. – С.8.
- 5 Маргулан А.Х. Отчет о работах ЦКАЭ 1947 г. // Известия АН КазССР. Серия археология, 1950, – Вып. 2, – С. 4-5.
- 6 Сатпаев Қ.И. К проблеме фосфоритов Каратау // Фосфориты Каратау. – М., 1948. – С.1-3.
- 7 Ярмак Г.А. Первые находки палеолитических орудий в Южном Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1957. – С.104-108
- 8 Алпысбаев Х.А. Находки нижнего палеолита в Южном Казахстане // Труды ИИАЭ АН КазССР, – Вып. 7. – 1959. – С. 232-241.
- 9 Алпысбаев Х.А. нижнепалеолитические местонахождения в Малом Каратау // Вестник АН КазССР, 1959. – Вып. 2. – С. 64-70.
- 10 Алпысбаев Х.А. Открытие нижнего палеолита в Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1960. – Вып. 5. – С. 59-61.
- 11 Алпысбаев Х.А. Первая многослойная палеолитическая стоянка в Казахстане // Вестник АН КазССР. – 1960. – Вып. 11. – С. 78-87.
- 12 Акишев К.А. Некоторые научные итоги полевых работ 1960 года // Известия АН КазССР, Серия истории, археологии и этнографии. – 1961. – Вып. 2. – Вып. 2 (16). – С. 78-87.
- 13 Вислогузова А.В. К вопросу о геологическом возрасте древнего палеолита хребта Каратау (Южный Казахстан) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С. 97-101.
- 14 Вислогузова А.В. Геологические условия и время захоронения палеолитической стоянки им. Ч.Ч. Валиханова (Карасу 1) // Вестник АН КазССР, 1984. – Вып.5. – С. 58-63.
- 15 Таймағамбетов Ж.К. Периодизация эпохи палеолита Южного Казахстана (по материалам стоянки им. Ч.Ч. Валиханова): автореф. дисс. канд.ист.наук. АН СССР. Сиб. Отд-ние Ин-т истории, Филологии и философии. – Новосибирск, 1984. – С. 26.
- 16 Костенко Н.Н., Алпысбаев Х.А. Палеолит в районе Турланского перевала хребта Каратау // Вестник АН КазССР, 1966. – Вып. 8. – С. 66-69.
- 17 Алпысбаев Х.А. Предварительные итоги изучения памятников каменного века Казахстана в 1969-1970 г. // Успехи среднеазиатской археологии. – Вып. 1. – Л.: Наука, 1972. – С. 29-30.
- 18 Алпысбаев Х.А. разведка памятников каменного века Казахстана в 1971 г. // Успехи среднеазиатской археологии. – Вып. 2. – Л.: Наука, 1972. – С. 30-31.

References

- 1 Istorija Kazahstana SSR. T.1. – Alma-Ata, 1957. – S.11.
- 2 Bonch-Osmolovskij G.A. Shajtan-Koba. Krymskaja stojanka tipa Abri-Odi №2. – M. – L., 1930.
- 3 Okladnikov A.P. Issledovanie must'erskoj stojanki i pogrebenija neandertal'ca v grote Teshik-Tash. // Teshik-Tash. Paleoliticheskij chelovek. – M., 1949, – S. 7-81.
- 4 Margulan A.H. Nekotorye itogi i perspektivy arheologicheskogo izuchenija Kazahstana. // Izvestija AN KazSSR. Serija arheologija, 1948, – Vyp. 1. – S. 8.
- 5 Margulan A.H. Otchet o rabotah SKAJe 1947 g. // Izvestija AN KazSSR. Serija arheologija, 1950, – Vyp. 2. – S. 4-5.
- 6 Satpaev Q.I. K probleme fosforitov Karatau // Fosfority Karatau. – M., 1948. – S.1-3.
- 7 Jarmak G.A. Pervye nahodki paleoliticheskikh orudij v Juzhnom Kazahstane // Vestnik AN KazSSR. – 1957. – S. 104-108.
- 8 Alpysbaev H.A. Nahodki nizhnego paleolita v Juzhnom Kazahstane // Trudy IIAJe AN KazSSR, – Vyp. 7. – 1959. – S. 232-241.

- 9 Alpysbaev H.A. nizhnepaleoliticheskie mestonahozhdenija v Malom Karatau // Vestnik AN KazSSR, 1959. – Vyp. 2. – S. 64-70.
- 10 Alpysbaev H.A. Otkrytie nizhnego paleolita v Kazahstane // Vestnik AN KazSSR. – 1960. – Vyp. 5. – S. 59-61.
- 11 Alpysbaev H.A. Pervaja mnogoslajnaja paleoliticheskaja stojanka v Kazahstane // Vestnik AN KazSSR. – 1960. – Vyp. 11. – S. 78-87.
- 12 Akishev K.A. Nekotyrye nauchnye itogi polevyh rabot 1960 goda // Izvestija An KazSSR, Serija istorii, arheologii i jetnografii. – 1961. – Vyp. 2. – Vyp. 2 (16). – S. 78-87.
- 13 Visloguzova A.V. K voprosu o geologicheskom vozraste drevnego paleolita hrebta Karatau (Juzhnyj Kazahstan) // Arheologicheskie issledovanija v Kazahstane. – Alma-Ata, 1973. – S.97-101.
- 14 Visloguzova A.V. Geologicheskie uslovija i vremja zahoroneniya paleoliticheskoy stojanki im. Ch.Ch. Valihanova (Karasu 1) // Vestnik An KazSSr, 1984. – Vyp.5. – S. 58-63.
- 15 Tajmagambetov Zh.K. Periodizacija jepohi paleolita Juzhnogo Kazahstana (po materialam stojanki im. Ch.Ch. Valihanova): avtoref. diss. kand.ist.nauk. AN SSSR. Sib. Otd-nie In-t istorii, Filologii i filosofii. –Novosibirsk, 1984. – S. 26.
- 16 Kostenko N.N., Alpysbaev H.A. Paleolit v rojone Turlanskogo perevala hrebta Karatau // Vestnik AN KazSSR, 1966. – Vyp. 8. – S.66-69.
- 17 Alpysbaev H.A. Predvaritel'nye itogi izuchenija pamjatnikov kamennogo veka Kazahstana v 1969-1970 g. // Uspehi sredneaziatskoj arheologii. –Vyp.1. – L.: Nauka, 1972. – S. 29-30.
- 18 Alpysbaev H.A. razvedka pamjatnikov kamennogo veka Kazahstana v 1971 g. // Uspehi sredneaziatskoj arheologii. – Vyp. 2. – L.: Nauka, 1972. – S. 30-31.

Жұмаділ А.Қ.
**Қазақстанның ежелгі
тайпалары мен қазақ
халқының әдет-ғұрып және
салт-дәстүрінің
өзара сабақтастығы**

Қазақ халқы Қазақстан жерінде және жалпы Орталық Азияда б.д.д. I мыңжылдықта мекендеген ежелгі сақ, ғұн, үйсін тайпаларының тікелей ұрпағы және мұрагері. Сондықтан да сол тайпалардан қалған салт-дәстүрлердің, дүниетанымның қазақ халқының бойында сақталуы, олардың арасындағы этникалық сабақтастықтың еш үзілмегенін көрсетеді.

«Тарихтың атасы» аталып кеткен Геродоттың «Тарих» атты тоғыз кітаптан тұратын еңбегінде сақтардың тарихы мен дәстүрлері, наным-сенімдері мен дүниетанымдық құндылықтары жайлы көптеген мәліметтер келтірілген. Сақтардың бұл дәстүрлері қазақ халқында бүгінгі күнге дейін сақталған.

Сақ заманынан қазақ халқына жеткен, халықты айрандай ұйытып отырған ғұрыптың бірі – бата беру, дұға оқу. Есік қорғанынан табылған 26 әріптен тұратын жазуы бар күміс тостаған соның дәлелі.

Түйін сөздер: дәстүр, ғұрып, наным-сенім, қару, сақ, қазақ.

Zhumadil A.K.
**Continuity of ceremonies and
tradition of the Kazakh people
with ancient tribes of Kazakhstan**

The Kazakh people are the direct descendant and the successor living in I BC in the territory of Kazakhstan and in Central Asia ancient tribes of saks, hunny and usuny. Remained at Kazakhs and traditions of these tribes tell outlook, ceremonies about continuity and integrity of ethnic continuity between them.

Herodotus who know as «The father of history», in the work «History» which consists of nine books, provides many data on history, traditions, belief and value of outlook of saks. All these traditions remained at the Kazakh people and to this day.

One of ceremonies reached us from saks – reading «бата», a spell. In the Issyk barrow found a silver bowl testifies with an inscription from 26 signs.

Key words: traditions, ceremonies, beliefs, weapon, saks, Kazakhs.

Жұмадил А.Қ.
**Преемственность обрядов
и традиций казахского народа
с древними племенами
Казахстана**

Казахский народ является непосредственным потомком и наследником живших в I тыс. до н.э. на территории Казахстана и в Средней Азии древних племен саков, хунну и усуней. Сохранившиеся у казахов миропонимание, обряды и традиции этих племен говорят о неразрывности и целостности этнической преемственности между ними.

Геродот, названный «Отцом истории», в своей работе «История», которая состоит из девяти книг, приводит много сведений об истории, традициях, верованиях и ценности миропонимания саков. Все эти традиции сохранились у казахского народа и по сей день.

Один из обрядов, дошедших до нас, от саков, – чтение «бата», заклинания. Об этом свидетельствует найденная в кургане Иссык серебряная чаша с надписью из 26 знаков.

Ключевые слова: традиции, обряды, верования, оружие, саки, казахи.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ЕЖЕЛГІ ТАЙПАЛАРЫ
МЕН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЖӘНЕ
САЛТ-ДӘСТҮРІНІҢ
ӨЗАРА
САБАҚТАСТЫҒЫ**

Қазақ халқы Қазақстан жерін және жалпы Орталық Азияны мекендеген ежелгі сақ, ғұн, үйсін тайпаларының тікелей ұрпағы, мұрагері. Ал біркелкі шаруашылық мәдени типтің қалыптасуы қола ғасырынан басталса, онда соңғы бес мың жылдың ішінде қазақ халқының қалыптасу барысы сол ежелгі тайпалардан бастау алып, олармен этникалық сабақтастығы еш үзілмеген.

Керек десеңіз «қазақ» атауының шығу төркінін түсіндіруде қазақтың «қас батыр» дегені сияқты «қас-сақ», «нағыз сақ» дегеннен шыққан деген жорамалдар бар.

Егер бір этникалық топты басқа бір этникалық топ орнын басып, ауыстыратын болса онда алдыңғы халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы, тілі түгел өзгереді, тіпті жойылып кетеді. Ал археологиялық және жазба деректерге мұқият зер салатын болсақ б.з.д. I мыңжылдықта өмір сүрген сақтардың бүтіндей салт-дәстүрі, дүниетанымы қазақ халқының бойынан табылып отыр. Сонда сақтар мен қазақтардың ортақ қасиеті қандай? Жазба деректер мен этнологиялық мәліметтерді салыстыру барысында олардың ар мен намысты, ерлік пен өжеттілікті қатты қастерлейтіні бірден байқалады.

«Тарихтың атасы» аталып кеткен Геродоттың «Тарих» атты тоғыз кітаптан тұратын еңбегінде сақтардың тарихы мен дәстүрлері, наным-сенімдері мен дүниетанымдық құндылықтары жайлы көптеген мәліметтер келтірілген [1]. Сақтардың ішкі рухы, мінезі көрінетін мынадай мәлімет бар: «Сақтар екі нәрсемен мақтан етеді, – дейді Геродот, – бірі атпен шауып келе жатып садақ тартқандағы мергендігімен, екіншісі – әрқашанда тек шындықты айтатындығымен!» Байқайсыз ба, сақтар бұны өз арасында емес, басқа халықтардың алдында мақтан етеді. Өйткені, біреудің бет-жүзіне қарамай, тайсалмай шындықты тіке айта алатын адам өзін-өзі шынайы еркін сезінуі керек. Ол тек сайын далада еркін өмір сүрген адамының қолынан келетін қасиет. Сақтар басқа халықтардың ондай емес екенін, сол себепті өздерін басқалардан бір бас биік тұрғанын байқаған соң сол қасиетін мақтан еткен. Сондықтан да осындай қасиеті бар халықты немесе адамды «қас-сақ» деп саққа ұқсату немесе теңеу әбден заңды. Сақтардың бұл қасиеті қазақ халқының бойында да сақталған. «Айтпаса сөздің атасы өледі!», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ!» деген қазақ ішіндегі шерін, бар ойын

кімнің алдында болса да бүкпестен жайып салмаушы ма еді.

Талай жаугершілік заманда дана да батыр балаларымыз білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қазақтың кең-байтақ жерін жаудан сан рет қорғап, аман алып қалып, бізге аманат етіп қалдырды. Сақ, ғұн сияқты қазақ халқы да әскери іске үлкен мән беріп, әскери дәстүрлерді қатты ұстанған. Қазақтар сақ тайпалары сияқты қару-жарақты қастерлеп, оларды өздерінің салт-дәстүрлерінде көптеп қолданған. Қаруды қолдану функциясы тек ұрыстағы қажеттілікпен шектелмеген. Сақ заманында қару сыйыну объектісі [1]. Сонымен қатар, қару әлеуметтік жіктің символы да болған. Қаруды тек еркін адам, қауымның тең мүшесі ғана ұстайтын. Тіпті, бас көтеріп, өздеріне қарсы шыққан құлдарға сақтар қару емес қамшы жұмсаған [1, 188 б.]. Геродот келтірген сақтардың пайда болуы туралы үш аңызда үш әлеуметтік топтың символын: айбалтаны (жақ) – жауынгерлік сословиенің белгісі, тостағанды – абыздардың символы, соқа мен қамытты (белдік) қатардағы қауым мүшелері – малшылар мен егіншілер символын қолына ұстай алған адам ғана патша бола алады. Бұл жерде қару – әскери сословиенің белгісі ретінде қолданылып тұр. Осы белгілер сақ, көне түркі және қыпшақтардың балбал тас мүсіндерінде көрініс тапқан [2, 13 б.]. Қарудың символдық мәні түркі дәуірінде көп кездеседі. Көне оғыздарда жақ хандықтың белгісі болған [2, 46 б.]. Ал шорстарда рудағы адам саны садақтың санымен анықталса, кумандиндіктер қол қойғанда садақтың белгісін салатын. Түркі ұлыстары мен тайпаларының құрылымы «оқ» атауымен аталған. Көне түркі жазуларында «он оқ будун» – «он оқты ел», «он оқ елі» деген атаулар бірнеше рет кездеседі. Оғыздардың да екі үлкен тобының «боз оқ» пеп «үш оқ» деген атауының этимологиясы садақ оғымен байланысты. Сонымен қатар, жақ пен оқ түркі тайпаларында әлеуметтік құқықтық қатынастардың белгісі ретінде де қолданылған. Көне түркілерде жақ – сюзсрендікті, билікті білдірсе, оқ – вассалдықты, бағыныштылықты білдірген. Одан басқа «оқ» жорыққа, аңға немесе той-думанға шақырудың, сыйластық пен махаббаттың белгісі болған [3, 20-21 бб.]. Геродот «сақтар жақсы көрген әйелге көңілін жебе салынған қорамсағын қалдыру арқылы білдірген» [1, 21 б.] дейді. Қарап отырсаңыз, бүгінгі ғашықтықтың белгісіне айналғын жебемен жаралаған жүрек бейнесінің түп тамыры сақ дәстүрінен бастама алады. Ал керісінше, елшіден қару жіберу соғыс ашудың белгісін білдірген.

Жоғарыда айтып кеткендей, ежелгі тайпалар дәстүрінің қазақ халқының салт-дәстүрлерінде айнымай сақталуы олардың этникалық сабақтастығын көрсетеді. Қазақ халқы сақ, ғұн, түркі тайпаларының тікелей мұрагері ретінде олардың қару-жарақпен байланысты салт-дәстүрлерін де сақтап қалған.

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бойынша тек қару асынған адам ғана қоғамның толық құқылы мүшесі бола алады. А. Левшин жарғыдағы бұл бапты былай келтірген: «Бірде-бір қазақ халық жиналысына қарусыз келуші болмасын. Қарусыз келген адам дауыс беру құқығынан айрылған және ондайларға жастар орын бермейтін. Қару ұстауға жараған әрбір адам (сұлтандардан басқа) жыл сайын өз дүние-мүлкінің 20-дан бір бөлігін ханға және ел басшыларына алым ретінде төлейтін» [4, 370 б.]. Қазақ қоғамында да қару билік символы ретінде өз мәнін жойған жоқ. Қазақ хандары сайланғанда, оларды ақ киізге көтергеннен кейін ханның беліне алтын балдақты қылыш байланатын [2, 46 б.]. Жалпы, оқшантай, шақпақ, ілінетін кісе белдік ерте заманнан бері жауынгерліктің белгісі болған. Оның әшекейі, салпыншақтарының саны жауынгердің қоғамдағы дәрежесіне сай болған: атақ-даңқы артқан сайын әшекей-салпыншақтары көбейе түскен. Ал белді кісе-белдікпен буып тұруының семантикасы адамның қызмет етуге, белгілі бір әрекетке дайын тұруын білдірген [5, 96 б.]. Қазақ тіліндегі «Тәуекелге бел буу», «белін буып кірісті» сияқты тұрақты сөз тіркесі осыны дәлелдейді.

Сақтар сияқты қазақтар да қаруды қатты қастерлеген. Ол жайында халық ауыз әдебиетінен көптеген мәлімет табуға болады. Жырларда қару-жарақтар тек өзінің жеке атауымен ғана емес, қару элементтерінің атымен немесе қарудың түр-сипатына, түсіне, жасалу әдісі мен материалына байланысты аталады.

Мысалы, жырларда найзаға байланысты мынандай атаулар кездеседі: толғамалы ақ найза, емен сапты найза, алты құлаш ақ найза, егеулі найза, жалаулы найза, күмбезді найза, қарағай найза, жебелі найза, қималы найза, қоңыраулы найза, шашақты найза, сырлы найза т.б. Сондай-ақ семсер мен қылышқа байланысты атаулар: ақ семсер, алты құлашты ақ семсер, көк семсер, алмас қылыш, жалаң қылыш, болат қылыш, алтын балдақ ақ қылыш, алдаспан, наркескен т.б. Садаққа байланысты: бұлғары садақ, бұқаржай, көн садақ, қарағай садақ, т.б.; мылтыққа байланысты: алты қырлы ақ мылтық, ақ сырық мылтық, берен мылтық, білтелі мылтық, күмісті мылтық, орама мылтық, мысық құлақ мылтық, он екі құр-

сау жез айыр мылтық, сыр мылтық т.б. [6]. Қайран бабаларымыз болашақ ұрпақ соларды біліп жүрсін деп әдейі осылай істеп кеткендей.

Қазақ үшін қару тек ұрыс құралы ғана емес. Қару – батырдың жанды серігі іспеттес. Жырларда батырлардың өз қаруымен серт жасасатын жерлері бар:

Алты атқа алған адырна,
Ата алмасам маған серт!...
Шым жібектен ескен кірісі,
Үзіліп кетсе саған серт!

Қазақ ертегілерінде де батырдың жаны оның қаруында болады деп суреттелуінің өзі қарудың қаншалықты қастерлі болғанын көреміз. Сондықтан да қазақтар қаруды ешқашан да қадірсіз іске жұмсамаған. Бұл жауынгерлік кодекске қайшы болатын [2, 46 б.]. Мысалы түркмендерде дәстүрлі этикет бойынша жақсы қылышты қынан суырып, оны қолданбай қайта орнына салу қаруды қорлау боп саналатын және ердің дәрежесіне сай келмейтін [7].

Қазақтардың дала өмірі туралы біршама мағлұмат беретін Джон Кэстльдің салып кеткен суреттері бойынша қару-жарақ киіз үйдің Қағбаға қарайтын, ерлердің оң жағында керегеде ілулі тұруы керек [8, 63, 64 бб.]. Оған иесінің рұқсатын алмай туыстарынан бастап ешкімге де қол тигізуіге болмайды.

Қазақ халқында адамның шыр етіп дүниеге келгеннен бастап, бақилық болғанға дейінгі барлық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерде қару қолданылған.

Мысалы, егер екі қабат әйел көпке дейін босана алмай, қатты қиналса оны босандырмай жатқан албасты немесе марту деп сенген. Сол мартуды қуу үшін қылышты қынабынан шығарып әйелдің бас жағында ойнатып, үкі әкелдірген... Үйге еркектер кіріп, екі қолымен етектерін қағып, үлкендері төрге шығып білетін аяттарын оқыса, жастары шығып қару-жарақтарын салдырлататын, бар болса мылтық ататын. Ата-бабалардан қалған сауыт-сайман, кісе, айбалта, найза, қылыш, қамшы тәрізді бұйымдарды үйдің ішіне іліп тастайтын [9, 89-90 бб.]. Бұл қазақтардың қару-жарақтың магиялық қасиетіне сенуінен ертеректе пайда болған дәстүр.

Қарудың орны үйдің ішінде болатындығы туралы жоғарыда айтылды. Ал найза мен сүңгіні үйдің белдеуіне қыстырып қоятын болған. Бұл батырдың үйде екендігінің белгісі және найзаларға әртүрлі дәреже белгілері (байрақ, шашақ, ту) тағылатындықтан бұл кімнің, қай батырдың

үйі екенін, оның дәрежесін, елде әлде жорықта екенін сырттан келген адам біліп отыратын [2, 92 б.]. Сондай-ақ найзаны өлім болған үйде «қара» тұрғызғанда қолданады. «Қара» дегені найза ұшына белгі байлауды айтады, мәйіт жас болса – қызыл, ересекке – ақ, орта жасар болса бір жағы қара, бір жағы қызыл матадан құрап тіккен. Бұл «қаралы үйдің белгісі». Ары-бері жүрген адамдар сол үйде өлім болғанын, марқұмның жас мөлшерін біліп, үйге кіріп көңіл айтқан. «Қара» көтергені ас береміз деген хабар. Сондықтан да әркім қаралы орынға келіп ас-су ішіп дұға етеді, шаршаған тыныс алуға, шөлдеген сусындауға, аштар тойынуға сонда барады, осыдан «қарны ашқан қаралы үйге барсын» деген мәтел қалған [10, 180 б.].

Қайтыс болған батырдың мұрагері жоқ болса бес қаруы өзімен бірге жерленген немесе өзінің өсиеті бойынша біреуге қалдырылатын.

XVIII ғасырдың аяғында өмір сүрген Саржала батыр сексеннен асып тоқсанға қарай жақындағанда момын, шаруа балаларына көңілі толмай: «Апырмай, тәңірім өзіме теңдес бір ұл бермеді-ау, ... мына сауыт-сайман іріп-шіріп далада қалар ма екен» – деп қалың ойға батып жүреді. Бір күні үзіңгілес жолдастарымен ат үстінде келе жатып, ойнап жүрген көп баланың үстінен шығады. Қару-жарақтарын асынып, суыт жүріп, сатырлап қыр астынан қапелімде шыға келген батырлар балалардың зәресін ұшырып, қатты қорқытады. Шошып қорыққан балалар тым-тырақай қаша жөнеледі. Тек бір бала ғана тұрған орнынан қозғалмай, бұқа болып өкіріп, топ алдындағы Саржала батырдың атының басына топырақ шаша бастайды... Саржала батыр сол баладан ерен бір қасиет көргендей болып, соның үйіне барып түседі. Бұл үй Тайман ақсақалдың шаңырағы болып шығады. Жаңағы батырлардың атын үркіткен Тайманның төрт баласының бірі – Исатай екен. Саржала Тайманға осы бала үшін келгенін айтады да, үстіндегі сауыт-сайманын шешіп, керегенің басына іліп тұрып: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген бар. Өз балаларым ренжи қоймас. Менің сауыт-сайманым өскенде осы бала – Исатайжан ие болар», – деп, қолын жайып, батасын беріпті. Ел аузындағы Исатай батырдың сауыт-сайманы Саржала батырдікі дейтін аңыз осыдан қалған көрінеді [11, 13 б.].

Қазақтарда зират басында ертоқым мен найзаны, садақ пен жебелерді т.б. әскери қару-жарақтарды қалдыру арқылы өлген адамның қаншалықты батыр болғанын білдіргісі келген.

Марқұмның құрметіне ас берілгенде де бәйгеден озып келгендерге сыйлық ретінде міндетті түрде сауыт-сайман аталатын болған [12, 16, 27 бб.].

Сонымен қатар, қазақтардың әдеттік құқық нормалары бойынша өлген адам үшін төленетін құнның ішіне қарудың кейбір түрлері мен сауыт кірген. Мысалы, кейбір мәліметтер бойынша өлген ердің құнына 100 жылқы және алты жақсы сұраған 1) күң (құл) 2) Қара нар 3) Ақ сауыт 4) Тұзу мылтық 5) Қара-шолақ ат 6) Қалы кілем [13, 127 б.]. Сол сияқты қарудың кейбір түрлері қалың мал төлегенде де берілетін [12, 29 б.].

Қазақ ең жақын адамын «тамыр» дейді. Көңілдері жарасқан адамдар дос, тамыр болу үшін тамырласу ғұрпын атқарған. Ол үшін жалаң қылышты кеуделеріне айқастырып, құшақтасып, мәңгі дос болып өтетіндігі туралы серт береді [13, 132 б.]. Бұл дәстүр Алпамыс батыр жырында да айтылған. Онда Қаражан Алпамысқа: басында қорыққанымнан дос болып едім..., енді расынан дос болдым, – деп, иман айтып, аспахани қылышты ортасына айқастырып екеуі құшақтасып дос болды деген [14].

Ертеден келе жатқан бұл ғұрыпты б.з.д. I мың жылдықта Геродот былай суреттейді: «Олар (скифтер) үлкен қыш ыдысқа келісушілердің қаны тамған шарап құяды да, оған семсер, жебе, айбалта және найзаны батырады. Бұл ғұрыптан кейін ұзақ дұға оқылып, келісім жасаушылар және сол келісімде қатысып отырған сыйлы адамдар ыдыстағы шараптан ауыз тиеді» [1, 204 б.] делінген. Мұнда шарапқа қан тамызу арқылы ант-су ішу, оған қару салу арқылы куә ретінде адамдармен бірге қарудың қосылуы қаруды жанды құрал ретінде қастерлуден туған дәстүр болып табылады. «Серт бұзылса қылыш қанға боялады» деген қазақ мәтелінің шығу тарихы сол заманға апармай ма?!

Қарудың қай-бір түрін жетік меңгерген батырларға сол қарудың атауы қосымша тіркелген. Мысалы Исатай бастаған көтерілісте Жұмыр Қылыш деген қол бастаған батырлардың бірі. Жұмырға қылыш атауы қосылуының өзіндік себебі бар. Жұмыр жауға шапқанда қылышты сілтеуі басқалардан мүлде өзгеше болады екен. Осыны білген жаудың Жұмырға қарсы келуге дәті шыдамаған деседі. Тағы бір қасиеті батырдың мойнынан қылыш түспеген, тіпті төсекке жатқанда да қылышын асынып жатады екен.

Осындай қасиеттері үшін Жұмырдың атына қосымша Қылыш атауы тіркелген [15, 42 б.].

Қазақтардың дәстүрлі өмірінде қару-жарақпен байланысты салт-дәстүрлермен қатар қаруға байланысты теңеулер мен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер тілімізде көптеп кездеседі. Солардың тек кейбіреуін ғана келтіре кетейік. Мысалы, ер жігіттің күшіне толып, «орда бұзар» 40 жасын «қынабынан алынған қылышпен» теңейді [16, 219 б.]. «Қолың көтере алмайтын шокпарды беліңе байлама» деген мәтелмен аталарымыз өндіре алмайтын істі бастама десе, «Қос қылыш бір қынға сыймас» деп бір елде екі басшының, батырдың сыйыспағанын немесе екі билеушіге бірдей қызмет етуге болмайтындығын меңзеген.

«Жеті атасын білмеген – жетесіз» деген мәтелді білмейтін қазақ жоқ. Осында «Жете» деп қылыштың сапқа кіретін бөлігін айтады. Жебенің масақ ішіне кіріп тұрған бөлігін де «жете» дейді. Қылыштың жетесі болмаса ол тіптен ұстауға да келмейді. Сондықтан да «жетесіз» деген сөз тәлім-тәрбие көрмеген, қолдаушысы, тірегі жоқ, қолға тұрмайтын дегенді білдірсе керек.

Сақ заманынан қазақ халқына жеткен, халықты айрандай ұйытатын ғұрыптың бірі – бата беру, дұға оқу. Есік қорғанынан табылған 26 әріптен тұратын жазуы бар күміс тостаған соның дәлелі. А. Аманжолов көп жылдан бергі зерттеулерден кейін оны былай оқуды ұсынды: «Аға, саған бұл ошақ! Бөтен тізеңді бүк! Ұрпақтың азығы көп болғай!» [17, 243 б.]. Ал тура бүгінгі қазақтың дұғасы немесе батасы дерсің. Енді мына көріністі көз алдыңызға елестетіңіз. Тостаған абыздардың атрибуты болғандықтан, бас абыз дұға жазылған тостағанға ғұрыптық сусынын құйып, жиналған халық алдында оны күнге қаратып тұрып осы дұғаны оқып ішеді. Сонда жиналған халық дұға қабыл болсын деп тостағаннан сусын ішкен болып ырымын жасайды. Біздің болжауымыз бойынша дұғадан кейін бет сипау салты осыдан шықса керек.

Сонымен, қазақ халқы ежелгі сақ, ғұн, үйсін, түркі тайпаларының тікелей мұрагері болып табылады. Оның бір дәлелі олардың салт-дәстүрінің, дүниетанымдық ұстанымдарының қазақ халқына өзгеріссіз жетіуі. Сақтардан бастау алатын дәстүр, мәдениет сабақтастығы бүгін де өзімізді ұлт ретінде сақталуымызға көп септігін тигізіп отыр.

Әдебиеттер

- 1 Геродот. История. – М., 1993.
- 2 Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы, 1996.
- 3 Курьлев В.П. Оружие казахов // СМАЭ. 1978. – Т.34. – 20-21 бб.
- 4 Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996.
- 5 Курьлев В.П. Казахские кожаные мужские пояса в сборниках МАЭ // СМАЭ. – Т. XLIII.
- 6 Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружение воина батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение // Изв. АН КазССР. Сер.общ. наук. – 1973. – № 6.
- 7 Ботьяков Ю.М., Янборисов В.Р. Холодное оружие Туркмен // Сборник МАЭ. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Л., 1989.
- 8 Джон Кэстль. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы. – Алматы, 1996.
- 9 Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, 1973.
- 10 Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса. – Алматы, 1992. – 180 б.
- 11 Құдайбергенов У. Саржала батырдың сауыт-саймандары // Мәдениет және тұрмыс. – 1985. – №7.
- 12 Дневные записки путешествия Капитана Рычкова в киргис-кайсацкую степь в 1771 г. – Спб., 1772.
- 13 Ибрагимова И.И. Этнографические очерки киргизского народа // Русский Туркестан. – Вып. II. – 1872.
- 14 Батырлар жыры. – Т. II. – Алматы, 1986.
- 15 Төтенаев Е. Бұл жерде Жұмыр Қылыш аты аунаған // Білім және еңбек. – 1987. – № 12.
- 16 Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов // Кочевники. Эстетика. – Алматы, – 1993.
- 17 Аманжолов А. К генезису тюркских рун // Орхонские надписи: Кюль-тегин, Бильге-каган, Тоньюкук. – Алматы, 2001. – 256 б.

References

- 1 Gerodot. Istoriya. – M., 1993.
- 2 Ahmetzhanov K.S. Zharagan temyr kygender. – Almaty, 1996.
- 3 Kurylev V.P. Ouzhie kazakhov // SMAE. 1978. – T.34. – 20-21 bb.
- 4 Levshin A. Opisanie kyrgyz-kazachikh ili Kyrgyz-kaisatskykh ord i stepei. – Almaty, 1996.
- 5 Kurylev V.P. Kazakhskie kozhnanye muzhskie poyasa v sbornikakh MAE // SMAE. T. XLIII.
- 6 Kaidarov A.T. Dospexhi i vooruzhennie voina i batyra v kazakhskom epose i ikh etnolingvisticheskoe obyasnienie // Izv. AN KazSSR. Ser.obsh. nauk. – 1973. – № 6.
- 7 Botyakov U.M., Yanborisov V.R. Khlodnoe oruzhie Turkmen // Sbornik MAE. Pamyatniki tradisionno-bytovoï kultury narodov Srednei Asii, Kazakhstana I Kavkaza. – L., 1989.
- 8 Dzhon Kestl. 1736 zhyly Kyshy zhyz khany Abylkhairga baryp kaitkan sapar turaly. – Almaty, 1996.
- 9 Argynbaev X.A. Kazakh khalkundagu semya men neke. – Almaty, 1973.
- 10 Kurbangaly Khalid. Tauarikh Khamsa. – Almaty, 1992. – 180 b.
- 11 Kudaibergenov U. Sarzhala batyrdyn sauýt-saimandary // Madeniet zhane turmys. – 1985. – № 7.
- 12 Dnevnye zapiski puteshestviya Kapitana Rychkova v Kyrgyz-kaisazkuy step v 1771 g. – Spb., 1772.
- 13 Ibragimova I.I. Etnograficheskie ocherki kyrgyzskogo naroda. Russkiy Turkestan. – Vyp. II. – 1872.
- 14 Bатырлар зhyry. – Т II. – Almaty. – 1986.
- 15 Totenaev E. Byl zherde Zhumyr Kylysh aty aunagan // Bylym zhane enbek. – 1987. – №12.
- 16 Nurlanova K. Symvolika mira v tradisionnom iskusstve kazakhov // Kochevniki. Estetika. – Almaty, 1993.
- 17 Amanzholov A. K genezisu turkskikh run // Orkhonskie nadpisi Kul-tegin, Bilge-kagan, Tonukuk. – Almaty, 2001. – 256 b.

Байгабатова Н.К., Искаков Қ.А.

**Этносаралық толеранттылық
пен қоғамдық келісімнің
қазақстандық үлгісі**

Авторлар бұл мақалада этникалық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық моделінің негіздерін қарастыруға талпыныс жасады. Қазақстан сияқты полиэтникалық мемлекет үшін ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімді сақтау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Авторлар бейбітшілікті, ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімді сақтау және мемлекеттік этносаясатты жүзеге асыру идеясына негізделген этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық моделін қалыптастыруда Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың ерекше орын алатындығына назар аударады. Сонымен қатар, авторлардың пікірінше қазіргі кезде этникалық толеранттылықтың теориялық мәселелерін зерттеу мен жарыққа шығару қажет. Авторлар полиэтникалық қоғамдағы этносаралық қатынастардың үйлестіруші факторы ретіндегі толеранттылықтың аксиологиялық негіздеріне талдау жасайды.

Түйін сөздер: Қазақстан, полиэтникалық қоғам, этносаралық қатынастар, этникалық толеранттылық, қоғамдық келісім.

Baigabatova N.K., Iskakov K.A.

**Kazakhstan's model of
interethnic tolerance and social
harmony**

The authors of this article have attempted to review the foundations of Kazakhstan's model of ethnic tolerance and social harmony. For such a multi-ethnic state as Kazakhstan the preservation of national unity and social harmony is one of the most pressing problems of our time. The authors believe that President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation N.A. Nazarbayev plays a special role in the formation of the Kazakh model of interethnic tolerance and social harmony based on the idea of the preservation of peace, national unity and social cohesion and the implementation of the state ethnic policy. In addition, according to the authors, at this stage it is necessary to study and cover the theoretical problems of ethnic tolerance. The authors analyzed the axiological foundations of tolerance as a factor of harmonization of interethnic relations in a multicultural society.

Key words: Kazakhstan, multiethnic society, ethnic relations, ethnic tolerance, social harmony.

Байгабатова Н.К., Искаков Қ.А.

**Казахстанская модель
межэтнической толерантности
и общественного согласия**

Авторы в данной статье предприняли попытку рассмотрения основ казахстанской модели этнической толерантности и общественного согласия. Для такого полиэтнического государства, каковым является Казахстан, сохранение национального единства и общественного согласия является одной из актуальных проблем современности. Авторы считают, что особая роль в формировании казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия, основанных на идее сохранения мира, национального единства и общественного согласия и реализации государственной этнополитики, несомненно, принадлежит Президенту Республики Казахстан – Лидеру Нации Н.А. Назарбаеву. Кроме того, по мнению авторов, на данном этапе необходимо изучение и освещение теоретических проблем этнической толерантности. Авторами проанализированы аксиологические основы толерантности как фактора гармонизации межэтнических отношений в поликультурном обществе.

Ключевые слова: Казахстан, полиэтническое общество, межэтнические отношения, этническая толерантность, общественное согласие.

**ЭТНОСАРАЛЫҚ
ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ПЕН
ҚОҒАМДЫҚ
КЕЛІСІМНІҢ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ
ҮЛГІСІ**

Қазіргі көпэтносты Қазақстан – бұл өткен тарихтың мұрасы. Ежелгі заманнан-ақ Ұлы дала арқылы керуен жолдары өткен, мұнда әртүрлі халықтардың тағдырлары тоғысып, мәдениеттері мен діндері араласып жатты. Қазақстанның Ресей империясының құрамына кіруі мен қарқынды түрде отарлануы, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өзгерістерге әкеліп соқты. Бұл өзгерістер аймақтағы этномәдени жағдайды түбегейлі өзгертті және жергілікті халықтың полиэтникалық құрамының қалыптасуына әсерін тигізді. Кейінірек кеңестік кезеңдегі жер аудару, депортация, көші-қон, индустрияландыру мен тың және тыңайған жерлерді игеру республиканы полиэтникалық мемлекеттердің біріне айналдырды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанды мекен ететін әртүрлі этникалық топ өкілдері алдында этномәдени және ұлттық сәйкестендіру мәселесі пайда болды. Қазіргі таңда қазақстандық сәйкестіктің қалыптасу процесі ең алдымен республика дамуындағы этнодифференциалдық үрдістен гөрі консолидациялық үрдістің мәнін түсінуді қажет етеді. Сондықтан толеранттылық мәселесін этникалық тұрғыдан мемлекеттік, топаралық және жеке адамдар деңгейінде қарастыру Қазақстан жағдайында өзекті болып табылады.

Халқының 5%-ы өзге этносты құрайтын мемлекеттер полиэтникалық болып саналады. Қазақстан Республикасында басқа этностар халықтың 30%-н құрайды. Полиэтникалық мемлекеттердің даму тәжірибесінен біртұтас халықтың қалыптасуы қоғамның ары қарай дамуына әсер ететін ерекше фактор екендігін көреміз. Әртүрлі тарихи оқиғалар нәтижесінде Қазақстан – тек қазақтардың отаны ғана емес, өзіндік мәдениеті бар 100-ден аса этностардың ата-мекеніне айналуы еліміздегі жағдайдың бірегейлігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан тарихи өткенді білу – егемен, тәуелсіз мемлекетіміздің ары қарай дамуының негізі және бүгін біз куә болып отырған Қазақстан халқының біртұтастығына біздің ортақ тарихымыз сүйеу болып тұр.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бейбітшілік, ұлттық бірлік және қоғамдық келісім идеясы тәуелсіз Қазақстанның табысты дамуының іргетасы болып табылады. 2010 жылы сәуірде Елбасы Қазақстан Республикасының Конституциясы Ережелеріне, «Қазақстан халқының

Ассамблеясы туралы» Заңы және т.б. нормативтік-құқықтық актілерге, сонымен қатар халықаралық құқық нормаларына негізделген Қазақстанның Ұлттық бірлігі доктринасын бекітті. Доктринада жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген ұлттық бірліктің негізгі принциптері пысықталды. Бірінші принцип – «Бір ел – бір тағдыр» – тағдырдың ортақ екендігін сезіну – өткен мен болашаққа үнделді. Бірінші кезекте, «ортақ тағдыр» – бұл біз бірге бастан кешкеніміз, біз бірге құрғанымыз және де бұл біздің алда күтіп тұрған болашағымыз.

Қазақстанда мемлекет этносаралық қарым-қатынасты және өзінің ұлттық саясатындағы процестерді құқықтық база, оның ішінде ҚР Конституциясы және орталық, аймақтық және жергілікті билік деңгейінде қызмет ететін тиісті органдар мен институттар негізінде реттейді. Қазіргі этносаралық процестерді қарастырудағы методологиялық әдістер Республика Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан 2030», «Ғасырлар тоғысында», «Тәуелсіздігіміздің бес жылы», «Тарих толқынында» және т.б. кітаптарында көрсетілген. Өз еңбектерінде Президент еліміздегі бүгінгі күнгі үндестік пен татулықтың маңызын баса көрсетуде.

Қазақстан сияқты полиэтникалық мемлекет үшін, ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімді күшейту – жүзеге асырылып жатқан реформалардың жетістігі мен дамуы негізге алатын шарттарының бірі. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев атап өткендей, «біздің басты бағытымыз келісімге келу жолдарын іздеу және біріктіретін бастамалар арқылы барлық ұлттық топтардың дамуына негізделеді» [1, 17 б.]. Бұл аксиома Қазақстанның ұлттық біртұтастығы Доктринасының құрамдас бөлігінің бірі болды. Аталған құжатта «Мемлекеттің қалыптасуы кезеңінде басты міндет этносаралық толеранттылық және қоғамдық келісім арқылы қоғамды біріктіру болса, елдің дамуының жаңа кезеңінде стратегиялық басымдылық барлық халыққа ортақ құндылықтар мен принциптер жүйесін мойындауға негізделген ұлттық бірлікке жету. Бұл қажеттілік өмірдің өзінен туады, ортақ тағдыр мен тарихтың логикасынан ағып шығады» делінген [2, 3 б.].

Осыған орай, толеранттылық аксиологиясы мәселелері шығады. Бұл, аксиология қарым-қатынас құндылықтарының жекелеген жүйесіне сәйкес тұлғаның өмірлік ұмтылыстары мен жүріс-тұрысы дифференциациясына негізделген, адам өмірінің құндылықты-мағыналық концепциясы ретінде тұжырымдалатындығымен түсіндіріледі. Ал этникалық толеранттылық по-

литникалық өзара әрекеттестік мәдениетінің жоғары деңгейін ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар, мемлекеттің саяси, экономикалық және т.б. салаларында қатынастың жаңа жүйесі қызметі және қалыптасуының нәтижесі бола алады. Жалпы адамзаттық құндылықтар басымдылығынан шыға отырып, этникалық толеранттылық өмірдің мәні рөлін атқара отырып, қазіргі қоғамның құндылығы болып табылады. Құндылықтар мәселелеріне тоқтала отырып, оған ғылыми түсініктеме табу қажет.

Әрбір қоғамға, әлеуметтік топ пен сол қоғамда әлеуметті мойындалған құндылықтар критерийлері көрсетілетін әлеуметтік реттелудің жоғары көрсеткіші ретінде жүретін белгілі бір құндылықтар жиынтығы тән екендігін атап өткен жөн. Тұлға құрылысы деңгейінде сондай критерийлерді меңгеру, тұлға қалыптасуына және қоғамда нормативтік тәртіпті ұстап тұруға қажетті негізді құрайды. Әлем туралы ойлай отырып, адам өзінің өмірінде не маңызды екендігін шешеді [3].

Этникалық толеранттылық – этникалық қоғамның не оның жеке өкілінің, басқа этностардың өмір салтының мінез-құлықтық және коммуникативтік модельдерін, мәдениетін, дәстүрін, құндылықтарын қабылдауға дайындығын сипаттайтын қасиет.

Этникалық толеранттылық әлемдегі этномәдени көптүрлілікті құндылықтарды мойындай отырып, әрбір ұлттың, оның өкілдерінің рухани-адамгершілік әлеуетін ашу негізінде пайда болады.

Этникалық толеранттылық негізінде позитивті этникалық сәйкестік жатыр. Ол өз кезегінде топтың этникалық сана сезімін күшейтуге және оның этномәдени организм ретінде оның біртұтастығын сақтауға әсер ететін, өзін сол этносқа қатысты жеке адамға жатқызу арқылы түсіндіріледі [4]. Этникалық сәйкестік, этникалық топтар, олардың дәстүрлері, мәдениетінің ерекшеліктері жайлы білімді талап ететіндігі оны этномәдени компетенттілік деңгейіне шығарады. Бұл, этникалық топтардың көптүрлілігін түсіну мен қабылдауға, этномәдени өзара әрекеттестіктің жақсы жақтарын көруге мүмкіндік береді.

Этникалық толеранттылықтың мазмұнды жақтарының дамуы білімнің бөлшектегі түсініктен оның маңызын аша отырып, жалпы, тұрақты түсініктерге жылжуын білдіреді. Терең білім, заттың танымдық қызметінің барлық қырынан яғни, оның объективті ішкі байланыстары және оның маңыздылығы тұрғысынан бағалаудың бейнеленуін қажет етеді. Білім сипаттамалық

түрде ғана болса, толық болып есептелмейді, танылатын мен танып білуші арасындағы байланысты ашуы тиіс.

Бұл фактілерден этникалық толеранттылық тұлғаның құндылықтарымен тікелей байланысты деп есептейміз. Белгілі бір дәрежеде құндылықты бағыт, сәйкесінше, этникалық толеранттылық құрылымында келесі компонент – аксиологиялық болып табылады.

Адам түйсігінде тұлғалық, оған маңызды болатын объективтік нормаларда, шындықты адекватты бағалауда, өзге этнос өкілдерімен байланысқа түсе алатындығы мен дайындығында, достықта және достық қарым-қатынасты ұстай білуде, көмекке келу дайындығында, бірін-біріне қол ұшын бере алуында көрінеді. Сонымен қатар, позицияларды өзара келісу, келісімге келу, полиэтникалық өзара қарым-қатынас процесінде тіршілік ету құқығымен басқа адамдардың ой-пікірлері мен бағаларын қабылдай білуі болып табылады.

Бұл компонент әртүрлі этнос өкілдерінің өзін-өзі бағалау, түсіну арқылы, олардың қайталанбайтындығының өзі құндылық екендігін түсіну арқылы қоғам өміріндегі олардың алатын рөлін, полиэтникалық өзара позитивті қарым-қатынасты қамтамасыз ететін мінез-құлық моделін таңдау, жүзеге асыру арқылы құндылықтар әлемінде тұлғалық тәжірибенің қалыптасуын да қамтамасыз етеді.

Этникалық топтардың өзара әрекеттестігінде толеранттылық тұлғаның жалпы деңгейіне, оның әртүрлі этникалық топтарға құндылықты қатынасына, адамзаттық нормалар мен адамгершілікті қабылдай алуына байланысты болады.

Осылайша, этникалық толеранттылықтың аксиологиялық аспекті бірнеше бағыт бойынша қарастырылады:

1. Этникалық толеранттылық әр тұлғаның шығу тегіне қатысы жоқ қолсұғылмаушылығын, адамдық абыройдың құндылығын бекітетін қазіргі қоғамның әлеуметтік құндылықтарының бірі ретінде жүреді.

2. Этникалық толеранттылық қоршаған шындық тұлғаның қарым-қатынасын реттейтін заманауи тұлғаның құндылықты қатынасы жүйесінің бір бөлшегі. Сондай-ақ, әртүрлі этникалық топтарға өмірдің маңызы бар әлеуметтік шындығы ретінде құндылықты қарым-қатынасты қалыптастыру ретінде қабылдайды.

3. Этникалық толеранттылық әртүрлі бір-бірінен тілі, түсінігі, дәстүрі мен әрбірімізді жеке тұлға ретінде қалыптастыратын ұқсас этномәдени, рухани құндылықты білу полиэтникалық

өзара әрекеттестікте барлық әлеуетін жүзеге асыруға, әртүрлі этникалық топтармен түсіну мен қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін білімді қабылдайды.

4. Этникалық толеранттылық этномәдени әлемнің санқырлылығы, жалпыадамзаттық және адамгершілік құндылықтар, жүріс-тұрыс формалары жайлы түсінік талданатын негізгі тұлғалық қасиет болып табылады. Этникалық толеранттылық дінгеі позитивті полиэтникалық өзара әрекеттестікке, өзге адамды қайталанбайтын құндылық ретінде қабылдайтын құндылықты бағыт болып табылады.

5. Этникалық толеранттылық өзінің құрылымында аксиологиялық компоненттер де бар, күрделі, көпқырлы феномен ретінде болады. Бұл компонент құндылықтар әлемінде, позитивті полиэтникалық өзара әрекеттестікті қамтамасыз ететін әртүрлі этнос өкілдерінің өзін-өзі бағалауын түсінуінде, олардың қоғам өмірінде алатын орнын түсінуінде, жүріс-тұрыс моделін таңдауда, тұлғалық тәжірибе қалыптасуында көрініс табады [5].

Этникалық толеранттылықтың аксиологиялық негіздері көпшілікті мойындауға, тұлғаның құндылықты бағыттары, шындықты бағалау көмегімен қабылдау, бұл құбылыстар мен қарым-қатынастардың тұлғалық мағынасын бағалау арқылы әртүрлі этникалық топтардың теңқұқылығы. Бұл процестердің нәтижесі өзге этнос өкілін түсіну ғана емес, оның өзіне деген қатынасы әңгімеде тең партнер ретінде қараудан тұратын шынайы өзара түсіністікке жету болып табылады.

Жаһандану процесі өмірдің барлық қырларында тығыз мемлекетаралық байланыстар орнату, шекараның ашықтығы мемлекеттердің ғана емес, жеке тұлғаның да өмір салтын өзгертеді. Өмірдің міндетті шарты өзгелердің құқығын шектеп қалмай, этникалық топтардың өздерінің қайталанбас даралығын сақтап қалу құқығын мойындау, адамдардың өзара қарым-қатынасын реттейтін нормаларды сақтау болып отыр. Жаңа қоғамның дамуы заманауи адамның толеранттылық түйсігін қалыптастыруды талап етеді. Осы ретте қоғамдағы жүріп жатқан өзгерістер бұрыннан келе жатқан құндылықтарды қайта бағалау мен қайта қарау қажеттілігін талап ететіндігін, жаңа құндылықты бағыттардың пайда болуы, рухани идеялар және құндылықтармен біріктірілетін адамгершілікке негізделген қоғамның қалыптасуына бағытталған идеялар жариялануда екендігін атап өткен жөн.

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі— Қазақстанның

көпэтносты қоғамындағы этностар арасындағы қатынастардың дамуының теориялық тұрғыдан негізделген, тәжірибемен қорытындыланған Қазақстан Республикасы саясатында жүзеге асқан үлгісі (моделі).

Әлемдік тәжірибеде этносаясаттың бірнеше үлгісі бар. Ассимиляция – этностық топ мүшелері басқа этностық я ұлттық қоғамдастықтың мәдени және құрылымдық сипаттарын қабылдап алады. Соның салдарынан өздерінің ұлттық я этностық сәйкестігін ауыстырады. Әдет-әдеп, құндылық пен арман-тілектері басқа этносқа ұқсап шыға келеді, рәміздер мен әлеуметтік кедергілердің теңгерімі ортаға бағытталады. «Балқыту қазаны» «түрлі халықтар мен олардың ұлттық мәдениеттері тоғысады, осындай тоғысудың нәтижесінде тұтас америкалық ұлт қалыптасты. Бұл атау алуан түрлі парадигмалар сақталатын «қыдыс» мағынасында қолданылады. «Мәдени бостандық» тұжырымдамасы (жеңілдіктер мен санкциялардың арқасында иммигранттардың қабылдаған қоғамдастықпен бірігіп кетуі). Этностық иерархия, «басым этнотоп» – саяси я мәдени/онтологиялық жақтан басым этностық топ. Сондай-ақ, саяси я мәдени жақтардан ғана емес, экономикалық жақтан да басымдық болатын жайттар болады. Кең таралған әрі даулы үлгілердің бірі көпмәдениеттілік (мультикультурализм) тұжырымдамасы («тарихи эпизод», «қысқа мерзімді «кері толқынның» көрінісі») сияқты түрлерге жіктеледі).

Қазақстан Президенті алғашқылардың бірі болып этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің үлгісін жасаудың қажеттігіне алғашқылардың бірі болып назар аударды: қазіргі проблемаларды әділдікпен көрсете отырып, түрлі этностар мен конфессиялардың өзара ықпалдасуы жолындағы қазақстандық тәжірибені ашық әйгіледі. Қазақстан халқы Ассамблеясының (мұнан ары – ҚХА) 2003 жылдың желтоқсан айындағы X сессиясында Президент аталмыш модельдің құрамы мен мәнінің, оны түсінудің ыңғайларын белгілеп берді.

ҚХА Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылдың 1 наурызындағы Жарлығымен құрылды, оны Мемлекет басшысы басқарады. ҚХА этносаралық қатынастар мен қоғамдық келісімді жарастыратын институт, мемлекеттің ұлттық саясатын жүзеге асырудың шешуші құралы болып табылады.

Бұл үлгіге Қазақстанды мекен ететін барлық этнос өкілдерінің өзара түсіністігі мен толеранттылығын, патриотизм мен ел тағдыры үшін азаматтық жауапкершілігін қалыптастыратын бес

негізгі ұстаным тірек негіз болып отыр. Әлемдік тәжірибеде жұрттың 95%-нан кем емес бөлігі бір этностық дәстүрдің өкілінен құралатын мемлекет моноэтносты деп танылады. Ондай мемлекеттер бірнешеу ғана: Исландия, Норвегия, Португалия, Албания, Армения, Мальта, Ямайка, Йемен, Венгрия т.б.

Қазақстан үлгісін кейде Азия үлгісімен немесе Канада тәжірибесімен салыстырып жатады. Азиядағы басқа модельдер сияқты, Қытайға күшті мемлекетке сүйену, көрінеу идеология, ұстамды консерватизм мен азаматтық ұлтшылдықты сабақтастыру, титулсыз этностарға жалпыұлттық құндылықтарды телу тән. Ал Канадада Қазақстанмен ұқсас бірқатар географиялық және саяси сипаттар бар. Алайда Канада алуан түрлілікті біртұтастыққа салуға ұмтылса, Қазақстан көп түрлі бола отырып бірігу саясатын ұстанып отыр.

Сонымен қатар қазақстандық үлгінің қағидаттық маңызы бар бірқатар ерекшеліктері бар.

Біріншісі. Ел басшыларының саяси ерік-жігерінің нәтижесінде қандай этнос пен қандай дінге қатыстылығына қарамастан азаматтардың тең құқылығын жүзеге асырудың ықпалды тетіктері жасалып, жетілдірілуде. ҚХА Төрағасы – ел Президенті, ал Президент – Конституция кепілі, осының өзі-ақ ҚХА мәртебесінің жоғарылығын білдіреді.

Екіншісі. Қазақстандық үлгі азаматтардың бастамасымен, азаматтық қоғам мен мемлекет институттарының сындарлы үнқатысудың, елдің тұтастай қоғамдық-саяси жүйесі қатыстырылған үнқатысудың нәтижесінде «төменнен» қалыптасып шықты. Қоғам мен мемлекетті қатыстырған, бұл күнде осы екі институтты бірлестіруші алаңға айналған ҚХА болды.

Үшіншісі. Қазақстанның бірегей ерекшелігі сол, этностық топтар азаматтық-құқықтық және қоғамдық тұрғыдан бірдей, айрықша жоғары мәртебеге ие. Этнос өкілдері ұлттық азшылық өкілдері ретінде емес, Қазақстанның тұтас халқының азаматтары ретінде құқықтардың бәріне де толықтай ие бола алады. Ел Конституциясының он бір нормасы этносаралық қатынастар саласындағы стандарттарды белгілеген, ал «ұлттық азшылық» дейтін ұғым іс жүзінде қолданылмайды. Санының аз-көптігіне қарамастан Қазақстан халқының құрамындағы этностар тең құқықпен және мемлекеттің қорғауымен қамтамасыз етілген.

Төртіншісі. Қоғамдық келісім ең бір маңызды саяси-идеологиялық құндылық болып саналады. Негізгі Заңның бұл қағидаты Қазақстан

Республикасы Конституциясының сарқылмас мүмкіндігін ашады. Онда қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты, азаматтардың қоғамдық-саяси өмірге толық араласу мүмкіндіктерінің бірегейлігін қамтамасыз етуде және шешімдер қабылдауда мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының атқаратын рөлі белгіленген.

Бесінші. ҚР Парламент Мәжілісінің ҚХА сайлаған 9 депутаты Парламентте барлық этностың кепілді өкілдігін қамтамасыз етеді. ҚР Парламент Мәжілісіндегі 107 депутаттың, ҚХА сайлаған 9 депутатты қосқанда, 31 депутаты түрлі этностық топтардың өкілдері. Жалпы алғанда, ҚР Парламентіндегі түрлі этностарға жататын депутаттар саны – 41, этностық топтардың саны – 14. Мәжілістегі ҚХА депутаттық тобының форматы қоғамдық-саяси тұрғыдан жаңаша толықтырылды. Қазір ол топқа Парламенттегі үш партияның және Азаматтық альянстың өкілдері кіреді, мұның өзі заң шығаратын қосымша мүмкіндік туғызып отыр. Мемлекет басшысының ҚХА XIX сессиясында берген тапсырмасы бойынша ҚХА-мен партиялар арасындағы әрекеттестіктер өңірлік деңгейде де қолданылады.

Алтыншы. Мәдениеттің көпалуандығын сақтау мен ұлғайтуға мемлекеттің этностық тілдер мен мәдениеттерді қолдайтын өзгермес саясаты сеп болып отыр. Кез келген этнос құрмет пен сенімге ие, кез келген этностың заңнамада бекітілген ретпен өзінің жасампаз әлеуетін арттыруға мүмкіндігі бар.

Жетінші. Қазақстандағы этносаралық қатынастар саясатсыздандырылған және бұл заңмен бекітілген: ҚР Конституциясының 39-бабының 2-тармағы бойынша, «Ұлтаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады».

Сегізінші. Этносаралық қатынастар үлгісінде ҚХА шешуші орын алады. Ассамблеяға Қазақстанды мекендейтін барлық этностық топтардың 600-дей өкілі енеді. Оның жоғарғы органы – сессия, ҚХА Төрағасы ел Президентінің төрағалық етуімен өтеді. Сессия шешімдерін мемлекеттік органдар қарастыруға міндетті.

Тоғызыншы. Этносаралық толеранттылық пен конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету жолындағы Қазақстанның қарекеті еліміздің гуманитарлық өлшемдегі ең маңызды жетістіктерінің бірі ретінде әлемдік деңгейде мойындалып отыр [6].

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі шеңберінде этносаясат ғылыми тұрғыдан талданып, сараптамамен қосталуда, этносаясатты халықаралық және

отандық тәжірибе негізінде одан ары дамытудың стратегиялық ыңғайлары жасалуда.

Этносаралық ахуалдың индикаторлары қоғамдағы этносаралық қатынастардың даму үрдісі мен жай-күйін анықтайтын айнымалы шамалардың жүйесі болып табылады. Этносаралық саланы бағалау үшін, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қолдануына ыңғайлы болу қажет типтік индикаторлар ретінде мыналар қарастырылғаны жөн: этносаралық келісімді қамтамасыз ету ісіне жұрттың беретін бағасы; ҚХА-ның этноұлттық саясатты жүзеге асыру жолындағы іс-шараларына тартылған орталық және жергілікті атқарушы органдардың үлесі; этноұлттық саясат саласындағы іс-шараларына орталық және өңірлік деңгейде этномәдени бірлестіктердің қамтылуы; этносаралық қатынастар саласында Конституция нормаларына сәйкестігі сараптамадан өткізілген заң жобаларының үлесі; Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісін түсіндіру жөніндегі ақпараттық жұмыспен қамтылған жұрттың үлесі; этносаралық қатынастардың жайын оң бағалайтын жұрттың үлесі; қоғамның жалпы ұлттық құндылықтарды қолдау деңгейі; ұлттық-мемлекеттік бірегейлік белгілерімен өзін бірдейлестіретін жұрттың үлесі; мемлекеттік тілге оқытып-үйретудің барлық түрімен қамтылған этностардың және тілін, дәстүрі мен мәдениетін сақтау жолында жұмыс жүргізіп жатқан этностардың үлесі; этносаралық қатынас пен қоғамдық келісім мәселелері бойынша іргелі және қолданбалы зерттеулердің деңгейі; Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясында оқыған тыңдаушылардың даярлық сапалық құрамы мен деңгейі.

Этносаралық қатынастардың түрлі деңгейлерге тән, көп бағытты және көп компонентті сипаттары мол. Сондықтан бағалау межелеуіштерінің ішінде мыналар ескерілуі қажет: әлеуметтік-экономикалық ахуал; әлеуметтік-саяси ахуал; тілдік ахуал; азаматтардың өзін-өзі сәйкестендіруі мәселелері; этностық қоғамдастықтар мен топтардың қоғамдық үдеріске қосылғандығы.

«Нұрлы жол – болашаққа жол» атты Жолдауында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Этносаралық татулық – бұл тірі ауа. Біз дем алған кезде оны сезбейміз, оны автоматты түрде жасаймыз – біз жай ғана өмір сүреміз. Біз өз бірлігіміз бен этносаралық татулығымызды өзіміз сақтауымыз қажет... Татулық пен тұрақтылық – бұл жалпыхалықтық игілік, оны күнделікті еңбекпен қорғау мен күшейту қажет» деді [7].

Сондықтан біздің жол – Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына ортақ болып табылатын, принциптер мен құндылықтар жүйесін

мойындауға негізделген ұлттық бірлікке жету, татулықты, тұрақтылық пен бейбітшілікті сақтау болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқы ассамблеясының XVI сессиясында сөйлеген сөзі // Страна и мир. – 2010. – № 42. – 3-17 б.
- 2 Қазақстанның мемлекеттік этносаясаты: жаңа трендтер. – Астана: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2011. – 204 б.
- 3 Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей: монография. – Орынбор, 1996. – 187 б.
- 4 Лебедева Н.М., Лунева О.В., Стефаненко Т.Г. Тренинг этнической толерантности для школьников: учебное пособие для студентов психологических специальностей. – М.: МАКС Пресс, 2004. – 360 с.
- 5 Юдина О.И. Аксиологический аспект этнической толерантности // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 4. – С. 21-28.
- 6 Этносаяси сөздік. – Астана, 2014. – 400 б.
- 7 Елбасының «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Қазақстан халқына Жолдауы // http://www.akorda.kz/kz/page/page_218341_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-11-noyabrya-2014-g

References

- 1 KR Prezidenti N.A. Nazarbaevtyñ Kazakhstan halky assambleyasynyn XVI sessiasyndasoilegensozi // Strana i mir. – 2010. – № 42. – 3-17s.
- 2 Kazakhstannyn memlekettik etnosayasaty: zhana trendter. – Astana: Kazakhstan Respublikasy Prezidenti zhanyndagy Memlekettik baskaru akademiya, 2011. – 204 s.
- 3 Kiryakova A.V. Teoriya orientatsii lichnosti v mire cennostei: monografiya. – Orynbor, 1996. – 187 b.
- 4 Lebedeva N.M., Lunaeva O.V., Stefanenko T.G. Trening ethnicheskoi tolerantnosti dlya shkolnikov: uchebnoe posobie dlya studentov psihologicheskoi specialnostei. – M.: MAKS Press, 2004. – 360 s.
- 5 Yudina O.I. Akseologicheskii aspekt ethnicheskoi tolerantnosti // Sovremennye problem nauki i obrazovaniya. – 2014. – №4. – S. 21-28.
- 6 Ethnosayasi sozdik. – Astana, 2014. – 400 b.
- 7 Elbasynyn «Nurly zhol – bolashakkabastarzhol» Kazakhstan halkyna Zholdauy // http://www.akorda.kz/kz/page/page_218341_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-11-noyabrya-2014-g

Баудиярова К.Б., Исаева А.И.

Семейный досуг – один из факторов стабильности брака

Семья – это многофункциональная система, которая выполняет ряд взаимосвязанных между собой функций. Одной из таких функций является семейный досуг. Семейный досуг – это свободное времяпровождение, которое предполагает совместное участие всех членов семьи в различных видах активной и пассивной деятельности, способствует сплочению семьи, помогает сплотиться и лучше узнать друг друга, является одним из основных средств для восстановления физических и духовных сил ее членов, формирования их личностей. Таким образом, семейный досуг представляет важный компонент в жизни семьи, который обеспечивает совместную жизнеспособную деятельность всех ее членов, что способствует ее стабильности.

Ключевые слова: семья, брак, стабильность, семейный досуг, культура.

Baudiarova K.B., Isaeva A.I.

Family leisure – one of the marriage stability factor

Family is a multifunctional system that performs a number of inter-related functions. One of the functions of the family is a family leisure. Family leisure – it's free activities, which involves the joint participation of all family members in a variety of active and passive activities, which contributes to the unity of the family, helping to make friends and get to know each other is a powerful tool for the restoration of the physical and spiritual powers of man, the formation of his personality. During family entertainment it becomes a team, and in such a family no one feels lonely or deprived of attention. Family leisure time is an important component of family life, which provides joint activity of all its members, which contributes to the stability of the family.

Key words: family, marriage, stability, family leisure, culture.

Баудиярова Қ.Б., Исаева Ә.И.

Отбасылық демалыс неке тұрақтылығының бірден-бір факторы

Отбасы – қызметтері өзара байланысқан көпқызметті жүйе. Отбасының негізгі қызметтерінің бірі отбасылық демалыс болып табылады. Отбасылық демалыс – отбасы мүшелерінің барлығының белсенді немесе белсенсіз түрде қатысуымен еркін уақыт өткізу. Бұл отбасы мүшелерінің бірігуіне, өзара достасуына, бірін-бірі түсінісуіне, жеке тұлға болып қалыптасуына, адамның физикалық және рухани күштерінің қалпына келуіне әсер ететін бірден-бір фактор. Отбасылық демалыс отбасы мүшелерінің ортақ шығармашылығын қамтамасыз ететін, отбасылық өмірдегі негізгі компонентер, яғни отбасы тұрақтылығына әсер етеді.

Түйін сөздер: отбасы, неке, тұрақтылық, отбасылық демалыс, мәдениет.

СЕМЕЙНЫЙ ДОСУГ – ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ СТАБИЛЬНОСТИ БРАКА

Известно, что семья как важнейшая ячейка общества отличается как сплоченностью, так и дестабилизациями. В современных условиях она испытывает ряд социальных проблем, связанных с переходными рыночными отношениями, снижением рождаемости и т.д. Изменения коснулись не только структуры семьи как малой социальной группы, что связано с уменьшением не только детности, но и ее состава, т.е. появлением семей, сформировавшихся после повторного брака. Поэтому в настоящее время ведется интенсивный поиск новых путей в исследовании данной проблемы, направленной на повышение системы ценностных ориентаций, включая семейного досуга. Семья выступает посредником между человеком, государством и другими социальными институтами. Семья, ее жизнедеятельность и ценности напрямую зависят не только от уровня культурного развития общества, но и от сложившихся социально-общественных отношений. Следовательно, чем выше указанные нами выше системно образующие факторы общества, тем выше стабильность семьи.

Безусловно, семейный досуг – это, прежде всего, совместное времяпровождение, общение, путь к гармонии и взаимопониманию в семье. Совместный отдых обогащает ее общими интересами, прививает необходимые жизненные ценности, играя тем самым важную роль. Свободное время, которым можно располагать, направлено, с одной стороны, на потребление жизненно важных элементов, с другой – на осуществление свободной деятельности, которая является естественной необходимостью для каждого индивида. Обычно выбор различных видов отдыха напрямую зависит от предпочтений, привычек, воспитания, финансово-материальных возможностей каждой отдельно взятой семьи. Специалисты считают, что те семьи, у которых есть общие увлечения, являются более дружными и крепкими, чем те, которые игнорируют или не имеют возможности для полноценного отдыха и пр. Поэтому они считают уместными следующие универсальные и полезные виды семейного досуга: 1) совместный поход в культурные учреждения (кинотеатры, театры, концерты и др.). Такое времяпровождение по силам абсолютно всем членам семьи (супругам, детям, внукам), главное правильно выбрать те или иные формы досуга; 2) развивающие

игры, которые предполагают посещение соответствующих культурно-просветительных или спортивных учреждений или клубов для детей с тем, чтобы выбрать игру в соответствии с их возрастом или полом. При этом предпочтение отдается ярким красочным играм с обучающей направленностью; 3) танцы. В настоящее время имеется огромное количество танцевальных кружков, в которых могут заниматься как взрослые, так и дети, которые представляют отличную возможность заниматься многообразными видами спорта и интересно провести отдых. Прежде всего следует выбрать стиль танцев, который будет привлекательным, поможет учащимся с самого детства привыкнуть к активному досугу; 4) мастер-классы, кружки. Здесь можно довериться выбору детей и отдать предпочтение тому виду деятельности, который понравится им. Прежде всего их будут привлекать рисование, пение, оригами, моделирование, поделки, курсы иностранных языков, которые впоследствии станут не только увлекательными, но и полезными; 5) выставки, музеи, галереи. Так, для младшего поколения есть масса интересных выставок с животными, рисунками и поделками в виде героев мультфильмов или комиксов; 6) пикник, игры на свежем воздухе. Обычно в теплое время года посещают парки малых, средних или больших городов или выезжают всей семьей за город на природу, что представляет отличную возможность не только подышать свежим воздухом, но и сделать интересные фотографии и насладиться общением в кругу семьи [1].

Умение организовать правильное проведение семейного досуга направлено не только на поддержание, сохранение семьи как целостной системы. Как правило, отдых восстанавливает психические и физические силы человека, помогает развитию личности. Сфера совместного досуга представляет наиболее широкие возможности для сознательного и целенаправленного формирования правильных супружеских взаимоотношений. Если указанная функция досуга осуществляется успешно, то это положительно влияет на нормальное и полноценное функционирование семьи. Отношения любви, дружбы, уважения, сочувствия, готовности к сопереживанию наиболее эффективно вырабатываются в процессе выявления и развития общих интересов, вкусов и культурно-бытовых потребностей семьи. Обычно благополучный семейный досуг оказывает прямое воздействие на нормальную психологическую атмосферу семьи. Правильная организация позволяет супругам снимать нап-

ряжение, которое накапливается у них во внесемейной деятельности и в ходе осуществления ими других функций (производственной, хозяйственно-бытовой, воспитательной и т.д.). Таким образом, он в посредствованной форме обеспечивает один из видов необходимой психологической разгрузки. Считаем, что для обеспечения нормального психологического самочувствия и удовлетворенности браком супругам необходим не только определенный накал эмоциональных переживаний, но и отсутствие повседневной рутины и однообразия. Для этого необходимо обеспечить повседневный отдых, развлечения, рациональное потребление культурных ценностей. Вступая в брак, каждый из супругов обладает определенными сформировавшимися представлениями, культурными ценностями, потребностями и нормами, которые они приобретают в базовой семье на примере родителей, близких родственников, окружающей среды, включая школы, средних и высших учебных заведений, средств массовой информации (телевидение, интернет, газеты и журналы). С самого начала совместной супружеской жизни происходит взаимодействие этих ценностных ориентаций и потребностей. На разных этапах жизненного цикла семьи этот процесс происходит с разной интенсивностью, зависящей от объективных условий жизнедеятельности семьи, приобретенных и накопленных знаний от представителей старшего поколения. В условиях дефицита времени, связанного с определенной спецификой той или иной трудовой деятельности, ухода за маленькими детьми, досуговое общение супругов может нередко замыкаться только в рамках семьи. При этом нельзя забывать того фактора, что успешное осуществление функций семейного досуга напрямую зависит как от объективных условий (типа поселения, формы и состава семьи, материально-жилищных условий, социально-демографических факторов и т.д.), так и от благоприятности психологического климата в семье.

Для выявления правильной организации внесемейного отдыха супругов в сфере досуга рассмотрим такой объективный показатель их проведения, как величина затрат времени на различные виды досуговой деятельности. По данным нашего исследования в Южно-Казахстанской области $\frac{1}{2}$ супругов из стабильных семей совместно посещают кинотеатры, театры, концерты, парки, музеи, выставки и т.д. [2]. Естественно, в сельской местности значителен удельный вес фактора домашнего хозяйства. Тем не менее часть опро-

шенных нами респондентов указали, что в свободное время встречаются с родственниками, друзьями и знакомыми. В меньшей мере супруги ориентированы на такие сложные по организации виды отдыха, как экскурсии, туристические поездки. Часть респондентов указали, что предпочитают активный отдых, в том числе прогулки на природе, пикники, занятие спортом, путешествия. Для этого в летнее время они выбирают поездку в дома отдыха, в гости к своим родственникам, друзьям и т.д. С теми или иными разновидностями он характерен и для других времен года.

Показательны в этом отношении наши материалы о характере проведения отпуска. В стабильных семьях около 70% супругов проводят время отпуска вместе, а в нестабильных семьях – только 45%. Естественно, что при совместном проведении отдыха структура досуговой деятельности имеет близость как по содержанию, так и по величине затрат времени. Особенно заметна разница во временных затратах супругов в нестабильных семьях на домашнее и внедомашнее потребление культуры. По нашим опросам только у 50% нестабильных семей наблюдаются равные затраты на эти виды деятельности, тогда как в стабильных семьях этот показатель достигает 93%, что свидетельствует либо об отсутствии у супругов общих интересов и увлечений, либо о неблагоприятных отношениях между ними.

Интересен тот факт, что при продолжительном браке развивается такой психологический феномен, как стремление к супружеской автономности в сфере досуга. Особенно это обстоятельство присуще семьям с высоким образовательным уровнем супругов, что является проявлением в этой сфере естественного роста индивидуальной избирательности каждого из них, обусловленной личностно-ориентированным отношением к процессу потребления культурных ценностей. В стабильных семьях к отмеченному ранее совместному проведению досуга соответствуют также установки на индивидуальные виды отдыха. Для стабильных семей характерна ориентация значительной части мужчин только на раздельное проведение досуга. У женщин удельный вес лиц, ориентированных на автономный досуг, значительно меньше, составляя 22%.

Анализ полученной нами этносоциологической информации о характере, содержании и функциях досуга семьи свидетельствует, что наиболее распространенными занятиями рес-

пондентов в свободное время являются просмотр телепередач, чтение книг, журналов и газет. Аналогичные тенденции просматриваются и в других странах СНГ. Так и по исследованиям Российских специалистов на вопрос «Что мешает им проводить свободное время вне дома?» были получены следующие ответы: недостаток времени – 59,5%; усталость после работы и домашних дел – 50,8%; невозможность оставить одних маленьких детей – 37,4%; удаленность культурных мест от мест проживания – 25,5%. Как показывают такие исследования, причины, препятствующие полноценному культурному досугу жителей, делятся на две группы: а) внутрисемейные и б) внесемейные. Так, респонденты старших возрастных групп 36-40, 41-45 лет, имеющие детей школьного возраста, ссылаются в основном на недостаток времени, общую усталость. Подобные проблемы возникают у супружеских пар молодого или среднего поколений, проживающих отдельно от родителей и не имеющих родственников, соглашающихся присматривать за детьми в выходные дни. Не имеющие возможности активно отдыхать супружеские пары проводят свой досуг исключительно дома, в квартире или поблизости от них [3].

Другим показателем, характеризующим связь стабильности семьи с проведением досуга, являются отношения респондента с друзьями или подругами супругов. Хорошие отношения с друзьями мужа или жены в определенной мере свидетельствуют о благополучных отношениях между самими супругами. Большинство удовлетворенных браком мужчин и женщин предпочитают общаться со своими друзьями в обществе супруга. В нестабильных же семьях значительная часть супругов вообще затруднились выразить свое отношение. Так, 30% неудовлетворенных браком женщин подчеркнули, что друзья мужа им не нравятся. Аналогичный ответ у мужчин составил 20%. По мнению Л.А. Гордона, совместное общение с друзьями «облегчает сложную работу формирования духовной общности супругов», тем самым усиливает, углубляет общность интересов супругов [4, с. 38]. Также выявилось, что если взаимоотношения супругов оставляют желать лучшего, то каждый из них, как правило, стремится создать отдельный круг друзей, общение с которыми рассматривается в качестве определенной компенсации недостатка эмоционального общения в семье. Это, в свою очередь, может способствовать впоследствии возникновению некоторой отчужденности, конфликтной ситуации, нередко при-

водящих к распаду семьи. При этом мы не должны забывать того фактора, что в настоящее время в Казахстане распадается каждая третья брачная пара, хотя по данному показателю население Южно-Казахстанской области отличается более стабильными семейно-брачными отношениями. Данную ситуацию отечественные исследователи объясняют тем, что в казахско-узбекской этнической среде и, в особенности в сельской местности, ценности семьи достаточно высоки, тем более, если они имеют детей. Во-вторых, там еще достаточно высоко влияние общественности, представителей старшего поколения, которые в значительной степени заинтересованы в стабильности семейно-брачных отношений. В-третьих, в условиях слабой подвижности и большей компактности населения, недостаточной по сравнению с городом развитости культурно-развлекательных учреждений и других факторов создается меньше объективных условий для различных соблазнов в данной проблеме [5, с. 28].

Таким образом, характер поведения супругов в сфере досуга может быть одновременно как следствием определенных стабильных отношений супругов, так и фактором, оказывающим отрицательное влияние на эти отношения. Здесь важно подчеркнуть то, что семейный досуг является той сферой, где можно успешно приложить усилия для поддержания и сохранения стабильности семьи путем поддержания благополучной психологической обстановки, учитывающих специфику повседневных культурных потребностей каждого из супругов. Естественно, здесь мы не должны забывать воздействие фактора переходных рыночных отношений, а также стремительно надвигающегося экономического кризиса и, как следствие, падение доходов населения, что повлекло за собой сокращение количества свободных денег у населения на проведение той или иной активной формы досуговой деятельности, приводящей к преобладанию ее пассивной, домашней формы.

Литература

- 1 Кудренко Т.В. Специфика ценностных приоритетов семьи в сфере досуга // Проблемы и перспективы развития образования. – Пермь: Меркурий, 2013. – С. 149-150.
- 2 Материалы этносоциологического исследования населения г. Туркестана и Туркестанского района Южно-Казахстанской области в 1998 году.
- 3 Шилова Л.С. Характер проведения семейного досуга и удовлетворенность браком // Стабильность семьи как социальная проблема. – М., 1978. – С. 136-138.
- 4 Гордон Л.А. Человек после работы: социальные проблемы быта и вне рабочего времени. – М.: Наука, 1972. – 184 с.
- 5 Калыш А.Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.

References

- 1 Kudrenko T.V. Specifica cennostnyh prioritetov sem'i v sfere dosuga // Problemy i perspektivy razvitija obrazovaniya. – Perm': Merkurij, 2013. – S. 149-150.
- 2 Materialy jetnosociologicheskogo issledovaniya naselenija g. Turkestana i Turkestanskogo rajona Juzhno-Kazahstanskoj oblasti v 1998 godu.
- 3 Shilova L.S. Harakter provedeniya semejnogo dosuga i udovletvorennost' brakom // Stabil'nost' sem'i kak social'naja problema. – M., 1978. – S. 136-138.
- 4 Gordon L.A. Chelovek posle raboty: social'nye problemy byta i vnerabocheho vremeni. – M.: Nauka, 1972. – 184 s.
- 5 Kalys A.B. Vnutrisemejnye konflikty i razvody v sovremennom Kazahstane. – Almaty: Arys, 2013. – 160 s.

Кемелова Қ.Ш.

**Халқымыздың қолөнерге
байланысты әдет-ғұрыптары
мен салт-дәстүрлері**

Мақалада қазақ халқының ежелден қалыптасқан қолөнер шеберлігіне қатысты жасалатын салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына талдау жасалып қана қоймай, басқа да түркі тілдес халықтарының дәстүрімен салыстырмалы түрде негізгі ерекшеліктері берілген. Қай халықтың болмасын қаймағы бұзылмаған мол мәдениеті мен құнды дәстүрі мәңгілік рухани байлығы болып саналады. Ұлттық құндылықтың санаға сіңуінің негізінде жүзеге асып жатқан салт-дәстүрдің қолөнерге байланысты тұрмыс-салт және әлеуметтік-мәдени салт-дәстүр түрлері мақалада тереңінен қамтылған.

Сонымен қатар, мақала ұсталық, зергерлік өнердің пайда болуы мен осы өнерге қатысты бүгінгі күнге дейін жеткен аңыз-әңгімелер, түсінік-ұғымдармен толықтырылған. Ұлы өркениеттің даму жолында мәдениетіміз бен дәстүріміздің негізгі ерекшеліктері өзгеріске ұшырап қолданыстан қалып қалмауы өзектендірілген.

Түйін сөздер: қазақ халқы, қолөнер, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, рухани байлық.

Kemelova K.Sh.

**Traditions and customs touching
needlework of Kazakh people**

This article is devoted to an ancient Kazakh craft industry belonging to our tradition and custom. Done comparable analysis of tradition with another Turkic people. From remote times every nation's tradition and culture is invariable and has eternally spiritual value.

Also it is observed the questions about the origin of jewel art, legends and concepts of exquisite workmanship coming up to the present days. Actualization of the question about the protection of culture and tradition during the dynamic progress of civilization in present days.

Key words: Kazakh nation, craft, tradition, custom, spiritual value, specifics, types.

Кемелова К.Ш.

**Обычаи и традиции касательно
рукоделия казахского народа**

Статья посвящена традициям и культурам, относящимся к древнему казахскому ремесленному искусству, сделан сопоставительный анализ с традициями других тюркских народов. У каждого народа неизменная на протяжении веков культура и традиции являются вечными духовными ценностями.

Также рассматриваются вопросы возникновения ювелирного искусства, легенды и понятийный ряд касательно ювелирного дела, дошедших до наших дней. Актуализация вопроса о сохранении культуры и традиций при динамичном развитии цивилизации в настоящее время.

Ключевые слова: казахский народ, ремесло, традиции, обычай, духовные ценности, специфика, виды.

**ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ
ҚОЛӨНЕРГЕ
БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-
ҒҰРЫПТАРЫ МЕН
САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ**

Әрбір азаматтың ата-тегін, өзінің тарихын, ана-тілін білуі, ұлтын сүюі қасиетті парызы, ал ұлтының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, мәдениетін, өнерін өмір бойы сақтап, ұстануы, дамытуы ата-баба рухы алдындағы мәңгілік борышы мен міндеті. Әр ұлттың өзіне тән ерекшелігін, оның музыка мәдениетінен, би өнерінен, қолөнерінен, тұрмысынан, яғни ән-күйлерді тындап, билерін, ою-өрнектерін, зергерлік әшекей заттарын көре отырып, оның қай ұлтқа тән екенін байқаймыз. Мысалы, қазақтың көкпар тарту ойыны кейбір өзгешелігімен көрші өзбек, түркімен, қырғыз елдерінде бар екендігі көптеген әдебиеттерде кездеседі. Киіз үй тігу көшпелі халықтардың бәріне ортақ. Алайда оның құрылысында, ою-өрнек әшекейінде әр ұлтқа тән өзіндік ерекшеліктері байқалады. Осылайша қазақ ұлтын да оңай ажыратуға болады. Қазақ халқының бұрыннан пайда болған салт-дәстүрлері басқа көршілес жатқан ұлттардың салт-дәстүрлеріне ұқсас болып келетін жағы тағы бар. «Қырғыз, қазақ бір туған» деген мақал қазақ халқы мен қырғыз халықтарының бір-біріне өте ұқсас екенін, сондай-ақ, түркі тілдес халықтар да қазақ халқымен бір қандас болып келеді. Қандай халықтың болмасын салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары сол халықтың мінез-құлқын, қасиеттерін таныта алады. Сонымен ұлттардың қолөнерге байланысты салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары сол халықтың тұрмысына, тәрбиесі мен мінезіне, сеніміне, ырымына қарай қалыптасады. Қазақта «Алты жыл аш болсаң да, атаңның салтын ұмытпа» деген мақал бар. Халқымыздың әлеуметтік-мәдени өмірінде қонақжайлылық, қайырымдылық іс-әрекеттерін білдіретін салт-дәстүрлердің бірі әдептілік дәстүрі болып есептеледі. Ал халықтың ізгі мәдени дәстүрлері: ізеттілік, қайырымдылық, мейірімділік, қонақжайлылық, имандылық, иманжүзділік – барлық мәдени үлгі-өнегелі іс-әрекеттердің көрінісі – әдеп деп аталады. Қазақ халқының осы игі дәстүрлерінің орындалуын, оның рухани тазалығы жағынан алып қарағанымызда халқымызды қайырымды, мейірімді халық деп атауға әбден болады. Бұл ұлт мәдениетінің ең озық көріністері, яғни, халықтық әдеп – ұрпақ тәрбиесінің өзекті арқауы.

Игі әдеттердің өмір қолданысына айналуы – әдет-ғұрып, оның біржола өмір заңдылығына айналуы – салт-дәстүр деп аталады. Яғни, дәстүр қолданылмалы іс-әрекет. Ол қалыптасқан

іс-әрекет ешкімнің «нұсқауынсыз» еркін орындалады. Өмірдің өркениетті дамуы салт-дәстүрлердің бірте-бірте қолданыстан қалуымен қатар, өзгеріп не жаңарып отыруына байланысты. Мысалы, қыз ұзату, үйлену тойлары ішінара өзгеріп, жаңарды да, ал «әменгерлік», «атастыру» салты бірте-бірте өмірден қолданыстан қалуда. Ал жаңадан еніп жатқан салт-дәстүрге бүгінгі күндерде ерлі-зайыпты қариялардың алтын, күміс тойларын өткізудің тәрбиелік мәні зор.

Салт-дәстүрдің ұлттық санаға сіңіп, біржола заңдандырылуы – салт-сана деп аталынады. Ұлттық санаға сіңіп, қалыптасқан салт-дәстүрлер, сол ұлттың ой-санасының дәрежесін көрсетеді. Ұлттық сананың қозғаушы күші – ұлттық намыс, ұлттық абырой. Ол жеке тұлғалардың перзенттік борышты өтеу дәрежесіне сай өмірден өз көріністерін байқатады. Әрбір әдет-ғұрыптың, салт-дәстүрдің салт-санаға әсер ететін тәрбиелік мәні зор. Тұрмыс-салт дәстүрлеріне қазақтың киіз үйі, киіз үйдің немесе тұрғын үй жиһаздары, ұлттық киімдер мен тағамдар; мал бағу, егіншілік, аңшылық, балықшылық, бағбаншылыққа қатысты кәсіптерге үйретудің тәлімгерлік түрлері енеді. Ал әлеуметтік-мәдени салт-дәстүрлерге: қазақ ауылы, ауыл-адамдарының туыстық қатынасы, шешендік сөз өнері, қазақтың ұлттық әуен аспаптары, үйлену – үй болуға байланысты, қонақ күту, ұлттық мерекелерді өткізу сияқты түрлері кіреді. Олай болса, тұрмыс-салт және әлеуметтік-мәдени салт-дәстүрлері халқымыздың қолөнеріне байланысты болып табылады. Салт-дәстүр халықтардың тіршілік кәсібіне, наным сеніміне, өмірге деген көзқарастарына байланысты десек, ұрпақтан-ұрпаққа берілгенде ауысып, өзгеріп, жаңарып отырады. Оның жаңа қоғамдық қатынасқа қайшы келетіндері жойылып, қазіргі уақыттың өмір ағымына байланысты кейбіреулері түрленіп қана қоймай, жаңадан еніп те жатыр. Мысалы, қазақтар жаугершілік заманда қой сойып, қанына найзасын малып, бір-бірімен анттасып достасқан. Достықты бұзғанды ант атсын деп серттескен. Қазіргі уақытта жаңа қоғамның дамуына байланысты анттасу салты мүлде жойылғандығы бәрімізге белгілі.

Негізінен, халықтың санасында ұсталардың өнері жаратылыстан тыс тылсым құпия күштермен байланысты деген ұғым қалыптасқан. Халық арасындағы тұтыныстағы заттар – күміс, алтын, мыс және асыл тастар айрықша мәнге ие болды. Дәстүрлі қазақ тұрмысында күміс қосылмаған бұйымдар кездеспейтін. Оны ағаш, сүйек, мата, былғары бұйымдарын сәндеп жарқырата түсу үшін пайдаланған. Оның себебі, Қазақ-

тардың тіршілігінде күмістің белең алуын оның эстетикалық қасиеттерімен қатар, өміршеңдік сипатымен де түсіндіруге болады. Күміс – таза-ртқыш, қорғаушы және оңды құбылыстарға ұйтқы күшке ие металл деп бағаланады [1].

Көптеген үйлердің төргі орындарында «атаның көзі», «апаның көзі» деп белбеулер, жүгендер, әртүрлі әшекей бұйымдар ілініп, олар қорғаушы күшке ие делінеді. Әсіресе, белгілі адамдардың, батырлар мен ұзақ жасаушылардың заттары айрықша күшке ие деп саналады. Олардың қолданылып келген заттарын өзге біреуге сыйлауға тыйым салынуына байланысты бірнеше жоралғылар бар. Мысалы: жын-шайтанның қорғайтын қамшы мен пышақты, үй ішінің тіршілік арқауы саналатын қазанды, бесікті (балалардың ауырып қалмауы үшін), жастықты (ұйқының бұзылмауы үшін), төсек пен оның шымылдығын (жұбайлардың бақытты тұрмысына сызат түспеуі үшін), бас киімді (бас ауыруынан сақтану үшін), тұмарды (өмірді сақтандыру үшін), ер-тоқым, үзеңгіні (аттан ауып қалмас үшін), басқа адамдарға беруге болмайтын. Ал бас киімдер мен ер-тоқымды ағайындық белгі үшін ғана алмастыруға болады.

Қазақтар мен Орта Азия халықтарының аңыздарына қарағанда тұңғыш ұста әрі зергер, сондай-ақ 40 шебердің дем берушісі мұсылмандық аңыздардың мәдени қаһарманы Дәуіт Пайғамбар (Інжілдік пайғамбар Давид) болған. Осы есімге металл, оның ішінде алтын мен күміс өндірудің басталуы, сондай-ақ, металл өңдеу ғана емес, кәсіпшіліктің басқа да барлық түрлерін (ағаш, сүйек, тері, былғары, жүн, т.б.) өңдеудің пайда болуы тікелей байланысты қаралады. Оны қолы отқа күймеген, балға мен қысқышты пайдаланбай-ақ темірді қамырша илейтін болған [2, 96 б.].

Оның рухы кейде өзі аттас жасыл шегіртке – дәуіттен де көрініс береді. Осы шымыр жәндік халықтың сенімінше жыланды бағындыратын тәкаппар күшке ие. Қазақтардың арасында тараған аңыздардың бірінде қарлығаштың балапандарының ұясына тақап қалған жыланды байқаған да дәуітті іліп әкелгені, ал оның жылан көзін қалай ойып түсіргені жөнінде айтылған. Содан бері қазақтар дәуіт деп атайтын жасыл жәндікті қарлығаштың пірі деп танитын болған [3, 129 б.]. Әрине, зергерлікке бейімділіктің жоғарыдағы таңдау арқылы шебер атанған жағдайларға қарағанда, көбінесе ұрпақ қуалаушылық сипаты үстем болған. Зергерлердің, сондай-ақ олардың туыстары мен сол өнерге жақын жүрген адамдардың қолөнер кәсіпшілігінің өзіне

тән ортақ ерекшеліктері де бар. Мысалы, кейбір жағдайларда таңдау түскен адамның беймәлім сырқатқа шалдыққаны, сонан соң көп ұзамай ол түсінде бабасын немесе бұл өмірден қайтқан қасшеберді көріп, аян алғанын айтып жатады. Түсінде олар оған қайла мен балға немесе басқа бір аспап ұсынып металл өндеумен айналысуды өтінеді, кейде тіпті осыған мәжбүрлейді. Бұдан кейін осы адам аталған істі қолға алғанға дейін шалдыққан дерттен айыға алмаған. Міне, осындай әңгімелер ел арасында осы күнге дейін айтылады. Ал шындығында бұл әңгімеге сенбеуге, я шүбә келтіруге ешбір негіз жоқ. Негізінен, қазақ салт-дәстүрлерінің бұл түрі – мұрагерлік болып есептеледі. Әрбір әдепті ұрпақ ата дәстүрін, ата кәсібін, ата мұрасын жоғары бағалайды. Ата дәстүрі имандылық, мейірімділік болса, ата кәсіп – атадан балаға ауысып келе жатқан тіршілік мұрасы, мұрагерлік ата-баба жолын жалғастыратын дарынды әрекет – салт-дәстүр, әдет ғұрып.

Қазақтардың арасында ұсталар мен зергерлердің әсіре күш қуатқа ие екені жайлы түсініктер мен сыбыстардың аз жайылмағаны мәлім [4, 114 б.]. Ұстаның сиқырлы күші туралы ұғымдар якуттар мен тувалықтардың салт-дәстүрлерінде де орын алған [5-6, 87 б, 81-82 бб.]. Мысалы, тувалық ұста жұмыс үстінде шеберханаға кірген қайсыбір шекпенділерден де қаймықпай жұмысын жалғастыра берген. Ал басқа пенделер мұндай адамдардың алдында құрдай жорғалайтын болған. Қазақ салт-дәстүрінің бір түрі сәлем беру мен сәлемдесу болып табылады. Қазақ халқын да сәлем беру мен сәлем қылуға ерекше мән береді. Өйткені, сәлем беру мен сәлем қылу ерекше ізеттілікті, имандылықты, инабаттылық пен мәдениеттілікті көрсетеді. Ертеде ауыл сыртында отырған қарияға атүсті келе жатқан адам аттан түсіп сәлем беретін болған. Егер жасы үлкен кісі кездесе, оны таныса да, танымаса да, оған сәлем беру – жас адамның адамгершілік міндеті.

Қазақтардың санасында шеберхана аса қасиетті орын деп саналады. Мұнда келушілердің өсек-аян айтуына, дауыс көтеруіне тыйым салынатын. Өйтпеген жағдайда аузы қисайып қалады деп ескертеді. Жерде жатқан төс, тері-терсек және түрлі аспаптардан аттап өткен жағдайда аяқ қақсайды делінеді. Тегінде шеберханаға жуынып-шайынып келу ұсынылады.

Қазақтардың темір-терсекке кейде үрейлене, кейде сүйсіне қарай келіп, оның шипалы және

қорғаушы қасиеттеріне деген сенімдері қалыптасқан. Айталық, жын шайтаннан қорғану үшін бесіктің астына балға, қайла тастайтын болған. Бұл жерде аспаптардың сиқырмен қатар, темірдің қорғаушы күші мен үрей тудратын сипаттары бар екені айтылған. Қазақтардың салт-дәстүрінде күні бүгінге дейін үрей себеп болған қант ауруын қыздырылған темірмен қайнатылған суды ішкізіп емдеу тәсілі сақталып келген. Ұсталар мен зергерлер кәсіпшілік ережелерін сақтамай дертке шалдыққан кезде де өздерін осылай емдеген.

Сондай-ақ, қазақтарда төстің сиқырлы күші туралы ұғым ықылым заманнан бері белгілі [7, 114 б.]. Өйткені барлық жұмыс төсте атқарылатындықтан, оның қуаты да шарықтап отырған. Шеберхана мен ондағы аспаптардың ғажайып сыры мен дертке дауа қасиеті жайлы түсінік-ұғымдар қарақалпақтар мен тувалықтар арасында да сақталған [8-9, 149 б, 81-82 бб.]. Бірақ қазақтарда да, қарақалпақтарда да бедеу әйелдер мен жүйке ауыруына шалдыққандардың ғана тек шеберханада емделе алатыны назар аударатады. Қазақ бақсылары да негізінен ақыл есінен адасқандарды осы жолмен емдеген [10, 72 б.]. Халқымыздың ежелден бері қалыптасып, ғасырлар бойы сақталудағы әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері заманның ағымына қарай өзгеріске ұшырап, айтарлықтай ерекшеліктерге ие болғанымен, желісін үзбей жалғасын тауып келеді.

Қорыта келгенде, қазақтар арасында көркем қолөнер кәсіпшілігінің әртүрлі туындылары төңірегінде, оларды әзірлеуге байланысты бұдан басқа да салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың кездесіп қалатынын атап өткен жөн. Мұның өзі бәрінен бұрын халқымыздың дәстүрлі салттық-саналық тыныс тіршілігінде сәндік қолданбалы өнердің зор маңызға ие болғанын, сонымен қатар, оның жалпы ұжымдық шығармашылық ретіндегі айрықша синкреттік сипатын паш етеді. Әр ұлттың салт-дәстүрі, ерекшелігі, тілі, діні болатыны белгілі. Біздің мақсатымыз халқымыздың әдет-ғұрпын, дәстүрін, тарихын біліп, оны қастерлеп, бүгінгіміз бен келешегіміздің нәрлі қайнарына айналдыру.

«Әр халыққа өнер тән, өнерлінің ісі сән». Халқымыздың салт-дәстүрі мен өнері таусылмас асыл қазынамыз, сол қазынаны сақтап, бүгінгі өміріңізге керегін алып, көнергенін тарихымыз ретінде зерттеп, тәрбиемізге үлгі тұтсақ, өнер үйренсек ата-бабамыздың лайықты ұрпағы боларымыз анық.

Әдебиеттер

- 1 Тоқтабаева Ш.Ж. Символика камней и металла в традиционном представлении казахов // Изв. МН-АН РК. Сер. обществ. Наук. – 1997. – №2.
- 2 Байбосынов К., Мустафина Р. Новое сведения о казахских шаманах // Новое в этнографии. – М., – 1989. – Вып.1. – С. 96.
- 3 Әжіғали С.Е. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары 1-том. – Алматы, 2005. – 129 б.
- 4-7 Валиханов Ч.Ч. Тенгри (бог) // Сбор. Соч. в пяти томах. – Алма-ата, 1984. Т.1. – С. 114.
- 5 Савинов А.И. Традиционные металлические украшения якутов: XIX – начало XX века. – Новосибирск, 2001. – С. 87.
- 6-9 Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. – М., 1974. –С. 81-82.
- 8 Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века. (Материалы и исследования). – Ташкент, 1980, – С. 149.
- 10 Байбосынов К., Мустафина Р. Новое сведения о казахских шаманах // Новое в этнографии. – М. – 1989. – Вып.1. – С. 72.

References

- 1 Tohtabaeva Sh.J. Simbolika kamnei i metalla v tradicionnom predstavleni kazahov // Izv. MN-AN RK. Ser.ovshestv. Nauk. 1997. №2.
- 2 Baibosinov K. Mustafina R. Novoe svedenie o kazahskih shamanah // Novoe v etnografi. – M. 1989. Vip.1. – S. 96.
- 3 Azhigali S.E. Kazah halqinin dasturleri men adet-guriptari. I-tom. – Almati, 2005. – 129 b.
- 4-7 Valihanov Sh. Tengri (bog) // Sbor. Soch.peti tomah. – Alma-ata, 1984. T.1. – S. 114.
- 5 Savinov A.I. Tradicionnoe metalicheskoe ukrashenia yakutov: XIX- nachalo XX veka. – Novosivirsk, 2001. – S. 87.
- 6-9 Vainshtein S.I. Istoria narodnogo iskusstva Tuvi. – M., 1974., – S. 81-82.
- 8 Etnografia karakalpakov. XIX-nachalo XX veka. (Materiali i issledovania) – Tashkent. 1980. –S. 149.
- 10 Baibosinov K., Mustafina R. Novoe svedenie o kazahskih shamanah // Novoe v etnografi. – M., 1989. Vip.1., – S. 72.

Абдулина А.Т.
**К историографии
вопроса этносоциологических
исследований в Казахстане**

В статье освещается история становления в Казахстане нового направления этнологической науки – этносоциологических исследований, проводившихся с конца 1970-х годов с применением методов математической статистики с обработкой данных на ЭВМ. Впервые социологический метод стандартизированного интервью был апробирован в Казахстане Х.А. Кауановой при изучении образа жизни и быта рабочих семей. В середине – конце 1980-х годов комплексные этносоциологические опросы по темам «Новое и традиционное в быту современной сельской семьи», «Современные этнокультурные процессы в Казахстане» и «Этнические аспекты культуры народов Казахстана» были проведены в г. Алматы, Алматинской, Талдыкорганской, Жамбылской областях. С обретением Казахстаном независимости казахстанские исследователи стали обращать внимание не только на появление новых элементов соционормативной культуры, но и на возрождение этнических традиций и обрядов, расширение сферы применения национальных языков, формирование новых идентичностей и солидарностей, миграционные процессы, состояние казахских диаспор и пр. В результате деятельности видных этнологов Ажигали С.Е., Калыша А.Б. появилась целая плеяда молодых этносоциологов, внесших определенный вклад в развитие этносоциологических исследований в нашей стране.

Ключевые слова: двуязычие, инновация, межнациональный брак, полиязычие, традиция, этнические процессы, этносоциология.

Abdulina A.T.
**To historiography of question of
of ethnosociology researches in
Kazakhstan**

The article narrates the history of establishment of a new ethnology departure in Kazakhstan – ethnosociological researches, conducted since 1970 s' with applying of the mathematical statistics methods with data-processing operation on a computer. For the first time the sociological method of the standardized interview was approved in Kazakhstan by H.A. Kauanova when studying a way of life and life of working families. In the middle – the end of the 1980th years complex ethnosociological polls on the subjects «New and Traditional in Life of a Modern Rural Family», «Modern Ethnocultural Processes in Kazakhstan» and «Ethnic Aspects of Culture of the People of Kazakhstan» in Almaty, Almaty, Taldy-Korgansky, Zhambylsky areas. With finding of independence by Kazakhstan the Kazakhstan researchers began to pay attention not only to emergence of new elements of sotsionormativny culture, but also to revival of ethnic traditions and ceremonies, expansion of scope of national languages, formation of new identichnost and solidarnost, migratory processes, a condition of the Kazakh diasporas and so forth.

Key words: bilingualism, innovation inter-ethnic marriage, multilingualism, tradition, ethnic processes, ethnosociology.

Абдулина А.Т.
**Қазақстандағы
этносоциологиялық зерттеулер
тарихнамасы мәселелері**

Мақалада Қазақстандағы 1970 жылдың соңғы уақыттарындағы этносоциология, этнология ғылымының жаңа бағыттарының қалыптасу тарихы көрсетіледі. Этносоциология зерттеулері статистикалық математикалық әдістерді және электрондық есептеулік машиналарды қолданып өңдеу нәтижесінде жүргізілді. Қазақстанда стандартталған интервью бойынша социологиялық әдісті бірінші қолданған Х.А. Кауанова болатын. 1980 жылдың ортасы мен аяғында Алматы қаласы мен Алматы, Талдықорған, Жамбыл облыстарында «Жаңа дәстүрлі ауылдық отбасы тұрмысы», «Қазақстандағы қазіргі этномәдени процестер», «Қазақстан халықтары мәдениетінің этникалық белгісі» тақырыптарында сауалнамалар жүргізілді. Тәуелсіз Қазақстан зерттеушілері болса соционормативтік мәдениетінің жаңа элементтеріне сәйкес ұлттық ғұрыптардың, ұлттық тілдердің қолданыс аясының өсуіне, жаңа бірегейліктің және өзара ынтымақтастықтың қалыптасуына себін тигізді, миграциялық үдерістердің, қазақ диаспорасының негізін ашқан.

Түйін сөздер: екі тілмен сөйлесу, инновация, ұлтаралас неке, көп тілмен сөйлесу, дәстүр, этникалық процестер, этносоциология.

К ИСТОРИОГРАФИИ ВОПРОСА ЭТНОСО- ЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

История становления этносоциологических исследований в Казахстане в настоящее время является не достаточно разработанным направлением казахстанской историографии, требующим научного анализа и систематизации. В СССР этносоциология стала развиваться с начала 1960-х, когда флагман советской этнографической науки – Институт этнографии АН СССР стал проводить этносоциологические исследования с применением социологических методов. В Казахстане в конце 1970-х – 1980-е годы появляются работы, по тематике относящиеся непосредственно к этносоциологическим, в частности монография Х.А. Кауановой «Образ жизни и быт рабочих семей» [1]. Автор избрал в качестве объекта исследования образ жизни и быт рабочих семей крупнейших промышленных городских центров Казахстана – Алма-Ата, Караганда, Темиртау, Дзержинск (ныне г. Сатпаев), уделив особое внимание формированию новых традиций, связанных с социалистическим образом жизни и советской обрядностью. Ю.А. Евстегнеев проанализировал динамику межнациональных браков в Северном Казахстане [2], где казахи в то время перестали составлять этническое большинство населения как один из аспектов этнических процессов.

Вторая половина 1970-х – начало 1980-х гг. отмечены появлением специальных исследований по семейно-брачным отношениям у казахов советской эпохи видного этнографа Х.А. Аргынбаева [3] и этноязыковым процессам в Казахстане, проблемам двуязычия и многоязычия, роли русского языка этнолингвиста Б.Х. Хасанова [4], межнациональным бракам А.Б. Калыша [5].

В конце 1970-х гг. Институтом этнографии АН СССР были инициированы исследования по изучения этнических процессов у национальных групп Средней Азии и Казахстана. По казахстанской тематике имеется статьи А.Ш. Джарылгасиновой [6], Г.М. Исхакова, А.М. Решетова [7], в которых освещаются вопросы этнического развития корейцев и уйгуров, традиции и инновации в материальной и духовной культуре, изменения в семейно-бытовой сфере, рост числа межнациональных браков.

Определенный подъем в развитии этносоциологии в Казахстане наблюдался в середине 1970-х – конце 1980-х годов, когда впервые были апробированы социологические методы

при обследовании сельского населения при выполнении плановой темы «Новое и традиционное в быту современной сельской семьи». Этносоциологический опрос методом анкетирования 1 тысячи респондентов был проведен в селах Алматинской и Талдыкорганской областей по вопросам времени создания семьи и ее состава, условий жизни (дом, его обстановка и т.д.), заработка, культурных запросов [8, с. 132].

Значительными исследованиями региональных этнокультурных и этнических процессов стали кандидатские диссертации О.М. Проваторовой [9] по казахам Западной Сибири и А.Б. Калыша [10] по сельскому населению Павлодарского Прииртышья, О.Б. Наумовой по многонациональным районам Казахстана [11], защищенные в научных центрах Москвы и Ленинграда. Наиболее объемным было исследование О.Б. Наумовой, которая попыталась сравнить ход этнокультурных, этносоциальных и этноязыковых процессов в северно-восточных (Кокшетауской, Павлодарской, Целиноградской, Семипалатинской) и южных (Шымкентской, Алматинской) областях республики с комплексным обследованием 13 сельских советов.

В 1988–1989 годах этнографы Института истории, археологии и этнографии АН Казахстана провели комплексный этносоциологический опрос по темам «Современные этнокультурные процессы в Казахстане» и «Этнические аспекты культуры народов Казахстана» в г. Алматы, Алматинской, Жамбылской областях, который охватил свыше 3 тыс. респондентов (в число опрашиваемых этносов – казахи, русские, уйгуры, немцы и турки) [12]. Опросный лист, составленный А.Б. Калышем, В.С. Кондратьевым, содержал 146 вопросов, которые были расположены по блокам: материальная культура, семья и семейный быт, общественная и культурная жизнь, межнациональные отношения и национальное самосознание.

В 1990 г. под эгидой сектора конкретных социологических исследований Института этнологии и антропологии РАН, утвердившего программу по оптимизации социально-культурных условий развития народов СССР, в Алма-Ате на базе Института истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова состоялась Всесоюзная научная сессия по итогам проведенных во всесоюзном масштабе исследований [13].

С обретением Казахстаном независимости проблематика этносоциологических исследований расширилась за счет появления новых тем: реакция социальных групп на обретение

государственного суверенитета, придание языку титульного этноса статуса государственного языка, возрождение национальной культуры; влияние новых социальных иерархий на межэтнические отношения, в том числе представленность во властных структурах этнических групп; новые статусные роли взаимодействующих групп; экономический национализм; формирование новых идентичностей и солидарностей (к примеру, на конфессиональной, политической почве), социальная обусловленность толерантности и инотолерантности; межгосударственная миграция; этнические, социальные, демографические, психологические аспекты состояния и развития казахов в условиях новых политических реалий, преобразований духовно-идеологической жизни; проблема формирования и состояния казахских диаспор в ближнем и дальнем зарубежье и др.

Подобные исследования имели огромную научно-теоретическую ценность для государственных политических органов, отвечающих за выстраивание сбалансированной национальной политики в республике, имеющей за плечами солидную историю совместного проживания этносов. Главный вектор национальной политики Республики Казахстан основывается на толерантности и межэтническом согласии, необходимых для консолидации казахстанской нации и укрепления национальной безопасности.

С крушением Советского Союза существенно изменилась идеологическая парадигма рассмотрения этнических процессов, когда вместо словосочетаний «советская культура», «дружба народов», «социалистический образ жизни» ключевыми стали термины «этническая идентификация», «национальная идея», «этническая специфика», т.е. казахстанские исследователи стали обращать внимание не только на появление новых элементов соционормативной культуры, но и на возрождение этнических традиций и обрядов, расширение сферы применения национальных языков и пр.

Результаты этносоциологических исследований 1988–1989 гг. составили основу диссертационных исследований Е.К. Ноянова [14] по Южному Казахстану в аспекте жилища и поселений и А.Т. Абдулиной [15] по Жетысу в аспекте этнокультурных и этносоциальных процессов. Некоторые вопросы развития духовной культуры (уровень образования, этноязыковая ситуация, национальные ориентации в области музыкальной культуры, традиции и обрядность и пр.) в среде сельского населения Алматинской

области были рассмотрены в статьях А.Б. Калыша и К.А. Сакеновой [16], С.Е. Ажигали и Н. Байгабатовой [17].

В 2000 г. А.К. Галимова [18] завершила исследование сельской семьи казахов Северного Казахстана, опираясь на материалы фронтальных этносоциологических исследований ИИАЭ КазССР 1990 г. по теме «Новое и традиционное в быту современного сельского населения Северного Казахстана (на материалах Кустанайской, Павлодарской областей)», а также данных экспедиции МН-АН РК в Павлодарской области.

В 2001 г. видный казахстанский этнолог С.Е. Ажигали выпустил обобщающее исследование «Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х», где получили научное осмысление результаты развернутого этносоциологического обследования сельского населения Жетысу в 1984–1986 гг. академическим Отделом этнологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. В рамках данного опроса всесторонне изучались вопросы, касающиеся степени и уровня религиозности доминирующих этносов, а также похоронно-поминальная обрядность сельских казахов [19, с. 37]. Особое внимание С.Е. Ажигали уделил доисламским верованиям и культам, пережиткам ранних форм религии (*магия, тотемизм, шаманизм, фетишизм, анимизм* и пр.), которые по-прежнему устойчиво сохраняются в быту казахов, в особенности в цикле детской обрядности.

Материалы этносоциологического исследования города Тараза с охватом около 1 тыс. респондентов, проведенного в 1996 г. по специальной программе Ю.В. Арутюняна и А.А. Асанканова, стали основой кандидатской диссертации И.М. Акылбаевой «Быт и культура населения города Тараза на современном этапе» [20]. Автор отметил в среде городского казахского населения устойчивый интерес к национальным культурным ценностям и традициям, среди негативных тенденций было отмечено снижение культурного уровня казахов вследствие маргинализации населения и перехода к платной системе обучения в среднем и высшем звеньях образовательного процесса. Близка по объекту исследования работа С.Х. Шалгинбаевой, в которой были рассмотрены социокультурный облик и этнокультурные характеристики казахского населения городов Алматы и Тараза [21]. В отличие от И.М. Акылбаевой, рассмотревшей все аспекты культуры и быта казахов г. Тараза, С.Х. Шалгинбаева сосредоточила свое внимание

на исследовании только аспектов бытования семейных традиций и обрядов представителей титульного этноса означенных городов.

В 1995–1997 гг. отделом археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби совместно с научно-исследовательским центром археологии и этнологии Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави (г. Туркестан) была организована этнографическая экспедиция по теме «Современные этнические и этнокультурные процессы в Туркестане», результаты которой нашли отражение в книге Е.Б. Ескекбаева и Б.К. Калшабаевой [22], диссертации Е.С. Абдраманова по этнокультурным процессам [23] и диссертациях Д.С. Жаксыбекова [24], К.Б. Баудияровой [25] по составу, внутрисемейным отношениям в казахских семьях, однонациональным и межнациональным бракам в Южном Казахстане. Анкетирование было проведено не только в г. Туркестане, но и в прилегающих сельских районах с охватом соответственно 1442 и 1163 респондента (казахи, узбеки, русские) по 179 вопросам с последующей компьютерной обработкой.

С позиции этносоциологии комплексное исследование современной семьи в Казахстане и ее проблем было проведено в докторской диссертации самого крупного специалиста по этносоциологии в республике А.Б. Калыша по казахским семьям за достаточно большой хронологический период (с 1970 г. по 2000 г. включительно) [26], что позволило ему сделать важные выводы по динамике брачно-семейных отношений у казахов в советскую и постсоветскую эпохи. Таким образом, анализ истории становления этносоциологии в Казахстане позволил сделать некоторые выводы:

- этносоциологические исследования в Казахстане не получили широкого применения (даже по сравнению с московскими исследованиями советского периода);

- превалирование этнокультурной проблематики;

- некоторая односторонность исследований, когда объектом изучения становился лишь титульный этнос;

- наиболее широкое применение в казахстанской этносоциологии нашли наиболее простые методы анкетирования с последующей переработкой информации на ЭВМ и контент-анализа;

- необходимость использования более сложных количественных методов в этносоциологии – построение граф связей признаков с опорой на коэффициенты корреляции, исчисление индекса

этнической мозаичности, применение регрессионного и дисперсионного анализа количественных признаков при изучении этнолингвистических процессов по материалам переписей населения, методы корреляционного и регрессионного анали-

за, таксономии, анализа качественных признаков при изучении смешанной брачности [34] и др.;
– необходимость подготовки кадров этносоциологов, имеющих гуманитарную и техническую подготовку.

Литература

- 1 Кауанова, Х.А. Образ жизни и быт рабочих семей (на материалах Казахстана). – Алма-Ата: Наука, 1982. – 165 с.
- 2 Евстегнеев, Ю.А. Современные этнические процессы в Северном Казахстане (в аспекте динамики межнациональных браков): автореф. дис. ... к.ист.н. – Алма-Ата, 1977. – 24 с.
- 3 Аргынбаев, Х.А. Семейно-брачные отношения у казахов советской эпохи // Актуальные проблемы истории советского Казахстана. – Алма-Ата, 1980.
- 4 Хасанов, Б.Х. Национальные языки, двуязычие, многоязычие: поиски и перспективы. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 136 с.
- 5 Калышев, А.Б. Межнациональные браки в сельских районах Казахстана (по материалам Павлодарской области 1966-1979 гг.) // СЭ. – 1984. – № 2. – С. 71-77.
- 6 Джарылгасинова, А.Ш. Основные тенденции этнических процессов у корейцев Средней Азии и Казахстана // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 48-73.
- 7 Исхаков, Г.М., Решетов, А.М., Седловская, А.Н. Советские этнические процессы у советских уйгуров // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 74-105.
- 8 Косанбаев, С.К. История становления и развития этнографии Казахстана (XVIII-XX вв.). – Алматы, 2005. – 168 с.
- 9 Проваторова, О.М. Современные этнические процессы у казахов Западной Сибири: автореф. дисс. ... к.ист.н. – Л., 1977. – 24 с.
- 10 Калышев, А.Б. Культура и быт современного сельского населения Павлодарского Прииртышья: автореф. дис. ... к.ист.н. – М., 1989. – 25 с.
- 11 Наумова, О.Б. Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана: автореф. дис. ... к.ист.н. – М., 1991. – 24 с.
- 12 Абдраманов, Е.С., Бекешев, Н.А. Этносоциологическое изучение современной культуры Казахстана [Электронный ресурс] // http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Istoria/2_127039.doc.htm.
- 13 Калышев, А.Б. Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988-1989 гг. // Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук. – 1991. – № 4. – С. 85-86.
- 14 Ноянов, Е.К. Алматы және Жамбыл облыстары казактарының елді мекендері мен тұрғын үйлері (1970-1990 жж.): Т.ғ.к. дис. ... авторефераты. – Алматы, 1996. – 26 б.
- 15 Абдулина, А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: автореф. дис. ... к.ист.н. – Алматы, 1998. – 24 с.
- 16 Калышев, А.Б., Сакенова, К.А. Культурный облик современного сельского населения Алматинской области (По материалам этносоциологического обследования) // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – №1. – С. 30-35.
- 17 Әжіғали, С., Байғабатова, Н. Жетісу казактарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Арыс, 2005. – 175-200 бб.
- 18 Галимова, А.К. Современная сельская семья казахов Северного Казахстана (этносоциологическое исследование): автореф. дис. ... к.ист.н. (07.00.07). – Алматы, 2000. – 28 с.
- 19 Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Мақалалар жинағы / Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. (Отв. ред.-сост. С.Е. Ажигали). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 428 с. – С. 35-96.
- 20 Акылбаева, И.М. Быт и культура казахского населения города Тараза на современном этапе (По материалам этносоциологического исследования): автореф. дис. ... к.ист.н. – Бишкек, 2001. – 28 с.
- 21 Шалгинбаева, С.Х. Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование): автореф. дис. ... к.ист.н. (07.00.07). – Алматы, 2002. – 31 с.
- 22 Ескекбаев, Д.Б., Қалшабаева, Б.К. Түркістан қаласының этномәдени процесстері (Этнографиялық экспедиция материалдары). – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 125 б.
- 23 Абдраманов, С.Е. Оңтүстік Қазақстан ауыл тұрғындарының қазіргі кезеңдегі мәдени өмірі (этносоциологиялық зертеулердің материалдары бойынша): Тарих ғыл. канд. дис. ... авторефераты. – Алматы, 2009. – 30 б.
- 24 Жаксыбеков, Д.С. Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі ауыл казактары отбасының құрылымы мен қызметі: Тарих ғыл. канд. дис. ... авторефераты. – Алматы, 2009. – 28 с.
- 25 Баудиярова, Қ.Б. Оңтүстік Қазақстандағы бірұлтты және ұлтаралас некелердің тұрақтылығы мен сақтау мәселелері: Тарих ғыл. канд. дис. ... авторефераты. – Алматы, 2009. – 26 б.
- 26 Калыш, А.Б. Проблемы семьи и брака казахов в 1970-2000 годы: этнологическое исследование): автореф. дис. ... докт. ист.н. (07.00.07). – Алматы, 2010. – 44 с.

References

- 1 Kauanova, X.A. *Obraz zhizni i byt rabochix semej (na materialax Kazaxstana)*. – Alma-Ata: Nauka, 1982. – 165 s.
- 2 Evstegneev, Yu.A. *Sovremennye etnicheskie processy v Severnom Kazaxstane (v aspekte dinamiki mezhnacionalnyx brakov)*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. – Alma-Ata, 1977. – 24 s.
- 3 Argynbaev, X.A. *Semejno-brachnye otnosheniya u kazaxov sovetskoj epoхи* // Aktualnye problemy istorii sovetskogo Kazaxstana. – Alma-Ata, 1980.
- 4 Xasanov, b.x. *nacionalnye yazyki, dvuyazychie, mnogoyazychie: poiski i perspektivy*. – Alma-Ata: Kazaxstan, 1989. – 136 s.
- 5 Kalyshev, a.b. *mezhnacionalnye braki v selskix rajonax kazaxstana (po materialam pavlodarskoj oblasti 1966-1979 gg.)* // SE. – 1984. – № 2. – s. 71-77.
- 6 Dzharylgasimova, a.sh. *osnovnye tendencii etnicheskix processov u korejcev srednej azii i kazaxstana* // etnicheskie processy u nacionalnyx grupp srednej azii i kazaxstana. – M.: Nauka, 1980. – s. 48-73.
- 7 Isxakov, g.m., reshetov, a.m., sedlovskaya, a.n. *sovetskie etnicheskie processy u sovetskix ujgurov* // Etnicheskie processy u nacionalnyx grupp srednej azii i kazaxstana. – M.: Nauka, 1980. – s. 74-105.
- 8 Kosanbaev, s.k. *Istoriya stanovleniya i razvitiya etnografii Kazaxstana (XVIII-XX vv.)*. – Almaty, 2005. – 168 s.
- 9 Provatorova, O.M. *sovremennye etnicheskie processy u kazaxov zapadnoj sibiri*: avtoref. diss. ... k.ist.n. – 1., 1977. – 24 s.
- 10 Kalyshev, A.B. *Kultura i byt sovremennogo selskogo naseleniya pavlodarskogo priirtyshya*: avtoref. dis. ... k.ist.n. – M., 1989. – 25 s.
- 11 Naumova, O.B. *Sovremennye etnokulturnye processy u kazaxov v mnogonacionalnyx rajonax kazaxstana*: avtoref. dis. ... k.ist.n. – M., 1991. – 24 s.
- 12 Abdramanov, E.S., Bekeshev, N.A. *Etnosociologicheskoe izuchenie sovremennoj kultury Kazaxstana [elektronnyj resurs]* // http://www.rusnauka.com/4_snd_2013/istoria/2_127039.doc.htm.
- 13 Kalyshev, A.B. *Vsesoyuznaya nauchnaya sessiya, posvyashhennaya itogam polevyx etnograficheskix i antropologicheskix issledovanij 1988-1989 gg.* // *izvestiya an kazaxskoj ssr. seriya obshhestvennyx nauk*. – 1991. – № 4. – s. 85-86.
- 14 Noyanov, E.K. *Almaty zhәne Zhambyl oblystary қазақтарынұң eldi mekenderi men тұрғын үjleri (1970-1990 zhzh)*: t.f.k. dis. ... avtoreferaty. – Almaty, 1996. – 26 b.
- 15 Abdulina, A.T. *Sovremennye etnokulturnye processy v srede selskogo naseleniya zhetysu*: avtoref. dis. ... k.ist.n. – Almaty, 1998. – 24 s.
- 16 Kalyshev, A.B., Sakenova, K.A. *Kulturnyj oblik sovremennogo selskogo naseleniya almatinskoj oblasti (po materialam etnosociologicheskogo obsledovaniya)* // *Izvestiya nan rk. seriya obshhestv. nauk*. – 1994. – № 1. – s. 30-35.
- 17 Әzhigali, S., Bajrabatova, N. *Zhetisu қазақтарынұң salt-dәstүrleri men әdet-ғұрұptary* // *Қазақ халқынұң дәstүrleri men әdet-ғұрұptary*. – Almaty: Arys, 2005. – 175-200 bb.
- 18 Galimova, A.K. *Sovremennaya selskaya semya kazaxov severnogo kazaxstana (etnosociologicheskoe issledovanie)*: avtoref. dis. ... k.ist.n. (07.00.07). – Almaty, 2000. – 28 s.
- 19 Azhigali S.E. *Religioznost i obryadnost selchan Kazaxstana v blizhajshej retrospektive: zhetysu, seredina 80-x* // *Қазақтн әdet-ғұрұptary men salt-dәstүrleri. мақалalar zhinary / obychai i obryady kazaxov v proshlom i nastoyashhem. sb. statej. (otv. red.-sost. s.e. azhigali)*. – Almaty: nic «Fylym», 2001. – 428 s. – s. 35-96.
- 20 Akyibaeva, I.M. *byt i kultura kazaxskogo naseleniya goroda taraza na sovremennom etape (po materialam etnosociologicheskogo issledovaniya)*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. – Bishkek, 2001. – 28 s.
- 21 Shalginbaeva, S.X. *Semejnye tradicii i socio-kulturnyj oblik kazaxov gorodov almaty i taraza (etnosociologicheskoe issledovanie)* avtoref. dis. ... k.ist.n. (07.00.07). – Almaty, 2002. – 31 s.
- 22 Eskekbaev, D.B., Қalshabaeva, B.K. *Түркistan қаласынұң etnomәdeniprocesteri (etnografialyқ ekspediciya materialdary)*. – Almaty: Қазақ universiteti, 2003. – 125 b.
- 23 Abdramanov, S.E. *Оңтүstik Қазақстан ауыл тұрғындарынұң қазirgi kezendegi мәдени өmiri (etnosociologialyқ zerteulerdiң materialdary bojnsha)*: tarix ғыl.kand.dis. ... avtoreferaty. – Almaty, 2009. – 30 b.
- 24 Zhaksybekov, D.S. *Оңтүstik қазақstandary қазirgi ауыл қазақтары отбасынұң құрылымы мен қызметi: tarix ғыl.kand.dis. ... avtoreferaty*. – Almaty, 2009. – 28 s.
- 25 Baudiyarova, Қ.В. *оңтүstik қазақstandary birүltty zhәne үltaralas nekelerdiң тұрақтылығы мен сақтау мәseleleri: tarix ғыl.kand.dis. ... avtoreferaty*. – Almaty, 2009. – 26 b.
- 26 Kalysh, A.B. *Problemy semi i braka kazaxov v 1970-2000 gody: etnologicheskoe issledovanie*: avtoref. dis. ... dokt.ist.n. (07.00.07). – Almaty, 2010. – 44 s.

5-бөлім
ЖАЛПЫ ТАРИХ

Раздел 5
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Section 5
HISTORY OF WORLD

Хабижанова Г.Б.,
Серкенова С.С.

**Единение с природой
в религиозных верованиях
тюркских народов
Центральной Азии**

Эта статья рассказывает о взаимосвязи и единстве тюркских народов Центральной Азии с природой в религиозных верованиях. Указан тот факт, что древние тюрки обожествляли явления природы. Духовная культура тюркских народов Центральной Азии была изучена авторами на основе рассмотрения идеологии и религии, фольклора и мифологии. Были сделаны некоторые выводы о том, что без изучения пласта экологических знаний народа невозможно понять не только духовную, но и материальную, социальную жизнь прошлых лет. Экологические традиции этих племен оказали впоследствии определяющее влияние на особенности культуры практически всех средневековых кочевых тюркских народов Евразийского пространства. Статья может привести исследователей данной проблемы к новым идеям и видениям.

Ключевые слова: Центральная Азия, тюркские народы, духовная культура, природа, религиозные верования.

Habizhanova G.B.,
Serkenova S.S.

**Unity with nature in the religious
beliefs of the Turkic peoples of
Central Asia**

This article talks about the relationship and unity of the Turkic peoples of Central Asia with nature in religious beliefs. Specified the fact that the ancient Turks deified natural phenomena. Spiritual culture of the Turkic peoples of Central Asia have been studied on the basis of consideration of ideology and religion, folklore and mythology. Drew some conclusions about that without the study of the formation of ecological knowledge of the people is impossible to understand not only spiritual but also material, social life of the past. Ecological traditions of these tribes subsequently exerted a decisive influence on the culture of almost all medieval nomadic Turkic peoples of the Eurasian space. The article may lead researchers of this problem to new ideas and visions.

Key words: Central Asia, Turkic peoples, spiritual culture, nature, religious beliefs.

Хабижанова Г.Б.,
Серкенова С.С.

**Орта Азиядағы түркі
халықтарының діни сеніміндегі
табиғатпен бірлігі**

Бұл мақала Орта Азиядағы түркі халықтарының діни сеніміндегі табиғатпен байланысы туралы айтылады. Деректерге қарағанда, ежелгі түріктер табиғат құбылыстарын құдірет санаған. Орта Азиядағы түркі халықтарының рухани мәдениетін аңыз әдебиетіне, идеологиясы мен дініне қарап негіздей аламыз. Бұл халықтардың экологиялық құбылыстарды түсінуін тек рухани жағынан емес, өткен ғасырдың материалдық, әлеуметтік өмірін түсіну керектігі жайында бірнеше тұжырымдар жасалынды. Ежелгі түркі халықтардың экологиялық дәстүрі орта ғасырларда өмір сүрген барлық көшпелі тайпалардың мәдениетіне, рухани өміріне әсер етіп, Еуразия кеңістігінде, әлем өркениетінде ойып алардай із қалдырды. Бұл мақала осы мәселені зерттеушілерге жаңа ойлар мен бастауларға алып келеді.

Түйін сөздер: Орта Азия, түркі халқы, рухани мәдениет, табиғат, діни сенім.

**ЕДИНЕНИЕ
С ПРИРОДОЙ
В РЕЛИГИОЗНЫХ
ВЕРОВАНИЯХ
ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Духовная культура является продуктом длительного и многообразного творчества всего человеческого сообщества. Она неотрывна от исторических корней и базируется на опыте жизнедеятельности народа. Превращение уникального опыта житнетворения в духовную культурную форму со всеми присущими ей атрибутами – это сложный и противоречивый исторический процесс, имеющий свои последовательные фазы генезиса, становления и развития.

Вне всякого сомнения, доминирующим фактором взаимоотношений природы и человека является духовное развитие общества. Экологические представления тюркских народов нашли свое отражение в традиционной системе автохтонных верований и культов (культы Неба и Земли, культ гор, культы «хозяев местности» и др.). Именно поэтому можно говорить о том, что в данном регионе складывался особый тип отношения человека к природной среде, т.е. своеобразная экологическая культура.

Тюрки обожествляли все явления природы. В древнетюркских ритуалах воспевались красота и величие окружающего мира. Люди в те времена были, как никогда впоследствии, близки к природе и ощущали себя ее гармоничной частью. Во времена язычества они поклонялись многочисленным божествам и духам воздуха, воды, лесов и т.д. Сильны были тотемистические представления. Каждое племя или род имели своего животного-покровителя. Однако главным, наиболее почитаемым божеством являлся бог неба и создатель всего сущего – Тенгри [1, с. 98]. Исследователи сходятся во мнении, что начиная с V-III вв. до нашей эры у тюрков объектом поклонения был Тенгри. В мировой истории это одна из первых монотеистических религий. В тенгрианстве была заложена идея единобожия.

По мнению известного французского исследователя религий Жан-Поль Ру, задолго до новой эры у тюрков, живших тогда на Алтае и Южной Сибири, объектом поклонения был «человек-небо», «человек-солнце» – Тенгри [1, с. 102]. Китайские историки также отмечают появление у них бога Тенгри, относят его к V-III вв. до нашей эры. Найденные наскальные картины с религиозными сюжетами и изображениями культовых предметов подтверждают данные китайских историков. Тенгри

по представлению тюрков – это Небо (или Космос), который сотворил мир и распоряжается судьбами всего сотворенного им.

Древние тюрки обожествляли голубое *небо* и все, что на нем расположено, – солнце, звезды, луну. Особо почиталась та сторона света, откуда восходило солнце – восток. Небо, которому поклонялись тюрки, не было материальным небом, а было неким духовным небом, которое приравнивали к Тенгри.

Позже, с принятием ислама, Тенгри сохранил значение Бога. В этом и заключается одна из главных причин относительно безболезненного и ненасильственного принятия тюрками новой веры, так как для них Бог представлялся и как Тенгри – духовное начало, и нематериальная субстанция всего сущего. Тюрки верили, что душа смертного взлетит к Тенгри-Создателю.

Казахский философ М.С. Орынбеков об основных атрибутах Тенгри писал следующее: «Связь между Тенгри как верховным божеством, олицетворявшем в себе мужское начало (Небо-Отец), и Жер-су можно рассматривать и как аналогию мужского и женского начал, ибо именно с землей, с ее производительностью (Земля-матушка) были связаны надежды на плодородие, тучные нивы и стада, пасущиеся на них. Доказательством этому служит то, что именно с Жер-су были связаны древние праздники оживления весной (начало календарного года Наурыз), плодородия осенью, которые с незапамятных времен существовали у тюрков...» [2, с. 196].

В собственно тюркской среде, универсальные основы тенгрианства сохранялись не только на уровне культурно-обрядовой жизни, они передавались изустно от поколения к поколению. Тенгрианство сохранялось в народном эпосе, в творчестве народных сказителей, акынов, жырау, как память предков:

Однажды поклонялся Огуз каган в одном месте Тенгри.
Стало темно. С неба упал небесный луч.
Был он светлее солнца и более блестящий, чем луна.
Направился к нему Огуз каган и увидел, что
 посередине этого луча находится дева.
Она сидела одна. Прекрасная была дева.
На голове ее была огненная, светящаяся родинка,
 подобная Полярной звезде.
Дева была так красива: если смеется, Небесный Тенгри
 смеется, если плачет Небесный Тенгри плачет
[3, с. 22].

В древнетюркских источниках свои родные места тюрки с гордостью называют «тюркские земли-воды». Византийский историк Феофилакт

Симокатта писал о тюрках, что «они воспевают свою землю». Их маги обращаются к земле с просьбой «дать им силу» [4, с. 145].

Обряды и ритуалы сопровождали разные стадии жизненного цикла человека: от рождения до смерти. Обращаясь к божествам, тюрки верили, что заклинания могут вызвать дождь и помочь вырастить хороший урожай, принести победу над врагами, предотвратить болезни и отдалить смерть, изгнать злых духов. Целый ряд праздников связывался со сменой времен года, культом плодородия. Все многочисленные ритуальные и церемониальные игры, пляски сопровождалась музыкой.

Культура каждого народа – это не только материальный быт, уклад, фольклорные песни и танцы, с чем обычно связывают процесс возрождения этносов, а это еще традиционное и духовное мировоззрение, включающее в себя мифы о происхождении Вселенной, человека, всего живого в этом мире.

Традиционные мировоззрения – важная область народной духовной культуры. Они составляют ее стержень. Без изучения этого пласта экологических знаний народа невозможно понять не только духовную, но и материальную, социальную жизнь прошлых эпох. Поэтому этот вопрос является актуальным и в изучении истории тюрков и их предков.

Культура, не опирающаяся на традиции, теряет свою национальную специфику. А если исчезают особенности традиционной культуры, исчезает и народ как этнос. Понятие «духовная культура» включает в себя самые разные виды общественного сознания: искусство и мораль, право и политику, идеологию и религию, образование и просвещение, науку и литературу, нравы и обычаи, фольклор, мифологию, язык и т.д. Вместе с тем духовная культура не есть простая сумма тех или иных форм общественного сознания.

Своеобразным и весьма интересным источником для исторической интерпретации, как известно, является фольклор. В нем причудливо отражаются быт и культура, социально-экономические, политические воззрения создавшего его народа.

Мифы, возникшие в глубокой древности и отражающие мировоззрение древнего человека, были необходимой ступенью в процессе познания окружающего мира. Это понимание жизни и смерти, времени, пространства, родословные предания, традиции, обряды и обычаи, бытовавшие в прошлом у этих племен и народов.

Например, понятие «Йер-суб» у тюрков имело два значения. Одно – как великое божество, другое – как видимый мир, в образе Родины. Божество они представляли в образе полной, красивой женщины, и оно покровительствовало Родине, где жили тюрки. В ее подчинение входила природа и все живое на земле, кроме человека. Своя маленькая Земля-Вода была не просто освоенным пространством, а копией мира в целом [5, с. 214]. Следовательно, для каждого рода тюрков была своя земля – середина мира, центр Земли, средоточие порядка, гармонии. Своя, родная земля – понятие не только географическое: это пространство, воспринимаемое эмоционально, земля его рода, отцов, где он родился, вырос. Поэтому эту Землю-Воду, Родину не продавали, не отдавали, а защищали, за нее в бою погибали, так как изгнанному народу на чужбине не было никакого покровительства божеств. Таким образом, традиционное тюркское мировоззрение считало, что смысл жизни заключается в сохранении природы и своего места в ней.

Важным элементом богатой культуры древних тюрков является древний календарь. Двенадцатилетний цикл – Мушел, по мнению многих ученых, возникший у тюркских народов в период со IV по III тыс. до н.э., основан на астрономических знаниях двенадцатилетней солнечной активности, эклиптики Солнца в зодиакальных созвездиях и двенадцатилетнего вращения Юпитера вокруг Солнца. Знания о природе и Космосе в мировоззрении облекались древними тюрками в мифическую художественно-образную форму. Олицетворение природы в результате абстрагирования приводило к созданию единой космогонической картины мира. Так, Небо делилось, по представлениям древних тюрков, на семь сфер небесных тел: Солнца, Луны и пяти планет: Сатурна, Юпитера, Марса, Венеры и Меркурия [6]. Ю. Баласагуни в «Кутадгу билиг» располагает их в следующем порядке: Сэкэнтир (Сатурн), Онай (Юпитер), Куруд (Марс), Куяш (Солнце), Сэвит (Венера), Арзу (Меркурий), Ялчик (Луна). Он говорит и о 12 зодиакальных знаках, их соответствии временам года и первоэлементам: огню, воде, воздуху и земле [7, с. 5].

Как считалось в древности, эти четыре первоэлемента, претендующие на роль субстрата всего сущего, играли особую роль в жизни человека, были знаками его неразрывной связи с природой. Большое значение исходным первоэлементам бытия отводится в Мушеле. Так каждый год назван именем животного и соответствует определенному первоэлементу:

- огонь – 1 году Мыши, 5 году Рыбы, 9 году Обезьяны;
- земля – 2 году Коровы, 6 году Змеи, 10 году Курицы;
- воздух – 3 году Льва, 7 году Лошади, 11 году Собаки;
- вода – 4 году Зайца, 8 году Барана, 12 году Свиньи.

Мушел, состоящий из двенадцати лет, назывался «сап мушел» (собственно Мушел), но для летоисчисления тюрки также пользовались 60-летним циклом – «дэвир мушел» (эпохальный), 180-летним циклом – «өлкен мушел» (большой) и 2160-летним циклом – «эсирлик мушел» (вековой, вселенский год). Наряду с этим тюрки и сутки делили на 12 частей – «чағ», каждая из которых носила имя животного, а «чағ», в свою очередь, делился на 8 частей – «ғах», составляющий 15 минут.

Такое летоисчисление с использованием Мушел можно видеть во всех памятниках древнетюркской письменности, что говорит о существовании у тюрков в древности календаря, основанного на долгих наблюдениях природы, небесных тел, животных, их повадок, цикличности происходящего в природе, воздействия сил природы на человека, его жизнь.

Наряду с Мушел существовал и народный календарь древних тюрков, называемый «өтүш» (переход) или «Түғүш» (встреча), который связан был с движением небесных тел: Землей, Луной и созвездием Уркер. Календарь был построен на основании вращения Луны вокруг Земли и вхождения в созвездие Уркер. Это говорит о больших знаниях древних тюрков в области астрономии, использовании их в своей жизни. Так, до сих пор у тюркских народов существуют понятия «өлкен шилде» и «қичиқ шилде», связанные с погодой и созвездием Уркер. «Өлкен шилде» (шилде – сорок) начинается 26 декабря и кончается 5 февраля, эти сорок дней являются самым холодным периодом зимы. Эти сорок дней Плеяды находятся в зените ночного неба. «Қичиқ шилде» – с 26 июня по 5 августа, этот период является самым жарким периодом лета. В это время созвездие Уркер не видно на ночном небе.

Выявленные и изученные исследователями археологические памятники древнетюркского времени в Центральной Азии образуют сложную экологическую общность. Экологические традиции этих племен оказали впоследствии определяющее влияние на особенности культуры практически всех средневековых кочевых

тюркских народов Евразийского пространства. По этому поводу Л.Н. Гумилев писал: «Образование в VI в Великого тюркского каганата... стало в какой-то мере переломным моментом в истории человечества потому, что до сих пор средиземноморская и дальневосточные культуры были разобщены... В этой ситуации тюрки не только играли роль посредников, но и одновременно развивали собственную культуру, которую они считали возможным противопоставить культуре и Китая, и Ирана, и Византии, и Индии. Эта особенная степная культура имела древние традиции и глубокие корни» [8, с. 4].

Особенностью мировоззрения тюркских народов являются императивы «табигатга сығыныш» и «табигатга табыныш» – вера в природу и поклонение природе. Традиционно любовь и уважение к природе были своего рода духовно-религиозным образованием, экологическим сознанием. Такому мировоззрению не свойственна была философия, определяющая человека как хозяина природы, философия преобразования, насилия над природой. Ей присуще было обожествление природы как универсума, источника всего живого и неживого.

Элементы религии природы, ее проявление отражены в древнем эпосе тюркских народов «Огуз наме», который наименее подвержен исламскому влиянию. Огуз хан, который считается мифологическим предком тюрков, по преданию, зачат от лучей света и уже родился богатырем. «Из груди матери сын вкусил только молозиво и больше не пил молока. Мяса сырого, пищи, вина хотел. Через сорок дней он вырос, ходил и играл». Само слово «оғуз» значит «молозиво» – «оғуз сүті», тем самым народное предание подчеркивает силу первых природных соков, дающих силу человеку, его связь с природой.

Почитание природы как начала жизни, как высшего божества отразилось и в том, что Огуз хан вступает в брак с Небесной Девой, спустившейся к нему в лучах света и родившей ему трех старших сыновей – Кун (солнце), Ай (луна) и Юлдуз (звезда). От второй жены – земной красавицы, которую он находит в тени дерева, растущего на острове посреди озера, рождаются три младших сына – Кок (небо), Таг (гора) и Дениз (море). Шесть сыновей кагана впоследствии имеют по четыре сына. По словам Абулгази, они дают начало 24 тюркским родам, из которых складываются тюркские народы [9].

При изучении любого явления, в том числе и взаимодействия этноса с природой, необходим исторический подход. Историческая реконст-

рукция ранних этапов этногенеза представляет собой сложную проблему, так как из-за отсутствия каких-либо прямых параллелей судить о нем можно только на основе косвенных данных.

История западной нерационально потребительской цивилизации, характеризуется как история борьбы человека с враждебной ему природой, как процесс ее приспособления к своим нуждам. До недавних пор общественное мнение полагало, что эта модель – единственно верная. Но в последнее время развиваются мысли, что существуют другие модели культурных цивилизаций, которые не хуже, а часто лучше по некоторым параметрам, чем западная модель цивилизации. Каждая из ныне существующих цивилизаций – это своеобразный путь развития человечества.

Если мы обратимся к мировоззрению тюрков в отношении социума, их взглядов на то, каким должно быть общество, какова роль человека в нем, как человек должен относиться к природе и т.д., то мы заметим одну их особенность, отличающую их от других народов.

Если некоторые народы объявили себя рабами Бога, а другие позволили сделать себя рабами своих вождей, то тюрки никогда не закабалляли своих соплеменников. Они считали себя сынами Неба (Солнца, Вселенной, а в конечном счете его Величества Природы), поэтому у них было всегда трепетное отношение к природе, они старались жить в гармонии с ней. Если взять Ясу (Закон) Чингиз-хана, то в ней за многие, даже за незначительные поступки, наносящие ущерб природе, полагалась смертная казнь. Чистота природы была возведена тюрками в культ. Они не считали себя царями природы, а считали себя ее органической частью.

Таким образом, еще до принятия буддизма, христианства, ислама тюрки имели свою, более древнюю и самобытную религию – *тенгрианство*. Эта религия, в отличие от других религий, созданных позже пророками и их последователями, возникла естественным, историческим путем, на основании народного мировоззрения, воплотившего ранние мифологические представления, связанные с отношением человека к природе и ее стихийным силам. Характерной чертой этой религии является родственная связь человека с природой. Оно было порождено обожествлением природы и почитанием духов предков.

Как и у других народов, принявших ислам, у казахов он тесно связан с древними традиционными религиозными верованиями, сложившимися за долго до его появления. Мировоззрение

казахов-кочевников достаточно стройно и отвечает всем потребностям их носителей, оно утверждает причастность человека к космосу, природе, другим людям. Кочевники-казахи всегда жили по законам гармонии со средой обитания. Их традиционный религиозный комплекс опирается на представления о взаимосвязи земного бытия со вселенскими, космическими сферами. В сознании кочевника присутствовало понимание того, что в явлениях природы присутствует вечная и неизъяснимая сила, действующая на человека и оказывающая положительное или отрицательное влияние на его судьбу [10, с. 15].

Тюрки же поклонялись природным телам и компонентам природы не из страха перед непостижимыми и грозными стихийными силами, а из чувства благодарности к природе за то, несмотря на внезапные вспышки своего необузданного гнева, она чаще бывает ласковой и щедрой.

Они умели смотреть на природу, как на существо одушевленное. Вера давала тюркам экологические знания и умения, возможность чувс-

товать дух природы, острее осознавать себя ее частью, жить в гармонии с ней, подчиняться ритму природы, наслаждаться ее бесконечной переменчивостью, радоваться ее многоликостью красоте. Они поняли взаимосвязанность всех компонентов и явлений природы и поэтому бережно относились к степям, лугам, горам, рекам, озерам, то есть к природе в целом, несущей на себе божественный отпечаток.

Отношения людей с природой рассматривались скорее как взаимозависимость, а не как ее эксплуатация, и подобное почтение по отношению к миру природы позволяло тюркам жить на своей земле тысячелетиями без негативных последствий в отношении к окружающей среде. Религия, которая не имела письменного изложения, основывалась на устном и визуальном базисе, крайне простом и немногочисленном священном исполнении. Благодаря этому доктрина религии просуществовала несколько тысяч лет, причем в одних и тех же устойчивых формах ритуалов и прагматизма.

Литература

- 1 Давлетшин Г.М. Домонгольский период X – нач. XIII вв. – Казань: Таткнигоиздат, 1990. – 190 с.
- 2 Орынбеков М.Е. Предфилософия протоказахов. – Алматы: Гылым, 1994. – 340 с.
- 3 Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М.: Наука, 1959. – 204 с.
- 4 Симокатта Феofilakt. История / перевод С.П. Кондратьева. – М.: Молодая гвардия, 1957. – 224 с.
- 5 Татар мифлары. Галимжан Гыйльманов хикәяләвендә (2 китапта). – Казан: Таткитнәшр., 2 китап. – 1999. – 432 б.
- 6 Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, языки, религия. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992. – 354 с.
- 7 Юсуф Баласагунский. Благодатное знание / перевод С. Иванова. – М.: Наука, 1983. – 560 с.
- 8 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Изд-во «Тов-во Клышников и Комаров», 1993. – 526 с.
- 9 Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази, хана хивинского. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1958. – 140 с.
- 10 Кшибеков Д.К. Ментальная природа казаха. – Алматы: Ғылым, 2005 – С. 172.

References

- 1 Davletshin G.M. Domongol'skii period X – nachaka XIII vv. – Kazan': Tatknigoizdat. – 190 s.
- 2 Orynbekov M.E. Predfilosofiya protokazakhov. – Almaty: Gylym, 1994. – 340 s.
- 3 Sherbak A.M. Oguz-name. Muhabbat-name. – M.: Nauka, 1959, – 204 s.
- 4 Simokatta Feofilakt. Istoriya.Perevpd S. P. Kondrat'eva. – M.: Molodaya gvardiya, 1957. – 224 s.
- 5 Tatar Miflary. Galimzhan Gyilmanov khikayalavenda (2 kitapta). Kazan': Tatkitnashr, 2 kitap. – 1999. – 432 s.
- 6 Vostochnyi Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e: Etnos, yazyki,religiya. – M.: Nauka. Glavnaya redakciya vostochnoi literatury, 1992. – 354 s.
- 7 Yusuf Balasagunskii. Blagodatnoe znanie, perevod S. Ivanova. – M.: Nauka, 1983. – 560 s.
- 8 Gumilev L.N. Drevnie Tyurki. – M.: Izd-vo «Tov-vo Klyshnikov i Komarov», 1993. – 526 s.
- 9 Kononov A.N. Rodoslovnaya Turkmen. Sochinenie Abu-l-gazi, khana khivinskogo. – M.: L. Izd. AN SSSR, 1958. – 140 s.
- 10 Kshibekov D. K. Mental'naya priroda kazakhov. – Almaty: Galym, 2005. – 172 s.

Көкебаева Г.К.

Ұлттар Лигасы және түркі халықтарының тәуелсіздік жолындағы күресі

Мақалада түркі халықтарының азаттық күресінің тарихы халықтардың өзін-өзі билеу құқықтары аясында қарастырылады. Париж бітім конференциясы кезінде халықтардың өзін өзі билеу қағидасы көпұлтты империялардың құрамындағы көптеген халықтар үшін шешуші маңызы бар мәселе болды. Конференцияны ұйымдастырушылардың бірі – АҚШ президенті В. Вильсон халықтардың өзін өзі билеу қағидасын өзінің танымал «14 тармағына» енгізді. Алайда бұл қағида Осман, Австро-Венгрия және Ресей империяларының құрамында болған кейбір еуропалық халықтарға қатысты ғана іске асырылды. Әрине, ішкі дамуындағы алғышарттарға сәйкес шығыстық халықтар да, соның ішінде түркілер де, Ресейден бөлінуге ұмтылды. Түркі эмигранттары Батыс елдерінің назарын Түркістан халықтарының тәуелсіздік алу мәселесіне аударуға тырысты. Париж конференциясында Антанта елдері халықтардың өзін өзі билеу құқықтарын жариялай отырып, Еуропа елдерінің отарлары болып отырған Шығыс елдері халықтарына тәуелсіздік беру мәселесін мүлде талқылаған жоқ. Большевиктер Ресейдің ұлттық шеткері аймақтарының халықтарына бөлініп шығып дербес мемлекет құруды қамтитын өзін-өзі билеу құқығын береміз деп уәде берді. Алайда Кеңес Одағының бүкіл тарихы бұл уәденің тек қана насихаттық сипатта болғанын көрсетті.

Түйін сөздер: Ұлттар Лигасы, Вудро Вильсон, азаттық күрес тарихы, түркі халықтарының азаттық күресі, түркі эмигранттарының қызметі.

Kokebayeva G.K.

The League of Nations and Turkic people's struggle for the independence

The article considers the history of liberation movement of Turkic people in the context of the self-determination rights of nation. During the Paris Peace Conference, the key for many people who composed of the multinational empires was the principle of national self-determination was. The President of the United States W. Wilson, who was one of the organizers of conference, included in his famous «14» points – the principle of national self-determination. However, this principle was implemented only in respect of some European nations, enters a state of the Ottoman, Austro-Hungarian and Russian empires. But because of internal preconditions, the oriental people, including Turkic, sought also to secede from Russia. Turkic immigrants tried to draw of Western countries' attention to the problem of independent acquisition by Turkestan nations. At the Paris conference, proclaiming the right of people to self-determination, the Entente countries did not even discuss the issue of granting independence to the people of Eastern countries – colonies of the European powers.

Key words: The League of Nations, Woodrow Wilson, history of the liberation struggle, liberation struggle of Turkic peoples, activity of Turkish immigrants.

Кокебаева Г.К.

Лига Наций и борьба тюркских народов за независимость

В статье рассматривается история освободительного движения тюркских народов в контексте реализации прав самоопределения народов. В период Парижской мирной конференции принцип самоопределения народов стал ключевым для многих народов, находившихся в составе многонациональных империй. Президент США В. Вильсон, один из организаторов конференции, принцип национального самоопределения включил в свои известные «14 пунктов». Однако этот принцип был претворен в жизнь лишь в отношении некоторых европейских народов, входивших в состав Османской, Австро-Венгерской и Российской империй. Но в силу назревших внутренних предпосылок восточные народы, в том числе и тюркские, также стремились отделиться от России. Тюркские эмигранты старались обратить внимание западных стран на проблему приобретения независимости народами Туркестана. На Парижской конференции, провозглашая право народов на самоопределение, страны Антанты даже и не обсуждали вопрос о предоставлении независимости народам восточных стран – колоний европейских держав.

Ключевые слова: Лига Наций, Вудро Вильсон, история освободительной борьбы, освободительная борьба тюркских народов, деятельность тюркских эмигрантов.

**ҰЛТТАР ЛИГАСЫ
ЖӘНЕ ТҮРКІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ
ТӘУЕЛСІЗДІК
ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ**

Ұлттар Лигасының халықтардың өзін-өзі билеу құқығы идеясына қатысты тұғырнамасының қалыптасу тарихы кеңестік тарих ғылымында әбден бұрмаланған мәселелердің бірі болды. Кеңестік тарихнамада халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы мәселе большевиктердің жетекшісі В.И. Лениннің еңбектерімен, кеңес өкіметінің қызметімен байланыстырылды. Ал шындығында халықтардың өзін-өзі билеу құқығы идеясы отарлық жүйенің қалыптасуымен қатар шыққан, ал бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылдарында халықаралық деңгейде көтерілген мәселе болатын [1, 95-121 бб.]. Еуропалық тарихнамада халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы мәселенің саяси, экономикалық, әлеуметтік және құқықтанушылық аспектілері кеңінен зерттелген [2, 3 б.].

Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылында АҚШ президенті Вудро Вильсон халықаралық қатынастардың жаңа қағидаларын негіздеген бағдарлама ұсынды. 1918 жылы 8 қаңтарда конгреске тапсырылған бұл құжат Вильсонның «14 тармағы» деп аталады. Бұл құжатта құпия халықаралық келісімдердің болмауы, дипломатиялық қатынастардың ашық жүргізілуі, теңізде жүзу еркіндігі, халықаралық саудада барлық ұлттарға тең мүмкіншілік берілуі, қарулануды шектеу, егеменділікке қатысты мәселелерді шешуде халықтың мүдделерін ескеру, Германия басып алған елдердің жерінен неміс әскерлерінің сөзсіз шығарылуы, Германияның Эльзас пен Лотарингияны Францияға қайтаруы, Австро-Венгрия және Осман империяларының құрамындағы халықтарға автономиялық құқық беру, тәуелсіз Польша мемлекетінің құрылуы, болашақта бейбітшілікті қорғауға қызмет ететін халықаралық ұйым құру талаптары қойылды. Ресейге қатысты алғанда «14 пункт» саяси даму жолын Ресей халқының өзі таңдауы және сол таңдап алған басқару жүйесін сақтай отыра, болашақта құрылатын халықаралық ұйымға кіруі идеясын көтерді. В. Вильсонның ойлары әділетті бітім жасау, болашақта соғысты болдырмау және бейбітшілікті сақтау мақсатын көздейтіндерге неғұрлым ыңғайлы еді.

Конференцияны өткізу тәртібін белгілеу барысында Вильсон бірінші кезекте халықаралық ұйым – Ұлттар Лигасын құру мәселесін талқылауды ұсынды. Алайда Ұлыбритания, Франция және Жапония өкілдері бұған қарсы болды. Олар Ұлттар

Лигасының жарғысы бекітілген соң, Германия мен Осман империясының иеліктерін бөлісіп алу және репарациялар төлету мәселесін талқылауда қиындықтар туады деп қауіптенді. Алайда Ұлттар Лигасын құруды барлық елдер жақтағандықтан осы ұйымның жарғысын дайындайтын Вильсон бастаған арнаулы комиссия құрылды.

Вильсон басқарған комиссия Ұлттар Лигасының негізгі құжаттарын дайындап болған соң, конференция осы мәселені талқылауға кірісті. Ұлттар лигасының жарғысы негізіне америка-ағылшын жобасы алынды. Жарғы ұзақ талқыланды. Францияның Ұлттар Лигасының дербес қарулы күштерін құру туралы ұсынысына Ұлыбритания мен АҚШ қарсы болды. 14-ақпанда Ұлттар Лигасының жарғысы қабылданды. 26 баптан тұратын жарғыда ұйымның құрылымы, міндеттері, басқару мекемелері және мүшелерінің өзара қатынастарының негіздері мен міндеттері белгіленді. Лигаға барлық тәуелсіз елдер, доминиондар және отар елдер мүше бола алады. Лиганың жұмысын Жиналыс (Ассамблея) пен Кеңес жүргізеді. Жиналысқа Лигаға мүше барлық елдердің өкілдері енгізіледі. Кеңеске басты одақтас мемлекеттердің өкілдері тұрақты мүше ретінде кіреді, ал қалған 4 мүшесін Жиналыс басқа елдердің өкілдерінен белгілі бір мерзімге тағайындап отырады. Лига мүшелері осы ұйымға кірген барлық елдердің территориясының біртұтастығын және қалыптасқан саяси тәуелсіздігін құрметтеуге, сонымен қатар сыртқы шабуылдардан қорғауға міндеттенеді. Ұлттар Лигасы туралы ковенция 1920 жылы 10-қаңтарда күшіне енді. Ұлттар Лигасы Гаагадағы Халықаралық трибуналды және Халықаралық Еңбек Ұйымын өз құрамына алды. Ұлттар Лигасы өзінің жарғысында бекітілген өкілеттілігі шегінде елеулі қызмет атқарды.

Антанта елдерінің Германия мен Осман империясының отарларын бөлісіп алу ниетіне орай Ұлттар Лигасының жарғысына мандаттық жүйені бекіткен бап енгізілді. Мандаттық жүйе «Вильсонның 14 тармағында» ұсынылған халықтардың өзін-өзі билеу идеясын Антанта елдерінің жаңа отарлар алу ниетіне бейімдеуінің көрінісі болды. Антанта елдері жеңілген Үштік одақ елдерінің отарларын толық иемдене алмайды, оларды билеуге белгілі бір мерзімге Ұлттар Лигасынан мандат беріледі. Мандат бойынша бағындырылған ел дамудың белгілі бір дәрежесіне жеткен кезде, мандаттың күші жойылып, оған тәуелсіздік беріледі. Алайда екінші дүниежүзілік соғысқа дейін мандаттың күші жойылып, тәуелсіздік алған ел болған жоқ.

Ұлттар Лигасы Жарғысының негізіне алынған ағылшын-американ жобасына «Вильсонның 14 тармағы» енгізілген болатын. Ресейдің қоластындағы халықтардың, соның ішінде Түркістанның зиялы өкілдері «Вильсонның 14 тармағының» езілген ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы туралы идеясына айрықша мән берді. Бұл құжатта Австро-Венгрия империясының қоластындағы халықтар автономиялық дамудың барынша кең мүмкіндіктерін алуы қажет деген ұсыныс жасалды. Сондай-ақ, поляк халқының тәуелсіз мемлекетін қалпына келтіруіне айрықша назар аударылып, «тәуелсіз Польша мемлекеті құрылуға тиісті, оған күмансыз поляк халқы тұратын территориялардың барлығы кіруге тиісті, оған теңізге еркін және сенімді шығу жолы қамтамасыз етілуге тиісті, ал оның саяси және экономикалық тәуелсіздігіне, сондай-ақ, территориялық тұтастығына халықаралық келісіммен кепілдік берілуге тиісті», – деп көрсетілді [4, 108-110 бб.].

Ресейдің бұрынғы отарлары Польшаның, Финляндияның, Балтық жағалауындағы елдердің мемлекеттік тәуелсіздігін алу фактісінің халықаралық құжатта – Париж бітім конференциясының шешімдерінде бекітілуін түркі саяси эмигранттары ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы туралы идеяның іске асуы деп қабылдады. Сондықтан бірқатар саяси қайраткерлер өз ұлттарының тәуелсіздігін алуына көмектесуін сұрап В. Вильсонға хат жазған. Солардың ішінде Сәлім Мұса мен Мырзахмет Рахымның да хаты бар. Олар хатты АҚШ президентіне жіберу үшін Германияның Сыртқы істер министрлігінен көмек сұраған. «Президент мырза! – деп жазады Сәлім Мұса, – Киргизия халқы Ресейдің ауыр езгісінің астында жаншылуда, орыстардың жүргізіп жатқан саясаты біздерді қатты қиналтады. Олар біздің жерімізді тартып алып, орыс отаршыларына бөліп беруде, осылайша біздің халқымыз қайыршылыққа ұшыратылып отыр. Тығырыққа тірелген кезде біз сіздің Сенатқа жолдаған хатыңызды естідік. Еділдің жағасынан Қытай шекарасына дейінгі жерді мекендеген халықтың үміті қайта оянды. Сіздің хатыңыз біздің бойымызда ұлы америка халқы қырғыз халқының да құқықтарын қорғайды деген сенім тудырды, біз енді Америка осы бағытта әрекет жасай бастайды деп зор алғыспен күтудеміз» [5]. Мырзахмет Рахымның хаты да осындай мазмұнда: «Президент мырза! Сіз америка сенатына адамзаттың болашағы туралы өзіңіздің ойларыңызды мәлімдеген кезде бүкіл езілген халықтардың бойында жаңа үміт-тілектер туды. Сіздің Польшаға тәуелсіздік беру туралы ұсынысыңызды біз Ресейдегі көпте-

ген халықтарды басып-жаншып отырған қанды-қол тиранияны жоюдың негізі деп бағалаймыз. Ежелден келе жатқан мәдениеті және еңбекқор халқы бар, тәуелсіздікке жанқиярлықпен ұмтылып отырған Түркістан елі Сізден Польшаға көрсеткен көмегіңіздей жақсылық әрекет күтеді» [5].

Бірінші дүниежүзілік соғысты қорытындылаған және Ұлттар Лигасын құрған Париж бітім конференциясында ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы жарияланды. Австро-Венгрия империясы құрамынан бөлініп кеткен жас мемлекеттер және Ресей империясынан бөлінген Финляндия, Латвия, Литва, Эстония, Польша Париж бітім конференциясының шешімдерімен ұлттық егеменділігінің заңды түрдегі кепілдігін алды. Бұл Еуропадағы түркістандық эмигранттардың ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі туралы үмітін күшейте түсті. Еуропадағы кеңестік шығыс эмигранттарының басын қосқан ұйым «Прометей лигасы» болды. Аталған ұйым 1928 жылы құрылып, екі жылдан кейін Парижге көшкен, оны үнемі Польша үкіметі қаржыландырып отырған. Ресми жетекшісі бұрынғы Грузия үкіметінің басшысы Н. Жордания болған бұл одақ саяси клуб тәрізді болды, оған грузин социалистерінің, әзірбайжан муссаватистерінің ұйымдары, түркістандықтардың «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымы, Қырым татарларының Ұлттық партиясы, татарлар мен Солтүстік Кавказ эмигранттарының ұлттық ұйымдары кірді. «Прометей лигасының» басшы органына әрбір ұйымнан екі өкіл, соның ішінде түркістандықтар атынан Мұстафа Шоқай мен Осман Қожа кірді. Одақтың Парижде шығарылған «Прометей» деп аталған орталық басылымынан басқа Румынияда, Польшада, Германияда шығатын жеке ұлттық басылымдары болды «Прометей» ұйымы Түркістандағы, Украинадағы, Кавказдағы жергілікті халықтардың азаттық алуына көмектесуді өтініп, Ұлттар Лигасына бірнеше рет хаттар жіберген [6]. Алайда Батыс елдері Түркістанға, жалпы ресейлік Шығысқа ұлт-азаттық күресінде көмек беруге асыға қойған жоқ. Өйткені жеңілген Төрттік Одақтың Шығыстағы отарлары мандаттық жүйе бойынша жеңімпаз елдерге бөлініп берілді, ал Антанта елдерінің Шығыстағы отарларының тәуелсіздігі туралы мәселе күн тәртібіне мүлде қойылған жоқ. Демек, Түркістан мен Кавказ евроцентristік әлемде Польша, Финляндия, Прибалтика және оңтүстік славян халықтарының қатарына қойылмай, отарлық Шығыс ретінде бағаланды. Австро-Венгрия мен Осман империясы құрамынан бөлініп кеткен жас мемлекеттер Париж бі-

тім конференциясының шешімдерімен ұлттық егеменділігінің заңды түрдегі кепілдігін алды. Париж конференциясын ұйымдастырушы Антанта елдері Ресейдің отарлары Түркістан мен Кавказдағы халықтардың тәуелсіздігін алуына халықаралық кепілдіктер берген жоқ. Халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы мәселе Ұлттар Лигасының құжаттарында халықаралық-құқықтық сипатқа ие болған жоқ.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін көпұлтты империялардың ыдырау үдерісі басталды [7]. Д.А. Сэнборнның еңбегінде бірінші дүниежүзілік соғыс және азамат соғысы Ресей отарлық империясының ыдырау үдерісінің бірінші кезеңі ретінде сипатталады [8]. Алайда отандық тарих ғылымында бұл оқиғалар азамат соғысының жеке көріністері ретінде қаралады. Ал Австро-Венгрия империясының құрамында болған чех, словак, т.б. славян халықтарының Габсбургтердің билігіне қарсы күресі ұлт-азаттық қозғалысы ретінде бағаланады. Демек, мағынасы ұқсас тарихи оқиғаларға екі түрлі баға беріледі. Ресейден Польшаның, Финляндияның, Латвияның, Литваның, Эстонияның бөлініп кетуін және Украина, Белоруссия, Кавказ, Қазақстан, Орта Азия, Волга бойында құрылған мемлекеттер мен үкіметтердің тарихын да біз отарлық империялардың ыдырау үдерісі аясында зерттеуіміз қажет.

Демек, көпұлтты Австро-Венгрия, Осман империяларының ыдырауы кезінде тап осындай сипаттағы Ресей империясының да ыдырауы басталған еді. Польша, Украина, Финляндия және Прибалтика мемлекеттері тәуелсіздігін жариялады. Белоруссия жерінде Белорусь халықтық республикасы құрылды. Кавказда, Қазақстан мен Орта Азияда тәуелсіз ұлттық үкіметтер құрылды. Большевиктер қарудың күшімен бес жыл ішінде ұлттық күштерді талқандап, Ресей империясының ыдырауын тоқтатты. Бұл оқиғалар отандық және шетелдік зерттеулерде Ресейдегі азамат соғысы ретінде сипатталады. Ал шындығында Ресей империясын ыдыраудан сақтау үшін жүргізілген күрес – азамат соғысына жатпайтын, бөлекше құбылыс. Азамат соғысы екі бағытта жүргізілді. Бірінші бағыт ақтар мен қызылдар арасында Орталық өкімет билігін алу үшін жүргізілген қарулы күрес түрінде көрінді. Бұл бағыттағы ақтар мен қызылдарға ортақ сипат – екі топ та Ресей империясын сақтап қалуды көздеді. Екінші бағыт – империяны сақтауды ниет еткен күштердің Түркістанда, Кавказда, Еділ-Жайық бойында, Украина мен Белоруссияда, т.б. аудандарда құрылған тәуелсіз

ұлттық республикаларға қарсы күресі. Бұл күресте ұлтының тәуелсіздігі үшін күрескен күштер қызылдардың да, ақтардың да қарсылығына ұшырады.

Азамат соғысында ақтарды жеңіп, өз билігін сақтап қалған большевиктер ұлттық мәселеде екіжүзді саясат жүргізді. Бір жағынан, олар Ресей империясынан бөлініп кеткен және халықаралық аренада тәуелсіздігі мойындалған жас мемлекеттерден басқа жерлердің барлығын қайта біріктірді де, Кеңес Одағын құрды. Екінші жағынан, барлық ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын жарялады. Бұл идеяны большевиктер әуелі Уақытша үкіметке, одан кейін «ақтарға» қарсы күресте жергілікті халықтарды өз жағына тарту үшін пайдаланды. Большевиктер өкімет билігін алған бойда жарияланған «Ресей халықтары құқықтарының декларациясында» ұлттардың өзін-өзі билеу құқығының өрісі олардың бөлініп шығып дербес мемлекет құру мүмкіншілігін де қамтитындығы айтылды [9, 282 б.]. Украина Халық Республикасының парламенті Орталық Радамен қақтығыстар кезінде кеңес өкіметі Украина республикасын және оның Ресейден мүлде бөлініп кету құқығын мойындайтынын және Украинаны Ресеймен арасындағы қатынастарды реттеу жөнінде келіссөздер жүргізуге шақыратынын мәлімдеді [9, 310, 318 бб.]. Дегенмен, алғашқы кеңес-

тік конституцияға халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы жеке бап енгізілген жоқ, тек қана «РСФСР құрамына Кеңестік Республиканың жаңа мүшелерін қабылдау және Ресей Федерациясынан оның жекелеген бөліктерінің шығуын мойындау» Кеңестердің Бүкілресейлік Съезінің өкілеттілігіне берілетіні айтылды [9, 430 б.]. Бұл халықтардың өзін-өзі билеу құқығын заңдандыру емес еді.

1922 жылы КСРО құру туралы Одақтық келісімде әрбір одақтас республиканың Одақтан еркін түрде шығу құқығы сақталады» деп көрсетілді [10, 10 б.]. Осы сөйлем ешқандай өзгеріссіз 1924 жылғы КСРО конституциясының 2-тарауының 4-бабында, 1936 жылғы конституцияның 17-бабында берілді. Алайда Кеңес Одағының 1922 жылдан 1991 жылға дейінгі тарихында Одақтан бір де бір республика шыққан жоқ. Өйткені Кеңес Одағы іс жүзінде бұрынғы Ресей империясының тікелей мұрагері болды, ұлттық автономиялар түгілі, одақтас республикалардың өзі айтарлықтай құқықтарға ие болған жоқ, ал бөліну туралы мәселе көтерудің өзі мүлде мүмкін емес еді. Большевиктердің халықтардың өзін-өзі билеуі туралы идеялары кеңес өкіметі толық жеңгеннен кейін тек қана шетелдік Шығыстың отар елдерін социалистік жолға тарту үшін пайдаланылған үгіт-насихаттық құрал болды.

Әдебиеттер

- 1 Raič D. Statehood and the Law of Self-Determination. – Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2002. – 495 p.
- 2 Brühl-Moser D. Die Entwicklung des Selbstbestimmungsrechts der Völker unter besonderer Berücksichtigung seines innerstaatlich-demokratischen Aspekts und seiner Bedeutung für den Minderheitenschutz. – Basel: Helbing und Lichtenhahn, 1994. – 325 s.
- 3 Manela E. The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. – New York: OUP, 2007. – 352 p.
- 4 Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. 2. – М.: Литиздат. НКВД, 1926. – 247 с.
- 5 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), Abteilung A, R 11071, Bd. 7.
- 6 Archiwum Akt Nowych w Warszawie, W. 126/v, 1588.
- 7 Eichenberg J., Newman J.P. Aftershocks: Violence in Dissolving Empires After the First World War // Contemporary European History. – 2010. – №197. – P. 183-194.
- 8 Sanborn J.A. Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 304 p.
- 9 Первая советская конституция (Конституция РСФСР 1918 года). – М.: Юриздат. НКЮ СССР, 1938. – 493 с.
- 10 I съезд Советов СССР. Стенографический отчет. – М.: Изд.ЦИК СССР, 1923. – 123 с.

References

- 1 Raič D. Statehood and the Law of Self-Determination. – Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2002. – 495 p.
- 2 Brühl-Moser D. Die Entwicklung des Selbstbestimmungsrechts der Völker unter besonderer Berücksichtigung seines innerstaatlich-demokratischen Aspekts und seiner Bedeutung für den Minderheitenschutz. – Basel: Helbing und Lichtenhahn, 1994. – 325 S.
- 3 Manela E. The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. – New York: OUP, 2007. – 352 p.

- 4 Mezhdunarodnaia politika noveishegovremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiakh. Ch.2. – M.: Litizdat. NKID,1926. – 247 s.
- 5 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), Abteilung A, R 11071, Bd. 7.
- 6 Archiwum Akt Nowych w Warszawie, W. 126/v, 1588.
- 7 Eichenberg J., Newman J.P. Aftershocks: Violence in Dissolving Empires After the First World War // Contemporary European History. – 2010. – №197. – P. 183-194.
- 8 Sanborn J.A. Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire. – Oxford: Oxford University Press, 2014.– 304 p.
- 9 Pervaia sovetskaia konstitutsia (Kostitutsia RSFSR 1918 goda). – M.: Iurizdat. NKIU SSSR, 1938.– 493 s..
- 10 I sezd Sovetov SSSR. Stenograficheskii otchet. – M.: Izd.TSIK SSSR, 1923. – 123 s..

Молдадосова А.К.,
Зулпыхарова Э.Ө.

**Кеңес-фин соғысы кезіндегі
КСРО мен Түркия
Республикасы қатынастары**

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы өзекті мәселелердің бірі Түркия Республикасы мен КСРО қатынастары болып табылады. Бұл кезеңді кеңес-түрік қатынастарының сынға түскен кезі деуге болады. Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен нашарлай бастаған кеңес-түрік қатынастары, кеңес-фин соғысының басталуымен одан әрі шиеленісе түсті. Мақалада кеңес-фин соғысы кезіндегі Түркияның сыртқы саяси ұстанымы, кеңес-түрік қатынастарына ықпал еткен факторлар, Түркияның одақтастары болып табылатын Англия мен Францияның Түркияны Кеңес Одағына қарсы бағытталған іс-әрекеттерге тартуға әрекет жасауы сияқты мәселелер қарастырылған. Сонымен бірге мақалада Түркияның, КСРО-ның Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы мерзімді бұқаралық ақпарат құралдарының, жарияланған мұрағат құжаттарының ақпараттарын, осы саладағы соңғы зерттеулерді пайдалана отырып, кеңес-фин соғысы кезіндегі кеңес-түрік қатынастарын талдауға әрекет жасалған. Сондай-ақ Англия мен Францияның Түркияны КСРО-на қарсы соғысқа тартуға қанша әрекет жасағанымен, Түркия КСРО-на қарсы ешқандай іс-қимылға бармайтынын білдірді.

Түйін сөздер: Түркия, КСРО, Екінші дүниежүзілік соғыс, сыртқы саясат, кеңес-фин соғысы.

Moldadossova A.K.,
Zulpykharova E.U.

**Relations between the USSR and
the Republic of Turkey at the
time Russo-Finnish War**

During the Second World War, one of the main problems is the relationship between the Republic of Turkey and the Soviet Union. Their relationship during this period were tested severely. With the onset of World War II, weakening the Soviet-Turkish relations have become even more intense during the Soviet-Finnish war. The article deals with the position of Turkey's foreign policy during the Soviet-Finnish War, the factors of influence on the Soviet-Turkish relations, action against the USSR allies Turkey France and England. And also in the article draws the media in Turkey and the Soviet Union during the Second World War, published archival documents, the latest scientific research in this area the author has made an attempt to analyze the Soviet-Turkish relations during the war, the Soviet Union and Finland. Despite attempts by France and Britain set up military action against the Soviet Union to Turkey, the Turkish side has remained inactive.

Key words: Turkey, USSR, World War II, foreign policy, the Soviet-Finnish war.

Молдадосова А.К.,
Зулпыхарова Э.

**Отношения СССР и Турецкой
Республики во время
советско-финский войны**

В годы Второй мировой войны одной из основных проблем являлись отношения между Турецкой Республикой и СССР. Их отношения в этот период сильно подвергались испытаниям. С началом Второй мировой войны ослабевающие советско-турецкие отношения стали ещё напряженнее во время советско-финской войны. В статье рассмотрены позиция внешней политики Турции во время советско-финской войны, факторы влияния на советско-турецкие отношения, действия против СССР союзников Турции Франции и Англии. А также в статье, используя материалы средств массовой информации Турции и СССР во время Второй мировой войны, опубликованные архивные документы, последних научно-исследовательских работ в этой сфере, автор сделал попытку анализировать советско-турецкие отношения во время войны Советского союза с Финляндией. Несмотря на попытки Франции и Англии настроить военными действиями Турцию против СССР, турецкая сторона оставалась бездейственной.

Ключевые слова: Турция, СССР, Вторая мировая война, внешняя политика, советско-финская война.

**КЕҢЕС-ФИН СОҒЫСЫ
КЕЗІНДЕГІ КСРО
МЕН ТҮРКИЯ
РЕСПУБЛИКАСЫ
ҚАТЫНАСТАРЫ**

Кеңес Одағы Финляндияға қарсы соғыс бастады. Бұл дүниежүзілік қауымдастықтың наразылығын туғызып, КСРО-ны 1939 жылы 14-желтоқсанда Ұлттар Лигасынан шығаруға әкеліп соқты. Финляндияға ұйымдастырылған кеңес агрессиясы Түркияның саяси топтарының ғана емес, түрік баспасөзінде де қатты қарсылық тудырды. Осыдан аз ғана бұрын КСРО-мен қатынаста достықты үгіттеуші газеттер оны «агрессор», «жаулап алушы» деп атай бастады. Дж. Ялчын «Иени Сабах» газетінде «бүгінгі Кеңес Одағы империалистік патшалы Ресейдің мұрагеріне айналып барады» және «егер ол агрессия саясатын жалғастыра беретін болса, онда жер шарының әр түкпіріндегі өз жақтастарының көңілін қалдырады» деп жазды. Кеңес арнайы органдары мұндай мақалаларды сыбыстарға қарағанда Дж. Ялчын ағылшындарға 4 мың фунт стерлингке сатылыпты деген қауесетпен түсіндірді [1].

Түрік баспасөзінің антикеңестік сипаты туралы естіген соң В.М. Молотов КСРО-ғы Түркия елшісі А.Х. Актайды 1939 жылы 28-желтоқсанда осы мәселе бойынша әңгімелесуге шақырды. А. Актай кейбір шектеулерге қарамастан Түркиядағы баспасөз айтарлықтай еркіндік бар екенін және «түрік баспасөзіндегі антикеңестік мақалалардың пайда болуы түрік баспасөзі мен редакторларына кеңес баспасөзі тарабынан шабуылдан кейін басталды». Сонда да болса Актай Молотовқа «түрік билеуші топтарының арасында антикеңестің көзқарастағы пікір жоқ деп үзілді-кесілді және ресми түрде мәлімдеме жасады» [2]. В. Молотов елшіден «Ұлттар Лигасының Ассамблеясында Түркия өкілі КСРО-на қарсы дауыс бердіме қалай ойлайсыз?» деп сауал қойды. Елші бұл сұраққа «қызына кірісіп, Түркияның КСРО-ны Лигадан шығаруға дауыс бермегеніне Молотовты сендіруге тырысты». Оның сөзі бойынша Балқан Антантасының барлық мүшелері мен Саадабад пактінің қатысушылары дауыс беруден тыс қалатыны алдын ала келісілгендіктен, Түркия дауыс берген жоқ [3].

Кеңес-фин соғысы уақытында түрік басшылығында антикеңестік ұстанымдағы тұлғалардың болғанымен, КСРО-ға қатынасында түрік билеуші топтары өте абай болуға әрекет жасады. «Қысқы соғыс» басталғаннан Ұлттар Лигасында КСРО-ын Лигадан шығару мәселесі көтерілді. Ұлттар Лигасындағы Түркия

өкілі, «Акшам» газетінің редакторы Нажметтин Садак бұл мәселені талқылауға қатысты, алайда КСРО-ын шығаруға дауыс бермеді. Ол бұл туралы Женевадан қайтқан соң 1939 жылы 25-желтоқсанда «Тан» газетіне берген сұхбатында мәлімдеді [4].

Екі ел арасындағы қатынастардың нашарлауы негізсіз емес еді. Кеңес-фин соғысының басталуымен Франция КСРО-на қарсы соғыс жоспарын құра бастады. 1939 жылы 29-желтоқсанда түріктердің «Жумхерият» газетінде ағылшын-француз одақтастардың Таяу Шығыста үлкен әскер жасақтап жатқаны туралы және оның мақсаты КСРО мен Германияны мұнай өнімдерінен қол үздіру үшін Баку мұнайлы аймағына соққы беру екені жайлы мәлімет жарияланды. Ағылшын және француз қолбасшылығы Кавказ бен Қара теңіз аймағындағы әскери операцияларды жоспарлауға кірісіп кетті. Мәселен, Таяу және Орта Шығыстағы ағылшын әскерлерінің қолбасшысы генерал А. Уэйвелл Лондондағы штаб бастықтарының кеңесінде (1940 ж. қаңтар) КСРО-на қарсы соғысты Түркия мен Иранның аумағын пайдалана отырып жүргізудің жоспарымен таныстырды [5]. 1940 жылдың 9-қаңтарында түріктің «Ени Сабах» газетінде герман баспасөзі ағылшындардың Түркияны Кавказ мұнайлы аймағына шабуылдауға қатысуға тартып жатқандығы туралы мақала жариялады. 18-қаңтар күні «Иқдам» газетасында ағылшын және француз кемелерінің Қара теңізге кіру жоспары туралы мәліметтер келтірілді [6]. 1940 жылдың 21-қаңтарында Түркияның Ұлы ұлттық жиналысы ұлттық қорғаныс туралы заңды қабылдады.

Англия мен Францияның бұл жаспарларын жүзеге асыруда Түркияның рөлі күшті еді. Лондон мен Парижде Түркия өз территориясын беріп қан қоймай, әскери күшін де береді деген үмітте болды. 1940 жылы 13-ақпанда Анкарадағы ағылшын елшісі Сараджоглуға одақтастардың әскери флоты үшін Бұғаздарды ашуды талап еткен нотаны ұсынды. Алайда 26-ақпандағы түрік үкіметінің жауабында ағылшын талаптарын қабылдау «қазіргі жағдайда соғысқа енумен бірдей» деп жазылды [7].

Ақпанның ортасынан түрік баспасөзінде ағылшын және француз баспасөзіндегі ағылшын-француз блогының кавказ жоспары туралы материалдарды қайта басып шығару көбейіп кетті. Герман газеттерінің мәліметтерін қайта жариялау кезінде немістер бұл ақпараттарды жариялай отырып, Англия мен Францияны КСРО-мен қарулы қақтығысқа түсіруге тырысты деп атап өтті. Сонымен бірге түрік баспасөзінде

ағылшындар мен француздардың Түркияны КСРО-мен соғысқа итермелеуге қысымы туралы да айтылып жатты [8].

Осы уақытта кейбір елдердің баспасөзінде кеңес әскерлерінің Кавказ шекарасына шоғырландырылып жатқаны жайлы жазыла бастады. 1940 жылы 20-ақпанда ТАСС итальяндық «Стефани» агенттігінің «кеңес отрядтарының бірі Кавказда түрік шекарасын өтті» және «түрік басшылары бұл өтудің себебін анықтау үшін отряд жіберді» алайда «шайқас болған жоқ» деген хабарламасын жоққа шығарды. ТАСС «Стефани» агенттігінің бұл мәліметтерінің барлығы «автордың ауыру қиялынан туындаған» деген мәлімдеме жасады [9]. Түрік жағы бұл мәлімдемені растады [10]. 1940 жылы 29-ақпанда Түркияның премьер-министрі Р. Сейдам радио арқылы хабарлама жасап, онда Түркияның соғысқа кіретіні жайлы қауесетті жоққа шығарды, түрік үкіметінің КСРО-на қарсы бағытталған қандай да бір іс-қимылға бармайтынын және Кеңес Одағының бұлай ойлау үшін ешқандай дәлелдің жоқ екенін мәлімдеді [11].

Бірін-бірі әртүрлі қауесеттің таралуына мүмкіндік бергеніне жазғыру үшін КСРО-да да, Түркияда да өздерінше негіз бар еді. Екі ел баспасөзінде әртүрлі қауесеттің таралуына түсінік беруді көздегендей В. Молотов 1940 жылдың 2-наурызында КСРО-ғы Түркия елшісі А. Актаймен кездесіп екі ел арасындағы қатынастарды талқылады. В. Молотов А. Актайға Таяу Шығыстағы француз әскерінің генералы Вейганның Түркияға қайта-қайта келгіштеуі, түрік үкіметі өкілдерінің кеңес шекарасына барып, стратегиялық аймақтарды қарап қайтуы сияқты қауесеттер бекерден бекер айтылмайтынын ескертті. Актай ресми түрде Вейганның сапарлары ешқандай мәнге ие емес екенін, «түрік үкіметі сыртқы саясатта Сараджоглуның Мәскеуге сапары кезінде анықталған өз бағыты бар екенін және содан бері ешқандай өзгеріске түспегенін» айтты. Түрік елшісі өз кезегінде Түркия басшылығына да Кеңес Одағының саясаты жайлы әртүрлі қауесеттердің жетіп жатқаны жайлы, мысалы Германия мен КСРО арасындағы әскери одақ жайында, бірақ «түріктер бұндай қауесеттердің негізсіз екенін, сондықтан оған сенбейтінін» жеткізді. Одан басқа А. Актай НКВД-дің назарын екі кеңес ұшағының түрік шекарасына ұшып, іс жүзінде шекараны бұзғанына аударды [12].

1940 жылы 12-наурызда кеңес-фин бейбіт келісімінің жасалуы Терентьевтың пікірі бойынша Түркияда екі жақты реакция туындатты. Тереть-

ев түрік баспасөзінің кеңес-фин бейбіт келісімін бағалаудағы антикеңестік бағыты бұдан былайғы КСРО жоспарлары туралы сәуегейлікпен жалғасқанын жазды. Журналистердің бір тобы КСРО Финляндиямен соғысы аяқтағаннан кейін, өзін қызықтыратын басқа стратегиялық мәселелерін, атап айтқанда Балқан мен Таяу Шығыстағы мәселелерін шешуге кіріседі деген пікірде болды. Журналистердің келесі тобы КСРО фин соғысынан кейін демалысты қажет еткендіктен, біршама уақыт еуропалық соғыстан тысқары қалу шараларын қарастырады деген ойда болды. Ал шын мәнінде Кеңес Одағы осы екі бағытты да үлкен еуропалық соғыстан тыс қала отырып, өзінің Еуропаның Оңтүстік-Шығысындағы Бессарабия мәселесінде мақсатына жетуді жалғастыруды көздеді.

Бұл уақытта Англия мен Франция кеңестік мұнай орындарына шабуыл жасаудың жоспарын жасауды жалғастырып жатты. 1940 жылы 16-наурызда Кавказдағы іс-қимылдарды туралы мәселені талқылап жатқан ағылшын әскери бөлімінің мәжілісінде ортақ мәмілеге келді: Түркиядан ағылшын флотын Қара теңізге өткізуге рұхсат алу төтенше маңызды болды, себебі бұл кеме қатынастарын бақылауды күйшейтуге және қазіргі уақытта біз үшін жабық болып отырған әлемнің осы бөлігінде ықпал етуге мүмкіндік беретін еді.

Көптеген мәліметтерді қарастыра отырып, Түркияның ұстанымы оның одақтастары Англия мен Франция үшін өте маңызды болғанын көруге болады. Лондон мен Парижде жоспарланған Кеңес Одағына шабуылдау жоспарының жүзеге асуы көп жағдайда түріктердің шешіміне байланысты болды. Алайда Түркия Республикасы басшылығы одақтастар үмітін ақтай алмады. 1940 жылы наурыз-сәуір айларында ағылшын және француз ұшақтары Кавказдың мұнайлы аудандарына барлау және суретке түсіру мақсатында жіберілді. Батыс одақтастардың офицерлері азаматтық киімде Түркия мен Иранда болып, олардың аэродромдарымен танысты [13]. Алайда ағылшын-француз-түрік штабтық келіссөздерін жүргізіп жатқанда түріктердің тікелей соғысқа қатыспайтыны белгілі болды. Анкарадағы ағылшын эмиссары Морганнің куәландыруы бойынша (1940 ж. наурыз), «қазіргі сәтте Түркияны Бакуге жоспарланып отырған шабуылға қосылуға немесе осы шабуылға техникалық көмек көрсетуге мәжбүрлеуге болмайды, себебі осындай ынтымақтастық немесе көмек Түркияны Кеңес Одағына қарсы шабуыл соғысына киліктірері

сөзсіз. Түркия мұндай соғысты қаламайды және оған дайын да емес» [14]. Осыған байланысты түрік жазушысы әрі дипломаты Якуб Кадри Қараосманоглуның айтқандары қызығушылық туғызады. «Француздар мен ағылшындар біздерді Ресейге шабуыл жасауымызға мәжбүрлеу үшін көп күш жұмсаған жоқ па? Олар «екінші Қырым жорығына» қатысуымыздың қажеттігіне біздердің көзімізді жеткізуге қаншама рет тырысып бақты емес пе? Мен Гаагадағы француз елшісімен көріскен сайын, ол маған «Сіздердегі армияның саны 25-30 дивизия... Таяу Шығыстағы біздің қарулы күштердің саны жарты миллионды құрайды. Бұған одақтастар флотының екпінді күшін тағы да қосыңыз. Бізге 5-10 күннің ішінде Ресейдің мұнайлы ауданын күйретіп, Қызыл Армияның моторланған бөлімдерін толықтай қозғалыссыз жағдайға келтіру түкке де тұрмайды» деп үнемі қайталаумен болды» деп жазды ол [15].

Мюнхенде шыққан (1977 ж.) «Екінші дүние жүзілік соғыстағы Түркияның сыртқы саясаты» атты монографияда 1939 ж. соңында – 1940 ж. басында, Англия мен Франция, Түркияның ұлттық мүдделерін мүлдем ескерместен, түрік жерін КСРО-на қарсы әскери қимылдар жүргізу плацдармына айналдыру мақсатындағы кез-келген мүмкіндікті пайдаланып қалуға тырысқандықтары жөніндегі мойындау бар [16].

Бірақ, әрине Түркияда, жиі түрде Батыста етек алған антикеңестік науқанға өз елдерінің қатысы бар екендігін жоққа шығаратын мәлімдемелер жасалып жатты. Стамбулдық «Тан» газеті осыған орай, егерде Түркия Ресейге қарсы әскери операцияларға қатысса орны толмас қасіретке душар болатындығын жазды [17].

Англия мен Францияның Кавказға жорығының даярлығы Кеңес Одағында да елеусіз қалмады. 1940 жылы 29-наурыздағы КСРО Жоғарғы Кеңесінің VI-сессиясында сөз сөйлеген В.М. Молотов: «Сирияда және жалпы Таяу Шығыста ағылшын-француздардың ұйымдастыруымен, атап айтқанда генерал Вейган басшылығындағы отаршыл армиясын жасақтау бойынша үлкен дайындықтың машақаты жүріп жатыр. Біз бұл әскерлерді КСРО-на қарсы жау пиғылда пайдалану талпынысына байланысты өте сақ болуымыз керек. Бұндай кез келген ұмтылыстар біздің жағымыздан агрессорға қарсы жауап шараларына алып келеді, сонымен бірге отпен ойнаудың қауіпті екені Кеңес Одағына жау пиғылдағы державалар үшін де, бізге қарсы басқыншылық саясаттың құралына айналатын

көршілеріміз үшін де белгілі болуы тиіс» – деп айтты. В. Молотов бұнымен бір қатарда Түркиямен, Иранмен достық қатынастарды сақтауға мүдделі екенін атап өтіп, бұл елдермен шабуыл жасаспау туралы келісімдердің бар екенін және «келісімдегі өзара міндеттемелердің орындалатынына» үміт артты [18].

Одақтастардың Таяу Шығыс аймағындағы белсенді іс-әрекеті Германияның да қызығушылығын туғызбай қоймады. Германия өзінің әскери баралаушыларына 1940 жылы сәуірде Таяу Шығыстағы ағылшындардың барлық іс-әрекеттері жайында хабардар етіп тұру жайында нұсқау берілді [19]. «Оңтүстік-Шығыс» жоспары Гитлер тарапынан 1940 жылдың 24-сәуірінде бекітіліп, «фюрер авиация көмегімен Басфор мен Дарданеллге блокада жасау идеясын ұсынды» деп жазды Ф. Гальдер [20].

Сонымен Түркия Республикасы өзінің КСРО-на деген адалдығын ағылшын-француз-түрік одақтық келісімінің №2 қосымша хаттамасындағы ескертпені пайдалана отырып тағы да дәлелдеді. Түркияның одақтастар даярлаған Кеңес Одағының мұнайлы аймақтарын талқандау жоспарларын талқылауға қатысуы түріктердің бұл жобадан бас тартуына әкеліп соқтырды. Түркия басшылығының ұстанымы ең алдымен КСРО-мен қарулы қақтығысты болдырмауға негізделді. Түрік билеуші топтарының Түркияны Кеңес Одағына қарсы іс-қимылдарға араластыруға қарсы болуы, одақтастардың Кавказ мұнайлы ауданын бомбалауға кедергі келтірген факторлардың бірі болды, алайда бұл жоспардың күйреуінің басты себебі 1940 жыл 10-мамырда Германияның Голландия мен Бельгияға жасаған шабуылы болды дейді.

Әдебиеттер

- 1 Дж. Гасанлы. СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953). – М., 2008. – 68 б.
- 2 Документы внешней политики. 1939. Т.22, кн.2. – М., 1992. – 453 б.
- 3 Документы внешней политики. 1939. Т.22, кн.2. – М., 1992. – 454 б.
- 4 Дж. Гасанлы. СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953). – М., 2008. – 68 б.
- 5 История второй мировой войны 1939-1945, т. 3. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР, – С. 44-45.
- 6 Сиполс В.Я. Тайные документы «странной войны» // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – 125 б.
- 7 Галиакбарова Н. Советско-турецкие отношения 1939-1941 гг. Дисс.канд.ист.наук. – Екатеринбург, 2005. – 128 б.
- 8 Сиполс В.Я. Тайные документы «странной войны» // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – 125 б.
- 9 Документы внешней политики. 1940-22 июнь 1941. Т.23, кн.1. – М., 1995. – 98 б.
- 10 Документы внешней политики. 1940-22 июнь 1941. Т.23, кн.1. – М., 1995. – 116 б.
- 11 Известия газеті 1940 жыл. 3-март
- 12 Документы внешней политики. 1940-22 июнь 1941. Т.23, кн.1. – М., 1995. – 117 б.
- 13 Галиакбарова Н. Советско-турецкие отношения 1939-1941 гг. Дисс. канд.ист.наук. – Екатеринбург, 2005. – 135 б.
- 14 Черников И.Ф. В интересах мира и добрососедства. – 70 б.
- 15 Караосманоглу Якуб Кадри. Дипломат поневоле. Воспоминания и наблюдения. Перев. с турец., – М., 1966, – 138-139 бб.
- 16 Черников И.Ф. Советско-турецкие отношения в 1934-1972 годах. Дисс.докт.ист.наук. – Киев, 1983. – 190 б.
- 17 Черников И.Ф. Советско-турецкие отношения в 1934-1972 годах. Дисс.докт.ист.наук. – Киев, 1983. – 190 б.
- 18 Молотов В.М. Внешняя политика правительства. Доклад на заседании VI сессии Верховного Совета ССР 29 марта 1940 г. – М., 1940. – 17 б.
- 19 https://нэб.рф/catalog/000202_000006_RuPRLIB00053402/
- 20 Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 1. – 349 б.
- 21 Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 1. – 349 б.

References

- 1 Dzh.Gasanly. SSSR-Turciya: ot neutraliteta k holodnoi voine (1939-1953). – M., 2008. – 68 b.
- 2 Dokumenty vneshnej politiki. 1939. T.22, kn.2. – M., 1992. – 453 b.
- 3 Dokumenty vneshnej politiki. 1939. T.22, kn.2. – M.,1992. – 454 b.
- 4 Dzh. Gasanly. SSSR-Turciya: ot neutraliteta k xolodnoi voine (1939-1953). – M., 2008. – 68 b.
- 5 Istoriya vtoroj mirovoj vojny 1939-1945, t. Z. Nachalo vojny. Podgotovka agresii protiv SSSR, – s. 44-45.
- 6 Sipols V.Ya. Tajnye dokumenty «strannoj vojny» // Novaya i novejšhaya istoriya. – 1993. – №3. – 125 b.
- 7 Galiakbarova N. Sovetsko-tureckie otnosheniya 1939-1941 gg. Diss.kand.istor.nauk. – Ekaterinburg, 2005. – 128 b.
- 8 Sipols V.Ya. Tajnye dokumenty «strannoj vojny» // Novaya i novejšhaya istoriya. – 1993. – №3. – 125 b.
- 9 Dokumenty vneshnej politiki. 1940-22 iyun' 1941. T.23, kn.1. – M., 1995. – 98 b.
- 10 Dokumenty vneshnej politiki. 1940-22 iyun' 1941. T.23, kn.1. – M., 1995. – 116 b.
- 11 Izvestiya gazetі 1940 zhyl. 3-mart

- 12 Dokumenty vneshnej politiki. 1940-22 iyun' 1941. – T.23, kn.1. – M., 1995. – 117 b.
- 13 Galiakbarova N. Sovetsko-tureckie otnosheniya 1939-1941 gg. Diss. kand.istor.nauk. – Ekaterinburg, 2005. –135 bb.
- 14 Chernikov I.F. V interesax mira i dobrososedstva. – 70 b.
- 15 Karaosmanoglu Yakub Kadri. Diplomat ponevole. Vospominaniya i nablyudeniya. Perv. s turec., – M., 1966, – 138-139 b.
- 16 Chernikov I.F. Sovetsko-tureckie otnosheniya v 1934-1972 godax. Diss. dokt.istor.nauk. – Kiev, 1983. – 190 b.
- 17 Chernikov I.F. Sovetsko-tureckie otnosheniya v 1934-1972 godax. diss.dokt.istor.nauk. – Kiev, 1983. – 190 b.
- 18 Molotov V.M. Vneshnyaya politika pravitel'stva. Doklad na zasedanii Y sessii Verxovnogo Soveta SSR 29 marta 1940 g. – M., 1940. – 17 b.
- 19 https://ne'b.rf/catalog/000202_000006_RuPRLIB00053402/
- 20 Gal'der F. Voennyj dnevnik. T. 1. – 349 b.
- 21 Gal'der F. Voennyj dnevnik. T. 1. – 349 b.

Мырзабекова Р.С.,
Байболатова Ә.Ж.

**XX ғасырдың екінші
жартысындағы Германиядағы
түрік диаспорасы және
миграциялық үрдіс**

Мақалада XX ғасырдың екінші жартысындағы Германиядағы түрік диаспорасының миграциялық үрдісі баяндалады. Зерттеудің негізгі нысаны – неміс қоғамындағы түріктер, миграциялық үрдіс, сондай-ақ, Германияның саяси экономикалық жағдайы. Мақалада 1961 жылдың 30 қазанындағы Германия Федеративті Республикасы мен Түркия арасындағы «жұмысшы мигранттар» жөніндегі келісім-шарттың қабылдануы, Түркиядан уақытша жұмысшыларды тартудың негізгі мақсаты, себебі, оқиға барысы және түрік азаматтарының неміс қоғамына әлеуметтік, мәдени, саяси-экономикалық тұрғыдан сіңісуі көрсетіледі. Сонымен қатар, осы тақырыпты зерттеген ғалымдардың пікірі баяндалады.

Түйін сөздер: Германия Федеративті Республикасы, миграциялық үрдіс, гастарбайтерлер, диаспора, маргиналдык, демография.

Myrzabekova R.,
Baybolatova A.

**Turkish diaspora in Germany and
migration in the second half of
the XX century**

This article discusses the migration process of Turkish Diaspora in the second half of the twentieth century. The object of research is the Turks in German society, the process of migration and the political and economic state of Germany. The article said the agreement « attraction of Turkish labor» for German labor market between Turkey and the Federal Republic of Germany in 1961, 30 October and aim to attract labor from Turkey, causes, the developments, impact of the Turkish diaspora to the social, cultural, economic and political system of German society. In addition, it explained briefly opinions of researchers on this subject.

Key words: German Federal Republic, the process of migration, migrant workers, diaspora, marginalization, demography.

Мырзабекова Р.С.,
Байболатова А.Ж.

**Турецкая диаспора в Германии
и процесс миграции во второй
половине XX века**

В данной статье рассматривается миграционный процесс турецкой диаспоры во второй половине XX века. Объект исследования – турки в немецком обществе, процесс миграции и политическо-экономическое состояние Германии. В статье говорится о соглашении «привлечение турецкой рабочей силы» для немецкого рынка труда между Турцией и Федеративной Республикой Германии 30 октября 1961 года раскрывается цель привлечения рабочей силы из Турции, причины, развитие событий, влияние турецкой диаспоры на социальное-культурное и политико-экономическое состояние немецкого общества. Рассматриваются мнения исследователей на эту проблему.

Ключевые слова: Германская Федеративная Республика, миграционный процесс, гастарбайтеры, диаспора, маргинальность, демография.

**XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ
ЖАРТЫСЫНДАҒЫ
ГЕРМАНИЯДАҒЫ ТҮРІК
ДИАСПОРАСЫ ЖӘНЕ
МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮРДІС**

Миграциялық үрдіс – қоғамның күрделі түрде бірнеше бағыт бойынша өзгеруіне себеп болатын үлкен төңкеріс. Ол – ұлттаралық байланыс, мәдениеттердің тоғысуы, демографиялық өзгерістер, саяси қақтығыстар және өркениеттің жаңа бағытта дамуы немесе құлдырауына алып келеді. Сондықтан да кез келген тарихи маңызы бар оқиға ретінде, көші-қон тақырыбы тарихшылар үшін зерттеуге өзекті. Тақырыпты зерттеу барысында көптеген маңызды мәселенің беті ашылады. Бір ұлттың өзге ұлт мекеніне қоныс тебуі, жаңа ортаға дағдылануы қоғамның бөлінбес бөлшегіне айналуы күрделі үрдіс. Миграциялық үрдістің алғышарттары, себебі, салдары мен оқиғаның даму желісінде қоғамда қандай өзгерістер орын алды және сол өзгерістер әлемдік экономика мен саясатқа ықпалын тигізе ме деген мәселелердің зерттеліп талдануы маңызды. Миграциялық үрдіс қоғамға өмірлік әсерінің маңыздылығымен қатар теориялық ғылыми негізі демограф, экономист, әлеуметтанушы, саясаттанушы және тарихшы мамандар үшін күрделі.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында миграция, интеграция, диаспора мәселесін қарастырған неміс тарихнамасына қысқаша шолу жасасақ. 1970-1980 жылдары Германияда неміс зерттеушілерін көші-қон мәселесімен қатар түріктерге қатысты зерттеулер қызықтырды. Мәселен, М. Маттес «ГФР гастарбайтерлері» [1] еңбегінде 1950 жылдан 1970 жылға дейінгі гастарбайтерліктің басталуы мен қалыптасу тарихын қарастырады. Сонымен қатар неміс тарихнамасында түрік жұмысшыларын зерттеу барысында жалпы мәселеге қатысты мәлімет беретін еңбектер пайда болды. Р. Калаклер «ГФР-дегі түрік әйелдері» [2] атты зерттеу еңбегінде Германияда өмір сүріп жатқан түрік әйелдерінің батыс қоғамына сіңісу үрдісі қалай жүрді және қандай қиындықтарды бастан кешірді деген мәселелерді тікелей сұхбат жүргізу арқылы анықтады. Яғни, бұл автордың еңбегінің шынайылығына оң баға беруге болады. Сонымен қатар Ц. Эрциуес, Ц. Сеносак, И. Сельк, К. никодемус, Р. Гайб, Д. Гектюрктерді [8] Германиядағы түрік диаспорасының мәдени құндылықтарын зерттеу қызықтырды. Бұл құндылықтарға көркем әдебиет, музыка, кино және театр жатады. Түрік диаспорасы мәселесін жеке аспектілермен У. Виламовиц-Мелендорф, А. Голдберг, Д. Халм, Т. Бадавия, И. Тучи [8]

атты зертеушілер де қарастырған. Жалпы соңғы жылдары неміс зерттеушілері ГФР-дегі миграциялық үрдіс, интеграция, диаспора мәселелерін зерттеу арқылы қоғамның саяси-экономикалық жағдайының кейбір тұстарын айқындайды.

Германиядағы түріктердің экономикалық аспекті тұрғысынан зерттеуші түрік ғалымдары Фарук Чен, Оз Гюр «ГФР және басқа мемлекеттердегі жұмысшы түріктер – экономикалық күш ретінде» [3] атты зерттеулерінде түрік диаспорасының неміс экономикасына қосқан үлесі, түрік экономикалық элитасының қалануы мен гастарбайтерлердің жалпы жағдайын баяндайды. Олардың пікірінше, түріктер Германияда экономикалық күш ретінде басты рөл ойнайды. Жем Шентюрк пен Юнус Улус «ЕС және Германия: түрік кәсіпкерлерінің экономикалық күйі» [4] атты зерттеу еңбегінде еуропалық экономикаға түрік бизнесмендерінің тигізген ықпалын қарастырады. Жалпы түрік зертеуші ғалымдардың мәліметтерінің басым көпшілігі отанына оралған мигранттар мен Германияда тұрып жатқан түріктермен сұхбат нәтижесінде алынған.

Ендігі кезекте тарихнамалық тұрғыда тақырыпқа қатысты кеңестік зерттеушілер С.Н. Власова, Т.С. Гущина, Ю.Д. Квашнина, И.А. Мельникова, А.Г. Осипова, Н.С. Папенко [8] мәліметтерін талдасақ. Аталған зерттеушілер жұмыс күшінің пайдалану себебінің жалпы тенденцияларын, орташа дамыған мемлекеттен жоғары дамыған мемлекетке жұмысшылар жіберудің маңыздылығын көрсетуге тырысады. Авторлар миграциялық үрдістің себебін, жұмысшы жіберуші және қабылдаушы мемлекеттерге қатысты оң және теріс тұстарын зерттеді. Неміс үкіметінің Түркия жұмысшыларын қабылдаудағы негізгі көздегені арзан еңбек күші арқылы материалдық пайданы ұлғайту. Шетелдік жұмысшылар тұрғылықты неміс халқы қаламаған қара, ауыр жұмыстарды атқарды.

Байрығы неміс тұрғындарына түріктердің сіңісіп кетуі оңай болмады. Тіпті, өздерінің ұлттық ұстанымын берік сақтаған түріктер жаңа батыстық мәдениетті қабылдаудан бас тартты. Түріктердің «Уақытша жұмысшы» психологиясы неміс қоғамының принципіне сай сіңісуіне кедергі келтірді. Өйткені, олардың санасында мерзімді жұмыс уақытын өтеген соң отанына оралу тұрды.

Ресейлік тарихшы Н.Г. Киреев [5] түрік диаспорасының тарихын зерттей отырып, алғашқы гастарбайтерлік кезеңнен бастап үлкен диаспора дәрежесіне жеткенге дейінгі эволюциялық даму кезеңін көрсетеді. Зерттеуші С.В. Погорельский

[6] жариялаған мақалаларында Германиядағы түрік диаспорасының жағдайы мен неміс қоғамына тигізген ықпалына талдау жасайды. Ол Еуропа мен Түркияның талаптарын қанағаттандыратын неміс әлеуметі мен түрік үкіметі тарапынан құрылған қоғамдық ұйымның арасындағы саяси аспектіге аса назар аударады. Түрік диаспорасының маргиналды жағдайын зерттеуші ғалымдар И.Н. Костина, И.В. Акулова, Р.Н. Али-Заде, О.П. Бибилова [7]. Түріктердің өз мәдениеті мен туған тілінен алыстап, бірақ соғұрлым неміс қоғамына да сіңісе алмауы немістер үшін де, мигранттар үшін де қиындықтар тудырған. Бұл жағдай қоғамдағы ұлт-аралық қайшылықтар тудырғандығы сөзсіз. Жалпы бұл тақырып батыстық зерттеушілердің еңбектерінде де кездеседі. У. Манко, А. Эрүлмаз, Г. Пирик, М. Байсер [8] еңбектерінде. Батыс зерттеушілері ішінде бұл мәселеге негізінде ағылшындар қызығушылық білдермеген. Олардың зерттеулерінде нақты түрік диаспорасына қатысты мәлімет берілмеген. Олар жалпы шығыстан батысқа бағытталған иммиграция мәселесін қарастырады.

Тариханамалық мәселені қарастыру барысында біз мына жағдайларды анықтаймыз. Зерттеушілердің басым көпшілігі жалпылама мәлімет бере тұра, жеке аспектілерді де қарастырады. Мысалы, экономикалық, мәдени байланыстар. Кейбір батыстық зерттеушілер түрік диаспорасы тақырыбын ГФР үшін қауіп тудыратын мәселе ретінде қарастырады. Мәселен, діни тұрғадан ислам діні мен христиан дінінің араласуы мен батыстықтардың исламдану үрдісі. Неміс авторлары түрік мигранттарының жеке мүдделеріне, олардың батыс қоғамына сіңісу үрдісінде қандай қиындықтарға тап болды деген мәселелерге аз мән берген. Ал түрік авторлары гастарбайтерлердің қоғамға қиындықпен бейімделуін неміс қоғамынан көреді. Жалпы, аталған зерттеушілер Германиядағы түрік диаспорасы, шығыс пен батыс өркениетінің байланысы, интеграциялық үрдіс пен мәдениеттің ықпалы жайлы құнды мәлімет береді.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жер шарының көптеген мемлекеттерінде әлемдік деңгейдегі миграциялық үрдістер орын алды. Үрдіс қоғамның әлеуметтік, діни, мәдени, экономикалық және саяси тұрғыдан өзгеріске ұшырауына ықпал етті. Әсіресе, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропа елдерінің, соның ішінде Германияның ішкі жағдайы мигранттарды тарту орталығына айналды. Мемлекетті қайта орнына келтіру мақсатында кәсіпорындар ашылды, жұмыс орындарының көбейіп, жұмыс

күшінің жетіспеушілігі басқа мемлекеттерден еңбек ететін адамдарды талап етті. Неміс қоғамы шетелдік жұмысшыларды Италия, Грекия, Испания, кейін Түркия мемлекетінен тартты. Қоныс аударылғандардың алдыңғы орнында түрік азаматтары болды. Нәтижесінде, түріктер неміс қоғамының бөлінбес бөлшегіне айналды. Дәл сол уақытта Түркияда жұмыссыздықтың деңгейі жоғары болды. Түркия үкіметі Батыс Германияға түрік гастарбайтерлерін жұмысшы ретінде жалдауға ұсыныс білдірді. Алайда, неміс қоғамдық қызметі мен еңбек жөніндегі министрі Теодор Бланк өз тарапынан қарсылығын ашық жариялады. Ол екі мемлекет арасында мәдени ұқсастықтың мүлдем жоқтығын және кедей елді-мекендердегі жұмыссыздықты алдыға тартты.

Бірақ, сыртқы саяси жағдайындағы біршама қиындықтар министрдің қарсылығын орындай алмады. Мысалы, НАТО құрамындағы мемлекеттер мен Варшава келісімінің мүшелерімен саяси қарсылықтар орын алған. Дәл осы жылы Берлин қабырғасы тұрғызылды. Әлеуметтік нарықтық шаруашылықтың нобайы жасалынды. Нәтижесінде Германия мемлекеті Түркиямен жұмысшылар жөнінде келіссөздер жүргізді. 1961 жылы 30 қазанда Германия Федеративті Республикасы мен Түркия мемлекеті арасында «жұмысшы мигранттарды жұмысқа тарту» жөніндегі келісімге қол қойды, келісім түрік азаматтарының уақытша жұмысқа орналасуына мүмкіндік берді. 1963 жылы мамыр айының 15-і түріктер үшін Германияда «Anadolu» газетінің алғашқы тиражы шықты. Түріктер Германияға гастарбайтерлер ретінде келіп, көпшілігі қалған өмірін сонда сүруге қалып қойды. Келісім аясында, Стамбул қаласында неміс қызмет жөніндегі өкілділігі ашылды. Өкілділік жалдамалы жұмысшыларды іздеп, тіркеумен айналысты. Түркияға жұмысшы эмигранттарды Германияға жіберудің екі тиімді себебі болды. Біріншіден, түрік ер азаматтары шетелде жұмыс істеп, жақсы табыс тауып, отанындағы отбасын асырай алатын болды. Екіншіден, түрік жұмысшылары кәсіптік деңгейін жоғарылатып, еліне жаңа техникалық білім, тәжірибемен оралып, отанында да іс жүзінде жүзеге асырады. Германияда жұмыссыздар саны 94 856 адам тіркелді. Сонымен қатар, жалпы бос жұмыс орындар саны 572 758.

Германиядағы түрік жұмысшыларының көші-қон тарихын екі кезеңге бөлуге болады: Алғашқы кезең – 1961 жылдан бастап 1973 жыл аралығы, кейінгі 1975 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін. Халық санағы мәліметтері бойынша 1961 жылы түрік азаматтарының саны шама-

мен 7117 болды [9]. Осы жағдай Германияның әлеуметтік-демографиялық жағдайын өзгеріске ұшыратты. Енді үкімет тарапынан Германияға түрік жұмысшыларының келуін уақыт жағынан тежеу жоспарланды. Сол себепті, түріктерді италялықтар, гректер мен испандықтар секілді «гастарбайтерлер» – «уақытша жұмысшылар» деп атады. Жұмысшылар екі жылдық жұмыс мерзімін орындап, отанына оралады деп болжалды. Осылайша, неміс үкіметі Германияда түрік азаматтарының тұрғылықты халқы болып кетпеуін қадағалады. Бірақ үш жыл өткеннен соң, неміс жұмыс берушілерінің сұранысымен, Германия мен Түркия арасындағы жұмысшылар жөніндегі келісім жаңарды. Жұмысшылардың еңбек жөніндегі келісім шарты ұзартылды. Оған себеп болған екі жағдайды көрсетуге болады:

Біріншіден, жұмысшыларды елге тасымалдау көп қаржыны талап етті. Екіншіден, жұмысқа келген жаңа шетелдіктерді кәсіпке оқыту қымбат болды. Салыстырмалы түрде бұрынғы еңбек етушілер әлдеқайда тәжірибелі болды. Кейінірек, түрік жұмысшыларына отбасыларымен бірігуге рұқсат етілді. Германияда 1961-1973 жылдар аралығында 2,7 миллион түрік азаматтары жұмысқа өтініш білдірді. Бірақ олардың 750 мыңдайы ғана мемлекетке орналасуға рұқсат алды [9].

1973 жылы халықаралық мұнай дағдарысына байланысты шетелден жұмысшы қабылдау үрдісі уақытша тоқтатылды. Бірақ 1975 жылы түрік гастарбайтерлеріне отбасыларымен қайта қауышуға рұқсат берілді. Бұл өз кезегінде түрік жұмысшыларының екінші толқынының қоныс аударуына алып келді. Зерттеушілердің пайымдауынша, жұмыс істеуге келген түрік азаматтарының жартысына жуығы елде тұрғылықты қалып, екінші жартысы отанына оралған.

Түркия үкіметі Германиядағы отандастарына білім мен мәдениет саласында көп қолдау жасады. Мәселен, мешіт құрылысын, түрік тілінде сабақ беретін мектептер салу жағынан қаржыландырды. Сонымен қатар, шетелдегі түрік азаматтарына қатысты қос азаматтық заңына түзетулер енгізді. Түркия үкіметін шетелдегі отандастарының жаңа қоғамға бейімделуі мен оларды толғандыратын мәселелері алаңдатты және олардың ұлттық тілі, мәдениетін ұмытпай ұрпақтарына дәріптеуін қадағалады.

1980 жылдары миграциялық заңнаманың либералдануынан кейін, Таяу Шығыс, Шығыс Еуропа, Орта Азиядағы саяси өзгерістер орын алды. Бұл уақытта Германияда түріктердің қоғамы қалыптаса бастады. Бұл неміс қоғамына

қауіпті әлеуметтік көрініс ретінде қабылдана бастады. 1983 жылы «Отанына оралатындар үшін көмек» атты заң аясында Түркияға кері қайтатындар үшін жеңілдік ретінде ересек адамға 10 мың марка, ал балалар үшін 1,5 мың марка төленеді [10]. Алайда, бұл заң Германия үшін өз мақсатына жетпеді. Отанына кеткен жұмысшылар Түркияда тұра алмай, әртүрлі сылтаумен қайта Германияға оралған.

1990 жылдары түрік мигранттарының Германияға бейімделуі діни, мәдени және тұрмыстық сипатта болды. Келушілердің саны жыл сайын арта түсті. Мемлекет олардың уақытша статусын сақтай алмады. Мигранттар уақыт өте саяси құқыққа ие болып, жеке ұйымдар құра бастады. Олар социал-демократтардың жергілікті еңбек жөніндегі жиналыстарына қатысып, әкімшілік жұмыстарына араласа бастады. Түріктердің діни қағидалары немістер тарапынан оң қабылданбады. Мигранттар үшін алғашқыда әлеуметтік тұрғыдан қиындықтар туғызған – білім алу, жұмыссыздық, неміс тілін игерудегі қиындықтар, жергілікті мәдениетке үйрену және медициналық қызмет көрсетілу болды. 1993 жылы Германия үкіметі мигранттарды үй-жаймен қамтамасыз ету туралы заңды алып тастады. Бұл түріктердің келуіне кедергі ретінде қолданылған әрекет болды. ГФР-да заңсыз миграциялық үрдіс күшейді. Қоныс аударушылар көбейіп, жылдан жылға саны арта түсті. Қоныс аударылғандар үшін азаматтық алу қиындау болды. Алайда, 1991-1999 жылдардағы азаматтық туралы заң Германияда туылған балаларға азаматтық алуға рұқсат етілді. 2000 жылы 1990 жылдан кейін туылғандарға азаматтық беру туралы заң қабылданды. Неміс үкіметі түріктерге қос азаматтыққа рұқсат бермеді. Бірақ, 18 жастан 23 жас аралығындағы азаматтарға азаматтық таңдауға рұқсат етілді [11].

Түріктерді өздерің ата-дәстүрімен байланыстырушы құралы – дін болды. 2009 жылы 63,2% мұсылман елдімекендері тіркелді. Мигрант түріктер діни қағидаларына берік болды,

мешіттердің саны көбейді. Кейінгі түрік ұрпақтары үшін неміс қоғамына бейімделу алқашқы толқынға қарағанда жеңіл болды. Бірақ тіл жағы қиындық туғызды. Германиядағы мектептер, жоғары оқу орындарында түріктерге неміс тіліндегі оқу бағдарламаларын игеру жергілікті ұлтқа қарағанда қиын еді. Күнделікті тіршілікте түрік тілді қолданғанда неміс тілінің кейбір сөздері мен тіркестерін қоса пайдалану немесе неміс тілінде сөйлеу барысында түрікше тіркестерді қосып жіберу секілді тілге қатысты қиындықтар болды. Бірақ бұл қиындықтарға қарамастан түріктер сапалы жоғары білім алып, мамандықтары бойынша немістермен қатар еңбек етуде.

Сонымен, өзінің 55 жылдық тарихы бар түрік диаспорасының өкілдері Германияда неміс азаматтығын алуымен қатар жоғары білім алып, мәдени, саяси тұрғыдан Еуропа, соның ішінде Германияға зор ықпалын тигізуде. Олар жеке меншік иеленумен қатар ГФР экономикасына үлкен үлес қосты. Қазіргі таңда Германияда 80 мыңға жуық түрік бизнесмендеріне тиесілі компаниялар бар, 57 мыңнан аса түріктер жеке бизнесерін жүргізуде. Сонымен қатар саяси өмірде «жасылдар» партиясының өкілі Джем Özdemir, «социал-демократ» партиясының өкілі Вурал Огерді айтып кетуге болады. Мәдени өмірде жазушы және актриса Эмине Севги Оздамар, журналист әрі жазушы Эртургул Озкок, режиссер, сценарий жазушы, актер Фатих Акын [12]. Жалпы, түріктер Германияға қарапайым жұмысшы ретінде келіп, жергілікті неміс ұлтымен тең дәрежедегі ұлт статусына көтеріліп үлгерді. Қоғамның бөлінбес бөлшегіне айнала тұра, ары қарайғы дамудың шыңына жетуге нық бейімделуде. Бұл үрдіс нені көрсетеді? Яғни, әлемдік миграциялық үрдіс бұл адамзаттық, мемлекет аралық, ұлт аралық байланысты ығыстыратын да, біріктіретін де және шиеленістіріп қоғамның жаңа даму сатысын көрсететін күрделі үрдіс. Бұл құбылыс түрік диаспорасының гастарбайтер болып келіп, неміс қоғамында түрік элитасына айналу процесін анық көрсетті.

Әдебиеттер

- 1 Mattes M. Gastarbeiterinnen in der Bundesrepublik. Anwerbepolitik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren. FaM, 1999.
- 2 Kalaclar R. «Meine Welt sprang ausdemGleis». Türkische Frauen in der BRD. Bonn, 1993.
- 3 Şen Faruk. Euro-Türkler (Avrupa'daTürkVarlığıveGeleceği. Istanbul, 2007; FarukŞen. Almanya'dakiTürkiye. Istanbul, 2000; ŞenFaruk. Türkiye AB İlişkilerinde Die Etkenler. Ankara. 2005; Şen, Faruk. The Historical Situation of Turkish Migrants in Germany. Immigrants & Minorities, Volume 22 – № 2-3. July 2003. – P. 208-227.
- 4 Şen Faruk, GürayÖz, YunusUlusoy. AvrupaTürkleri Federal Almanya veDiğer AB Ülkelerinde Calisan Türklerin Ekonomik Güğü. – Istanbul, 1999.

- 5 Киреев Н.Г. Турецкая диаспора на Западе // Мусульмане на Западе. – М., 2002.
- 6 Али-Заде Р.Н. Турецкая диаспора в странах Западной Европы в 60 – 90-е гг. XX в.: проблемы интеграции: дис. канд. ист. наук. – Владимир, 2008.
- 7 Погорельская С.В. Турецкая община в ФРГ: Между интеграцией и исламом // Актуальные проблемы Европы. Диаспоры в Европе: новая роль в обществе. ИНИОН РАН. – М., 2009. – № 4.
- 8 Слободенюк В.В. Турецкая диаспора в Германии: социально-экономическое, политическое и культурное положение во второй половине XX – начале XXI вв.: автореф. Насоиск. уч. ст. к.и.н. – Краснодар. 2011.
- 9 Şen, Faruk (2002), «Forty years Later: Turkish Immigrants in Germany», <http://www.tusiad.us>: Retrieved on June 5th 2009
- 10 <http://multimedia.zdf.de/2010/sport/infografik/tuerkei/tuerken.swf>
Иммиграционная политика Германии: успешный и неуспешный опыт. Л. Карачурина. Мировая экономика и международные отношения, 2008, №7
- 11 Gogolin, Ingrid (2002), «Linguistic Diversity and New Minorities in Europe», Retrieved on July 29th 2009.
- 12 Владимир Аватков, Екатерина Чулковская: «Мягкая сила» Турции в Германии и евразийская концепция Путина. – Москва.2012.

References

- 1 Mattes M. Gastarbeiterinnen in der Bundesrepublik. Anwerben Politik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren. FaM, 1999.
- 2 Kalaclar R. «Meine Welt sprang aus dem Gleis». Türkische Frauen in der BRD. Bonn, 1993.
- 3 Şen Faruk. Euro-Türkler (Avrupa'da Türk Varlığı ve Geleceği. Istanbul, 2007; Faruk Şen. Almanya'daki Türkiye. Istanbul, 2000; Şen Faruk. Türkiye AB İlişkilerinde Die Etkenler. Ankara. 2005; Şen, Faruk. The Historical Situation of Turkish Migrants in Germany. Immigrants & Minorities, Volume 22 -№ 2-3. July 2003. P. 208-227.
- 4 Şen Faruk, Güray Öz, Yunus Ulusoy. Avrupa Türkleri Federal Almanya ve Diğer AB Ülkelerinde Calisan Türklerin Ekonomik Gücü. – Istanbul, 1999
- 5 Kireev NG Turkish diaspora in the West // Muslims in the West. – Moscow, 2002
- 6 Ali-Zadeh RN Turkish diaspora in Western Europe in the 60 – 90th. Twentieth century.: integration problems: Dis. cand. East. Sciences. – Vladimir, 2008.
- 7 Pogorelskaya SV The Turkish community in Germany: Between Integration and Islam // Actual problems of Europe. Diaspora in Europe: a new role in society / INION. – М., 2009. – № 4.
- 8 Slobodenyuk V.V. Turkish diaspora in Germany: the socio-economic, political and cultural situation in the second half of the XX – XXI centuries. // Author. On soisk. Ouch. Art. Ph.D. – Krasnodar, 2011.
- 9 Şen, Faruk (2002), «Forty years Later: Turkish Immigrants in Germany», <http://www.tusiad.us>: Retrieved on June 5th 2009
- 10 <http://multimedia.zdf.de/2010/sport/infografik/tuerkei/tuerken.swf>
Germany's immigration policy: successful and unsuccessful experiences. L. Karachurina. World Economy and International Relations, 2008, №7
- 11 Gogolin, Ingrid (2002), «Linguistic Diversity and New Minorities in Europe», Retrieved on July 29th 2009.
- 12 Vladimir Avatkov Catherine Chulkovskaya «soft power» of Turkey in Germany and Eurasian concept of Putin. – Moskva, 2012.

Садықова Р.О., Касымова А.А.
**«Қырғи-қабақ соғыстан» кейінгі
АҚШ және Иран
қарым-қатынастары
(1990-2000 жж.)**

«Қырғи-қабақ соғысынан» кейінгі халықаралық қатынастар жүйесінде әлі де шешілмеген басты мәселе қалды. Ол – ядролық қару мәселесі еді. Ядролық қаруға ие мемлекеттер немесе оны дайындаушы мемлекеттер ғаламдық көшбасшылыққа ұмтылушы АҚШ-тың негізгі қарсыластары ретінде қарастырылды. Осындай «зұлымдық белдеуі» мемлекеті қатарында американдық басшылық Иранды да қарастырды. Осы тұрғыда ұсынылған мақала тақырыбы өзекті болып табылады. Мақалада авторлар «Қырғи-қабақ соғыстан» кейінгі АҚШ-тың сыртқы саяси стратегиясындағы Иран Ислам Республикасының рөлін қарастырады. Зерттеудің негізгі өзегі – АҚШ пен Иран Ислам Республикасының 1990-2000 жж. аралығындағы саяси-экономикалық қарым-қатынасы, сондай-ақ Б. Клинтон әкімшілігі кезеңінде АҚШ-тың Таяу Шығысқа жүргізген гегемониялық саясаты. Мақалада «Қырғи-қабақ соғыстан» кейінгі АҚШ-тың Иран Ислам Республикасына қатысты қабылдаған заң жобалары және жарияланған санкцияларының түп негізгі мақсаты көрсетілген. Сонымен қатар екі мемлекеттің саяси қарым-қатынасын тұрақтандыруда Иран президенті М. Хатамидің рөлі мен Б. Клинтон әкімшілігінің екінші кезеңінде жүргізген оңшыл саясаты қарастырылған.

Түйін сөздер: АҚШ және Иран Ислам Республикасының қарым-қатынастары, санкция, эмбарго, баллистикалық зымыран, ядролық бағдарлама, «өркениеттер диалогы», терроризм.

Sadykova R.O., Kasymova A.A.
**The American-Iranian relations
after the «Cold War» (1990-2000)**

After the «Cold War» period there were still some issues which were not settled. Among them was the main important problem as the nuclear weapons. The countries which had such weapons and prepared necessary equipment considered by the USA administration as the main enemies. Among them was Iran, which too recognized as the «country of evil». In this connection the topic of this study is relevant. The authors considered the role article the Islamic Republic of Iran in USA foreign policy after the «Cold War» in this article. The study is characterized by political and economic relations USA and Iran in 1990-2000, as well hegemonic policy of the USA toward the Middle East during the administration of the USA president Bill Clinton. In the process of studying authors tried to show the purpose of the USA legislative acts and sanctions against Iran. The article discusses the role of the Iranian president M. Khatami in containing the policies of the two parties, and a positive policy of Bill Clinton in the second stage of the his administration in the USA.

Key words: American-Iranian relations, the sanction, embargo, ballistic missile, nuclear program, «Dialogue of Civilizations», terrorism.

Садықова Р.О., Касымова А.А.
**Американо-Иранские
отношения после
«Холодной войны»
(1990-2000 гг.)**

После «Холодной войны» в системе международных отношений оставались еще нерешенные проблемы. Одна из таких важных проблем – это ядерное оружие. Государства, которые обладали или готовили необходимые части для этого оружия, начали рассматриваться администрацией США как главные противники. В качестве «стран-изгоев» США включила и Иран. В этой связи рассматриваемая тема статьи является актуальной. В статье авторами рассматриваются роль Иранской Исламской Республики во внешней политике США после «Холодной войны». В основе исследования характеризуются политико-экономическая отношения США и Ирана в 1990-2000 гг., так же гегемонская политика США в отношении Ближнего Востока в период правления президента Б. Клинтона. В процессе исследования показана цель законодательных актов и санкции США против Ирана. В статье так же рассматриваются роль Иранского президента М.Хатами в сдерживании политики двух сторон, так же положительная политика Б.Клинтона во втором этапе правления США.

Ключевые слова: Американо-Иранские отношения, санкция, эмбарго, баллистическая ракета, ядерная программа, «диалог цивилизации», терроризм.

**«ҚЫРҒИ-ҚАБАҚ
СОҒЫСТАН» КЕЙІНГІ
АҚШ ЖӘНЕ ИРАН ҚА-
РЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ
(1990-2000 ЖЖ.)**

XX ғасырдың аяғы әлемдік жүйенің өзгеріп, «Қырғи-қабак соғыстың» аяқталып, КСРО мемлекеттерінің ыдырап, дүние жүзілік саяси-экономикалық қатынастардың қайта құрылу кезеңімен сипатталды. XX ғасырдың аяғында Америка Құрама Штаттарының алдында әлемдік аренада саяси тұрақтылығын жоғалтпай, XXI ғасырға көшбасшы мемлекет ретінде аяқ басу міндеті тұрды. «Қырғи-қабак соғыстан» кейін АҚШ-та билік басына демократиялық партия өкілі Билл Клинтон келген еді.

Б. Клинтон әкімшілігін хронологиялық жағынан екі кезеңге бөліп қарастыруымызға болады. Бірінші кезең 1993-1997 жж. – Б.Клинтон АҚШ-тың ішкі саясатына бірқатар өзгерістер енгізді. Халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына аса мән бере отырып, халықты жікке, нәсілге бөлмей, әлеуметтік жағдайына сәйкес, әділ салық салу жүйесін енгізді, мемлекеттік денсаулық сақтау органдарын қайта құру, әлемдегі ең мықты білім беру жүйесін қалыптастыру, мемлекет тарапынан қамқорлық, сақтандыру, жәрдемақы тағайындау, жұмыссыздық мәселелерін оңтайлы шешті. Сыртқы саяси жүйеде Б. Клинтон АҚШ-тың Ұлттық Қауіпсіздік Стратегиясының ресми құжатын дайындау, сонымен қатар макроэкономиканы дамытуда үлкен үлес қосты, (НАФТА) Солтүстік Америка мемлекеттерінің еркін сауда аймағын құруда үлес қосып, НАТО ұйымын Шығысқа кеңейтті. Екінші кезең 1997-2001 жж. – Б. Клинтон АҚШ-тың сыртқы саяси бағыттарын нақты анықтап, гегемониялық саясат жүргізу науқанына көшті. Аталмыш кезеңдерде АҚШ назарын Таяу Шығыс мәселесі қызықтырды.

АҚШ саясатында Таяу Шығыс мемлекеттері әлем үшін үш түрлі жағдаятта қатерлі саналды. Біріншіден, Таяу Шығыс мемлекеттері террорлық әрекеттер мен діни ағымдардың жетекшісі; екіншіден – ядролық қару өндіруші және таратушы; үшіншіден – Халықаралық Ұйымдар жарғысының заңнамаларына қарсы әрекеттер ұйымдастырушы ретінде саналды.

Б. Клинтон әкімшілігі кезеңінде Таяу Шығыс елдері арасында Иран мәселесі басты назарда болды. Себебі, 1990 жылдан бастап Иран ядролық бағдарламасын жаңа формада жаңғыртуға бет алды. Негізінен АҚШ және Иран дипломатиялық

қарым-қатынасы ежелден белілі болғанымен, ХХ ғасырдың аяғында АҚШ және Иран қарым-қатынасы ушыға түсті. Бұл, Тегеранның халықаралық террорлық ұйымдармен байланыста болуы, Иранның ядролық қару және континент аралық баллистикалық зымыран өндіруі сияқты факторлармен түсіндірілді.

1992 жылы тамыз айында Ресей мен Иран арасында «Атом энергиясын бейбіт мақсатта: медицина, шаруашылық, өндірістік және ядролық физиканы фундаментальды зерттеу саласында пайдалану» атты екіжақты келісімге қол қойылды [1, 62 б.].

Жоғарыда аталған келісімге орай, 1992 жылы Иран мен Ресейден қауіптенген АҚШ конгресі «Иран және Ирак мемлекеттерінің ядролық қаруды таратпау туралы» актісіне қол қойды. Бұл акті бойынша Иран және Ирак мемлекеттеріне санкция жарияланды, яғни әскери мақсаттағы тауарларды шет мемлекеттерге экспорттауға тыйым салынды. Актіге сәйкес егер басқа мемлекеттер тарапынан Иран немесе Ирак мемлекеттерінің конвенционалдық қарулар көлемін және түрін тұрақтандыруға тауардай және технологиялық тұрғыда күш салынса, Иран, Ирак мемлекеттерінің қайта күшеюіне ықпал туғызуға әрекеттенгені үшін сол мемлекетке санкция жарияланады деп көрсетілді [2].

1995 жылы Иран мен Ресей қатынасының тереңдей түсуіне орай, АҚШ Иранмен дипломатиялық қарым-қатынасқа түбегейлі өзгеріс енгізді. Себебі, 1995 жылы Иран мен Ресей, 1975 жылы 800 млн. доллар көлемінде қаржыландырылған «Бушер» АЭС құрылысын аяқтау жөнінде келісімшартқа қол қояды [3]. Карнеги Фондының директоры Джозефа Сирион Американдық Халықаралық қатынастар жүйесінің аналитикалық-сараптау орталығының зерттеуіне сүйене отырып, «Бушер» АЭС реакторы Иран ядролық бағдарламасы үшін өте маңызды екенін атап өткен. «Бушер» реакторының құрылысы әскери мақсатта атом бомбасының жаңа қуатты түріне арналып отырғандығын мәлімдеді [4]. Нәтижесінде, 1995 жылы АҚШ президенті Б. Клинтон тарапынан «Иран мұнай ресурстарына қатысты келісімшарттарға тыйым салу» жөнінде №12957 қаулысы қабылданды. Бұл қаулы бойынша, Американдық компаниялар мен жеке кәсіпкерлерге Иран мұнай саудасына қатысты жобалармен айналысуға немесе инвестиция құюға, Иран компанияларының филиалдарына лицензия беруге тыйым салынды [5].

1995 жылдың мамыр айында АҚШ президенті Б. Клинтон Иран мемлекетіне экономика-

лық қатынастарға байланысты №12959 қаулысын қабылдады. Бұл қаулы бойынша АҚШ Иран мемлекетімен сауда, тауар айналымы саласында «эмбарго» жариялады [6].

1996 жылы АҚШ конгресі 1995 жылғы сенат ұсынысы бойынша «Иранмен барлық тауар айналымын тоқтатуға, АҚШ компанияларының Иран мұнай ресурстарын сатып алуына, сондай-ақ үшінші жақ арқылы сауда жүргізу мәселесіне тыйым салды. Иран мұнай, табиғи газ кендерін байытуға үлес қосушы мемлекеттер компаниясына санкция жариялайтындығы туралы» заң жобасын қабылдады. Мұны АҚШ президенті Б. Клинтон мақұлдап, заңға қайшы келе тұра заң жобасына қол қойды [7, 192 б.].

Б. Клинтон әкімшілігінің бірінші кезеңінде АҚШ-тың Иранға қатысты ұстанған сыртқы саяси тұжырымдамасы әділетсіз заң жобаларының қабылдануымен, жалған айып тағу, сондай-ақ шамадан тыс жарияланған санкциялар мөлшері есебінен Ресей, Франция, Ливия сияқты мемлекеттермен, шетелдік мұнай компанияларымен қайшылықтарға келуге әкеліп соқтырды. Б. Клинтон әкімшілігінің бірінші кезеңінде АҚШ дүние жүзіне толықтай гегемониялық саясатын ашық түрде жүргізді.

1997 жылдан бастап қана АҚШ пен Иран Ислам Республикасының қарым-қатынасы бір жақты жолға қойылды. Бұл кезеңде АҚШ-та Б. Клинтон әкімшілігінің екінші кезеңі басталып, АҚШ үкімет басқару әкімшілігі өзгеріске ұшырады. Б. Клинтон әкімшілігінің екінші кезеңі 1997-2001 жж. аралығын қамтиды, бұл кезеңде АҚШ президенті алдыңғы басқару жүйесін ескере отырып, сыртқы саяси стратегиясында бейбіт мақсатта қимылдауға көшті. Себебі, 1997 жылы «Тотал» Француз компаниясы АҚШ жариялаған санкцияларға қарамастан, Тегеран үкіметімен Иранның оңтүстік аймағында табиғи газ байыту туралы келісімшартқа отырды. Бұл Американдық компаниялардың Таяу Шығыс және Европа елдеріндегі бәсекелестік деңгейін төмендетті. Осыған орай Б. Клинтонды экономика және ұлттық қауіпсіздік мәселелері алаңдатты. Қауіпсіздік саласында Б. Клинтон 1997, 1998, 1999 және 2000 жылдары бірқатар заңнамалық құжаттар даярлап, «ХХІ ғасырға арналған АҚШ-тың Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы» атты жинақ шығарды. Бұл құжат негізгі үш мақсатты көздеді: АҚШ қауіпсіздігін нығайту, экономикалық мәселелерді оңтайлы шешіп, көшбасшылық пен гегемониялық саясатты жалғастыру және шет мемлекеттерде демократиялық басқару жүйесінің жайылуына ықпал ету.

АҚШ экономикасын гүлдендіру барысында Б. Клинтон әкімшілігі Иранда М. Хатамидің билікке келуіне орай дипломатиялық қарым-қатынасты дұрыс жолға қоюды көздеді. 1997 жылы М. Хатами Иран Ислам Республикасының бесінші президенті болып сайланды. Бұл уақытта Иран Ислам Республикасы «Иран-Ирак соғысы» салдарынан және АҚШ-тың шектен тыс санкциялар есебінен экономикасы құлдырап, мұнай және газ бағасы төмендеп, шет елдер тарапынан инвестиция, тауар, шикізат, мұнай-газ өндірісіне қатысты технологиялар тасымалына тоқтам салынған мемлекет еді. М. Хатами Шығыс және Батыс елдерімен дипломатиялық қарым-қатынасты ретке келтіруге, саяси-экономикалық қақтығыстарды шешуге кірісті. Бұл жолда М. Хатамидің «қақтығыстар өркениетінен – өркениеттер диалогына» атты идеяны желеу етуі, бейбіт келісімшарттар негізінде қарым-қатынас орнату сияқты саясаты АҚШ пен Иранды ортақ көзқарасқа түйістірді. Сөйтіп, 1998 жылы АҚШ-тың мемлекет хатшысы М. Олбрайт Азиялық қоғамдастық ұйымында Иранға қатысты сөз сөйледі. М. Олбрайт АҚШ-тың Иранға қатысты ұстанған сыртқы саяси бағдарында жауласушылық ниеттен ада екендіктерін, сондай-ақ АҚШ Иранды екі ел арасындағы «қарым-қатынасты қалыпқа келтіру жолына» шақырды [8]. М. Олбрайт Тегеранның халықаралық терроризмге қолдау көрсетуі, континент аралық баллистикалық зымырандар шығаруы, Иран ядролық бағдарламасының даму жүйесі жайлы сөз қозғамады. Сондай-ақ Мадлен Олбрайт CNN 14 телеканалына берген сұхбатында АҚШ мемлекетінің жариялаған санкциялар тізбегін сынға алды. М. Олбрайттың айтуынша кез-келген мемлекеттің заң жобасы АҚШ саясатына қарсылық танытқаны үшін сол мемлекетке санкциялар жариялана беретін болса АҚШ-тың саяси әрекет ету аймағы мүлдем тарылады, әрі АҚШ келісім орнатпаған жағдайда өзге ел пайдасын көреді деп ашыға өз пікірін білдірген болатын. Осы кезеңнен бастап АҚШ және Иран қарым-қатынасы өзгере бастады. Бірнеше күннен соң АҚШ президенті Б. Клинтон Иранның ядролық бағдарламасына қатысты АҚШ тарапынан қабылданған заң жобасына veto құқығын жариялады.

Иран Ислам Республикасы Парсы шығанағындағы шешуші күш, араб әлеміне өз саясатын жүргізе алатын ықпалды мемлекет ретінде саналатындықтан, саяси жағдайды ушықтырмау барысында АҚШ конгресі 1998 жылы Иран мен американдық компаниялар арасындағы мұнай және химия өндірісіне қатысты бақылаудың

күшін жойды. Американдық ірі компаниялардың басшылары Иран Ислам Республикасының сыртқы істер министрімен өзара келісімдер орната бастады. Осы жылдың ақпан айында американдық ірі компания «Халлибертон» Тегеранда өзінің сауда өкілдігін ашты.

1999 жылы сәуір айында Б. Клинтон әкімшілігі шаруашылық саласында Иран мен АҚШ арасындағы санкцияны жойды, екі ел арасында медициналық, ауыл шаруашылығы, тамақ өндірісі, техникалық жабдықтар саласында тауар айналымына рұқсат берді. Б. Клинтон жоғарыда аталған шешімнің АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздігіне қатер туғызбайтындығын ашып айтты [8].

Алайда, АҚШ Иран Ислам Республикасы мен Ресей арасындағы «Бушер» АЭС қатысты дипломатиялық келіссөздер мәселесіне араласуын тоқтатпады. 1998 жылы Иран мен Ресей арасында «Бушер» АЭС құрылысы жөніндегі келісімшартты толықтыру мақсатында келіссөз болып өтті. Осыған орай 1998-1999 жж. АҚШ әкімшілігі Ресейдің оннан аса компанияларына санкция жариялады. Сондай-ақ, АҚШ, Ресейді Иран жеріне әскери мақсаттағы қару-жарақ тасымалдаушы мемлекет деп айыптады. Аталмыш оқиғадан кейін 2000 жылдың көктемінде АҚШ президенті Б. Клинтон Иран мемлекетіне қатысты санкция жариялады [9]. Бұл заң жобасында шетелдер тарапынан Иранға әскери мақсатта қару-жарақ тасымалдауға тыйым салынды, сондай-ақ заң жобасында егер Ресей Иранның ядролық технологияларына қарсы тұрса, АҚШ Ресейдің халықаралық авиа-ғарыш агенттігін салуға қаржылай қолдау көрсете алатындығы айтылған. АҚШ тарапынан Иран мен қару-жарақ, әскери технология саласы бойынша қатынас орнатқан мемлекеттер қатаң қадағалауда болатындығы ескертілген. Бүгінгі күнге дейін АҚШ әкімшілігі Иран мен Ресей қарым-қатынасын терең бақылауда ұстауды жалғастыруда.

2000 жылы БҰҰ кезекті сессиясының отырысында АҚШ президенті Б. Клинтон мен мемлекет хатшысы М. Олбрайт Иран мемлекетіне оң көзқарас танытып, жарияланған санкцияның Иран мен АҚШ арасындағы экономикалық байланыстарға кері әсерінің жоқтығын айтып өтті [10]. Осылайша АҚШ және Иран қарым-қатынасы Б. Клинтон әкімшілігінің екінші кезеңінде бір жолға түсті.

АҚШ-тың сыртқы саяси стратегиясында Иран Ислам Республикасы маңызды рөл ойнайды. Себебі, Иран АҚШ мемлекетіне әскери салада тең түсе алатын бірден-бір мемлекет. АҚШ сыртқы саяси тұжырымдамасында Ресей және

Иранмен екіжақты саясат жүргізуді мақсат етті, екі мемлекеттің басы бірігіп, қуатты достық қарым-қатынас орнатқан жағдайда, өзінің әлемді билеуде гегемониялық саясатынан айырылып қалу қаупі туды. Сол себепті, АҚШ 1990-2000 жж. Иран мемлекетіне қатысты шектен тыс санкциялар жариялаумен болды. Нәтижесінде халықаралық саяси-экономикалық жағдай ушықты. Біріншіден, АҚШ және Иран қаржылық және материалдық шығынға батты; екіншіден АҚШ пен Иранда мұнай-газ саласында қызмет атқарған көптеген ірі және ұсақ компанияларда дағдарыс болып, салдарынан көптеген адамдар жұмыссыздыққа ұшырады; үшіншіден екі ел арасындағы қайшылық салдарынан АҚШ және Иран елдерінде адам шығыны орын алды. Үздіксіз жарияланған санкциялар есебінен Иран Ислам Республикасының ішкі экономикасы құлдырап кетті. Санкция нәтижесінде Тегеран үкіметі мұнайды экспорттауда шет елдер тарапынан қарсылыққа ұшырады, Иран мұнай компаниялары шикізат қорын экспорттай алмады. Елде инфляция, жұмыссыздық орын алды, халықтың әлеуметтік жағдайы тым ауыр болы. Батыс елдері Иранға несие беруге немесе экономикалық келісім орнатуға батпады. Иран мұнайы экспортқа шықпағандықтан әлемдік нарықта да бірқатар өзгерістер орын алды. Мұнай саласында өндірілетін шикізаттар бағасы өсті, Батыс елдері тара-

пынан – Англия, Франция, Германия мемлекеттерінің АҚШ-қа наразылығы туындай бастады.

Б. Клинтон әкімшілігі кезеңінде Иран Ислам Республикасына қатысты жүргізген саясаты АҚШ үшін еш нәтиже бермеді. Үздіксіз санкциялар есебінен АҚШ және Иран экономикалық жағдайы мәз болмады, себебі, Б. Клинтон біржақты саясат ұстанды. Тек Б. Клинтон әкімшілігінің екінші кезеңі, АҚШ және Иран қарым-қатынасының біршама тұрақтануымен сипатталады. Бұл кезеңде Иран Ислам Республикасының президенті М. Хатами екі елдің қарым-қатынасын орнықтыруда рефарматорлық қасиет танытушы «өркениеттер диалогы» теориясын жүзеге асырушы ретінде танылды. М. Хатами билік басына келген кезеңнен бастап Иран мен батыс елдері арасында дипломатиялық байланыстар орнай бастағаны белгілі, сондай-ақ бұл АҚШ пен Иран арасындағы қарама-қайшылықтардың бетін алды. Б. Клинтон әкімшілігінің екінші кезеңінде Иран Ислам Республикасына қатысты жүргізген саясаты Батыс елдері, АҚШ және Иран үшін тиімді болды. Әлемдік дағдарыс пен саяси тұрақсыздықтың бетін алды, сондай-ақ экономикалық байланыстарды біршама қалпына келтірді. Б. Клинтон әкімшілігі кезеңі саяси тарихта әлемдік тұрақтылықтың кепілі – мемлекет аралық бейбіт қарым-қатынас екендігін тағы бір дәлелдеп берді.

Әдебиеттер

- 1 Современные российско-иранские отношения: вызовы и возможности: рабочая тетр. / Белобров Ю.Я. и др. Российский совет по междунар. делам. – М.: Спецкнига, 2014. – 72 с.
- 2 Iran-Iraq Arms Non-Proliferation Act of 1992, H.R. 5006 / Public Law 102-484, October 23, 1992 // <http://www.iranwatch.org/government/US/Congress/Legislation/us-congress-iraniraqnonprolif-pl102484-102392.htm>
- 3 Executive Order № 13059 «Prohibiting Certain Transactions With Respect to Iran», August 19, 1997 // Federal Register. 1997. Vol. 62. № 162. – P. 44531-44533.
- 4 Синовец П.А. Иранская ядерная программа – международный аспект проблемы//http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
- 5 Executive Order № 12957 «Prohibiting Certain Transactions With Respect to the Development of Iranian Petroleum Resources», March 15, 1995 // Federal Register. 1995. Vol. 60. № 52. – P. 14615-14616.
- 6 Executive Order № 12959 «Prohibiting Certain Transactions With Respect to Iran», May 6, 1995 // Federal Register. 1995. Vol. 60. № 89. P. 24757-24759.
- 7 Юрченко В.Н. Политика санкций Соединенных Штатов Америки в отношении Исламской Республики Иран//Вестник Тюменского государственного университета. – 2009. – №7.
- 8 Кортюев Р.Ю. Америко-иранские отношения в период правления президента США Б. Клинтона (1993-2001) // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2011. – № 2.
- 9 Iran Nonproliferation Act of 2000, H.R. 1883 / Public Law 106-178, March 14, 2000 // http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=106_cong_public_laws&docid=f:publ178.pdf
- 10 Katzman K. Iran: U.S. concerns and policy responses (prepared for members and committees of congress). – W.: Congressional research service, 2010. – 65 p.

References

- 1 Modern Russian-Iranian relations: Challenges and Opportunities: Working Temp. / [U. Y. Belobrov and etc. ; Ch. Ed. I.S. Ivanov]; [Russian Council on Intern. cases]. – М.: Spetskniga, 2014. – 72 p.
- 2 Iran-Iraq Arms Non-Proliferation Act of 1992, H.R. 5006 / Public Law 102-484, October 23, 1992 // <http://www.iranwatch.org/government/US/Congress/Legislation/us-congress-iraniraqnonprolif-pl102484-102392.htm>
- 3 Executive Order № 13059 «Prohibiting Certain Transactions With Respect to Iran», August 19, 1997 // Federal Register. 1997. Vol. 62. № 162. – P. 44531-44533.
- 4 Sinovets P.A. The Iranian nuclear program – the international dimension of the problem // http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
- 5 Executive Order № 12957 «Prohibiting Certain Transactions With Respect to the Development of Iranian Petroleum Resources», March 15, 1995 // Federal Register. 1995. Vol. 60. № 52. – P. 14615-14616.
- 6 Executive Order № 12959 «Prohibiting Certain Transactions With Respect to Iran», May 6, 1995 // Federal Register. 1995. Vol. 60. № 89. – P. 24757-24759.
- 7 Yurchenko V.N. The policy of the United States sanctions against the Islamic Republic of Iran // Bulletin of the Tyumen State University. – 2009. – №7
- 8 Kortoev R.Y. US-Iranian relations during the reign of the US President Bill Clinton (1993-2001) // Bulletin of Adygeya State University. – 2011. – № 2
- 9 Iran Nonproliferation Act of 2000, H.R. 1883 / Public Law 106-178, March 14, 2000 // http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=106_cong_public_laws&docid=f:publ178.pdf
- 10 Katzman K. Iran: U.S. concerns and policy responses (prepared for members and committees of congress). W.: Congressional research service, 2010. – 65 p.

6-бөлім
МУЗЕЙ ІСІ

Раздел 6
МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

Section 6
MUSEOLOGY

Әлімбай Нұрсан
**Ресей этнографиялық музей
қорындағы
(Санкт-Петербург қ.) қазақтың
тарихи этнографиясына
байланысты құндылықтар
хақында**

Alimbay Nursan
**Collection on historical
ethnography of Kazakh
people in the funds of Russian
ethnographical museum (Saint
Petersburg)**

Алиббай Нурсан
**Коллекция по исторической
этнографии казахов в фондах
российского этнографического
музея (г. Санкт-Петербург)**

Мақалада әйгілі Ресей этнографиялық музей қорындағы қазақтың дәстүрлі мәдениеті, шаруашылығы һәм тұрмысына қатысты сан алуан артефактілер коллекциясының құрамы талданады. Ұсынылып отырған жұмыстың түпкілікті мән-мақсаты қазақтың тарихы мен мәдениетіне байланысты кез келген ғылыми-зерттеу іс-тәжірибесінде этнографиялық артефакт атаулыны, соның ішінде, әлбетте, аталмыш коллекцияны тарихи деректердің ерекше категориясы ретінде толықмәнді пайдалануды контекстуалдық тұрғыдан негіздеуге саяды.

Мақалада тағы бір ерекше көңіл бөлінген аспект – аталмыш музейдегі қазақтың этнографиялық коллекциясының қалыптасу тарихы. Алайда мақаланың көлемінің шектеулігіне байланысты, бұл мәселені оқырмандарды аталмыш коллекцияның құрамымен таныстыру мақсатының ыңғайы мен ауқымында ғана қарастыруға тура келді.

Түйін сөздер: музей, музей қоры, коллекция, артефакт.

In the article content of museum collection of the well-known Russian Ethnography museum (Saint-Petersburg) on traditional culture, economy and life of Kazakh people were analyzed. The main idea of the article is based on necessity of active usage in research practice of ethnographic artifacts (including, mentioned collection) as main category of historical sources. As known, they traditionally characterized by visibility, that impact to category of historical sources exceptional representativeness.

The main aspect of article is study of formation of the Kazakh collection. Hence by limited volume of article, this issuer considers implementation of its main aim – first of all, to acquaint wide range of readers with the Kazakh collection. Outlining exclusive historical and ethnographic artifacts as well.

Key words: museum, museum fund, collection, artifact.

В статье анализируется состав музейного собрания знаменитого российского этнографического музея (г. Санкт-Петербург) по традиционной культуре, хозяйственной деятельности и быту казахов. Ее главный лейтмотив заключается в обосновании необходимости активного использования в научно-исследовательской практике этнографических артефактов (в том числе, упомянутой коллекции) в качестве особой категории исторических источников. Как известно, они традиционно характеризуются наибольшей наглядностью, что сообщает данной категории исторических источников исключительную репрезентативность.

Один из смыслообразующих аспектов статьи – изучение истории формирования казахской коллекции. Однако в силу ограниченного объема статьи, данный вопрос рассматривается лишь в той мере, в какой это необходимо для реализации ее основной цели – в первую очередь, ознакомить широкого круга читателей с составом казахской коллекции, выделяя при этом наиболее эксклюзивные историко-этнографические артефакты.

Ключевые слова: музей, музейный фонд, коллекция, артефакт.

**РЕСЕЙ
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ
(Санкт-Петербург қ.)
ҚАЗАҚТЫҢ ТАРИХИ
ЭТНОГРАФИЯСЫНА
БАЙЛАНЫСТЫ
ҚҰНДЫЛЫҚТАР
ХАҚЫНДА**

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (әрі қарай – ҚР МОМ) Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» Заңына сәйкес 2005 жылдан Ғылыми-зерттеу мекемесі статусын ресми иемденгеннен бастап отандық этнология, тарих, археология, деректану мәселелері бойынша ондаған ғылыми-қолданбалы жобаларды жүзеге асырып келеді.

Ағымдағы атқарылып жатқан жобалардың ішіндегі ең маңыздысы ретінде «Ресей Ғылым академиясы Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорындағы қазақ этнографиясына байланысты коллекция» және «Ресей этнографиялық музейі» (РЭМ) қорындағы қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты құндылықтар» атты екі тақырыпты ерекше екшеп айтуға болады. Өйткені, осы әйгілі екі музейдегі аталмыш құндылықтар қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен тарихының бірегей ескерткіштері ретінде де, әрі отандық этнология (және тарих, мәдениеттану, музейтану, ескерткіштану, деректану) үшін де ғылыми-танымдық маңызы өлшеусіз артефактілердің қатарына жатады. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – бұлардың біреуі зерттеушілердің «көз қырына» ілікен бір-бірінен сарандары ғана қарастырылып жүр [18, 45-62 бб.; 24, 86-93 бб.; 26, 56-61 бб.; 27, 85-97 бб.; 32, 5-17 бб.; 33, 69-76 бб.; 36 және т.б.]. Оның үстіне зерттеушілер тек Кунсткамерадағы артефактілерге ғана назар аударылғандығы аңғарылады. Яғни, РЭМ қорындағы қазақ коллекциясы шолу деңгейінде ғана аталғаны болмаса, соңғы уақытқа дейін мүлдем зерттелмеді десе де болады [19, 24 б.]. Демек, жоғарыда аталған ғылыми-қолданбалы жобаны атқаруға кіріскен Орталық музей қызметкерлерін РЭМ қорындағы қазақтың тарихи этнографиясының сан алуан артефактілерінің түңғыш зерттеушілері десек артық айтқандық емес. Тіпті, қазірдің өзінде Орталық музей зерттеушілерінің ғылыми ізденістері өзінің қомақты нәтижесін беріп отыр. Соның ішінде, мысал ретінде Б. Қақабаевтың аталмыш музей қорындағы қырғауылдың қауырсыны толық сақталған кеуде тұсы терілерінен тегіс астарланған жетісулық қазақ әйелінің (қазіргі Алматы облысы, Райымбек (бұрынғы Кеген) ауданы) жібек шапаны жөніндегі мазмұнды мақаласын атауға болады [45].

Алайда, РЭМ-не қарағанда, Кунсткамерадағы қазақ этнографиясына қатысты музейлік бұйымдар біршама зерттелді [12;

15; 18; 26; 27; 30; 32; 33; 34; 36; 37; 39]. Бұл жайтты соңғы кезеңге дейін аталмыш музейдің Ресей Ғылым академиясының іргелі ғылыми-зерттеу институты ретінде функция атқарғандығымен түсіндірген ләзім (бұл тұста соңғы кезеңге дейін деуіміздің себебі, 2014 жылдан бастап Кунсткамера Ресей Мәдениет министрлігінің құзырына өтті. Бұл гәп осынау әйгілі музейдің ғылыми әлеуетін әжептәуір әлсіретіп жіберген сыңайлы).

Енді қазақтың тарихи этнографиясына, дәстүрлі мәдениетіне һәм ішінара тарихына қатысты құндылықтардың үлкен шоғыры сақталынып отырған РЭМ жөнінде бірер сөз. Санкт-Петербург қаласындағы атақты Орыс музейінің («Русский музей») құрамындағы 1902 жылы құрылған этнография бөлімі РЭМ-нің ұйымдық негізі болып табылады. Ресейдің музейлерінің тарихына байланысты зерттеулерде аталмыш музейдің негізі 1902 жылдан бастау алады делінетіндігі сондықтан [43]. Дегенмен, музей жеке мекеме ретінде тек 1934 жылдан бастап «Мемлекеттік этнографиялық музей» деген атаумен жұмыс істей бастады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1948 жылы бұл музейдің қорына Мәскеудегі СССР халықтарының музейінің қоры қосылғаннан кейін оған енді осы мәскеулік музейдің атауы берілді.

1986 жылы музейдің I категориялы ғылыми-зерттеу мекемесі мәртебесін ресми алуы оның ғылыми әлеуетін күшейте түсуге үлкен серпін берді. 1991 жылы РЭМ Ресей халықтарының мұрасының ерекше құнды объектілерінің Мемлекеттік жинағына енді. Ал, қазіргі атауын 1992 жылы алды [43].

Аса ірі мәдени және білім мекемесі, әрі әлеуетті ғылыми-зерттеу институты ретінде әлемдегі ең көрнекті музейлердің қатарындағы РЭМ-нің ұйымдық құрамында басқа құрылымдармен қатар, Орта Азия және Қазақстан деп аталатын бөлім жұмыс істейді.

Қазақ коллекцияларының жинақталу географиясы. Аталмыш бөлімнің байырғы қызметкері Л.Ф. Попованың мәліметі мен қазақ коллекцияларының құрамындағы киім, киіз үй, сан алуан шаруашылық, тұрмыстық, ғұрыптық бұйымдардың аймақтық-типологиялық ерекшеліктері олардың жинақталу ареалы қазақ жерінің барлық өңірлерін қамтитынын көрсетеді [48]. Дегенмен, Л.Ф. Попованың дәйекті пікіріне сүйенсек, коллекциялар құрамындағы бұйымдардың паспортталу деңгейі әлі де болса төмен. Бұл кемшін жайт аталмыш коллекциялардың географиясын да, биографиясын да (яғни, қайдан, кімнен және қай уақытта музейге түскені

туралы мәлімет) музейтану саласындағы соны методологиялық талғамға сәйкес анық-қанығына жеткізе айқындауға һәм айғақтауға мүмкіндік бермейді.

Дегенмен, РЭМ қорында Ресеймен шекаралас Солтүстік және Шығыс Қазақстан аймақтары қазақтарына байланысты этнографиялық көрнекі материалдар салыстырмалы түрде толық жинақталды деп айтуға болады, – дейді Л.Ф. Попова. Бұл құндылықтар музей қорындағы 878, 1037, 1062, 1560 нөмірлермен белгіленген коллекцияларды құрайды [48].

Сондай-ақ, өзінің этнографиялық ауқымдылығымен ерекшеленетін Батыс Қазақстан өңірі қазақтарының этникалық мәдениетіне қатысты сан алуан бұйымдардан тұратын 5525 нөмірлі коллекция оны (және басқа коллекциялары да) жасақтауға айырықша еңбек сіңірген А.П. Булгаковтың атымен аталады [48].

Қазақтың дәстүрлі мәдениетін өзіндік аймақтық ерекшеліктерімен бейнелейтін РЭМ-дегі коллекциялардың бірегейі, сөз жоқ, Орталық Азия халықтарының, соның ішінде, қазақтардың – этнографиясын зерттеп-зерделеген әйгілі ғалым әрі фотосуретші С.М. Дудиннің Оңтүстік Қазақстан өңірінен 1901-1902 жылдары жинақтаған материалдар кешені болып табылады. Сондай-ақ, музей қорында аталмыш өңір қазақтарының дәстүрлі тіршілігін әр қырынан көрсететін К.П. Кауфманның (1902) және 1934-ші мен 1938 жылдары аталмыш музей қызметкері Е.Т. Воеводская жинақтаған коллекциялар бар. Осы ретте ескерер жайт – РЭМ-нің көркеюіне айырықша үлес қосқан музейтанушы-ғалымдар М.В. Сазонова, А.С. Морозова және С.М. Лейкинаның мәліметіне қарағанда, К.П. Кауфманның ұйымдастыруымен жинақталған өзбектер мен қазақтардың этнографиясына қатысты бұл артефактілер әуелі 1860-шы және 1870-ші жылдары, сәл кейінірек – 1872 жылы Мәскеу қаласында ұйымдастырылған этнографиялық көрмелерге қойылуға арналған екен. Өкінішке орай, осы ғалымдардың айтуынша К.П. Кауфманның РЭМ-ге түскен осы коллекциясының құрамындағы бұйымдар дер кезінде құжатталынбаған. Бұл олқылықтың орны күні бүгінге дейін толмаған сыңайлы [24, 87 б.]. Яғни, жоғарыда айтылғандай, басқа қазақ коллекциялары сияқты бұл құндылықтардың тобы да осы уақытқа дейін жөндемді дейтіндей зерттеліп-зерделенген емес.

Қазақ коллекциясының құрамы. Жоғарыда аталған бөлімнің қорында барлығы 2725 заттан тұратын 1700 сақтам бірлігі бар. Осы бөлімнің байырғы ғылыми қызметкері Л.Ф. Попованың

мәліметіне қарағанда, қазақ құндылықтарының басым көпшілігі – РЭМ қызметкерлердің өздері әуел бастан жинаған бұйымдар болып табылады. (барлығы 1193 нөмірден тұратын 1840 зат). Қалғаны – 614 нөмірге бөлінген 885 зат СССР халықтары музейінен қосылған құндылықтар [48].

Коллекция қоры ондағы бұйымдардың қолданыс аясы мен функциясына байланысты ұйымдастырылған. Әлемдегі барлық музей қорларының құрылымына тән бұл тәсіл құндылықтарды тақырыптық принцип бойынша топтауға мүмкіндік береді. Төменде РЭМ қорындағы қазақ коллекциясының құрылымы беріліп отыр. Оны аталмыш музей қызметкерлері коллекциялардың нысандық-тақырыптық көрсеткіші деп те атайды. Барлығы сегіз бөлімнен, әр бөлімі құндылықтардың қолданыс ерекшеліктері мен санына байланысты тиісті бөлімшелерден тұрады [48]:

- 1-БӨЛІМ. Негізгі және қосымша шаруашылық пен кәсіп.
 - I-бөлімше. Жер шаруашылығы
 - II-бөлімше. Малшылық
 - III-бөлімше. Аңшылық
- 2- БӨЛІМ. Үй шаруасы, қолөнер және кәсіпшілік.
 - IV-бөлімше. Жүн өңдеу
 - V-бөлімше. Ағаш ісі
 - VI-бөлімше. Металл өңдеу
 - VII-бөлімше. Тері өңдеу және былғары дайындау
 - VIII-бөлімше. Мүйіз өңдеу
- 3- БӨЛІМ. Тұрғын үй.
 - IX-бөлімше. Киіз үй
- 4- БӨЛІМ. Ас-тағам және ыдыс-аяқ. Темекі шегу.
 - X-бөлімше. Ас-тағам
 - XI- бөлімше. Ыдыс-аяқ
 - XII-бөлімше. Темекі шегу
- 5- БӨЛІМ. Киім және әшекей бұйымдар.
 - XIII-бөлімше. Киім
 - XIV-бөлімше. Әшекей (зергерлік) бұйымдар
- 6- БӨЛІМ. Көлік және жүк тасымалдау құралдары.
 - XV-бөлімше. Көлік құралдары
 - XVI-бөлімше. Тасымалдау құралдары
- 7- БӨЛІМ. Қару-жарақ.
 - XVII-бөлімше. Соғыс қару-жарағы
 - XVIII-бөлімше. Қорғаныс қару-жарағы
- 8- БӨЛІМ. Рухани мәдениет.
 - XIX-бөлімше. Қоғамдық тұрмыс
 - XX-бөлімше. Наным-сенім, дін, әдет-ғұрып, салт-дәстүр.
 - XXI-бөлімше. Халықтық білім
 - XXII-бөлімше. Халықтық педагогика
 - XXIII-бөлімше. Ойыншықтар мен ойындар
 - XXIV-бөлімше. Халықтық музыка аспаптары
 - XXV-бөлімше. Қазіргі кезеңдегі халық өнері.

Сонымен бірге, мұндағы әрбір бөлімшенің құрамындағы бұйымдардың атаулары көрсетіліп, әрқайсысы арасы сызықшамен бөлінген

арнайы сандармен белгіленген. Мұндағы сызықшамен бөлінген сандардың біріншісі әрбір құндылықтың жалпы музей қорындағы, екіншісі салалық коллекциядағы тиісті сандық реттерін көрсетеді. Зерттеушілер үшін тағы бір ерекше ден қояр жайт – музейлік құндылықтардың қорға түсу тарихынан толықмәнді мәлімет алуға мүмкіндік беретін арнайы таблицалар да жасақталған. Қажетті артефактілерді әбжіл, әрі тиімді зерттеп-зерделеуге мейлінше қолайлы бұл әдіс-тәсілді құжаттан кез келген зерттеуші іздеген құндылықтардың коллекциялық нөмірлері, оларды тапсырған адамның (адамдардың) аты-жөні және табылған немесе алынған жердің толық атауы, әлгі бұйымның (бұйымдардың) табылған немесе музейге тапсырылған уақыты мен саны, сондай-ақ, құндылықтардың қолданыс аясы һәм функциясына негізделген тақырыптық принцип бойынша жасақталған коллекцияның әрбір тобы жөнінде аса құнды ақпарат ала алады.

Аталмыш бөлімнің жоғарыда аты аталған тәжірибелі қызметкерлерінің бірі – Л.Ф. Попованың соңғы инвентарлық мәліметіне сүйенсек, қазақ коллекциясының құрамындағы саны жағынан ең көп жинақталғаны – киімдер мен киіз үйдің архитектурасының элементтері және әртүрлі жиһаздар (соңғы құндылықтардың коллекциясы музей қорындағы 1062 реттік нөмірмен белгіленген). Бұл жайтты киім мен үй-жайдың, сондай-ақ үй жиһазының көшпелілердің дәстүрлі тіршілікке жүйесінде айырықша шешуші функция атқарғандығымен түсіндіруге болады.

Мақала көлемінің шектеулі екендігін, әрі қарастырылып отырған РЭМ-нің қазақ коллекцияларының ішінен, жоғарыда айтылғандай, киімдер мен киіз үйдің архитектуралық элементтерінің, һәм жиһаздарының ең мол жинақталып, сақталғандығын, ең бастысы, олардың көшпелілердің әлеуметтік кеңістігіндегі айырықша ролін ескеріп, осы құндылықтардың құрамына қысқаша тоқтала кеткенді жөн көрдік. Алайда, осы ретте айта кетер бір гәп – киімдердің және олардың қосалқы түр-элементтерінің (мысалы, әртүрлі белбеулер, белдіктер, һәм кіселер мен зергерлік әшекей бұйымдар деген сияқты) сандық құрамына байланысты төрт түрлі мәліметтер кездеседі. Яғни, олар бір-біріне сәйкес емес. Егер 1961 жылы аталмыш музейдің Орта Азия мен Қазақстан халықтары этнографиясы бөлімінің жетекші қызметкерлері М.В. Сазонова, А.С. Морозова және С.М. Лейкина жариялаған арнайы үлкен мақалада музейдегі қазақ киімдері 383 сақтам бірлігінен тұратындығы айтылса [24, 87 б.], Л.Ф. Попованың Орталық музейге

берген ресми жазба ақпаратында екі түрлі мәлімет келтірілген: біріншісі бойынша, РЭМ қорындағы қазақ киімі 370 [48], екіншісіне сәйкес, 400-ге жуық сақтам бірлігін құрайды (аталмыш қызметкердің жоғарыда аталған ақпаратында «қазақ киімі коллекциясы 400-ге жуық экспонаттан тұрады», – деген жолдар бар. Алайда, экспонат деп, әдетте, музейдің экспозициясына арнайы өңдеу мен жөндеуден өткен құндылықтарды ғана атау қалыптасқандығы белгілі. Ал, музей қорындағы бүкіл құндылықтарды, бұл ретте күллі қазақ киімдері мен олардың қосалқы элементтерінің экспозицияға тегіс қойылуы РЭМ тарихында мүлдем орын алмаған және әсте мүмкін емес жайт. Демек, Л.Ф. Попова осы ретте терминологиялық қателік жіберіп отыр. Яғни, автор қордағы қазақ киімдерінің түрлерінде (анығында, бұлар музейлік мәнді бұйымдар деп аталады), олардың экспозицияға немесе уақытша көрмеге қойылғандарын да экспонат деп атай салғанға ұқсайды). Л.Ф. Попованың тағы бір соңғы мәліметінде көрсетілген РЭМ қорындағы қазақ киімдерінің саны жоғарғы көрсеткіштерден әлдеқайда аз – небәрі 300 ғана [51, 1 б.].

Бұл мәліметтердің қайсысының шындыққа сай келетіндігін дөп басып айту әзірге мүмкін емес. Олай болса, РЭМ қорындағы қазақ киімін инвентаризациялау, атрибуциялау, паспорттау және ғылыми каталогтау жұмысы әлі де болса тиянақтау, пысықтау һәм дәйектеуді қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандай, РЭМ қорындағы қазақ коллекцияларының ішіндегі сан жағынан ең молы – үй-жайдың, әсіресе киіз үй мен оның жасауының сан түрлі элементтері. Л.Ф. Попованың материалына қарағанда, дәл қазіргі уақытқа дейін ресми камералық өңдеу мен атрибуциялау, һәм паспорттаудан өткен артефактілердің ұзын саны 516 сақтам бірлігін құрайды екен [48]. Сөз жоқ, этнографиялық артефактілердің осы категориясы қазақтың ежелгі тұрмысын, әсіресе, тіршілікқамы мәдениетін, осы арқылы көшпелі ортадағы әлеуметтік-экономикалық кеңістікті ұйымдастырудың дәстүрлі технологиясы мен стратегиясын зерделеуге үлкен мүмкіндік береді. Бірақ осы коллекцияның сандық және материалдық құрамына зер салған зерттеушіге ондағы артефактілердің дені киіз үйдің «көмекші» функция атқаратын элементтеріне жататындығын аңғару қиын емес (мысалы, көптеген үзіктер, желбаулар, термебаулар, шетбаулар, желбаулар, иықбаулар, шалмабаулар, басарқандар, беларқандар (немесе белдеу арқандар) деген сияқты).

Дегенмен, басым көпшілігі Қазақстанның Батыс, Орталық, Солтүстік және Шығыс өңірлерінен

РЭМ қорына келіп түскен киіз үйлер Қазақстан музейлеріндегі осы құралыптас киіз үйлерден әлдеқайда көне – олардың дені XIX ғасырдың аяқ шенінде жасалған (ал отандық музейлердегі киіз үйлер ары кеткенде небәрі өткен XX ғасырдың 50-60-шы жылдары ғана жасалыпты). РЭМ қорындағы сөз болып отырған киіз үйлер мен оның жиһаздарының музейлік тұрғыдан да, ғылыми-танымдық жағынан да құндылығы осында.

Сонымен, қазақтың тарихи этнографиясының ең көне, әрі сән-салтанаты келіскен және сақталуы Қазақстандық музейлердегі артефактілерден әлдеқайда жоғары (өйткені, Ресей музейлерінде құндылықтарды сақтауға барлық жағдай жасалған), сондай-ақ, сапа мен түрі жағынан да мол құндылықтар аталмыш музей қорында ғана кездесетіндігін айту керек. Тіпті, жоғарыда айтылғандай, Орталық музей қызметкерлері дендеп зерттеген әйгілі Кунсткамера қорындағы қазақ коллекциялары да өзінің аталмыш параметрлері жағынан РЭМ қорындағы қарастырылып отырған коллекциялармен еш теңдесе алмайды. Қазақтың төл мәдениеті мен ғылымы үшін танымдық тағылымы, сөз жоқ, өлшеусіз осы құндылықтардың ішінде әлемдегі еш музейлерде кездеспейтін бірегейлері баршылық. Осы ретте, қазақ киімдері коллекцияларының, соның ішінде, ер адамдар мен әйелдердің салтанатты киімдерін ерекше екшеп атауға болады. Солардың ішінде өңірі мен етегі жібек жіппен кестеленген ер адамның күдері шапаны, сән-салтанаты, һәм эстетикасы мен сақталу күйі әбден келіскен сәукелелер (барлығы 8 дана және 16 бөлік) [50, 13 б.; 51, 136-140 бб.], сондай-ақ қазақ сұлтан-дары тұтынған бас киімнің ғажайып нұсқалары (мысалы, мұрақтың ішінде киілетін алтын жіппен оқаланған шошақ бөріктердің) жеке коллекциясы қазақтың төл өркениетінің ең үздік үлгілерінің қатарына жатады десек, асырып айтпаймыз. Әсіресе, қырғауылдың қауырсыны түспеген кеуде тұсы терілерімен тегіс астарланған қазақ әйелінің жібек шапанының сән-салтанаты ғажайып эстетикасы өз алдына, оның дәл осындай материалды пайдаланып, асқан шеберлікпен тігілуі кімді де болса, қайран қалдырары хақ (№ 3146 коллекция) [48]. Бірақ, қазақ киімінің осынау ғажайып бірегей үлгісінің дәстүрлі көшпелі ортада қандай функция орындағанын оған дендеп зерттеу жүргізбейінше әзірше дөп басып, айту қиын (әлде, иесінің жоғарғы әлеуметтік-институционалдық мәртебесін, әлде, генеалогиялық қадір-қасиетін айғақтайтын символ болды ма, әлде, бізге беймәлім ғұрыптық функция атқарды ма? – деген сияқты).

Қазақ коллекцияларының қалыптасу тарихынан. Л.Ф. Попованың материалдарына қарағанда, жоғарыда айтылған барлығы 2725 бұйымнан тұратын 1700 сақтам бірлігінің 1193 нөмірлерімен белгіленген 1840 бұйымы РЭМнің өзіндік қазақ коллекцияларын құрайды. Ал 614 нөмірге бөлінген қалған 885 бұйым Мәскеудегі бұрынғы СССР халықтарының музейінен 1948 жылы келіп түсті [48].

Орыс зерттеушілері РЭМ қорындағы қазақ коллекцияларының қалыптасу тарихын төмендегідей үш кезеңге бөледі:

I-кезең – 1860–1870 жж.

II-кезең – 1900–1920 жж.

III-кезең – 1920–1980 жж.

Осы ретте ескерер гәп – көрсетілген бірінші кезең мен екінші кезеңнің, яғни 1870 ж. мен 1900 ж. арасындағы «өлара» уақытты есепке алмаудың өзіндік себеп-салдарын зерттеушілер түсіндіре бермейді. Бірақ, қазақ коллекцияларының музей қорына түсу үдерісінің хронологиясына зер салсақ, аталмыш гәптің мән-жайын бажайлауға болады: осы «өлара» жылдары бізге әзірге беймәлім әлдеқандай себептерге байланысты музей қорына қазақы ортадан түскен артефактілердің мөлшері тым мардымсыз болды.

РЭМ тарихын, соның ішінде қазақ коллекцияларының қалыптасу үдерісін шолу деңгейінде болса да, қарастырған ғалымдар XIX-ғасырдың екінші жартысы XX-ғасырдың басында қазақ жерінің әр өңірінен тарихи және этнографиялық артефактілерді жинастыру ісінде Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман, Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский, Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек сынды Ресей билігінің жоғары лауазымды шенеуніктерінің айырықша рөлін атап өтеді. Бұл рас та. Олар (және аталмыш қазақ өлкесін толық отарлау кезеңінде қаптаған басқа да орыс шенеуніктері мен миссионерлері, һәм зерттеушілері де) «бұртана қазақ жұртын орыстың өктем саясатының ығында ұстау үшін, оның мәдениетін, тарихын һәм психологиясын жақсы білмек керек» деген тактиканы үнемі ұстанса да, отандық тарихнаманың (осы сөздің кең мағынасында) деректік, һәм алғашқы ұйымдық негізін қалыптастыруға қомақты үлес қосты. Осы айтылғанды қарастырып отырған тақырыптық қисынмен байланыстырар болсақ, РЭМ қорындағы коллекциялар құрамы жоғарыда аталған Л.Ф. Баллюзек пен Н.А. Крыжановскийдің қазақ этнографиясын әр қырынан танытар сан алуан артефактілер жинақтау ісінде үлкен ұйымдастырушылық жұмыс жүргізгендігін айғақтайды.

Л.Ф. Попованың дәйекті пікірінше, аталмыш генерал-губернаторлардың арнайы тапсырмаларымен, көбінесе, батыс өңірлері қазақтарының арасынан жиналған 36 нөмірмен белгіленген 43 бұйымның, соның ішінде әсіресе, Л.Ф. Баллюзектің тікелей ұйымдастырумен Орынбор губерниясы қазақтарынан алынған киім-кешектің бес данадан тұратын толық «ансамбльдері» қазақтың дәстүрлі киім мәдениетінің шын мәніндегі теңдесі жоқ озық үлгілерінің қатарына жатады.

Қазақ коллекцияларының қорын жасақтауға Шоқан Уәлихановтың әкесі, Л.Ф. Попова әділ атап өткендей, алғашқы қазақ этнографы, һәм орыс армиясының полковнигі сұлтан Шыңғыс Уәлиханов пен сұлтан Арынғазы Ханқожин өзіндік үлкен үлестерін қосты [48]. 25 нөмірлерге жіктелген 28 бұйымнан тұратын бұл коллекцияның Шыңғыс Уәлихановтың атымен аталуы қазақтың осынау озық ойлы біртуар оғланына және оның қазақуар азаматтығы мен біліктілігіне деген орыс зиялыларының ерекше құрметінің айғағы ретінде бағамдауға болады [48].

РЭМ қорындағы қазақ коллекцияларының толығы және олардың қатарының ұлғаюы, әлбетте, Орталық Азия халықтарының, соның ішінде, қазақ мәдениетінің білгірі һәм зерттеушісі С.М. Дудиннің есімімен тығыз байланысты (барлығы 96 бұйымға 95 нөмір берілген коллекция). Л.Ф. Попованың мәліметі бойынша, бұл коллекцияда киіз үйдің элементтері, киім-кешек, әр түрлі әшекей бұйымдардың ғылыми паспортын С.М. Дудин өзі асқан жітілікпен тәпшітеп жасақтаған [48]. Бұл аталмыш бұйымдардың танымдық маңызын зерттеп-зерделеуге үлкен мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, С.М. Дудин өз заманының өте шебер әрі білікті фотосуретшісі ретінде қазақтың дәстүрлі тіршілігін әр қырынан сипаттайтын фотосуреттердің мол коллекциясын қалдырды. РЭМ қорынан басқа, бұл фотосуреттердің үлкен шоғыры Кунсткамера қорында жеке коллекция ретінде сақтаулы.

Сондай-ақ, қазақ коллекцияларының қорлану үрдісіне совет дәуірінде Ф.А. Фиельструп, А.Н. Глухов, А.П. Булгаков, Е.Т. Воеводская, О.А. Корбе, А.С. Морозова, С.М. Лейкина және т.б., ал XX ғ. 70 жылдары А.В. Коновалов сынды Оңтүстік Алтай (Қосағаш) қазақтарының этнографиясын дендеп зерттеген ғалымдар өлшеусіз үлес қосты. Осы ретте, жоғарыда аталған, Орта Азия және Қазақстан халықтары этнографиясы бөлімінің байырғы аса тәжірибелі қызметкері Л.Ф. Попованың музей қорындағы қазақ кол-

лекцияларын сақтауға, әрі дәріптеуге, әрі олардың қатарын ұлғайта түсуге үлкен еңбек сіңіріп отырғандығын да ерекше екішеп айту ләзім [50, 51, 136-140 бб.].

Қысқаша түйін. Аталмыш музей қорындағы қазақ коллекцияларының Орталық музей қолға алған ғылыми каталогын жасақтаудың, әлбетте, ғылыми-практикалық жағынан да, ғылыми-танымдық тұрғыдан да маңызы ерекше екендігі сөзсіз. Өйткені, музейлік құндылықтардың ғылыми каталогы бір жағынан, осы құндылықтарды жан-жақты дәріптеудің, әрі зерттеу жұмысының айырықша көрнекілігімен һәм дәйектілігімен ерекшеленетін формасы болып табылады. Ғылыми каталог, сонымен бірге, жоғары және арнайы білім беретін оқу орындары студенттері, магистранттары, ғылыми қызметкерлері, оқушылары үшін де танымдық тағылымы мол көрнекі оқу құралы функциясын атқарады.

Сондай-ақ, халықаралық музей ісі тәжірибесі айғақтап отырғандай, музейдегі ғылыми жұмыстың осы жанры музей ресурсын басқарудың да аса тиімді формасы да (тәсілі).

Дегенмен, музейлік құндылық атаулыны (соның ішінде, қарастырылып отырған РЭМ қорындағы қазақ коллекцияларын да) зерттеп-зерделеуді тек дәстүрлі этнографиялық сипаттаумен ғана әсте шектеуге болмайды. Өнегелі озық елдердегі (Европа, АҚШ, Канада және Жапония) әлеуметтік және мәдени антропологияның бай ғылыми-танымдық тәжірибесі, әсіресе, дәстүрлі этномәдени ортадағы қазір музейлік құндылықтарға айналған шаруашылық-мәдени тіршіліктің кез келген мәнді элементтерін әлеуметтік қатынастың инструменталды компоненттері ретінде қарастырудың ғылыми болашағының өлшеусіз екендігін айғақтап отыр. Өйткені, расында да, кез келген әлеуметтік-экономикалық және институционалдық мәнді артефактілер қоғамдық харекеттің объектілері, құралдары әрі «арналары» ретінде сан алуан функция атқарады. Осы қисынға орай «қоғамдық харекет» категориясының «қоғамдық (немесе әлеуметтік) қатынастың функционалдық күйін, ал «қоғамдық қатынас» категориясы өз кезегінде қоғамдық харекеттің құрылымын білдіретіндігін айта кетуді жөн көрдік.

Әдебиеттер

- 1 Радлов В.В. Инструкции для собирания этнографических предметов, относящихся до быта киргизов Степного генерал-губернаторства. СПб., 1898.
- 2 Дудин С.М. Резьба по дереву у киргиз. // Зодчий. 1901. – С. 8-23.
- 3 Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии // Сборник музея антропологии и этнографии. – Т.VII. 1928. – С.71-166.
- 4 Курылев В.П., Люшевич Ф.Д., Сазонова М.В. Этнографические собрания МАЭ по народам Средней Азии и Казахстана // Сборник музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). 1980. – Т. XXXV. – С.37-44.
- 5 Фелькерзам А. Старинные ковры Средней Азии // Старые годы. 1914. – С. 79-84.
- 6 Куфтин Б.А. Киргиз-казаки. Культура и быт. Применительно к обстановочному залу «уголок кочевого аула в Казахстане» в Центральном музее народоведения. – М.: Центральный музей народоведения, 1926. – 49 с.
- 7 Бежкович А.С. Этнографические рисунки В.Л. Плотникова по быту казахов (1859-1862 гг.) // Советская этнография. 1953. – №4. – С.113-119 с илл.
- 8 Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – Ч. 1. 1715-1856. – Ташкент, 1955.
- 9 Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – Ч.2. 1856-1869. – Ташкент, 1956.
- 10 Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – Ч.3. 1869-1880. – Ташкент, 1958.
- 11 Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – Ч.4. 1881-1886. – Ташкент, 1971.
- 12 Сазонова М.В., Морозова А.С., Лейкина С.М. Одежда народов Средней Азии и Казахстана в коллекциях Государственного музея этнографии народов СССР // Труды института этнографии. 1961. – Т.48. – С. 86-93.
- 13 Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. XIX – нач. XX в. Алма-Ата: Наука, 1964. – 178 с.
- 14 Курылев В.П. Оружие казахов // Сборник музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). 1978. – Т. XXXIV. – С.56-61.
- 15 Курылев В.П. Казахские кожаные мужские пояса в собраниях МАЭ // Сборник музея антропологии и этнографии им. Петра Великого. 1980. Т.LIII. – С.85-97.
- 16 Коновалов А.В. Казахи южного Алтая. – Алма-Ата: Наука, 1986.
- 17 Кармышева Б.Х. Этнографическое изучение киргизов Средней Азии и Казахстана в 1920-е годы (полевые исследования Ф.А. Фиелструпа) // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – Вып. X. – М.: Наука, 1988. – С. 38-62.
- 18 Вишневецкая (Прищепова) В.А. Из истории собирания Среднеазиатско-казахстанских коллекций МАЭ (дооктябрьский период) // Сборник музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). 1989. – Т.XLIII. – С.5-17.
- 19 Прищепова В.А., Черманова М.Б. Из коллекций по этнографии казахов // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. 1993. Серия общ.наук. – №5 (191). – С. 69-76.

- 20 Прищепова В.А. Страницы истории Государственного музейного фонда // Кунсткамера. Этнографические тетради. 1995. – Вып. 7. – С.217-329.
- 21 Прищепова В.А. О пребывании цесаревича николая Александровича в степном генерал-губернаторстве // Труды Государственного музея истории Санкт-Петербурга. – Вып. III. – СПб., 1998. – С.109-114.
- 22 Прищепова В.А. Коллекции заговорили. История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870-1940). – СПб; 2000. – 271 с.
- 23 Бронникова О.М., Вишневецкая (Прищепова) В.А. Каталог коллекций отдела Средней Азии и Казахстана МАЭ // Сборник музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). 1989. – Т. XLIII. – С.180-222.
- 24 Одежда народов СССР: из коллекций Государственного музея этнографии народов СССР. – М., 1990 (на русс. и англ. языках).
- 25 Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
- 26 Российский этнографический музей. 1902 – 2002. – СПб., 2001. – 279 с.
- 27 Какабаев Б.С. К семантике использования птичьих шкур в отделке казахского костюма // Труды Центрального музея. Вып. II. Научный редактор Нұрсан Әлімбай. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. – С. 457-463.
- 28 Л.Ф. Попованың жеке мұрағаты.
- 29 Попова Л.Ф., Стасевич И.В. Казахский костюм в собраниях Российского этнографического музея и Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук (рукопись). 18 с.
- 30 Попова Л.Ф. Казахские женские свадебные головные уборы саукеле: опыт локальной классификации (по материалам РЭМ) // Музей. Традиции. Этничность XX-XXI в. – СПб. – Кишинев, Nestor-Historia, 2002. – С. 136-140.
- 31 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің ғылыми-қолданбалы жобалары бойынша 2013-2014 жылдары атқарған жұмысының есебі.
- 32 Nomads of Eurasia. Natural History museums of Los Angeles county. Academy of Sciences of the U.S.S.R. – Los Angeles: Perpetua Press, 1989. 192 p.
- 33 Teppiche aus Mittelalten und Kasachstan / Ein Leitung und Zusammenstellung von E.G. Tsareva. – Leningrad, 1984.
- 34 Jewellery. Museum of the Ethnography of the USSR / Intr.: E. Torchinskaya. Comp.: G. Komleva. – Leningrad, 1988.
- 35 Nomads in Central Asia: Animal Husbandry and Culture in Transition (19 th – 20 th Century) / Accompanies the exhibition «Nomaden in Centraal-Azie» on show in the Tropenmuseum in Amsterdam from 1 Dec. 1994 to 1 Aug. 1995; Auth.: F.C. van Leeuwen, T.G. Emeljanenko, L.F. Popova. – Amsterdam, 1994.

References

- 1 Radlov V.V. Instrukcii dlja sobiranija etnographicheskikh predmetov, odnosjashihsjja do byta kirgizov Stepnogo general-gubernatorstva. SPb., 1898.
- 2 Dudin S.M. Rez'ba po derevu u kirgiz. // Zodchij. 1901. – S. 8-23.
- 3 Dudin S.M. Kovrovye izdelija Sredney Azii // Sbornik muzeja antropologii i etnographii. T.VII. 1928. – S.71-166.
- 4 Kurylev V.P., Ljushevich Ph.D., Sazonova M.V. Etnographicheskie sobranija MAE po narodam Sredney Azii i Kazakhstana // Sbornik muzeja antropologii i etnographii im. Petra Velikogo (Kunstkamera). 1980. T. XXXV. – S.37-44.
- 5 Phel'kerzam A. Starinnye kovry Sredney Azii // Starje gody. 1914. – S. 79-84.
- 6 Kuphtin B.A. Kirgiz-kazaki. Kul'tura i byt. Primenitel'no k obstanovochnomu zalu «ugolok kochevogo aula v Kazakhstane» v Central'nom muzee narodovedenija. M.: Central'nyi muzey narodovedenija, 1926. – 49 s.
- 7 Bezhkovich A.S. Etnographicheskie risunki V.L. Plotnikova po bytu kazakhov (1859-1862 gg.) // Sovetskaja etnographija. 1953. №4. – S.113-119 s ill.
- 8 Maslova O.V. Obzor russkikh puteshestvii i ekspedicii v Srednjuju Aziju. CH.1.1715-1856. Tashkent, 1955.
- 9 Maslova O.V. Obzor russkikh puteshestvii i ekspedicii v Srednjuju Aziju. CH.2.1856-1869. Tashkent, 1956.
- 10 Maslova O.V. Obzor russkikh puteshestvii i ekspedichij v Srednjuju Aziju. CH.3.1869-1880. Tashkent, 1958.
- 11 Maslova O.V. Obzor russkikh puteshestvii i ekspedichij v Srednjuju Aziju. CH.4.1881-1886. Tashkent, 1971.
- 12 Sazonova M.V., Morozova A.S., Leykina S.M. Odezhdа narodov Sredney Azii i Kazakhstana v kollekcijah Gosudarstvennogo muzeja etnographii narodov SSSR // Trudy instituta etnographii. 1961. T.48. – S.86-93.
- 13 Zaharova I.V., Hodzhaeva R.D. Kazakhskaja nacional'naja odezhdа. XIX – nach. HH v. Alma-Ata: Nauka, 1964. – 178 s.
- 14 Kurylev V.P. Oruzhie kazakhov // Sbornik muzeja antropologii i etnographii im. Petra Velikogo (Kunstkamera). 1978. T.XXXIV. – S.56-61.
- 15 Kurylev V.P. Kazahskie kozhanye muzhskie pojasa v sobranijah MAE // Sbornik muzeja antropologii i etnographii im. Petra Velikogo. 1980. T.LIII. – S.85-97.
- 16 Konovalov A.V. Kazakhi juzhnogo Altaja. Alma-Ata: Nauka, 1986.
- 17 Karmysheva B.H. Etnographicheskoe izuchenie kirgizov Sredney Azii i Kazakhstana v 1920-e gody (polevye issledovanija Ph.A. Phielstrupa) // Oчерki istorii russkoy etnographii, phol'kloristiki i antropologii. Vyp. X. M.: Nauka, 1988. – S. 38-62.
- 18 Vishnevechka (Prishepova) V.A. Iz istorii sobiranija Sredneaziatsko-kazakhstanskikh kollekcij MAE (dooktjabr'skiy period) // Sbornik muzeja antropologii i etnographii im. Petra Velikogo (Kunstkamera). 1989. T.XLIII. – S.5-17.
- 19 Prishepova V.A., Chermanova M.B. Iz kollekcij po etnographii kazakhov // Izvestija Nacional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan. 1993. Serija obsh.nauk. №5 (191). S.69-76.
- 20 Prishepova V.A. Stranicy istorii Gosudarstvennogo muzejnogo phonda // Kunstkamera. Etnographicheskie tetradi. 1995. Vyp.7.– S.217-329.

- 21 Prishepova V.A. O prebyvanii cesarevicha Nikolaja Aleksandrovicha v stepnom general-gubernatorstve // Trudy Gosudarstvennogo muzeja istorii Sankt-Peterburga. Vyp.III. SPb., 1998. – S.109-114.
- 22 Prishepova V.A. Kollekcii zagovorili. Istorya formirovaniya kollekcij MAE po Srednei Azii i Kazakhstanu (1870-1940). SPb., 2000. – 271 s.
- 23 Bronnikova O.M., Vishneveckaja (Prishepova) V.A. Katalog kollekcij otdela Sredney Azii i Kazakhstana MAE // Sbornik muzeja antropologii i etnographii im. Petra Velikogo (Kunstkamera). 1989. T. XLIII. – S.180-222.
- 24 Odezhd narodov SSSR: iz kollekcij Gosudarstvennogo muzeja etnografii narodov SSSR. M., 1990 (na russ. i angl. jazykah).
- 25 Kazakhi. Istoriko-etnographicheskoe issledovanie. Almaty: Kazakhstan, 1995. – 352 s.
- 26 Rossiyskiy etnographicheskiy muzei. 1902- 2002. SPb., 2001. – 279 s.
- 27 Kakabaev B.S. K semantike ispol'zovanija ptich'ih shkurok v oddelke kazakhskogo kostjuma // Trudy Central'nogo muzeja. Vyp. II. Nauchnyy redaktor Nursan Alimbay. Almaty: Balalar adabiet, 2009. S. 457-463.
- 28 L.Ph. Popovanyn zheke muragaty.
- 29 Popova L.Ph., Stasevich I.V. Kazakhskiy kostjum v sobraniyah Rossiyskogo etnographicheskogo museja i Museja antropologii i etnographii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) Rossiyskoi akademii nauk (rukopis'). 18 s№
- 30 Popova L.Ph. Kazakhskie zhenskie svadebnye golovnye ubory saukele: opyt lokal'noi klassifikacii (po materialam REM) // Muzei. Tradicii. Etnichnost' XX-XXI v. – SPb. – Kishinev, Nestor-Historia, 2002. – S. 136-140.
- 31 Khazakhstan Respublikasy Memlekettik ortalykh muzeyinin gylymi-kholdanbaly zhubalary boiynsha 2013-2014 zhyldary atkhargan zhmysynyn esebi.
- 32 Nomads of Eurasia. Natural History museums of Los Angeles county. Academy of Sciences of the U.S.S.R. Los Angeles: Perpetua Press, 1989. 192 p.
- 33 Teppiche aus Mittelaissen und Kasachstan / Ein Leitung und Zusammenstellung von E.G. Tsareva. Leningrad, 1984.
- 34 Jewellery. Museum of the Ethnography of the USSR / Intr.: E. Torchinskaya. Comp.: G. Komleva. Leningrad, 1988.
- 35 Nomads in Central Asia: Animal Husbandry and Culture in Transition (19 th-20 th Century) / Accompanies the exhibition «Nomaden in Centraal-Azie» on show in the Tropenmuseum in Amsterdam from 1 Dec. 1994 to 1 Aug. 1995; Auth.: F.C. van Leeuwen, T.G. Emeljanenko, L.F. Popova. Amsterdam, 1994.

Айтқұл Х.А., Мьякишева О.А.

**История формирования
коллекции эпохи бронзы
Центрального и Восточного
Казахстана археологического
фонда ЦГМ РК**

В статье изложена история формирования коллекции эпохи бронзы Центрального и Восточного Казахстана, хранящейся в фондах ЦГМ РК, с использованием архивных и учетных документов Центрального государственного музея РК и Северо-Казахстанского областного музейного объединения. В процессе изучения были использованы труды ученых археологов, которые занимались вопросами эпохи бронзы евразийского пояса степей. Также в статье показано участие Центрального государственного музея в Центрально-Казахстанской и Восточно-Казахстанской археологических экспедициях, руководимых в разные годы такими известными казахстанскими археологами, как А.Х. Маргулан, М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов, А.М. Оразбаев.

Ключевые слова: коллекция, эпоха бронзы, артефакты, Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция, поселение, могильник.

Aytkul H.A., Myakisheva O.A.

**History of the Central and
Eastern Kazakhstan Bronze Age
collection of the Central State
Museum of Kazakhstan**

This article describes the history of the formation of the Bronze Age collection of the Central and Eastern Kazakhstan of archaeological fund of the CSM RK, using archival documents and inventory records from the archives of the Inventory Department of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan and North Kazakhstan regional museum association. Proceedings of scientists-archaeologists dealing with the Bronze Age of the Eurasian steppe zone are also used. This paper for the first time summarizes and represents proper data on gathering collection of the Bronze Age artifacts from Central and Eastern Kazakhstan and illuminates the major role of museum's participation in Central Kazakhstan and Eastern Kazakhstan archaeological expeditions at different times, headed by prominent Kazakhstani archaeologists A.Marghulan, M.Kadyrbaev, Zh.Kurmankulov, A.Orazbaev.

Key words: collection, epoch of bronze, artefacts, Centrally-Kazakhstan archaeological expedition, settlement, burial mound.

Айтқұл Х.А., Мьякишева О.А.

**Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейдің
археология қорындағы
Орталық және Шығыс
Қазақстанның қола дәуірі
коллекцияларының қалыптасу
тарихы**

Аталмыш мақалада Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейдің археология қорындағы Орталық және Шығыс Қазақстанның қола дәуірі коллекциясының қалыптасу тарихы баяндалады. Осы мақаланы дайындау барысында Солтүстік Қазақстан музей бірлестігі мен ҚР МОМ-ның есепке алу бөлімі мұрағатының есепке алу және мұрағат құжаттары пайдаланылды. Сонымен қатар еуразиялық даланың қола дәуірі мәселелерімен айналысатын археолог ғалымдардың да еңбектері қарастырылды. Мақалада Орталық және Шығыс Қазақстанның археологиялық экспедицияларын әр жылдары басқарған атақты ғалым-зерттеушілер А.Х. Марғұлан, Ә.М. Оразбаев, М.Қ. Қадырбаев, Ж.Қ. Құрманқұловтар жүргізген қазба жұмыстарында ҚР МОМ-ның қатысқанымен қатар аталған өңірлердің ескерткіштерін зерттеуде өз үлесін қосқаны жөнінде де деректер берілген.

Түйін сөздер: коллекция, қола дәуірі, артефактілер, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы, қоныс, қорым.

**ИСТОРИЯ
ФОРМИРОВАНИЯ
КОЛЛЕКЦИИ ЭПОХИ
БРОНЗЫ
ЦЕНТРАЛЬНОГО
И ВОСТОЧНОГО
КАЗАХСТАНА
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО
ФОНДА ЦГМ РК**

В фондах Центрального государственного музея Республики Казахстан (далее ЦГМ РК) собрана богатейшая археологическая коллекция эпохи бронзы. В данную коллекцию вошли артефакты из разных регионов Казахстана.

В 1946 г. Институтом истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР была организована Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция (далее ЦКАЭ) под руководством А.Х. Маргулана, положившая начало систематическому и всестороннему изучению памятников Центрального Казахстана. Центрально-Казахстанской археологической экспедицией в разные годы руководили такие светила казахстанской археологии, как А.Х. Маргулан, М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов. Широкомасштабные разведки и раскопки открыли в Центральном Казахстане десятки памятников, среди которых поселения, могильники и жертвенники раннего (нуринского) этапа: Акшатау, Бутулы I, Байбала I, Комагал, Канаттас; Атасуского: Айшрак, Сангуру II, Былкылдык I, II, III, Шерубай-Нура, Карабие; дандыбай-бегазинского: Аксу-Аюлы II, Ортау II, Бегазы, поселения Атасу, Мыржик, Бугулы II и Улугау.

Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция состояла из трех отрядов, руководимых А.Х. Маргуланом, А.М. Оразбаевым и М.К. Кадырбаевым. Отряд, возглавляемый А.Х. Маргуланом, занимался исследованием памятников эпохи поздней бронзы и переходного этапа от бронзы к ранним кочевникам, А.М. Оразбаев занимался раскопками андроновских оград и отряд М.К. Кадырбаева изучал культуру ранних кочевников. Также кроме них в работах экспедиции в разные годы принимали участие такие видные ученые, как Л.Р. Кызласов (1948), К.А. Акишев (1951-1952), Г.И. Пацевич, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова, Г.В. Кушаев, Х.А. Алпысбаев и др.

В 1955 году под руководством А.Х. Маргулана проведены первые раскопки поселения Атасу I, где была найдена мастерская (жилище Л1). Материалы раскопок опубликованы в статье «Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века», в которой А.Х. Маргулан дает описание всех известных разработок на цветные и черные металлы. Также в данной статье впервые в широком масштабе привлекаются геологичес-

кие и археологические исследования о металлургии Центрального Казахстана [1, с. 3-30].

Спустя 20 лет после первых раскопок в 1975 году Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством М.К. Кадырбаева возобновила работу на поселении Атасу I и II. К значимым памятникам атасуского микро-района можно отнести три поселения: Атасу I, Атасу II (Ак-Мустафа) и Мыржык, а также серию некрополей (Сангру I- III, Атасу I-III, Ак-Мустафа, Мыржык и горные выработки (Сарыбулак, Дарат, Босога, Огызтау, Кенказган) [2].

Первыми из материалов Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, поступившими в фонды ЦГМ РК, были артефакты из поселений Атасу I, Атасу II, Бугулы I, II, раскопанные в 1946-49 годах и переданные А.Х. Маргуланом в 1957 году. Для установления хронологии памятников Центрального Казахстана в 1947 году был исследован малый плиточный мавзолей 4 Бегазы [3], в 1948 году при участии Л.Р. Кызласова вскрыты плиточные мавзолеи 2 и 3 [4], в 1949 году исследованы ранние (нуринского этапа) группы памятников эпохи бронзы в горах Акшатау и в долине реки Сокур притока реки Шерубайнура. Собранный материал представлен фрагментами керамических сосудов и каменными орудиями труда (КП 6112, КП 6237, КП 6002, КП 6006, КП 6104, КП 6204, КП 5985, КП 5987). В коллекцию вошли материалы раскопок 1951-52 годов группы Бугулы I могильника и поселения, Былкылдак I и II, памятники расположены в 67 км к западу от долины реки Шерубайнуры и в 40 км к северо-востоку от станции Жарык у подножья горы Бугулы, представленные керамическими сосудами (КП 16009, КП 16010, КП 16012, КП 16016 Акт №152 от 23.11.1979 г.) [5, с. 75-77]. Комплекс Былкылдак I находится на левом берегу реки Былкылдак в верховьях реки Талдынуры в 35 км на северо-восток от поселения Аксуаюлы Карагандинской области. Коллекция могильника Былкылдак состоит из украшений: амулеты в виде клыков хищника, бронзовые бусы из ограда 14, а из могильника Былкылдак II ограда 3 керамический сосуд с изображением свастики на донце (КП 20253/5 Акт №390 от 18.10.1985 г.) [6, с. 5-7]. Аналог данного изображения можно встретить на фрагменте керамического сосуда (выпуклой части тулова) из фонда СКОМ (Северо-Казахстанское областное музейное объединение), найденного в культовом месте у села Петровка Северо-Казахстанской области (СКОМ оф 1841/51-59) [7, с. 10-12].

С 1973 по 1976 года большой объем работ был выполнен археологической экспедицией Карагандинского государственного университета под руководством Г.Б. Здановича, а с 1977 года экспедицию возглавил В.В. Евдокимов. Коллектив карагандинских археологов (В.В. Варфоломеев, В.В. Евдокимов, С.У. Жауымбаев, К.М. Карабаспакова, И.А. Кукушкин, В.Г. Ломан, В.А. Новоженев, И.В. Рудковский, А.А. Ткачев, Э.Р. Усманова, А.Ю. Чиндин, М.В. Бедельбаева, И.Н. Швец) сосредоточил усилия в основном на решении проблем насельников эпохи бронзы. Также в ходе археологических работ были открыты: погребение ранней бронзы в могильнике Карагаш и погребение с колесницей в могильнике Сатан. Исследованы андроновские могильники Копа, Нуркен, Акимбек, Ташик, Бозинген, Алпымса, Нуртай, Майтан, Лисаковский и др. Проведены раскопки на поселениях Копа I, Акимбек, Домалактас, Лисаковское, Ташик, Майоровка, Энтузиаст. Отрядом по изучению эпохи поздней бронзы были проведены раскопки могильников Енбек-Суйгуш, Донгал, Дермен, Самара, Шоиндыколь, Карагаш, Тасырбай [8].

В 1985 году в связи с переездом Центрального государственного музея в новое здание, для построения экспозиции на основании приказа № 142 Министерства Культуры КазССР от 04.05.1985 года сотрудником музея археологии и этнологии Карагандинского Университета Э.Р. Усмановой были переданы материалы поселений Атасу, Домалактас, Тагибайбулак и могильников Нуркен, Копа и Бозенген. В данную коллекцию вошли керамические сосуды, украшения, бронзовые наконечники, наконечники стрел и орудия труда (КП 20238/1,2 Акт №384 от 18.10.1985 г.) [9, с. 21-22], (КП 20245/1-2, КП 20246, КП 20247, КП 20249 Акт №386-391 от 18.10.1985 г.) [10, с. 8-17]. Например, из орудий труда: тупик-трепало из лопаточной кости крупного рогатого скота Г-образной формы, рабочая часть имеет отверстие КП 20249/2; каменная рудодробилка овальной формы, ударная часть плоская КП 20249/9; каменная мотыга удлиненно-конусовидной формы, рабочая часть заострена КП 20249/11; украшения в виде нитки пастовых бус, бочонкообразной формы голубого и белого цвета КП 20239; бронзовые наконечники листовидной формы, с рельефными краями КП 20248/1-3.

В 1996 году А.М. Оразбаевым были переданы артефакты могильника Шортандыбулак, расположенного в долине левого берега реки Талдынура, возле старой зимовки Айнаколь, в 10 км

к югу от аула Жанажурт и 14 км к юго-западу от поселения Байбала. Поселение находится на второй надпойменной террасе. В этом районе локализуется большое количество памятников эпохи бронзы, расположенных обширными группами прежде всего вокруг гор Кызыл-тау, в долинах реки Талдынура и ее притоков. Материалы могильника представлены редкими образцами резных костянных изделий, это фрагмент накладки прямоугольной формы, выгнутой формы, орнаментированной тонкой резьбой в виде рядов миниатюрных треугольников с высокими вершинами, солярный круг в центре покрыт резьбой тех же мотивов (КП 26072/1, Акт №42 от 28.05.1999 г.) [11, с. 143-145]; фрагмент костяной рукоятки – одна сторона плоская, другая выпуклая (КП 26072/3); костяной циркуль с заостренными раздвоенными концами, из которых один длинный другой короткий, с круглым основанием и овальным отверстием для продевания ремня, орнаментирован тонкой резьбой из двух рядов миниатюрных треугольников (КП 26072/2). По мнению А.Х. Маргулана, этот циркуль служил в качестве штампа для нанесения резного орнамента и измерения объектов [12, с. 276]. Также в 2010 году дочерью археолога А.Х. Маргулана Д.А. Маргулан были переданы в дар музею материалы из поселений Шортандыбулак и Бугылы 1. Это бронзовые артефакты: накладка в виде круглой выпуклой шляпки со шпеньком; наконечник стрелы двухлопастной втульчатый; круглое массивное кольцо с двумя гранями; проколка четырехгранная с уплощенным концом и ворворка (КП 27287\1-5 Акт № 57 от 05.10.2009 г.) [13, с. 42].

В 1997 году руководителем ЦКАЭ Ж.К. Курманкуловым переданы материалы Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1975, 1976, 1978, 1979, 1980, 1981, 1983 годов из поселений и могильников эпохи бронзы Мыржык, Акмустафа, Атасу, Бугулы 1, Нурмамбет, Аксуат, Копя, Куйган 2 и т.д. Эта огромная коллекция включает керамические сосуды, украшения, пряслица, предметы конской сбруи, орудия труда, отщепы и т.д. (КП 26218/1-103 Акт №7 от 21.03.2000 г. [14, с. 106-127], КП 26221/1-33 Акт №10 от 29.03.2000 г. [15, с. 88-96], КП 27044/1-77 Акт №46 от 17.07.2007 г. [16, с. 119-138], КП 27254/1-94 Акт №33 от 20.04.2009 г. [17, с. 18-28], КП 27326/1-36 Акт №11 от 08.04.2010 г. [18, с. 145-151]).

Коллекция эпохи бронзы археологического фонда ЦГМ РК Восточного Казахстана формировалась с 1940-х годов из материалов Восточ-

но-Казахстанской археологической экспедиции 1947-1949, 1955 годов (под руководством С.С. Черникова), 1985 года (под руководством А.М. Оразбаева) и случайных находок. Также в комплектовании коллекции Восточного Казахстана принимала участие и археологическая экспедиция Центрального музея Казахстана в составе Восточно-Казахстанской археологической экспедиции Института истории, археологии и этнографии АН КазССР и при участии Института истории материальной культуры СССР. Основной задачей экспедиции стало выявление и исследование памятников, расположенных в зоне затопления в связи со строительством Усть-Каменогорской и Бухтарминской ГЭС. Здесь были зафиксированы многочисленные памятники от эпохи неолита до средневековья, получен материал, характеризующий историческое прошлое Восточного Казахстана.

В 1947 году экспедицией проводилось обследование долины Иртыша от Камышинки до Бухтармы. Производились раскопки на поселении Мечеть, где собрано большое количество керамики, найдены бронзовый наконечник стрелы, бронзовая пронизка, медная руда, обрывки золотой фольги. Судя по составу находок, это поселение существовало от раннеандроновского времени до VIII-VI вв. до н.э. Велись раскопки в том же году на поселении в Семипалатинских дюнах. Собран подъемный материал: два бронзовых шила, две бронзовые пластинки, обломки зернотерок, куски медной руды, обломки тиглей, обломки керамики и т.д. В Абаевском районе в 12 км от озера Сарыколь научным сотрудником Центрального музея Казахстана Л.К. нифонтовой было раскопано три кургана эпохи бронзы. Найдены обломки двух сосудов с орнаментом. Всего в этом могильнике раскопано пять курганов: три – Черниковым С.С. и два – экспедицией Центрального музея Казахстана [19, с. 143-147].

В 1948-1949 годах Восточно-Казахстанской археологической экспедицией проводились раскопки и разведки в районе озера Сарыколь в Абаевском районе. Были раскопаны три оградки могильника эпохи бронзы Жанажурт в Жарминском районе. Также экспедиция занималась исследованиями у озера Сарыколь на могильнике Сарыколь I, где было раскопано 2 кургана эпохи бронзы. Могильник Сарыколь II из 14 сооружений, раскопано одно. Кроме артефактов, найденных при раскопке памятников Восточного Казахстана, коллекцию эпохи бронзы дополняют случайные находки: долото конусообразное, полое внутри, найденное в 1940 году в Алтае на

Кадырбай-Чудском прииске (КП 6217); кайло четырехгранное, найденное в Алтайском прииске «Наримолово» в 1940 году (КП 6218), а из материалов экспедиции 1955-56 годов в фондах хранятся артефакты стоянки Усть-Нарын; каменный пест (КП 14278 Акт № 99 от 13.12.1977 г.) [20, с. 142-143]; зернотерка прямоугольной формы (КП 14279); точильный камень, прямоугольной формы, с закругленными краями (КП 14280); малый пест (КП 14281); каменный выпрямитель для вытягивания стрел (КП 14281); керамический сосуд с орнаментом из сочетаний треугольников и меандров, выполненных зубчатым штампом (КП 16009 Акт № 148 от 21.11.1979 г.) [21, с. 75].

Также в формировании коллекции ЦГМ РК немаловажный вклад внес А.М. Оразбаев. В 1985-1988 годах археологическая экспедиция Казахского государственного университета (КазГУ) под руководством А.М. Оразбаева работала в нескольких районах Восточного Казахстана. В Катон-Карагайском, Курчумском и Маркакольском районах были обследованы 43 могильника, в которых зарегистрировано 825 оград и курганов. Раскопаны 44 погребальных сооружения, а в Таврическом районе раскопано 16 оград эпохи бронзы [22, с. 7-35]. В фонд археологии ЦГМ РК Абдулманапом Медеуовичем была передана коллекция археологических артефактов могильника Койтас, представленная десятью образцами керамической посуды, собранная в результате проведенных исследований Восточно-Казахстанской археологической экспедицией 1985 года. Могильник Койтас расположен на северной окраине села Койтас, на правом берегу залива, который образован при разливе Шульбинского водохранилища рекой Кызылсу. Науке могильник известен с начала XX века. В 1910 году впервые В.И. Каменским было раскопано 10 оград эпохи бронзы. Материалы Каменского В.И. были изучены и опубликованы М.П. Грязновым в работе «Древние культуры Алтая» в 1930 году. [23]. Сосуды могильника Койтас орнаментированы треугольниками, меандром и фестонами из сложных геометрических фигур, на плече некоторых сосудов имеются каннелюры, тулово покрыто горизонтальным зигзагом, выполненным гребенчатым штампом. С.С. Черников, исследуя характерные особенности орнаментов на сосудах из Восточного Казахстана, выделил наиболее часто встречающиеся элементы: «елочка» из оттисков гладкого и гребенчатого штампа, различные круглые семечковидные и иные вдавления палочки, расположенные рядами или разбросанные по всему тулову сосуда, заштрихованные

внутри треугольники и меандры [24, с. 13-15]. Особенно характерно для сосудов из могильника Койтас изображение фестонов. Например: керамический сосуд горшковидной формы (КП 24942, Акт №116 от 16.11.1993 г.) [25, с. 82-85], его размеры: высота 22 см, диаметр горловины 21,8 см.

А.М. Оразбаев и А.Т. Толеубаев датируют могильник Койтас концом федоровского и начальным периодом алакульского этапов андроновской культуры, т.е. XVI-XIV вв. до н.э. Материал из этого могильника дополнил уже имеющиеся сведения об андроновской культуре Восточного Казахстана [26].

Ермолаева А.С. в монографии «Памятники предгорной зоны Казахского Алтая» [27], рассматривая керамический материал Восточного Казахстана на обширном фоне типологических параллелей и классифицируя по существующей в археологической науке методике, пришла к выводу, что сосуды могильника Койтас имеют общие особенности. По форме типично федоровские и имеют классический федоровский, довольно сложный орнамент: под венчиком ряд косых заштрихованных треугольников, по основанию шейки проведена каннелюра, верхняя часть плечика украшена меандровидными фигурками (КП 24947, Акт №116 от 16.11.1993 г.) [28, с. 82-85], под которыми две каннелюры и тройная горизонтальная линия. В средней части тулова помещен меандр, а у дна повторяются косые заштрихованные треугольники. Орнаментальный мотив вертикальный зигзаг встречается также на сосуде из коллекции ЦГМ РК (КП 24943, Акт №116 от 16.11.1993 г.) [29]. Собственно к федоровскому типу по форме и орнаменту можно отнести и горшок (КП 24942, Акт №116 от 16.11.1993 г.) [30]. Он имеет нарядный и сложный орнамент, выполненный в основном гребенчатым штампом: косые заштрихованные треугольники под венчиком, двойные каннелюры, расположенные в местах наибольшего расширения тулова. У сосуда (КП 24946 Акт №116 от 16.11.1993 г.) [31] от основания шейки начинается сплошной горизонтальный зигзаг, прерываемый каннелюрой. У других двух горшечно-баночных сосудов орнамент несложный – это сплошной вертикальный зигзаг, выполненный гладким и гребенчатым штампом (КП 24943, КП 24944, Акт №116 от 16.11.1993 г.) [32].

В 2001 г. З.С. Самашевым были переданы два керамических сосуда, случайно найденных в Абаевском районе, окрестности Караултобе, Восточно-Казахстанской области. Первый: керами-

ческий сосуд горшковидной формы, с раздутым туловом и слегка отогнутым венчиком. На щитке имеется бортик, опоясывающий сосуд, от него отходят ряды заштрихованных треугольников, обращенных вершинами в противоположные стороны, у уступа имеется поясок из треугольных вдавлений (КП 26520/1 Акт №24 от 08.06.2001 г.) [34, с. 28-30]; второй керамический сосуд горшковидной формы с коротким выгнутом венчиком. Верхняя часть тулова раздута, венчик орнаментирован треугольниками вверх-вниз, с вершинами в два ряда, заштрихованными гребенкой. На плече спаренные треугольники в виде флажков, заштрихованные гребенкой. Между верхним и нижним орнаментом имеются две горизонтальные линии (КП 26520/2 Акт №24 от 08.06.2001 г.) [35]. Особый интерес представляет так называемый «Курчумский клад», находка геологов «Алтай золото» на месторождении Чердаек, расположенном на реке Курчум. В этот клад вошли украшения и орудия труда из бронзы: (КП 27177-27194/1-8 Акт №60 от 28.10.2008 г.) [36, с. 46-76].

Также из случайных находок можно выделить двухлезвийный бронзовый нож с выделенной рукояткой, лезвие лавролистное, на рукоятке четыре сквозных овальных отверстия, найден у

села Уржар, Тарбагатайского района (КП 26751 Акт №11 от 15.06.2004 г.) [37, с. 64] и бронзовый кинжал листовидной формы, с двухсторонним лезвием и плоской рукояткой, место находки неизвестно (КП КП26953/2. Акт №12 от 07.03.2007 г.) [38, с. 82].

Коллекция эпохи бронзы Центрального и Восточного Казахстана в основном комплектовалась планомерно материалами выше изложенных археологических экспедиции.

На материалах этих экспедиции учеными археологами была проведена хронологическая классификация памятников эпохи бронзы и ранних кочевников, населявших территорию Казахстана. В научный оборот были введены многочисленные новые данные с поселений и могильников эпохи бронзы. Большая часть опубликованного материала хранится в археологическом фонде ЦГМ РК.

Накопленный за все время существования Центрально-Казахстанской археологической экспедицией огромный фактологический материал был передан руководителем экспедиции Ж.К. Курманкуловым в фонды Центрального государственного музея РК, за что выражаем огромную благодарность.

Литература

- 1 Маргулан А.Х. Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века // Поиски и раскопки, в Казахстане. – Алма-Ата, 1972. – С. 3-30.
- 2 Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1983. – С. 134-142; Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992. – 247 с.
- 3 Маргулан А.Х. Отчет о работах Центрально-казахстанской археологической экспедиции в 1947 г. // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Вып. 2. – Алматы, 1950. – С. 13-18.
- 4 Кызласов Л.Р., Маргулан А.Х. Плиточные ограды могильника Бегазы // Краткие сообщения Института Истории и Материальной культуры. – 1950. Вып. 32. – С. 126-136.
- 5 ЦГМ РК Акт №152 от 23.11.1979 г. Акты поступления основного фонда /91-199/ 1979 г. Кн №2. – С. 75-77.
- 6 ЦГМ РК Акт №390 от 18.10.1985 г. Акты поступления основного фонда КП /379-394/ 1985 г. Кн №11. – С. 5-7.
- 7 Отчет о командировке Айткул Х.А. в города Костанай и Петропавловск за 2015 г., ЦГМ РК. – С. 10-12.
- 8 Жауымбаев С. Горное дело и металлургия бронзового века Сарыарки: – Караганды, 2001; Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда, 1987; Варфоломеев В.В. О культурной принадлежности памятников с валиковой керамикой Сарыарки // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. – Челябинск, 1988; Ткачев А.А. Новые погребальные памятники поздней бронзы и средневековья Сарыарки // Вопросы археологии Центрального и Северного Казахстана. – Караганда, 1989; Ткачев А.А. Культура населения Центрального Казахстана в эпоху развитой бронзы: автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1991; Евдокимов В.В. Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. – Алматы, 2000; Евдокимов В.В. Эпоха бронзы степей Центрального и Северного Казахстана: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Алматы, 2001.
- 9 ЦГМ РК Акт №384 от 18.10.1985 г. Акты поступления основного фонда КП /379-394/ 1985 г. Кн №11. – С. 21-22.
- 10 ЦГМ РК Акт №386-391 от 18.10.1985 г. Акты поступления основного фонда КП /379-394/ 1985 г. Кн №11. – С. 8-17.
- 11 ЦГМ РК Акт №42 от 28.05.1999 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 37 по 61, 1999 г. Кн №2. – С. 143-145.
- 12 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1998. Сочинение. Т.1. – С. 276.
- 13 ЦГМ РК Акт № 57 от 05.10.2009 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 45 по 76, 2009 г. Кн №3. – С. 42.

- 14 ЦГМ РК Акт №7 от 21.03.2000 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 40, 2000 г. Кн №1. – С. 106-127.
- 15 ЦГМ РК Акт №10 от 29.03.2000 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 40, 2000 г. Кн №1. – С. 88-96.
- 16 ЦГМ РК Акт №46 от 17.07.2007 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 46 по 62, 2007 г. Кн №3. – С. 119-138.
- 17 ЦГМ РК Акт №33 от 20.04.2009 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 2 по 44, 2009 г. Кн №2. – С. 18-28.
- 18 ЦГМ РК Акт №11 от 08.04.2010 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 43, 2010 г. – С. 145-151.
- 19 Нифонтова Л.К. Андроновское погребение в Абаевском районе Семипалатинской области // Известия АН КазССР, серия археологическая. – Вып. 2. – Алма-Ата, 1950. – С. 143-147.
- 20 ЦГМ РК Акт № 99 от 13.12.1977 г. Акты поступления основного фонда КП /81-188/ 1977 г. Кн №2. – С. 142-143.
- 21 ЦГМ РК Акт № 148 от 21.11.1979 г. Акты поступления основного фонда КП /91-199/ 1979 г. Кн №2. – С. 75.
- 22 Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск, 2006. – 61 с.
- 23 Грязнов М.П. Древние культуры Алтая // Материалы по изучению Сибири. Вып. 2. – Новосибирск, 1930. – 12 с.
- 24 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. – М., 1960. – № 88. – С. 13-15.
- 25 ЦГМ РК Акт №116 от 16.11.1993 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 102 по 138, 1993 г. Кн №3. – С. 82-85.
- 26 Оразбаев А.М., Толеубаев А.Т., Омаров Г.К. Могильник эпохи бронзы Сабындыколь. Этнокультурные процессы на территории Казахстана. – Алматы: Санат, 1996. – 152 с.
- 27 Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо). – Алматы, 2012. – 236 с.
- 28 ЦГМ РК Акт №116 от 16.11.1993 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 102 по 138, 1993 г. Кн №3. – С. 82-85.
- 29 Там же.
- 30 Там же.
- 31 Там же.
- 32 Там же.
- 33 ЦГМ РК Акт №24 от 08.06.2001 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 35, 2001 г. Кн №1. – С. 28-30.
- 34 Там же.
- 35 ЦГМ РК Акт №60 от 28.10.2008 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 46 по 76, 200 г. Кн №2. – С. 46-76.
- 36 ЦГМ РК Акт №11 от 15.06.2004 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 23, 2004 г. – С. 64.
- 37 ЦГМ РК Акт №12 от 07.03.2007 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 25, 2007 г. – С. 82.

References

- 1 Margulan A.H. Gornoe delo v Central'nom Kazahstane v drevnie i srednie veka // Poiski i raskopki, v Kazahstane. – Alma-Ata, 1972. – S. 3-30.
- 2 Kadyrbaev M.K. Shestiletnie raboty na Atasu // Bronzovyy vek stepnoj polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ja. – Cheljabinsk, 1983. – S. 134-142; Kadyrbaev M.K., Kurmankulov Zh.K. Kul'tura drevnih skotovodov i metallurgov Sary-Arki. – Alma-Ata, 1992. – 247 s.
- 3 Margulan A.H. Otchet o rabotah Central'no-kazahstanskoj arheologicheskoy jekspedicii v 1947 g. // Izvestija AN Kaz SSR. Serija arheologicheskaja. Vyp. 2. – Almaty, 1950. – S. 13-18.
- 4 Kyzlasov L.R., Margulan A.X. Plitochnye ogrady mogil'nika Begazy // Kratkie soobshhenija Instituta Istorii i Material'noj kul'tury. – 1950. Vyp. 32. – S. 126-136.
- 5 CGM RK Akt №152 от 23.11.1979 г. Акты поступления основного фонда /91-199/ 1979 г. Кн №2. – С. 75-77.
- 6 CGM RK Akt №390 от 18.10.1985 г. Акты поступления основного фонда KP /379-394/ 1985 г. Кн №11. – С. 5-7.
- 7 Otchet o komandirovke Ajtkul H.A. v goroda Kostanaj i Petropavlovsk za 2015 g., CGM RK. – S. 10-12.
- 8 Zhaulymbaev S. Gornoe delo i metallurgija bronzovogo veka Saryarki: – Karagandy, 2001; Varfolomeev V.V. Otnositel'naja hronologija keramicheskikh kompleksov poselenija Kent // Voprosy periodizacii arheologicheskikh pamjatnikov Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Karaganda, 1987; Varfolomeev V.V. O kul'turnoj prinadlezhnosti pamjatnikov s valikovoj keramikoj Saryarki // Problemy arheologii Uralo-Kazahstanskih stepej. – Cheljabinsk, 1988; Tkachev A.A. Novye pogrebal'nye pamjatniki pozdnej bronzy i srednevekov'ja Saryarki // Voprosy arheologii Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Karaganda, 1989; Tkachev A.A. Kul'tura naselenija Central'nogo Kazahstana v jepohu razvitoy bronzy: avtoref. dis... kand. ist, nauk. – M., 1991; Evdokimov V.V. Istoricheskaja sreda jepohi bronzy stepej Central'nogo i Severnogo Kazahstana. – Almaty, 2000; Evdokimov V.V. Jepoha bronzy stepej Central'nogo i Severnogo Kazahstana: avtoref. dis. ... d-ra ist, nauk. – Almaty, 2001.
- 9 CGM RK Akt №384 от 18.10.1985 г. Акты поступления основного фонда KP /379-394/ 1985 г. Кн №11. – С. 21-22.
- 10 CGM RK Akt №386-391 от 18.10.1985 г. Акты поступления основного фонда KP /379-394/ 1985 г. Кн №11. – С. 8-17.
- 11 CGM RK Akt №42 от 28.05.1999 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 37 по 61, 1999 г. Кн №2. – С. 143-145.
- 12 Margulan A.H. Begazy-dandybaevskaja kul'tura Central'nogo Kazahstana. – Alma-Ata, 1998. Sochinenie. T.1. – S. 276.
- 13 CGM RK Akt № 57 от 05.10.2009 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 45 по 76, 2009 г. Кн №3. – С. 42.
- 14 CGM RK Akt №7 от 21.03.2000 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 40, 2000 г. Кн №1. – С. 106-127.
- 15 CGM RK Akt №10 от 29.03.2000 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 40, 2000 г. Кн №1. – С. 88-96.
- 16 CGM RK Akt №46 от 17.07.2007 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 46 по 62, 2007 г. Кн №3. – С. 119-138.
- 17 CGM RK Akt №33 от 20.04.2009 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 2 по 44, 2009 г. Кн №2. – С. 18-28.
- 18 CGM RK Akt №11 от 08.04.2010 г. Акты приемки-сдачи основного фонда с 1 по 43, 2010 г. – С. 145-151.
- 19 Nifontova L.K. Andronovskoe pogrebenie v Abaevskom rajone Semipalatinskoj oblasti // Izvestija AN KazSSR, serija arheologicheskaja. – Vyp. 2. – Alma-Ata, 1950. – S. 143-147.

- 20 CGM RK Akt № 99 ot 13.12.1977 g. Akty postuplenija osnovnogo fonda KP /81-188/ 1977 g. Kn №2. – S. 142-143.
- 21 CGM RK Akt № 148 ot 21.11.1979 g. Akty postuplenija osnovnogo fonda KP /91-199/ 1979 g. Kn №2. – S. 75.
- 22 Svod arheologicheskikh pamjatnikov Vostochno-Kazahstanskoj oblasti. – Ust'-Kamenogorsk, 2006. – 61 s.
- 23 Grjaznov M.P. Drevnie kul'tury Altaja // Materialy po izucheniju Sibiri. Vyp. 2. – Novosibirsk, 1930. – 12 s.
- 24 Chernikov S.S. Vostochnyj Kazahstan v jepohu bronzy // MIA. – M., 1960. – № 88. – S. 13-15.
- 25 CGM RK Akt №116 ot 16.11.1993 g. Akty priemki-sdachi osnovnogo fonda s 102 po 138, 1993 g. Kn №3. – S. 82-85.
- 26 Orazbaev A.M., Toleubaev A.T., Omarov G.K. Mogil'nik jepohi bronzy Sabyndykol'. Jetnokul'turnye processy na territorii Kazahstana. – Almaty: Sanat, 1996. – 152 s.
- 27 Ermolaeva A.S. Pamjatniki predgornoj zony Kazahskogo Altaja (jepoha bronzy – rannee zhelezo). – Almaty, 2012. – 236 s.
- 28 CGM RK Akt №116 ot 16.11.1993 g. Akty priemki-sdachi osnovnogo fonda s 102 po 138, 1993 g. Kn №3. – S. 82-85.
- 29 Tam zhe.
- 30 Tam zhe.
- 31 Tam zhe.
- 32 Tam zhe.
- 33 CGM RK Akt №24 ot 08.06.2001 g. Akty priemki-sdachi osnovnogo fonda s 1 po 35, 2001 g. Kn №1. – S. 28-30.
- 34 Tam zhe.
- 35 CGM RK Akt №60 ot 28.10.2008 g. Akty priemki-sdachi osnovnogo fonda s 46 po 76, 200 g. Kn №2. – S. 46-76.
- 36 CGM RK Akt №11 ot 15.06.2004 g. Akty priemki-sdachi osnovnogo fonda s 1 po 23, 2004 g. – S. 64.
- 37 CGM RK Akt №12 ot 07.03.2007 g. Akty priemki-sdachi osnovnogo fonda s 1 po 25, 2007 g. – S. 82.

Торежанова Н.Ж.
**Наручные
украшения эпохи бронзы
(на основе фондовых
материалов
Центрального госмузея РК)**

В статье дана типологическая характеристика браслетам и перстням – привалирующему виду украшений эпохи бронзы, хранящимся в фондах Центрального государственного музея РК (далее ЦГМ РК). Значительное внимание уделяется и их ритуально-обрядовому значению и назначению. При этом сам факт наличия отмеченных, а также и других артефактов рассматривается как свидетельство существования очагов и техники изготовления предметов из металла, позволяющим проследить развитие бронзолитейного производства на территории Казахстана. Через разнообразие орнаментальных мотивов изделий исследуемой эпохи рассмотрена система универсальных мировоззренческих представлений древнего населения.

Ключевые слова: эпоха бронзы, Центральный Казахстан, металлургия, поселение, мировоззрение, погребение, очковидные и двуцифровые украшения.

Torezhanova N.Zh.
**The Bronze Age hand decoration
(based on collections of the
Central State Museum of Kazakh
Republic)**

In the article ideological representation of the population of the studied era on the example of jewelry – bracelets and rings of the Bronze Age from the archaeological collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan were considered. The fact that the production of unique decoration items is evidence of the existence of foci, technology and manufacturing methods of metal that tracing development of bronze casting production in the territory of Kazakhstan. A wide variety of the Bronze Age hand decoration ornamental motives illustrate universal ideology of ancient people of the investigated period.

Key words: Bronze Age, Central Kazakhstan, metallurgy, settlement, world view, burial site, glasses-shaped and double dashboard decorations.

Торежанова Н.Ж.
**Қола дәуірінің қол әшекейлері
(ҚР МӨМ қорындағы
материалдар негізінде)**

Мақалада ҚР Мемлекеттік орталық музей қорында сақталған, қола дәуіріндегі әшекей бұйымдар – білезік пен жүзікке типологиялық сипаттала беріледі. Сонымен қатар олардың әдет-ғұрыптық маңызы мен қолданылуына елеулі көңіл бөлінеді. Аталмыш материалдар және басқа да артефактілер Қазақстан территориясында металдан жасалған бұйымдардың жасалу техникасы мен ошақтарының бар болғандығын растайды, сондай-ақ қола өндірісінің дамуын бақылауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қарастырылып отырған әшекей бұйымдардың ою-өрнектерінің түрлі сарыны арқылы ежелгі халықтың жалпы дүниетанымының жүйесі сөз болады.

Түйін сөздер: қола дәуірі, Орталық Қазақстан, металлургия, қоныс, дүниетаным, оба, көзілдірік тәрізді және екі қалқанды әшекей.

**НАРУЧНЫЕ
УКРАШЕНИЯ ЭПОХИ
БРОНЗЫ
(на основе фондовых
материалов Центрального
госмузея РК)**

В эпоху звонкого металла – эпоху бронзы (середина II-го тысячелетия до н.э.) – на пылающих кострах в горячих тиглях дрожали золотистые лужицы металла, которые вскоре оказывались в разогретых полостях, оттиснутых в глине или вырезанных из мягкого талька: для людей этой эпохи одним из целого ряда изобретений явилась плавка металлов. Нарастающая лавина изобретений, вызванных открытием металлургии, имела огромное значение в истории человечества – оно вступило в бронзовый век. Это было время победы пастушеского и земледельческого хозяйств, время демографических всплесков и широких миграций, появления колесного транспорта и новых технологий, позволивших быстро и точно копировать самые совершенные орудия труда, оружия, создавать украшения невиданных прежде форм.

Памятники эпохи бронзы, обнаруженные на территории Центрального Казахстана демонстрируют большое разнообразие изделий мастеров исследуемой эпохи. К этому времени сложились разнообразные формы украшений, как головные, шейные, нагрудные, ручные, поясные, ножные. В этих украшениях сочетались практическое, магическое и эстетическое назначения, которые в отдельных изделиях имели разное соотношение. В формах и декоре украшений использовались зооморфные, растительные, геометрические и астральные мотивы, имеющие магическое и эстетическое значение. Чистое, человеческое тело наших предков воспринималось древними мастерами как продолжение природной среды, а значит, оно должно было дополняться деталями, аналоги которых содержал окружающий мир.

Богатый набор украшений из могильников и возможность четкой фиксации их в погребениях позволяет реконструировать как способ ношения отдельных видов украшений, так и некоторые детали одежды, являющиеся, как известно, одним из древнейших элементов материальной культуры. Кроме того, украшения – один из основных критериев идентификации и надежный показатель социальной, половой, возрастной принадлежности их носителей. Украшения являются в определенной мере как отражением мировоззренческих представлений конкретной группы населения, так и служат свидетельством существования очагов, техники и способов изготовления их из

металла, потому представляют собой научный интерес и особую область для изучения. Тем более, если учесть, что до настоящего времени украшения эпохи бронзы не получили должного и отдельного исследовательского внимания и, потому могут стать самостоятельной темой.

Описываемая коллекция была собрана в результате археологических работ, осуществленных Центрально-Казахстанской археологической экспедицией (далее ЦКАЭ) в 1978-1984 годы в верховьях реки Атасу Карагандинской области. Экспедицией в разные годы руководили казахстанские ученые-археологи – М.К. Кадырбаев (с 1975 г. по 1981 годы) и Ж. Курманкулов (с 1982 по 1984 гг.), которые в 2000 году Ж. Курманкуловым были переданы в фонды ЦГМ РК. Сопровождающий инвентарь: металлические изделия (орудия домашних промыслов), вооружения, украшения и амулеты. Большая часть коллекции опубликована в монографии М.К. Кадырбаева и Ж. Курманкулова.

В научной литературе, как известно, немало дано характеристик и описаний предметам эпохи бронзы, в том числе и украшениям. К тому же, описывая большое разнообразие этих украшений, ученые рассматривают основной материал, из которых были изготовлены эти ювелирные изделия, а именно сплав, а также способы изготовления и оформления. Так, к примеру, удивительны бронзовые нашивные украшения – нагрудные бляшки с крестообразным орнаментом – свастикой, аналоги которой, в свою очередь, можно встретить и на других изделиях изучаемой эпохи – керамических изделиях. То есть украшения эпохи бронзы представляют огромный интерес для научного изучения в определении представлений людей о себе, о природе, о Вселенной [1, с. 312]. В данной же статье особое внимание уделяется наручным украшениям из вышеуказанной коллекции, а именно браслетам и перстню. Следует отметить, что по мнению ученых браслеты – наиболее популярный и широко употребляемый вид андроновских украшений для рук. Носили как на правой, так и на левой руке, а иногда на обеих сразу, по несколько штук, как женщины, так и дети. Как известно, в погребениях нередко обнаруживали по 2-3 экземпляра браслета на каждой руке или даже больше. Так, например, исследователь Э. Усманова, в своих трудах указывает до четырех браслетов на одной руке, при этом, представляющих разные типы: со спиралевидными щитками и без них [2, с. 150]

Наиболее подробная типология украшений андроновской общности в свое время была предложена Н.А. Аванесовой [3, с. 67]. В монографии «Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР», которая посвящена украшениям, в том числе и украшениям для рук, автор при классификации браслетов по типологическому принципу разделяет их на несколько видов: желобчатой, выпукло-вогнутой, треугольной в сечении. В монографии рассмотрены 246 браслетов, 52 перстня и кольца, происходящие из погребальных комплексов эпохи бронзы.

В монографии Э.Р. Усмановой «Костюм женщины эпохи бронзы» особое внимание уделяется реконструкции и атрибутам женского костюма [1]. Так, автор исследовал реконструкции головного убора, покрой женской одежды и дополняющие ее украшения.

Базируясь на вышеназванные труды, написанные на основе многолетних исследований, мы попытаемся охарактеризовать несколько наручных украшений из имеющихся археологических материалов в фондовых коллекциях ЦГМ РК.

Имеющиеся браслеты, переданные в результате проведения ЦКАЭ, не отличаются особым разнообразием, так, имеется всего 2 разновидности. Они из могильников Койшоки IV и Сангру II и отличаются по характеру оформления концов браслета, по форме ободка и технике исполнения. Рассмотрим два типа бронзовых браслетов: желобчатые и пластинчатые, к которым и относятся наши браслеты.

I тип – желобчатые (его еще называют выпукло-вогнутой формой), с разомкнутыми концами, завершающимися спиралевидными щитками. Спиралевидные завершения из семьи завитков и изготавливались путемковки из бронзы. В монографии М.К. Кадырбаева и Ж. Курманкулова «Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки» опубликованы несколько экземпляров браслетов, в музей же поступило лишь несколько фрагментов двух браслетов, которые имеют следующие размеры: 1) диаметр – 5,8 см, ширина ободка – 1,2 см, толщина – 0,2 см; 2) ширина ободка – 1 см, толщина – 0,2 см (ЦМК КП 26221/30, Рис. 1). Украшения были надеты на руки погребенных двух девочек-подростков, найденных в могильнике Койшоки IV, ограда 3, ориентированного по линии запад-восток. Внутри погребения обнаружены также два ящика, ориентированные с запада на восток и плотно прикрытые узкими плитами. Погребенные лежа-

ли в согнутом положении, на левом боку, головой на восток [4, с. 86].

Как известно, аналогичные браслеты имеют широкое географическое распространение. Аналоги им можно найти в алакульских памятниках Зауралья, Западного Казахстана – в могильниках Тастыбутак, Северного Казахстана – Алексеевка, в Средней Азии (Сиабча, Чакка) [2, с. 68], а также такие же браслеты, со спиралевидными концами имеются и в материалах Семиречья из могильника Буйен – 13 [5, с. 110]. Аналоги этим браслетам обнаружены и в коллекциях Костанайского областного историко-краеведческого музея (КП-11051, 7967, 4 шт.), среди предметов могильника Жангелды-5, Боровского района Костанайской области [6].

Схожие браслеты (ЦМК КП 20253/1-6, рис. 2) также переданы в 1985 г. в фонд Центрального государственного музея археологом Э.Р. Усмановым из музея археологии и этнографии Карагандинского университета на основании приказа Министерства культуры Каз ССР. Вернее, это фрагменты браслетов из бронзы: имеются части выпукло-вогнутого ободка шириной 0,6 см и три – со спиралевидными щитками, где щитки не высокие, диаметром от 1 см до 1,5 см. Из-за плохой сохранности определить количество завитков спирали невозможно, но по размеру ободка можно определить, что браслет был небольшого размера, возможно, предназначенный для девочки-подростка. Э.Р. Усманова считает, что даже дети (видимо, девочки) хоронились с браслетами, при этом, зачастую не имея других женских украшений [1, с. 150]. К тому же по некоторым данным исходная форма браслетов с плоскими коническими спиралями восходит к петровским или нуртайским комплексам, как Улубай, Нуртай и Графские развалины [3, с. 69-70].

Рисунок 1 – ЦМК КП 26221/30

Рисунок 2 – ЦМК КП 20253/1-4

II тип А – пластинчатый, треугольный в сечении, на конце имеется высокий спиралевидный щиток в виде рожка (фрагмент браслета) (ЦМК КП 26221/10. Рис. 3). Диаметр щитка, состоящего из восьми завитков спирали браслета – 2,3 см, ширина ободка – 1,5 см, высота рожка – 2,3 см. Браслет найден у погребенных из могильника Койшоки II. Ориентировка широтная, ящик перекрыт плитами, скелет женщины в скорченном положении, на левом боку, головой на восток [4, с. 84]

II тип А₁ – литая пластина с конической плотной спиралью головки, имитирующей «рожок». Пластина в сечении выпукло-вогнутой формы. Судя по литейным швам, отливка производилась в двустворчатых литейных формах. Диаметр браслета из восьми завитков спирали от 6 до 6,5 см, ширина ободка – 1,3 см, рожок высотой 2,7 см (ЦМК КП 26221/28,29. Рис. 4). Эти браслеты отнесены к категории классических оловянистых бронз (олово 10-15%) [7, с. 77]. Надо отметить, что благодаря реставрационным работам В.И. Садомскова поверхность браслета тщательно очищена, во внутрь ободка надет каркас для подкрепления из оргстекла. Предметы найдены в могильном сооружении Сангру II,

ограда 20. Ограда сооружена из горизонтально уложенных нескольких слоев гранитных плит, в середине которых выявлена прямоугольная яма, ориентированная по линии запад-восток с небольшим отклонением к югу. В центре могилы и в восточной ее части зафиксированы три скопления кальцинированных костей человека, среди которых найдены описываемые браслеты [4, с. 110]. Браслеты этого варианта встречаются преимущественно в федоровских комплексах Северного, Центрального, Восточного Казахстана, в группах Айшрак, Беласар, Былкылдак, Алексеевском поселениях [8, с. 362]. Несколько браслетов из Северо-Казахстанского областного историко-краеведческого музея СКОМ оф 2755/1 и СКОМ оф 6079/11, обнаруженные в могильнике Алыпкаш из поселения Бишкуль IV – с высокими рожками с восемью завитками [9]. По форме и технике исполнения сангурские браслеты аналогичны браслетам из погребения с. Искандер из окрестности г. Ташкента, которые (семь штук) также выполнены из вогнуто-выпуклых широких пластин, с высоким рожком, но до двенадцати оборотов завитков, тем не менее, послужившие основанием для отнесения среднеазиатских браслетов к федоровским комплексам.

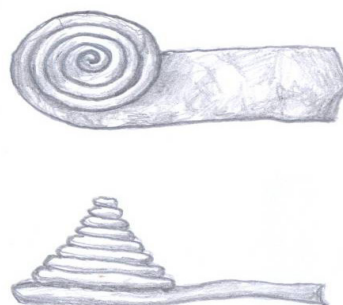

Рисунок 3 – ЦМК КП 26221/10

Рисунок 4 – ЦМК КП 26221/28,29

Анализируя типы браслетов эпохи бронзы, Н. Аванесова определяет, что в алакульских комплексах количество оборотов спиралей колеблется от двух до пяти, в то время как у федоровских браслетов количество оборотов доходит до десяти. Автор также считает, что количество завитков у браслетов из желобчато-ребристой литой пластины с конической плотной спиральной головкой по мере продвижения на восток увеличивается, при этом изменяя форму концов браслетов от щитков в одной плоскости до конических окончаний [3, с. 69]. Поэтому тщательное исследование сангурских браслетов позволяет отнести эти специфические женские украшения указанного региона к украшениям федоровских племен.

Долгое время считалось, что пружинящие при нажиме спиральные рожки не имели какого-либо серьезного функционального, практического назначения и выполняли исключительно лишь декоративную роль. Конечно, с таким истолкованием трудно согласиться¹. На примере памятников из археологических материалов разных эпох можно обнаружить, что с освоением металла расширяется разнообразие браслетов, особенно в оформлении его концов, которые чаще всего изготавливались в виде голов птиц, львов, баранов, змей. Рога же винторогого козла (или архара) для человека бронзового века могли иметь сакральное значение, являясь символом мощи, и потому выполнять защитную роль. Возможно в бронзовом веке украшения, в данном случае браслеты, изготовленные в виде рожков, выполняя роль оберега, к тому же имея выпуклую форму ободка смягчали силу удара для его обладателя.

Известно, что имитация рога барана или архара является символом богатства и благополучия. Подтверждением тому может служить то, что мотив бараньих рогов весьма популярен в декоре головных уборов, являясь устойчивым элементом в традиционном костюме народов Центральной Азии [10, с. 94]. Как мы знаем, в более поздние эпохи был развит так называемый «звериный стиль», широко распространенный на территории Евразии. Семиотика знаковой системы «звериного стиля» учеными истолкова-

на также и как «знаки-индексы» (Д. Раевский), где смысл соответствующих «зооморфных композиций» или частей тела животных рассматриваются как знаки-функции, присущие этим органам, и соответственно наделенных определенным физическим свойством [11, с. 12]. Хранящиеся в ЦГМ РК коллекция медных котлов с оформленными в виде архаров ножками, а также обруч от крышки котла с имитацией фактуры рогов козлов также является свидетельством тому. Это обстоятельство позволяет предположить, что рассматриваемый нами браслет в виде «рожка» (архара, барана – *прим. автора*) мог иметь особое функциональное и ритуальное назначение, к тому же легко надевался на руку, держась прочно и свободно, не сжимая запястья, и, которым можно было закреплять широкий рукав одежды.

Особый интерес для изучения представляет также перстень (ЦМК КП 26221/26, Рис. 5), найденный в могильнике Атасу I, а именно в ограде 47, расположенной на юго-восточной окраине могильника. В ограде были обнаружены 3 ящика. В ящике №2, ориентированном длинной осью с запада на восток, находились скелет женщины в скорченном положении и скелет ребенка, оба головами на запад [4, с. 101]. На руках женщины обнаружен двухщитковый (или S-образный) со спиралевидными концами перстень. Обруч перстня состоит из двух оборотов, изготовленных из тонкой и узкой прокованной бронзовой пластины. Аналог этому перстню обнаружен в коллекции Костанайского областного историко-краеведческого музея. Перстень (КП 1490, 2-шт, Рис. 6) изготовлен из бронзовой проволоки (диаметр – 3 мм), с спиралевидными завитками на концах (диаметром – 1,2-1,4 см) и найден в Алексеевском могильнике, расположенном на песчаной дюне высохшего русла Тобола. Описывая бронзовые перстни с щитком в женском погребении могильника Кулевчик IV, раскоп 4, яма 2, костяк 3, Э. Усманова отмечает «видимую «особенность» перстней в маркировке только взрослых статусных женских погребений» [2, с. 152]. Но обнаружение в могильнике Атасу I погребенной вместе с ребенком женщины с двухщитковым со спиралевидными концами перстнем на руках, в свою очередь, дает возможность предположить, что статусность в данном случае может быть и не связана с определенным возрастом. К тому же, как известно, в эпоху развитой бронзы подвески со спиралевидными завитками (или очковидные, двухщитковые) украшают и женские головные уборы в различных видовых композициях в синташтинско-алакульской тра-

¹ Хотя, описываемые браслеты были ранее опубликованы, тем не менее, нами не была обнаружена какая-либо информация о том, что, сама рожковидная форма браслетов от основания до вершины нанесена посредством острого предмета в виде вертикальных насечек, имитирующих рога архара.

диции и служат основной деталью ушного гарнитура либо крепятся к самому головному убору. Так, две очковидные подвески, свернутые из откованной тонкой проволоки, найдены в памятниках андроновской культуры как на Урале, Тоболе, Алакуле, так и в Петропавловском и Абашевском могильниках [12, с. 273].

Украшения эпохи бронзы свидетельствуют о становлении и развитии металлургии, расширения разнообразных технологических приемов и традиций их изготовления, что можно проследить и на основе ряда выявленных в результате многолетних работ геологов и археологов на территории Центрального Казахстана андроновских медных, оловянных, золотых, серебряных,

свинцовых рудников. К тому же, во многих поселениях были обнаружены разные литейные формы, тигли, каменные абразивные орудия для заточки бронзовых предметов. Об этом свидетельствуют и сами поселения: самые яркие металлургические комплексы исследованы на поселении Атасу. Во многих жилищах выявлены очаги, а также более сложные конструкции. Вся площадь поселения Атасу изрыта рвами, канавами, ямами, связанными с металлообработкой, а на его поверхности много руды, шлаков, слитков меди, рудодробилок. Исследователь М.К. Кадырбаев подчеркивает, что печи поселения Атасу имели разную конструкцию, обусловленную различным функциональным назначением.

Рисунок 5 – ЦМК КП 26221/26

Рисунок 6 – КП 1490 (г. Костанай)

Таким образом, можно утверждать, что в андроновском ареале изделия из металла в большей степени изготавливались способамиковки и литья. Для украшений применялись тиснение и чеканка. Использовались одностворчатые и двустворчатые литейные формы, а в эпоху поздней бронзы трехстворчатые сделанные из камня и глины [13, с. 147]. Подводя итоги, можно сказать, что описанные браслеты представляют собой наиболее распространенную группу браслетов племен андроновского ареала, их характерные признаки позволяют судить о местном производстве

(или: атасуском – прим. автора), хотя сравнение отдельных деталей с образцами других памятников евразийских культур эпохи бронзы может позволить проследить дальнейшее развитие бронзолитейного производства, а также на качественно новом уровне изучить систему универсальных мировоззренческих представлений древнего населения Казахстана.

Приведенные в статье артефакты могут служить источниковой базой в дальнейшем изучении и популяризации культуры эпохи бронзы на основании археологической коллекции ЦГМ РК.

Литература

- 1 Торежанова Н.Ж. Предметы эпохи бронзы со свастики из фонда археологии ЦГМ РК. Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы атты «VII Оразбаев окулары» халықаралық-тәжірибелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б. Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 472 б.
- 2 Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы. Опыт реконструкций. – Лисаковск – Караганда, 2010. – С. 176: илл.
- 3 Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР. – Ташкент: ФАН, 1991. – 200 с.
- 4 Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы). – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 247 с.
- 5 Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы. – Алматы, 2011. – 220 с., илл.

- 6 Археологическая коллекция Костанайского областного историко-краеведческого музея. (г. Костанай).
- 7 Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана. – Алматы: Гылым, 1994. – 207 с.
- 8 Маргулан А.Х. Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы: Атамұра, 1998. – 400 стр., илл.
- 9 Отчет полевые археологические исследования в Северном Казахстане в 1967 году. – Петропавловск, 1968. СКОМ 437. – 76 с.
- 10 Умеренкова О.В. К проблеме изучения мировоззрения древних обществ (на примере украшений эпохи бронзы Западной Сибири) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2011. – №2 (15). – С. 89 – 97.
- 11 Раевский Д.С. Мир скифской культуры / передисл. В.Я. Петрухина, М.Н. Рогрбовой. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 600 с.
- 12 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алматы, 1966. – 435 с.
- 13 Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. – М., 1994. – 464 с.

References

- 1 Torezhanova N.Z. Predmety epohi bronzy so svastikoi iz fonda arheologii CGM RK. Kazakstan arheologijasy men etnologijasy: otkeni, bugini zhane bolashagy atty «VII Orazbaev okulary» halykaralyk-təzhirebelik konferencija materialdary / zhauapty red. A.B.Kalysh. – Almaty: Kazak universiteti, 2015. – 472 b.
- 2 Usmanova E.R. Kostjum zhenshiny epohi bronzy. Opyt rekonstrukcii. – Lisakovsk – Karaganda, 2010. – S.:176: ill.
- 3 Avanesova N.A. Kultura pastusheskih plemen epohi bronzy aziatskoi chasti SSSR. – Tassshkent: FAN, 1991. – 200 s.
- 4 Kadyrbaev M.K., Kurmankulov Zh. Kultura drevnih skotovodov i metallurgov Sary-Arki (po materialam Severnoi Betpak-Daly). – Alma-Ata: Gylym, 1992. – 247 s.
- 5 Karabaspakova K.M. Zhetysy i Juzhnyi Kazakhstan v epohu bronzy. – Almaty, 2011. – 220 s., ill.
- 6 Arheoloricheskaja kollekcija Kostanaiskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeja. (g. Kostanai).
- 7 Kuznecova E.F., Teplovodskaja T.M. Drevnjaja metallurgija i goncharstvo Centralnogo Kazakhstana. – Almaty: Gylym, 1994. – 207 s.
- 8 Margulan A.H. Sochinenija. V 14 tomah. Tom 1. Begazy-dandybaevskaja kultura Centralnogo Kazakhstana /sostaviteli D.A.Margulan, D.Margulan, – Almaty: Atamura, 1998, – 400 str., ill.
- 9 Otchet polevye arheologicheskie issledovanija v Severnom Kazakhstane v 1967 godu.g. Petropavlovsk, 1968. SKOM 437. –76 s.
- 10 Umerenkova O.V. K probleme izuchenija mirovozzrenija drevnih obshestv (na primere ukrašenii epohi bronzy Zapadnoi Sibiri) //Vestnik arheologii, antropologii i etnografii. 2011. №2 (15) S. 89 – 97.
- 11 Raevskii D.S. Mir skifskoi kultury. /Peredisl. V.Я. Petruhina, M.N. Rogrebovoi. – M.: Jazyki slavjanskih kultur, 2006. – 600 s.
- 12 Margulan A.H., Akišev K.A., Kadyrbaev M., Orazbaev A.M. Drevnjaja kultura Centralnogo Kazakhstana. – Alma-Ata, 1966. – 435 s.
- 13 Kuzmina E.E. Otkuda prishli indoarii? Materialnaja kultura plemen andronovskoi obshnosti i proishozhdenie indoirancev. – M., 1994. – 464 s.

7-бөлім
МАГИСТРЛІК ЖҰМЫСТАР

Раздел 7
ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ

Section 7
**INVESTIGATIONS OF POSTGRADUATE
STUDENTS**

Туткушбаева Р.М.

Ш. Уәлихановтың Талдықорған өңірін зерттеу ерекшеліктері

Мақалада Шоқан Уәлихановтың Жетісу жерінде жүргізген зерттеу жұмыстары баяндалады. Шоқанның әр зерттеген аймағының картасын құрып, жолдарының сызбасын жасап отырғандығы айтылады. Ғалымның картография ғылымына деген көзқарасы көрсетіледі. Шоқанның Жетісу жерінен басқа аймақтарды зерттеу барысында пайда болған еңбектеріне сипаттама беріледі. Ғалым Қазақстанды зерттеу кезінде табиғаттың қазіргі ерекшелігін ғана емес, палеоклиматтық, палеоэкологиялық жағдайын, өзен аңғарларының морфологиясын, Жетісу Алатауы мен Тянь-Шань тауларының геологиялық құрылысын зерттеуге зор мән бергенін көрсетеді. 1855-1856 жылдар аралығындағы Жетісуға, Құлжа мен Ыстықкөлге жасаған саяхаттарының жол-жазбаларындағы деректерге талдау жасай отырып, қазіргі атаулармен салыстырсақ Жетісу өңірінің жергілікті жер-су аттарының көп өзгерістерге ұшырағаны аңғарылады. Жетісуға, Ыстықкөл мен батыс Қытайға жасаған саяхаты барысында Жетісу өңірінен көптеген тарихи ескерткіштерді анықтады. Мақалада Ш. Уәлиханов анықтаған ескерткіштердің кестесі беріледі.

Түйін сөздер: Жетісу, Ыстықкөл, Құлжа, Шоқан Уәлиханов.

Tutkushbaeva R.M.

Features research Ch. Valikhanov Taldykorgan region

This article describes the study of Chocan Valikhanov in the territory of Zhetysu. Scientist wrote map of a searching area as well as schem of movements, showing his views on the cartography as a science. The study of Ch.Valikhanov describes Zhetysu and other near lying regions. As a scientist, he described the features of not only nature, paleoclimate, paleoecology, but also paid special attention to the geological structure of the Alatau mountains and the Tien Shan. Based on the researchers written in 1855-1856 that was made during a trip to the Issyk-Kul, and Zhetysu, Gulja, it becomes clear that the names of places and rivers have suffered significant changes. During his travels in the above mentioned regions and Western China many historical monuments have been recorded, which are reflected in the table of Ch.Valikhanov.

Key words: Zhetysu, Issyk-kul, Kuldja , Chocan Valikhanov.

Туткушбаева Р.М.

Особенности исследования Ч. Валихановым Талдыкурганского региона

В данной статье рассмотрены исследования Чокана Валиханова на территории Жетысу. Ученый составлял карту каждого исследованного региона а также схему путей своего передвижения, показаны его взгляды на картографию как на науку. В ходе исследования Ч.Валихановым было дано описание Жетысу и других близлежащих регионов. Как ученый он описывал особенности не только природы, палеоклимата, палеоэкологии, но и уделял особое внимание геологическому строению гор Алатау и Тянь-Шань. Опираясь на записи исследователя, сделанные им в 1855-1856 гг. в ходе путешествий по Иссyk-Кулю, Жетысу и Кульдже, можно сделать вывод, что названия местностей и рек потерпели значительные изменения. Во время своих путешествий по выше указанным регионам и западному Китаю ученым были зафиксированы многие исторические памятники, которые нашли отражение в таблице, составленной Ч.Валихановым.

Ключевые слова: Семиречье, Иссyk-Куль, Кульджа, Чокан Валиханов.

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ТАЛДЫҚОРҒАН ӨҢІРІН ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шоқан Уәлиханов зерттеген аймақтарының картасын құру ісіне де зор үлес қосты. Ол өзі жүріп өткен жолдарының сызба нұсқасын құрған кезде географиялық координатын жергілікті топографиялық элементтердің әртүрлі жағдайда бағдарлау мүмкіндіктерін анықтауға тырысты.

Айтар ойымызды ғалымның өз қолымен жасаған Қарқара өзенінің аңғарының, солтүстік Тянь-Шань асуларының Алты-немелден Құлжаға дейінгі жүріп өткен жолының және Тянь-Шаньның сырттарының карта-сызбалары дәлелдейді. Оны картография тарихы қызықтырғанның Жапонияның, Ішкі Азияның карталарына, Азияның атласымен К. Ритердің жалпы жертануына жасаған сын-ескертпелерінен көруге болады.

1985 жылы Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы басып шығарған 5 томдық таңдамалы шығармалар жинағының 2 томының 218 бетінде Захаровтың, Цимлерманнның деректеріне талдау жасай отырып жасаған Орталық Азияның шартты картасында Ташкент, Верный, Құлжа қалаларының географиялық ендіктері қазіргі кездегі картадағы деректерге жақын болуы кадет корпусында жоғары дәрежеде геодезиялық білім алғанын көрсетеді.

Шоқан Уәлиханов XIX ғасырда Ресейдің жоғарғы оқу орындарында жан-жақты білім алып, географиялық зерттеулер жүргізуге арнайы дайындалған қазақтың алғашқы ғалымдарының бірі. Оның еңбектерінде қазіргі кезеңдегі физикалық қана емес, экономикалық және әлеуметтік географияға аса қажетті құнды материалдар бар [1].

Шоқан Уәлихановтың Ыстықкөлге, Қашқарияға, Жетісу мен Құлжаға саяхатының нәтижесінде жүргізілген зерттеулері орыс ғалымдарының Қазақстан мен Орта Азияның табиғатын жан-жақты оқып үйренуіне жол ашуға мүмкіндік беруімен маңызды. Ғалымның сол кезеңде батыс Европа мен патшалық Ресей үшін беймәлім болған жерлерді зерттеуге деген қабілеті Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезінде байқалды. Оған 1850 жылдары жас Шоқанның Торғай, Есіл далаларында өз бетімен жүргізген геодезиялық кескіндеу жұмыстары дәлел болады.

Шоқан географ ғалым ретінде Жетісу өңірінің табиғаты мен тарихын зерттеуге зор үлес қосқан. Оның Жетісу өңірінің таби-

ғатын зерттеуі 1854 жылы полковник Гутковскийдің экспедициясына қатысып Қапал бекінісіне келіп қайтуынан басталды [2].

1855 жылы Батыс Сібір мен Солтүстік-Шығыс Қазақстанның генерал-губернаторының адъютанты ретінде Гасфортпен бірге Жетісуға, Тарбағатай мен Орталық Қазақстанға саяхат жасады. Оның бағыты Омбыдан басталып, Семей, Аягөз, Қапал арқылы Іле Алатауының баурайында аяқталды.

Қайтар жолында Жетісу Алатауының солтүстік бөлігінің етегін бойлай Алакөл, Жоңғар қақпасы, Барлық-Майлы, Тарбағатай тауларында болып Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау арқылы Омбыға оралды. Шоқан еңбектеріне зер салсақ саяхат барысында өзі болған өңірлердің табиғат жағдайларының ерекшеліктеріне, өзен торларына, органикалық дүниесіне, тарихына жан-жақты сипаттама берген.

Шоқан өз еңбектерінде Лепсі Көксу өзендеріндегі өткелдерден тек арнайы жабдықталған салдармен ғана өтуге болатын мол сулы екенін атап көрсеткен. Ғалымның бұл деректері ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Жетісу өңірінің климаты бүгінгідей аридті емес, біршама гумидті, Қазақстанның оңтүсік-шығысындағы биік тау белдеулеріндегі қар сызығы қазіргі деңгейінен әлдеқайда төмен, мұздықтардың ауданы ірі болғанын көрсетеді. Ол өзінің жол жазбаларында Балқаш пен Алакөл бағзы заманда бір алапқа жатқаны жөнінде ой қорытындыларын шығарады.

Саяхат барысында Қазақстанның аумағы табиғатының қазіргі ерекшелігін ғана емес, палеоклиматтық, палеоэкологиялық жағдайын, өзен аңғарларының морфологиясын, Жетісу Алатауы мен Тянь-Шань тауларының геологиялық құрылысын зерттеуге зор мән бергенін көрсетеді.

1985 жылы Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясы басын шығарған Ш.Ш. Уәлихановтың 5 томдық таңдамалы шығармалар жинағының 4 томының 362-365 беттерінде берілген 1855 жылғы саяхатының жолжазбаларында Жетісу Алатауының солтүстік-шығыс бөлігінен бастау алатын Алакөл алабына жататын Тентек, Жаманты, Ырғайты өзендерінің аңғарларында жергілікті қазақтар мен сырттан келген қытайлар шашыранды алтын өндіретінін және де жазылған деректер сол кездің өзінде 25 жасар жас ғалымның тау жүйесінің пайдалы қазбаларын игеру мәселелеріне зор мән бергенін көрсетеді.

Ғалымның 1855-1858 жылдар аралығындағы саяхаттары нәтижелерін қорытындылау барысында жазылған «Жоңғар очерктері», «Іле

сырты өлкесінің географиялық очерктері», «Ыстықкөл саяхатының күнделіктері», «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» атты еңбектерінде Жетісу өңірі мен Тянь-Шань тауларының табиғатын кешенді оқып үйреніп, табиғат компоненттерінің арасындағы өзара байланысын ашуға баса назар аударып, жүріп өткен жолының табиғат кешендеріне салыстырмалы сипаттама береді.

«Жоңғар очерктері» атты еңбегінде Жетісу тау жүйелеріндегі биіктік белдеуліктің алмасу заңдылықтарына алғашқылардың бірі болып мән беріп, таулы, жартылай таулы және жазық белдеу деп үш топқа бөлді. Сонымен қатар Шоқан Уәлиханов Қазақстанның оңтүстік-шығысы мен Орта Азиядағы биік тау жүйелеріндегі өсімдіктері мен жануарлар дүниесінің арасындағы ұқсастықтардың бар екенін анықтады.

Қазіргі кезеңде жүргізілген палеогеографиялық талдаулардың нәтижесінде биік таулардағы қатан әрі суық климат жағдайлары сібір элементтерінің оңтүстікке терең еніп, тауаралық ойыстардағы құмды, сазды шөлдердің аридті флорасының Шығыс Сібірдің қазаншұңқырларына дейін жылжуына мүмкіндік бергенін анықтауы ғалымның ғылыми болжамын уақыт өте келе дәлелдегенін көрсетеді [3].

Ыстықкөл сапарына барар жол қазіргі Алтынемел ұлттық бағы арқылы өткені белгілі. Ғалым Іле өзенін бойлай созылып жатқан үлкен және кіші Қалқан тауларының баурайынан Мырзашөл мен Бетпақдаладан жұт жылдары ауып келіп, қалып қойған құландардың табыны мен қаракұйрықтарды көріп Жетісудің солтүстік-шығыс бөлігі Орта Азия фаунасын Гобиден бөлетін табиғи шекара болып табылады деген ой қорытындысын шығарды.

Шамамен 130-140 жыл өткен соң 1996 жылы Алтынемел табиғи-ұлттық бағы ашылып, сол аумаққа 1980 жылдары құландар, 2000 жылы Пржевальский жылқысы жерсіндіріліп, қаракұйрық басқа да шөл жануарлары мен құстары қорғауға алынған.

1855-1856 жылдар аралығындағы Жетісуға, Құлжа мен Ыстықкөлге жасаған саяхаттарының жолжазбаларындағы деректерге талдау жасай отырып, қазіргі атаулармен салыстырсақ Жетісу өңірінің жергілікті жер-су аттарының көп өзгерістерге ұшырағанын аңғаруға болады. Ғалым өз еңбектерінде Аягөз, Лепсі, Тентек, Ырғайты, Басқан, Ақсу, Қаратал, Көксу, Бұрқан, Өсек, Боухудзир, Қорғас, Іле, Шелек, Кеген, Шарын өзендері аңғарының ерекшеліктері мен гидрологиялық режиміне толық сипаттама берген.

Сонымен қатар Үйгентас, Лабасы, Мұқыры, Алтынемел, Жоңғар Алатауына этимологиялық талдау жасап мән-мағынасы мен шығу тегін дұрыс анықтап, орналасқан орнын, басқа нысандарға қатысты жағдайын нақты көрсете білген.

Мысалы, Жетісу Алатауының оңтүстік-батыс бөлігіндегі Өсек ағыны қатты өзендерінің аралығындағы «Үйгентас» атауы сақ-ғұн, түркі замандарының тас қорғандарына байланысты қойылғанын атап өтіп, Алтынемел мен Еренқабырға тауларының аралығындағы тауаралық иінде орналасқан географиялық орнын, жер бедерінің сипатын нақты көрсетеді. Географ ретінде Алтынемел Кескентерек асуларын Тянь-Шаньдағы Сынтас асуымен салыстырып, екі нысанның бір-бірінен айырмашылығын ашып көрсетеді [4].

Ғалымның еңбектеріне зер салып қарасақ, өзінен кейін зерттеулер жүргізетін саяхатшылардың демалып тынығуына қолайлы орындарды анықтап, жол бойындағы жергілікті нысандарды әртүрлі жағдайда бағдар ретінде пайдалану мүмкіндіктеріне баса назар аударғанын байқауға болады. Ол Жетісу өңірінің табиғатының ерек-

шелігін анықтаумен қатар, қола, сақ-ғұн, түркі замандарынан бізге жеткен тарихи ескерткіштердің географиялық орнын, құрылысын, сақталу жағдайларын анықтап, оларға баратын жолдарға толық сипаттама берген.

Жетісу өңіріндегі баса назар аударатын жағдайларының бірі Ұлттық Ғылым академиясының Ө. Марғұлан атындағы археологиялық институты зерттеп жатқан Жетісу өңіріндегі барлық маңызды тарихи ескерткіштері Шоқан еңбектерінде толық көрсетілген. Ғалымның сол кездердегі жол жазбаларындағы маңызды ақпараттарға сүйене отырып кеңес дәуірінде Жетісу өңіріндегі қола, сақ-ғұн замандарының «Бес шатыр», «Есік» Көксу өзенінің жоғарғы ағысындағы Ешкіөлмес тауларындағы сақ қорғандарында, Ұлы Жібек жолының бойындағы Талғар, Қойлық (Қялық) қалаларының орнында археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, халқымыздың өткен тарихын айғақтайтын құнды деректер табылды.

Айтар ойымызды Есік қорғанынан табиғаттың, зооморфты бейнелердің Қазақстан Республикасының мемлекеттік нышандарының бірі – елтаңбаға арқау болуы айғақтайды.

1-кесте – Ш.Ш.Уәлихановтың 1855-1858 жылдар аралығындағы Жетісуға, Ыстықкөл мен батыс Қытайға жасаған саяхаты барысында анықтаған Жетісу өңірінің тарихи ескерткіштері.

Орналасқан орны	Тарихи-археологиялық мәні бар ескерткіштердің аты
1. Іле өзенінің орта ағысындағы таңбалы жартас	Таңбалар мен будданың суреті
2. Қапал бекінісінің маңындағы Суықсай аңғары	Тас үнгірдегі ламакистік құдай бейнесі
3. Іле Алатауының бөктеріндегі Талғар өзенінің маңы	Ерте орта ғасырлық қаланың орны
4. Есік өзенінің аңғары	Ежелгі сақ қорғандары
5. Шелек өзенінің аңғары	Қытай немесе қалмақтардың тоналған қалашығының орны (будда храмы)
6. Ешкіөлмес, Лабасы, Баянжүрек, Қызылауыз тауларының баурайы	Ежелгі қола, сақ замандарының қорғандары мен петрогифтері
7. Лепсі-Сарқан өзендерінің орта ағысындағы тау алды жазықтары мен Өсек өзенінің аңғары	Ежелгі сақ қорғандары, ерте орта ғасырлық ірі қалатекті қоныстар, «Үйгентас» қорғаны
8. Іле Алатауының баурайындағы Есенбай өзені	Ерте орта ғасырлық Алматы (Өлімата) қаласы
9. Іле аңғарындағы Шеңгелді өзенінің маңы	Ерте орта ғасырлық ескі қалашықтың орны
10. Шолақ тау	Қола сақ, түркі заманының петрогифтері.
11. Ешкіөлмес, Сарыноқай, Алмалы таулары	Қыпшақ үлгісіндегі құлыптастар
12. Аягөз өзенінің аңғары	Қозы Көрпеш – Баян Сұлу кесенесі

Шоқан еңбектеріндегі физикалық географиялық және тарихи деректер қазіргі кезеңде 2005 жылғы Елбасының халыққа жолдауында баса назар аударған туризмді дамытуға мүмкіндік бе-

реді, 2004 жыл Алматы облыстық туризм бөлімі Ө. Марғұлан атындағы археология институтының ғалымдарымен, бірлесе отырып, мәдени мұра бағдарламасының аясында Ш.Ш. Уәлиханов-

тың 170 жылдығына орай Омбыдан Ыстықкөлге дейін созылатын ұзақ мерзімді бірнеше кезеңнен тұратын «Шоқан жүріп өткен жолмен» атты ғылыми-танымдық саяхатқа Республикамыздың зиялы қауымы тартылды [5].

Болашақта ғалымның еңбектерінде көрсетілген Жетісу өңіріндегі табиғи және тарихи ескерткіштерді қамтитын арнайы бағыт құрылса болашақта ғалым жүріп өткен жол бойындағы қазір археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп жатқан Қойлық қаласындағы, Баянжүрек, Ешкюлмес таулары мен Басшатыр, Есік қорғандары қайта қалпына келтіріліп, Ордабасы сияқты тарихи-этнографиялық қорық бақтар ашылып, интернет арқылы жарнамалар тарату, туристік-рекреациялық инфрақұрылымды қалыптастыру ісі қолға алынған жағдайда ғылыми-танымдық, мінәжаттық және экологиялық туризмді дамытуға жол ашылар еді.

Мемлекет тарапынан қолдау көрсетілсе жұмсалған қаржы он-он бес жылда ақталып, халықты еңбекпен қамту, мәселелерін шешуге мүмкіндік туады.

Қорыта айтқанда Шоқан Уәлихановтың еңбектері Қазақстан мен Орталық Азияның табиғатының ерекшелігі мен тарихын зерттеуде ерекше орын алады. Ол ғалым ретінде неоген-төрттік дәуірлеріндегі неотектоникалық қозғалыстардың нәтижесінде қайта жаңғырғанымен ежелгі бедерін сақтап қалған төбесі текшелі, тұғырлы үстірттер, сырттарға дұрыс анықтама беріп, жер бедерінің тегістігіне сай батыс Қытай мен Орта Азияны байланыстыратын негізгі керуен жолдары өтетіні жөнінде ой қорытындыларын шығарады.

Қазір сырт кеңінен қолданылатын физикалық-географиялық атауға айналды. 1855 жылғы

Жетісуға саяхатының нәтижесінде қорыта келе саяхат барысында Іле Алатауының баурайынан Жоңғар қақпасына дейін созылатын Ұлы Жібек жолының бойындағы Алмалық, Екіоғыз, Қойлық (Қялық) Көктұма сияқты ірі қалалық елді мекендер мен олардың аралықтарында шағын қоныстар төрткүлдерге, сақ қорғандарының таралу ерекшеліктеріне негізделіп Орталық Азияның көшпелі тайпаларының басым бөлігі Қазақстан мен Еуропаға Жоңғар қақпасы арқылы өтті деген болжам айтты [6].

Ондай қорытынды шығаруына Жоңғар қақпасымен малшылар мен жүк тасыған керуендердің өтуіне қолайлылығы Балқаш-Алакөл ойыстарының жер бедерінің тегістігі әсер етті. Шоқан ғалымдардың баруына тыйым салынған ежелгі Орталық Азияда ХІХ ғасырдың ортасында болған алғашқы саяхатшылардың бірі болып табылады. Жұмыстарының барысында табылған археологиялық құндылықтарды экспонат ретінде қойса тартымдылығы мен тарихи маңызын арттырар еді.

1855-1858 жылдар аралығында Ш.Ш. Уәлиханов Жетісу мен Қашқарияға саяхатының барысында алғаш рет Балқаш пен Алакөл ертеректе бір көл болған деген болжам айтты. Ол өз ойын көктемде еріген қар, жаңбыр суымен толығып, аумағы артқанда екі көл бір-бірімен қосылатынын дәлелдей келе, олардың араларын жазда кеуіп қалатын сорлар бөліп жатқаны арқылы дәлелдейді. Шыңғысұлы Шоқан Уәлиханов Алакөл ойысы мен Жетісу Алатауының флорасы мен фаунасына сипаттама бере отырып тау беткейлеріндегі биіктік белдеулерінің байқалатыны жөнінде өз пікірін айтып, сол кезеңдегі ғалымның жетістіктеріне сай үш белдеуге бөлді. Олар: таулы, жартылай таулы және жазық белдеу.

Әдебиеттер

- 1 Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Западный край Китайской империи и город Кульджа (Дневник поездки в Кульджу 1856). – М., 1986. – С.41.
- 2 Бейсенова А.С. Чокан Валиханов – путешественник и географ // Чокан Валиханов и современность. – Алматы, 1988. – С.221.
- 3 Бейсенова А.С. Исторические основы географических исследований Казахстана. – Алматы: КазгосИНТИ, 2001. – 280 с.
- 4 Шоқан еңбектеріндегі дерек көздерінің туризмді дамытудағы маңызы. / Ш. Уәлиханов атындағы КМУ «Уәлиханов оқулары-12» атты жинағында. – Көкшетау, 2007. – 122-125 б.
- 5 Токпанов Е.А. Жетісу Алатауында туризмді дамытудың географиялық негіздері. – Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің баспа орталығы. 2010. – 197 б.
- 6 Токпанов Е.А. Алакөл ойысы мен Жетісу Алатауының географиялық және геологиялық тұрғыдан зерттелуі / Абай атындағы ҰПУ «Тұрақты дамудағы география ғылымының өзекті және басты бағыттары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағында. – Алматы, 2011. – 147-159 бб.

References

- 1 Valikhanov Ch.Ch. Izbrannye proizvedeniya. Zapadnyy kray Kitayskoy imperii i gorod Kuldzha (Dnevnik poezdki v Kuldzhu 1856). – M., 1986. – S. 41.
- 2 Beysenova A.S. Chokan Valikhanov – puteshestvennik i geograf // Chokan Valikhanov i sovremennost. – Almaty, 1988. – S. 221.
- 3 Beysenova A.S. Istoricheskie osnovy geograficheskikh issledovaniy Kazakhstana. –Almaty:KazgosINTI, 2001. – 280 s.
- 4 Шоқан еңбектеріндегі дерек көздерінің туризмді дамытудағы маңызы / Ш.Уәлікханов атындағы КМУ «Уәлікханов оқулары-12» атты жинағында. – Көкшетау, 2007. – 122-125 б б.
- 5 Тоқпанов Е.А. Zhetisu Alatauында туризмді дамытудун географиялық негіздері.- Талдықорған: I.Zhansygirov атындағы Zhetisu мемлекеттік университетінің баспа орталығы. 2010. – 197 б.
- 6 Тоқпанов Е.А. Alakөл оуысы мен Zhetisu Alatauының географиялық және геологиялық тұрғыдан зерттелуі. / Abay атындағы ҰПУ «Тұрақты дамудағы география ғылымның өзекті және басты бағыттары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы жинағында. – Almaty, 2011. – 147-159 бб.

Ысқақов А.
**Қазақ хандығы – Ақ Орданың
заңды мұрагері**

Автор бұл мақалада Ақ Орданың соңғы билеушісі Барақ ханнан кейін Әбілхайыр ханның билікке келуі нәтижесінде Дешті Қыпшақта орын алған жағдайға тоқталады. Әбілхайыр ханның 1446 жылы Сыр бойы қалаларын басып алуы, сол жерлерге билікке өз адамдарын қоюы, Орда Ежен әулеті ұрпақтарына қысым көрсетуі Әбілхайыр ханға қарсы наразылықты тудырды. 1457 жылы қалмақ басшысы Үз-Темірдің Әбілхайыр ханға жорық жасағанда Әбілхайырды Дешті Қыпшақ сұлтандарының қолдамауы наразылықтың нәтижесінде орын алды.

Түйін сөздер: Ақ Орда, Орда Ежен әулеті, Шибан әулеті, Әбілхайыр хан, Сыр бойы қалалары.

Yskakov A.
**The Kazakh khanate is a legal
heir of White Horde**

The author of this article examines an event on Deshti Kipshak in a rule of Abulkhair khan, after death of last ruler of White Horde of Barak khan. Conquest of Abulkhair khan in 1446 year Syrdarya cities, give management to his people, pressure of Abulkhair khan to the heirs of dynasties Orda Ejen resulted in dissatisfaction of local ruler to Abulkhair khan. It was reflected in events 1457 years in the hike of kalmak ruler of Yz-Temir to Abulkhair khan, to not maintenance of Deshti Kipshak sultans of Abulkhair khan.

Key words: White horde, dynasty of Orda Ejen, Shiban dynasty, Abulkhair khan, Syrdarya cities.

Ысқақов А.
**Казахское ханство –
законный наследник Ак Орды**

Автор в данной статье рассматривает событие в Дешт-и Кипчаке в правление Абулхайр хана, после смерти последнего правителя Ак Орды Барақ хана. Завоевание Абулхайр хана в 1446 году Присырдаринских городов, установление к власти своих людей, давление Абулхайр хана к наследникам династии Орда Ежен привело к недовольству последних к Абулхайр хану. Это отразилось на событии 1457 года в походе калмыцкого правителя Үз-Темира к Абулхайр хану.

Ключевые слова: Ак Орда, династия Орда Ежен, династия Шибанидов, Абулхайр хан, Присырдаринские города.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ –
АҚ ОРДАНЫҢ ЗАҢДЫ
МҰРАҒЕРІ**

Орда Ежен әулетіне қарасты Ақ Орда жерінде Шибан әулеті өкілі Әбілхайыр ханның билікке келуі Қазақстан жеріндегі саяси, әлеуметтік, экономикалық және этникалық мәселелердің шиеленісіне әкеп соқтырды. Бұл үрдіс Барақ хан қайтыс болғаннан кейінгі, Ақ Орданың бір орталықсызданған, бөлшектенген кезде орын алса да, жат басшының билікке келуі халық болып қалыптасуға жақын тайпалардың Орда Ежен мұрагерлері Керей мен Жәнібектің төңірегінде этникалық бірігуге деген құлшынысын арттырды. Ақ Орда және Қазақ хандығына қатысты көптеген мәселелер зерттелсе де, Ақ Орданың соңғы билеушісі Барақ ханнан кейінгі қазақ хандығының құрылуына дейінгі кейбір мәселелер тарихшылар назарынан тыс қалып жатады, сол мәселелерді зерттеу ұлы дала империяларының мұрагері болған бүгінгі Қазақ мемлекеті үшін өзекті болып табылады.

Бұл қарастырып отырған мәселе ХІХ ғасырдың 60 жылдарында В.В. Вельяминов-Зерновтың «Исследование о Касимовских царях и царевичах» атты зерттеуі жарыққа шыққаннан бері тарихшылардың назарында келе жатыр. Одан кейінгі кезде бұл мәселелерді М. Тынышбаев [7], К.А. Пищулина [1], Т.И. Султанов және тағы басқа ғалымдар үлес қосты. Қазіргі кезде Зардыхан Қиянатұлының «Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті» еңбегі ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған ғылымға тың пікірлер ұсынып жүрген еңбек деп айтуға болады [4]. Қазақ хандығының 550 жылдығы қарсаңында жарық көрген Б. Кәрібаевтың «Қазақ хандығының құрылу тарихы» еңбегі Қазақ хандығының құрылуына себеп болған ішкі және сыртқы саяси жағдайларды ашып көрсетеді [2].

Қазақ хандығының құрылуына Керей мен Жәнібектің Әбілхайырдан қашып баруы себеп болды ма, Керей мен Жәнібектің Әбілхайырдың 1457 жылы қалмақтармен соғысына қатыспауына не себеп болды, Әбілхайырдың жеңілісінің қазақ хандығы құрылуы үшін тарихи маңызы қандай деген сұрақтар одан әрі зерттеуді қажет етеді, сол себепті осы мәселелерді анықтап көрсек.

Пищулина «Қазақ мемлекетінің құрылуын тек Жәнібек-Керейдің көшуімен ғана байланыстыруға болмайды, ол ортағасырлық Қазақстан жұртының шаруашылық, әлеуметтік саяси және қазақтардың тарихи дамуының нәтижесі» деген ой түйеді

[1; 250 б.]. Қазақ хандығының құрылуы – жәй ғана қатардағы көп көшулердің немесе бөлінулердің салдары емес, терең мәні бар, тарихи дамудың заңды нәтижесі екендігін білуге, түсінуге мүмкіндік бере алады.

1428 жылы Ақ Орда ханы Барақ қайтыс болғаннан кейін, Шибан әулеті өкілдері мен жергілікті ру-тайпа басшылары 17 жасар шибанилық Әбілхайырды хан көтерген болатын. Ол 1428 жылы өз ұлысының ханы болып сайланғанымен, 1446 жылдары Орда Ежен әулетіне қарасты Сығанақ қаласын басып алады [9; 159 б.]. Мұхаммед Хайдар Дулати осы кездегі тарихи оқиғаны былай суреттейді: «Бұл кезде Дешті Қыпшақтағы билік Әбілхайыр ханның қолында еді. Ол жошылық сұлтандарға көп ауыртпалық келтірді. Жәнібек пен Керей одан Моғолстанға қашты дейді» [8; 195 б.]. Жоғарыда айтылғандай, Әбілхайыр хан Дешті Қыпшақты 1446 жылы басып алған, соған сай Дешті Қыпшақты жаулап алу мен Керей мен Жәнібектің Әбілхайырдан бөлініп кетуінің арасы кең ауқымда алсақ 15 жылдай уақыт қана. Әбілхайырдың жошылық сұлтандарға қандай ауыртпалық тигенін анықтау үшін мына дерекке жүгінсек: «Әбілхайыр хан Сырдың орта ағысы бойындағы Сығанақ, Аққорған, Аркөк, Созақ, Өзкент қалаларын иеленіп, әр қаланы өзінің әмірлері мен қолбасшыларына басқаруға береді. Ханның өзі осы өңірде қыстап шығады. 1446 жылдан бастап Сығанақ Әбілхайыр хандығының астанасына айналады... Әбілхайыр хан Созақты сұлтандардың сұлтаны Бахтияр сұлтанға, Сығанақтың билігін Мане сұлтанға, Үзкентті маңғыт биі Уаққасқа береді [9; 159 б.]. Осы себептерге байланысты бұрын осы қалалардың билігі Орда Ежен ұрпақтарының қолында болса, енді Шибан әулетіне көшті, осы арқылы Әбілхайыр хан өзіне жергілікті сұлтандарды қарсы қойып алды және ғасырлар бойы қалыптасқан Орда Ежен ұрпақтарын биліктен тайдыруға тырысты. Әбілхайыр хан неге Дешті Қыпшақты жаулап алған соң өз адамдарын билікке тағайындап, өзінің ұлысында басқара бермеді деген сұрақ туындайды. Оған себеп Сығанақ Ақ Орданың елдігінің белгісі еді. Сығанақты астана ету бүкіл Ақ Орданы билеу, яғни Дешті Қыпшақтың қожайыны болу деген сөз. Оны мынадан түсінуге болады: Ақ Орданың соңғы билеушісі Барақ қайтыс болардан бұрын Ұлықбекке: «Сығанақ жайылымы әдеттегі заң ережесі бойынша маған тиесілі, өйткені менің атам Орыс хан Сығанақта Орда тұрғызған» – деп уәж айтқан [4; 637 б.]. Біздің ойымызша, Керей мен Жәнібек сұлтандарды қолдағандар – Әбілхайыр ханға қарсы жергілік-

ті этникалық күштердің басшылары: бектер мен билер, батырлар мен әмірлер болған. 13 ғасырдың басынан бері Дешті Қыпшақ Орда Ежен әулетінің билігінде болып келді. Мұндағы мемлекет – Ақ Ордада Барақ ханға дейін ордаежендік хандар билік құрды. 1428-1469 жж. ғана 40 жылдан астам уақыт ішінде билік шибанилар әулетіне көшеді. Ордаежендік әулет өкілдері Керей мен Жәнібек сұлтандардың билік үшін күреске түсуі өздігінен түсінікті заңды құбылыс. Олар бұл саяси күресте бұхараның Әбілхайырға қарсы бөлігін өз мүдделеріне сай пайдалана алды немесе жергілікті этникалық күштер ресми ханға қарсы күресте Жошы ұрпақтарының Керей мен Жәнібек секілді өкілдерін саяси күрестің жетекшілері етеді [5; 42 б.].

XV ғ. 50 ж. дала көсемдері бұрынғы Орда Ежен әулетінен шыққан сұлтандарды қолдай бастайды. Бір себебі, Әбілхайыр хан мемлекетінің шығысындағы аймақтарға жете көңіл бөле алмауында және шығыстан жорықтар жасап тұрған ойрат (қалмақ) тайпаларына лайықты қарсылық көрсете алмауы деп түсінудің қисыны мол – деген Амантай Исиннің пікірі құптауға лайық. [10; 66 б.] Жазба деректердің мәліметтерінде Әбілхайырдың хандық билікке келуіне, оның күшеюіне жәрдем берген 70-тен астам әмір, батыр, билердің есімдері аталса, қалмақтарға қарсы күресте оны бар болғаны 17 ру-тайпа басшысы қолдап, оның жарлығына сай әскерлер жібереді [9; 168 б.]. Ал қалған ру-тайпа басшыларының әскер жібермеуінің себебін Әбілхайыр ханға жасаған наразылығының көрінісі деп білеміз. Бұл наразылық – хандық билік пен жергілікті этникалық күштер арасындағы қайшылықтардың әбден пісіп-жетілгендігін көрсетеді.

Керей мен Жәнібек хандардың Әбілхайыр ханнан бөлінуінің себептерін Әбілхайыр ханның 1446 жылғы Сыр бойындағы қалалар мен өңірлерді бағындыруынан кейін қалыптасқан тарихи жағдайлардан іздестіруіміз қажет. Оңтүстіктегі аймақтарды бағындыру нәтижесінде Әбілхайыр хан Шибан әулетінің алғашқы өкілі ретінде бүкіл Шығыс Дешті Қыпшаққа билігін орнатады. Бұл кезде ордаежендік әулеттің өкілдері Әбілхайыр ханға қарсы шығуға күштері аз болғандықтан, қалыптасқан жағдаймен амалсыз келіседі, бірақ түпкі ойлары өз әулетінің билігін қалпына келтіру болады [2; 399 б.]. Осыдан Әбілхайырдың Шығыс Дешті Қыпшаққа Шибан әулеті өкілі болғандықтан жат тұлға болғанын, ордаежендік топ өкілдерінің бас кезінде ашық қарсылық көрсетпесе де Әбілхайыр билігіне қарсы болғанын байқауға болады. Тұрсын Сұл-

тановтың атап көрсеткеніндей Мустафа ханды жеңуі де, сырдарияның қала-бекіністерін жаулап алуы да Әбілхайырдың қалмақтардан оңбай жеңілуінен құтқара алмады дегені Әбілхайырдың өз территориясынан алыстап кеткендіктен, онымен бірге қазақтардың қалмақтарға қарсы соғысқа шықпауына себеп болады. Өйткені бұл соғыста қалмақтар қазақтарға емес, Әбілхайырдың өзіне тікелей соғыс ашты, екіншіден Әбілхайырдың өзі басқыншы болып саналғандықтан, екі басқыншының бір-бірімен соғысуы Орда Ежен ұрпақтары үшін тиімді болды, ал жауымның жауы менің досым деген қағидаға сәйкес қазақтар Әбілхайыр соғысында қалмақтарға қарсы шығудың ешбір мәні жоқ болатын. Оған дәлел ретінде Кухистанидың сөзін келтірсек: «Үз-Темір Әбілхайыр үлкен байлық жинап алды дегенді естігенде, оның жүрегінде қызғаныш сезімі оянды» – дейді [9; 168 б.]. Үз-Темір соғыс арқылы саяси мақсат емес, экономикалық мүддесі үшін шабуыл жасаған, ал Әбілхайырдың әлсіреуі Керей мен Жәнібектің саяси мүддесі үшін тиімді болған.

Сығанақ шайқасының нәтижесінде Әбілхайыр хан көптеген ауыртпалықтарға тап болған. Олардың бірқатарын атап өтсек: Ол Созақтың билеушісі, Әбілхайыр әскерінің қолбасшылары етіп сайлаған Бахтияр сұлтан мен Ахмет сұлтан қаза табады. Сонымен қоса Сығанақ халқын, Түркістан мен Ташкент қаласы маңын және сол уәлаяттың халқын тонайды. Кухистани дерегінде осыдан кейін Үз-Темір Әбілхайырмен келісімшарт жасасып қайтып кетті дейді, бірақ қандай келісімге келгенін айтпайды. Біздің ойымызша келісімшарт негізінде Әбілхайыр ауыр алым-салықтар төлеуге тиіс болса керек. Өйткені деректе: «Әбілхайыр хан Үз-Темір кеткен соң Сығанақты тастап, өз халқы мен бағыныштыларының ісімен айналысты, әскерін тәртіпке келтіруге тырысты дейді. Бұл деректен бірнеше мәселенің басы ашылады. Әскерді тәртіпке келтіру деген сөзіне қарағанда бұл соғыста әскерінің көбінен айырылған тәрізді, сол үшін ол Сығанақты тастап жаңа әскер жинаған, әскер жинау үшін және өзінің тоналған ұлысын қалпына келтіру үшін оған қаражат қажет болған. Ол осы себепті халықтан алым-салық мөлшерін арттыруға тиіс болған. Ол өздері тоналуға ұшыраған жергілікті халық үшін жаңа салықтар ханға деген наразылыққа себеп болған [9; 168-170 бб.]. Бұл жағдайды Тұрсын Сұлтанов: «Керей мен Жәнібектің көшу уақыты Әбілхайыр ханның қалмақтардың талан-таражынан кейінгі елді тәртіпке келтіруімен сәйкес келді. Оның қатал

шаралармен енгізілген тәртібі ... қалың бұхараны аяусыз тонай бастады. Мұның бәрі халықтың наразылығын күшейтіп, нәтижесінде мемлекет тұрғындарының көрші, отырықшы жерлерге көшуі салдарынан азаюына әкеліп соқтырады», – дей келе, ханға қарсы Жошы ұрпақтарының бірі бұхараның ресми ханға наразылығын жеке өз мүддесіне пайдаланып кетіп отырды, деп түйіндеді [3; 233-234 бб.].

Қалмақтардан жеңілістен кейін Әбілхайырдың көшпелі халқының бір бөлігі Керей мен Жәнібекпен бірге Моғолстанға, Шу мен Қозыбасы өзені арасына көшіп кетті. Зардыхан Қиянатұлының айтуынша бұл көшті қашып кету емес, стратегия деген жөн тәрізді. Оның ойынша: «Бұл көштің алдында екі мақсат тұрды: 1) Жетісуға келіп қазақтың көлемді бөлігі Ұлы жүзбен табысу; 2) ондағы жұртына арқа сүйей отырып Әбілхайыр басып алған ел жұртын азат ету болатын. Бұл қазақ халқының ел-жұртының тәуелсіздігіне ұмтылған талпынысына ұйытқы болған, саяси маңызы зор елеулі оқиға [4; 649 б.]. Осы кездегі моғолстандағы негізгі этникалық тайпа – дулат тайпасы болған. Шағатайлық Есен Бұғаның дулат тайпасы қолындағы «қуыршақ» хан болуы, Жәнібек пен Керей бастаған қазақ руларының Моғолстан жеріне көшіп кетулеріне басты негіз болды [6; 63 б.].

Керей мен Жәнібек бастаған сұлтандар үшін Әбілхайыр ханның қалмақтардан жеңілуі өте тиімді болды. Өйткені Әбілхайыр ханның әскерінің негізгі қолбасшыларын құраған Бахтияр сұлтан мен Ахмет сұлтан қаза тапты, әскерлерінің көбі қырылып қалды, жаңа әскер жасақтау көп уақытты қажет етті, ең бастысы оның ұлысының экономикалық жағдайы өте төмендеп кетті. Сол себепті Әбілхайыр хан өзінен бөлініп кеткен Керей мен Жәнібектің артынан қуғыншы әскер жібере алмаған. Бахр әл-асрардағы мәліметтер бұған дәлел бола алады. Бұл дерек бойынша: «Әбілхайыр хан Дешті Қыпшақ пен Хорезм аумағын бүлікшілер мен көтерілісшілерден тазалағаннан кейін, Моғолстанға дейінгі жерлерді бағындырған соң, кейбір туыстарын және қарсы адамдарды жазалаған соң, кейбірлерін басқа өңірлерге қашып кетуге мәжбүр еткен соң және кейбір сұлтандармен туыстық қарым-қатынас орнатқаннан кейін моғол сұлтандарының билігіндегі Моғолстан жерлерін жаулап алуға ниетті болды дейді [11; 358 б.]. Көріп отырғанымыздай Керей мен Жәнібек Әбілхайырдан 1457 жылы бөлініп кетсе де, Әбілхайырдың 1468 жылдарға дейін өз мемлекетіндегі шаруалардан қолы босамаған, ал бұл мүмкіндік туған кезде Моғолстан-

ға жорыққа шыққан оған ажал жету себепті жоспарлаған ісін аяқтай алмады. Әбілқайыр ханның қазасынан кейін (1468 ж.) Қазақ хандығы мәртебесін дала көсемдерінің басым көпшілігі мойындайды. Нәтижесінде Әбілқайыр хан әулеті дала үстемдігінен біртіндеп айырылады, Дешті Қыпшақтағы билік Ақ Орданың заңды мұрагері Қазақ хандығының қолына көшеді.

Қорыта келе айтарымыз, Қазақ хандығы құрылуы Ақ Орда билігінің жалғасы болғандықтан, ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан этникалық туыстас тайпалардың бірлікке деген

құлшынысынан туындаған. Әбілқайыр мемлекеті Шибан әулеті аумағын кеңейткен сайын, жергілікті халықтардың Әбілқайырға деген наразылығы күшейе түскен және өзіне тәуелді Шибан әулеті тайпаларынан алыстай түскен. Соған байланысты Әбілқайыр хан қалмақтарға қарсы тұруға қауқарсыз болған. Әбілқайыр хан билігі идеологиясының жоқтығы Әбілқайыр хан өлген соң бірден білінді. Заңды билікке құқығы бар Орда Ежен ұрпақтары Керей мен Жәнібек Ақ Орда мемлекетін Қазақ хандығы атауымен қайта қалпына келтірді.

Әдебиеттер

- 1 Пищулина К. А. Юго-Восточный Казахстан в середине 14-начале 16 веков (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата, 1977, – 288 с.
- 2 Қазақ хандығының құрылу тарихы: Монография. Б.Б. Кәрібаев. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.
- 3 Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992.
- 4 Қиянатұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 728 б.
- 5 Керей мен Жәнібектің көшу себептері туралы. Б.Б. Кәрібаев. // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – №4 (23). – 2001, – 40-45 бб.
- 6 Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 388 б.
- 7 История казахского народа. – Алматы: «Қазақ университеті», 1993. – 224 с.
- 8 Тарихи Рашиди // МИКХ. – Алма-Ата, 1969. – С. 185-231.
- 9 Тарихи Абулхайрхани // МИКХ. – Алма-Ата, 1969. – С. 135-171.
- 10 Аяған Б.Ғ. Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. Алматы: Сөздік-Словарь, 2011. – 320 б.
- 11 Бахр ал-асрар фи манакиб ал ахйар // МИКХ. – Алма-Ата, 1969. – С.320-368.

References

- 1 Pishchulina K.A. YugoVostochnyy Kazakhstan v seredine XIV – nachale XVI vekov (Voprosy politicheskoyi sotsialno-ekonomicheskoy istoriy). – Alma-Ata, 1977. – 288 s.
- 2 Kazakh khandygynyn kurulu tarihy: monografiya. B.B. Karibaev. – Almaty: Sardar, 2014. – 520 b.
- 3 Letopis trekh tysyachiletiiy. – Almaty: Rauan, 1992.
- 4 Kiyanyatuly Z. Shyngys khan zhane kazah memleketi. – Almaty: Tarikh tagylymy, 2010. – 728 b.
- 5 Kerey men Janibektin koshy sebeptery tyralu. B. B. Karibaev // KazYU xabarshishi. Tarih seriyasu. – №4 (23). – 2001, – 40-45 bb.
- 6 Omarbekov T., Omarbekov Sh. Kazakhstan tarihyyna jane tarihnamasyna ulttuk kozkaras. – Almaty: Kazakh yuniversiteti, 2004. – 388 b.
- 7 Istoriya kazakhskogo naroda. – Alma-Ata: Kazah universiteti, 1993. – 224 s.
- 8 Tarikhi Rashidi // MIKH. – Alma-Ata, 1969. – s. 185-231.
- 9 Tarikhi Abulkhayrkhani // MIKH. Alma-Ata, 1969. – s. 135-171.
- 10 Ayagan B, Kazah khandygy tarikhy. Kyrylyuy, orleui, kuldyrauy. – Almaty: 11 Sozdik-Slovar, 2011. – 320 b.
- 12 Bakhr alasarar fi manakib al akhyar // MIKH. – Alma-Ata, 1969. – s. 320-368.

Бакытжанқызы А.
**Лейборизм – британский
вариант концепции
демократического социализма**

Данная статья посвящена анализу программы Лейбористской партии Великобритании. Приход к власти первого лейбористского правительства явился важной вехой в политической истории Великобритании, внося значительный вклад в изменение расстановки партийных сил в парламенте. Поочередная смена у власти двух сильнейших политических партий уже долгое время является залогом прочности демократических институтов страны. Формирование ее современной модели восходит к первому десятилетию после окончания Первой мировой войны, когда на смену некогда могущественной партии либералов пришла новая, молодая лейбористская партия. Лейбористская партия Великобритании представляет собой яркий пример идейной и социально-политической интеграции новых социальных сил в сложившуюся структуру общества, процесса, ставшего основой цивилизованного гражданского общества и обеспечившего возможности поступательного развития как для Великобритании, так и для мира в целом.

Ключевые слова: Лейбористская партия, демократические институты, демократический социализм, двухпартийная система, лейборизм.

Bakytzhankyzy A.
**Labourism – the British version
of the concept of Democratic
Socialism**

This article is devoted to an analysis of the program of British Labour Party. Accession the first Labour government to a power was a key milestone in political history of Great Britain which made a relevant contribution to modification of placing the party powers in the Parliament. The alternate change of two strongest political parties being in the power was a pledge of strength of democratic institutes of the country for a long time. The formation of its modern model takes place from the first decade after First World War completion, when once-great powerful Liberal party was replaced by a new one – young Labour Party. British Labour Party is a bright example of ideological and politico-social integration of new social powers in the established structure of public, process, which became the basis of civilized civic society and provided with a possibility for an upward tendency both for Great Britain and the world in whole.

Key words: Labour Party, democratic institutes, democratic socialism, two-party system, Labourism.

Бақытжанқызы А.
**Лейборизм – демократиялық
социализм тұжырымдамасы-
ның британдық нұсқасы**

Ұсынылып отырған мақала Ұлыбритания Лейбористік партиясының бағдарламасына талдау жасауға арналған. Бірінші лейбористік үкіметтің билік басына келуі Ұлыбританияның саяси өміріндегі маңызды кезең болды, ол парламенттегі партиялық күштердің арасалмағының өзгеруіне айтарлықтай үлес қосты. Ұзақ уақыт бойына екі қуатты партияның билік басына кезектесіп келіп отыруы елдің демократиялық институттарының беріктігінің кепілі болып келеді. Оның заманауи моделінің қалыптасуы бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта бір кезде аса қуатты болған либералдық партияның орнына жас лейбористік партияның келуінен басталды. Ұлыбритания Лейбористік партиясы жаңа әлеуметтік күштердің қоғамның қалыптасқан құрылымына идеялық және саяси-әлеуметтік жағынан кірігуінің жарқын көрінісі болды, бұл үдерістің өзі өркениетті азаматтық қоғамның негізіне айналып, Ұлыбританияның және тұтас алғанда бүкіл әлемнің үдемелі дамуының мүмкіндіктерін қамтамасыз етті.

Түйін сөздер: Лейбористік партия, демократиялық институттар, демократиялық социализм, екіпартиялы жүйе, лейборизм.

**ЛЕЙБОРИЗМ –
БРИТАНСКИЙ
ВАРИАНТ КОНЦЕПЦИИ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО
СОЦИАЛИЗМА**

История Лейбористской партии Великобритании насчитывает чуть более ста лет. Созданная в 1900 г. как Комитет рабочего представительства для проведения в парламент рабочих депутатов, которые отстаивали бы интересы своего класса, лейбористская партия за короткий срок превратилась в крупнейшую политическую силу страны. Лейборизм представляет собой наглядный пример возникновения и развития политической партии, востребованной глубокими социальными сдвигами, опирающейся на широкие социальные слои. Появившись на рубеже XIX–XX веков, ЛПВ явилась партией новейшего времени, выражающей интересы рабочего класса, опирающейся на организационную и финансовую поддержку профсоюзного движения, нацеленную не только на завоевание политической власти, но и на социальную трансформацию общества.

Обстоятельства создания партии обусловили богатую гамму представленных в ней политических сил. Лейбористская партия опиралась на социалистические и рабочие традиции, получившие развитие во второй половине XIX века. Массовой опорой лейбористов стали профсоюзы и кооперативные общества. Интеллектуальной основой ЛПВ были Фабианское общество во главе с Сидней и Беатрис Вебб, марксистская Социал-демократическая федерация, преобразованная в 1920 г. в Коммунистическую партию Великобритании, и Независимая лейбористская партия, лидеры которой были умеренными социалистами [1]. Тред-юнионизм, фабианизм, марксизм, христианский социализм, левый либерализм вписались в новое политическое движение, ставшее британским вариантом европейской социал-демократии. Их исторические корни уходят в эпоху английской революции, движения диггеров, левеллеров, чартистов [2]. Первая мировая война, раскол Либеральной партии, революционные события во многих странах вывели лейбористов на сцену большой политики как самостоятельную силу.

Между лейбористами и другими партиями на время войны было заключено политическое перемирие. Ряд видных деятелей ЛПВ вошли в состав коалиционных правительств в 1915 и 1916 гг. [3]. Несмотря на это, период Первой мировой войны объективно способствовал усилению позиций лейбористов. Увеличивался спрос на рабочую силу, поднимался уровень

заработной платы, быстро пополнялись ряды профсоюзов. Резкое усиление государственного вмешательства в социально-экономическую сферу в военные годы способствовало росту популярности социалистических идей.

Рубежным в истории лейборизма стал 1918 г., когда впервые были приняты устав и программа Лейбористской партии Великобритании «Лейбористы и новый социальный порядок» [4]. В знаменитой статье 4 Устава ставилась задача «обеспечить работникам физического и умственного труда полный продукт их труда и его наиболее справедливое распределение на основе общественной собственности на средства производства» [5]. Также вводилось коллективное членство в ЛППВ, что привело к резкому расширению рядов партии за счет профсоюзов. В программе говорилось о том, что в случае прихода к власти лейбористы национализуют электростанции, угольную промышленность, железные дороги, порты. Предложенная «социальная реконструкция» рассматривалась как способ избежать революционных потрясений.

В 1924 г. ещё не имевшая административного опыта лейбористская партия впервые получила возможность сформировать собственное правительство. За короткий период пребывания у власти в 1924 г. лейбористы смогли рассеять то недоверие, которое существовало в значительных слоях британского общества к партии преимущественно рабочего класса. Они сумели доказать, что следование национальным интересам не было монополией какого-то одного класса и что лейбористы способны управлять государством по крайней мере не хуже других уже зарекомендовавших себя на административном поприще политических партий [6]. Сформировав правительство менее чем через четверть века после своего образования, лейбористская партия продемонстрировала свой огромный потенциал в британской политике. Они сумели доказать избирателям и оппонентам состоятельность и серьезность намерений. Кроме того, члены первого лейбористского правительства, лишь единицы из которых занимали правительственные посты до 1924 года, получили колоссальный административный опыт. Впоследствии благодаря этому партия смогла сформировать более продуманную и дальновидную политическую стратегию. Преобразования, осуществленные первым лейбористским правительством, носили крайне ограниченный характер в связи с положением меньшинства в парламенте. По этой же причине в состав правительства вошли пред-

ставители других партий, что было воспринято с негодованием со стороны рядовых лейбористов, выступающих против любых компромиссов. Это было необходимо для обеспечения лояльности постоянных чиновников соответствующих департаментов. При осуществлении политики и рассмотрении законопроектов в палате общин руководству лейбористской партии приходилось лавировать между удовлетворением требований своего левого крыла и сохранением поддержки оппозиции.

Выдающуюся роль в этом процессе сыграл один из основателей лейбористского движения и первый лейбористский премьер-министр Джеймс Рамсей Макдональд [7]. Фактически он явился тем локомотивом, который вывез не имевшую кредита доверия партию к вершинам власти. Проявив себя в качестве прекрасного партийного организатора, искусного парламентского тактика и ведущего партийного теоретика, он способствовал становлению Лейбористской партии как партии парламентского типа. Макдональд не позволил завести лейбористское движение в тупик классовой войны, сконцентрировав усилия своего правительства на достижении конкретных реальных целей и направив рабочее движение Англии по пути постепенных реформ. Тщательно очертив политику партии в том, что касалось представления интересов рабочих и интересов общества в целом, Макдональд прочно утвердил её как общенациональную прогрессивную партию, ещё больше усилив её избирательные позиции.

В результате руководимая Макдональдом Лейбористская партия смогла занять прочное место в английской политической системе, потеснив либералов в качестве основной «антиконсервативной» партии Великобритании [8]. Именно его идеалы, политические убеждения и принимаемые в соответствии с ними решения во многом определяли направление и приоритеты деятельности первых лейбористских кабинетов, оказывая влияние на политическое развитие всей страны.

Для того чтобы стать основным оппонентом Консервативной партии Великобритании, лейбористам была необходима поддержка не только классово-сознательных членов профсоюзов и убежденных социалистов, но и массы избирателей, которые в прошлом традиционно считали себя либералами. Она должна была убедить таких людей, что, хотя она и была рабочей партией, однако не была партией исключительно рабочего класса; что хотя она надеялась

на общее преобразование общества, она могла управлять обществом так же компетентно, как и другие партии без разрушения традиционных устоев и революционных катаклизмов. Она должна была превратиться в «большую прогрессивную партию» [9], включающую в себя как можно больше радикальных сторонников старой Либеральной партии, а также профсоюзов и социалистических обществ. Лейбористскую партию часто называют «большим приходом», имея в виду коалиционный характер ее устройства. Разнообразие взглядов внутри ЛПВ объясняется как обстоятельствами ее создания, так и мажоритарной избирательной системой, не допускающей малые партии к власти. В истории ЛПВ разногласия между левыми и правыми часто приводили к внутрипартийным распрям, но и к более серьезным последствиям.

В руководящих органах ЛПВ и лейбористской фракции в парламенте в большинстве находились те деятели британского лейборизма, прозванные «социал-демократами» [10], которые стремились к косвенному контролю рыночных отношений, реформированию капиталистического строя, сглаживанию его негативных черт, но не к коренной трансформации, а тем более ликвидации. Для них на первом месте стояли не идеологические, а прагматические соображения по завоеванию и удержанию власти, а следовательно, обеспечению широкой опоры в электорате.

Меньшинство в руководстве ЛПВ, опиравшееся на массы лейбористских активистов, значительная часть профсоюзных лидеров, прозванных «левыми», стремились к реализации положения статьи 4 Устава партии 1918 г. о введении в стране общественной собственности

на средства производства. Эта редакция Устава партии на многие годы стала водоразделом между левыми и правыми в ЛПВ, несмотря на то, что и те и другие характеризовали свои воззрения как социалистические [11].

Левые рассматривали ЛПВ как партию рабочего класса. Правые, разделяя идеи фабианизма и этического социализма, считали, что ЛПВ должна выражать общенациональные интересы [12]. Отсюда проистекала различная трактовка понятий «социализм», «социальная справедливость», «равенство». Для одних они означали национализацию большей части британской экономики, прогрессивное налогообложение и крупномасштабное перераспределение доходов. Намерения других ограничивались огосударствлением некоторых отраслей социальной и экономической инфраструктуры и равенством возможностей.

Важно отметить, что наряду с сохранением социалистических идеалов, хотя и отмеченных заметной временной отстраненностью, для лейбористской партии второй половины 1920-х гг. была характерна дальнейшая эволюция в сторону все большего прагматизма своей политики. Оставаясь социалистами, но в то же время стремясь прочно занять место альтернативной правящей партии в двухпартийном политическом механизме, и принимая уже сложившиеся условия игры, лейбористы в 1920-е гг. неизбежно вынуждены были быть прагматиками [13]. Если даже они и желали, пусть в отстраненном будущем, создать лучшее общество, пронизанное высокими ценностями, для этого в любом случае им необходимо было демократическим путем получить власть из рук того реального общества, которое их окружало.

Литература

- 1 Капитонова Н.К. Великобритания в конце XX – начале XXI века: от консерваторов к лейбористам. – М., 2003. – С. 117.
- 2 Виноградов В.Н. У истоков лейбористской партии (1889-1900). – М., 1965. – С. 215.
- 3 Перегудов С.П. Лейбористская партия в социально-политической системе Великобритании. – М., 1974. – С. 188.
- 4 Милибенд Р. Парламентский социализм. Исследование политики Лейбористской партии. – М., 1964. – С. 408.
- 5 Степанова Н.М. Культура тендерных отношений в политических партиях и в парламенте Великобритании // Тендерная реконструкция политических систем – СПб., 2004. – С. 225.
- 6 Сулопарова Е.А. Джеймс Рамсей Макдональд (1866-1937). К политическому портрету лейбористского лидера // Новая и новейшая история. – 2003. – №4. – С. 141.
- 7 Сур А. I. Liberal politics in Britain. – L., 1988. – P. 118.
- 8 Davis M. Comrade or Brother? A History of the British Labour Movement. – 2nd edition. – L., 2009. – P. 56.
- 9 Douglas R. The History of the Liberal Party, 1895-1970. – L., 1971. – P. 217.
- 10 Абрамкин П.А. Джеймс Рамсей Макдональд и адаптация британских лейбористов к власти. – М., 2002. – С. 222.
- 11 Алпатов Г.М. Рабочий класс и эволюция двухпартийной системы в Великобритании в 20-е гг. XX в. – М., 1974. – С. 133.

- 12 Шумпетер Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия. – М., 1995. – С. 211.
- 13 Мочульский Н.Ф. Кризис лейбористской партии в 1931 году. – М., 1956. – С. 126.

References

- 1 Kapitonova N.K. Velikobritanija v konce XX – nachale XXI veka: ot konservatorov k lejboristam. – М., 2003. – С. 117.
- 2 Vinogradov V.N. U istokov lejboristskoj partii (1889-1900). – М., 1965. – С. 215.
- 3 Peregudov S.P. Lejboristskaja partija v social'no-politicheskoj sisteme Velikobritanii. – М., 1974. – С. 188.
- 4 Milibend R. Parlamentskij socializm. Issledovanie politiki Lejboristskoj partii. – М., 1964. – С. 408.
- 5 Stepanova N.M. Kul'tura tendernyh otnoshenij v politicheskikh partijah i v parlamente Velikobritanii // Tendernaja rekonstrukcija politicheskikh sistem – SPb., 2004. – С. 225.
- 6 Susloparova E.A. Dzhеjms Ramzej Makdonal'd (1866-1937). K politicheskomu portretu lejboristskogo lidera // Novaja i novejšhaja istorija. – 2003. – №4. – С. 141.
- 7 Cyr A. I. Liberal politics in Britain. – L., 1988. – R. 118.
- 8 Davis M. Comrade or Brother? A History of the British Labour Movement. – 2nd edition. – L., 2009. – P. 56.
- 9 Douglas R. The History of the Liberal Party, 1895-1970. – L., 1971. – P. 217.
- 10 Abramkin P.A. Dzhеjms Ramsej Makdonal'd i adaptacija britanskih lejboristov k vlasti. – М., 2002. – С. 222.
- 11 Alpatova G.M. Rabochij klass i jevoljucija dvuhpartijnoj sistemy v Velikobritanii v 20-e gg. XX v. – М., 1974. – С. 133.
- 12 Shumpeter J.A. Kapitalizm, Socializm i Demokratija. – М., 1995. – С. 211.
- 13 Mochul'skij N.F. Krizis lejboristskoj partii v 1931 godu. – М., 1956. – С. 126.

Дүйсен Ө.
**Қимақтар тегіне қатысты
кейбір мәселелер**

Мақалада қимақ қағандығын құрған тайпалардың шығу тегіне қатысты түрлі көзқарастар тобына назар аударылып, шешуші маңызы бар деректер атап өтілген. Қимақ тайпаларының шығу тегіне байланысты қалыптасқан түрлі көзқарастарға талдау жасалған. Қимақтар мемлекеті жөнінде едәуір мол мағлұмат қалдырған орта ғасырлық араб-парсы деректері қарастырылады, соның ішінде Гардизидің «Заин-әл-ахбар» атты еңбегіндегі қимақтардың шығу тегі жөніндегі аңыз айтылған. Аңыздағы қимақтардың «татарлар» елінен келгендері жайындағы мәліметтерді негізге ала отырып, автор қимақтардың арғы тегін татар тайпалық одағы деп қарастырады. Татарлардың ежелгі тарихы, қонысы, нәсілдік шығу тегі жайында түрлі мағлұматтарды, ғылыми әдебиеттерді талдай, өз пікірін негіздеуге тырысады. Қимақтардың шығу тегіне байланысты отандық тарих ғылымында қалыптасқан ғылыми көзқарастар қамтылған.

Түйін сөздер: қимақтар, Қазақстан тарихы, қағанат, тарихи жазба дерек, имек, қытай деректері, се-ианто, тайпа, шығу тегі, татар, аңыз-әнгіме.

Duysen O.
**Some problems about the genesis
of the kimaks**

The role of important concepts is noted and different groups of sources on genesis of the tribes, which formed the kimak khaganate, are considered in this article. The different points of view are analyzed on origin stories the kimak tribes. The Arab-Persian sources of a middle century, which include important facts about the kimak state are considered. Among them the «Zain-ə l-akhbar» written by Gardizi provides a mythological story about genesis of the kimak. According to this story the kimaks came from the country of the «tatar», the author is supporting this idea, he make a conclusion that kimak originate from the union of the Tatar tribes. The author tried to prove the conclusion with analyzing different sources and scientific works on the Tatars' ancient history, their settlement, their racial origin. The scientific points of view about genesis of the kimak, which created by domestic historical science are also analyzed

Key words: Kimaks, Middle Ages, history of Kazakhstan, Khanate, written source Imek, Chinese sources, CE ianto, tribe, origin, Tatars, legend.

Дүйсен О.
**Некоторые вопросы
о генезисе кимаков**

В статье отмечена роль особо важных концепций и рассмотрены разные группы источников по генезису племен, образовавших кимакский каганат. Анализированы разные точки зрения по истории происхождения кимакских племен. Рассмотрены арабо-персидские источники среднего века, охватывающие немаловажные факты о кимакском государстве, среди них работа Гардизи «Заин-әл-ахбар», в котором приводится мифологический рассказ о генезисе кимаков. Согласно этому рассказу, кимаки пришли из страны «татаров», автор, поддерживая данную идею, приходит в выводу, что кимаки берут свое начало от союза татарских племен. Автор попытался обосновать свое заключение, анализируя разные источники и научные работы по древней истории, поселению, рассовому происхождению татар, научные точки зрения о генезисе кимаков, сформировавшихся в отечественной исторической науке.

Ключевые слова: кимаки, средние века, история Казахстана, каганат, письменный источник, имек, китайские источники, се-ианто, племя, происхождение, татар, легенда.

**ҚИМАҚТАР ТЕГІНЕ
ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР
МӘСЕЛелЕР**

Қимақ қағандығы тарихи кезеңі орта ғасырлық Қазақстан тарихынан маңызды орын алады. Қимақ тайпаларының шығу тегіне қатысты бірнеше деректер тобы бар. Бірінші араб-парсы деректері, екінші түркі деректері, үшінші қытай деректері. Соның ішінде ең маңыздысы парсы деректері болып табылады. Парсы саяхатшысы Гардизидың «Заин-әл-ахбар» атты еңбегінде қимақтар шығу тегіне байланысты едәуір құнды мағлұматтар сақталған. Осы мәселеге байланысты өзге араб-парсы деректері мен түркі және қытай деректерін жанама дерек ретінде пайдалануға тура келеді.

Қимақ мемлекеті иемек, ими тайпаларының ұйытқы болуымен жеті тайпаның басын біріктірген мемлекеттік құрылым болғандығын тарихи жазба деректер дәйектейді. Билеуші тайпасы иемек деп аталған. Иемек сөзі жөнінде Махмұт Қашқари өзінің «Түркі тілдерінің сөздігі» еңбегінде айтып өткен. «Артыш (Ертіс) – Иемек даласындағы өзен. Ол сондағы бір көлге құяды» [1, 14 б.], – деген анықтама берген. Бұдан иемек тайпасының аты әйгілі екенін, иемек сөзі орта ғасырда этникалық атау болумен қатар географиялық атау сипатына ие болғанын аңғарамыз. Иемектердің шығу тегі жөнінде тарихшы ғалымдар нақты бір ғылыми байламға келе алмаған, сондықтан да қазіргі отандық тарих ғылымында бұл мәселе жөнінде ортақ пікір орын алмай келеді. Мәселен, Қазақстан тарихының 1-томында Иемектер тарихының ертедегі кезеңі Қытай деректері бойынша баяндалған: «Қимақтар тарихының ертедегі кезеңі Қытай деректемелерінде VII ғасырдағы Батыс Түрік қағандығы ортасында болған оқиғаларға қатысты атап өтілген янмо тайпасымен байланысты айтылған. Синологтар Батыс түріктері құрамына кіретін янмоны йемек (имек) тайпасына балайды, ол зерттеушілердің көпшілігі шамалайтындай, кимек атауының фонетикалық бір түрі болып табылады» [2, 322 б.].

Дегенмен, янмоларды иемектер емес ежелгі Қарахан мемлекетінің ұйытқысы болған яғма тайпсы деп қарайтын зерттеушілер бар. «Яғма – Қытай деректерінде Ян миян, Ян мо, Яң мо, Яң мы түрінде оқылады және әртүрлі таңбамен кездеседі. М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігінде» яғма болып жазылған. Түрік тілінде сөйлейді, тұрмыс-салты да түріктермен бірдей. 1993 жылы шыққан «Шин Жиян тарихи сөздігінде» (48, 68 б.)

Әубаста Жоңғар ойпатының батыс солтүстігінде, Еміл өзені маңындағы халықтардың бәрі солай аталған. Кейіннен Балқаш көлінің батыс оңтүстігіне Памир мен Тәңіртаудың түстігіне дейін бытырай қоныстанды. Моңғол үстіртіне дейін кеткендер де бар. Гаушаң (ыдиқұт) ұйғұрларына сіңіп кеткендері де баршылық», – деген түсінік берілген [3, 23 б.]. Бұған қарағанда Қытай деректерінде кездесетін янмо терминін иемектерге баламалау орынды бола қоймайды.

Екінші бір көзқарастағы ғалымдар қимақтарды се-иэнтто этнонимімен байланыстырады. Шығыс түрік қағандығы құлағаннан кейін се-иэнттолар Өтукен қойнауында қағандық құрды. 647 жылы Таң империясы мен ұйғұр одағы Се-иэнтто қағандығын құйретіп, се-иэнттолардың тоз-тозын шығарды. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, се және иэнтто сынды туыстас екі тайпаның бірігуінен құралған се-иэнтто этносы Се-иэнтто қағандығы құлаған кезде ыдыраған. Иэнтто тайпасы се тайпасынан бөлініп батыстағы Ертіс бойына келіп, орныққан. Содан кейін қытай деректеріне иэнттолар янмо деген жана атаумен көрсетіле бастаған. Ал се тайпасы Моңғол үстіртінде қалып, қайтадан ес жиып Шығыс түрік қағандығын құрды. Орхон ескерткіштерінде түрік-сір атауымен берілген тайпа атауы осы се тайпасының түрікше дұрыс аталуы деген пікір. Бұл тұжырымның пайда болуына белгілі ғалым С.Г. Кляшторныйдың Қытай деректерінде баяндалатын се-иэнтто этнонимінің тарихы мен қалыптасу құрылымына деген түсінік, пайымдары негіз болған.

«С.Г. Кляшторный, се-иэнтто тайпасын түріктердің билеуші тайпасы деп тұжырым жасап ғылымға бұдан бұрын әрқайсысы жеке этноним ретінде танылған этнонимдерді негісіз өз қалауынша бөлшектеп, әуелі се-иэнттоның се-сін түрік-сір этнонимінің сыр-мен шендестіру арқылы се мен сір екеуін бір халықтың қытайша және түрікше айтылған атауы деп алып, содан кейін оларды, яғни се мен сірды түрік-қыпшақ этнонимінің екінші компоненті қыпшаққа теліп, мұны сол баяғы бір халықтың ұйғырша аталуы еді деуі қисынсыз, мұнда тарихи заңдылықтың орын алғандығын түсіну қиын» [4, 94 б.] .

Осылай деп жаза келе зерттеуші Қойшығара Салғараұлы: «Тарихта билеуші тайпа деп белгілі мемлекетті құруда жетекші рөл атқарған, сол мемлекеттің билеушілері шыққан тайпаны айтады. Осы тұрғыдан келгенде бірінші Шығыс түрік қағандығының негізін қалаушылар Пиңлианнан ауып келген хулар (Қытай тарихында оларды «ашина тайпасы» дейді), ал екінші

Шығыс түрік қағанатының шаңырағын көтерушілердің Шили-иуэнлин (Ханьли-Юньнин) тайпасы екендігі белгілі. Түріктің дана билеушісі Білге қаған мен әйгілі батыры Күлтегіннің әкесі Шығыс түрік қағандығының негізін қалаушы ел төресі аталған Құтлық қаған осы шили-иуэнлин тайпасының билеушісі болатын» – деп, өз тұжырымын білдіреді [4, 93 б.].

Дегенмен, қытайша деректе «Шили-иуэнлин» деп жазылған, Шығыс Түрік қағандығын құрған тайпа атауы одан кейінгі Ұйғұр қағандары қалдырған Селенгі тасында «түрік-қыпшақтар» түрінде жазылған. Белгілі тарихшы ғалым Сарткожа Қаржаубай өзінің «Орхон мұралары» атты еңбегінде Орхон ескерткіштеріндегі бұрын «түрік-сір халқы», «түрік-сір жері» деп оқылып келген тіркестерді «түрік есір (так) халқы,» «түрік есір (так) жер» [5, 225 б.], – деп аударған. Бұған қарағанда сір тайпасы деген болмаған. Ол есір (так) деген көне түрік сөзін оқу, мағынасын түсіну барысында кеткен олқылықтан қалыптасқаны байқалады.

Осынау деректер мен фактілерден, 647-жылы Таң империясы және ұйғұр одағы соққысынан Се-иэнтто қағандығы құлағанда, се-иэнтто этнонимі се және иэнтто топтарына бөлініп кеткендігі байқалады. Иэнтто тайпасы се тайпасынан бөлініп, Ертіс өзені алабына қоныс аударды. Содан олар қытай деректерінде янмо деп көрсетіле бастаған. Иэнттолар Қимақ мемлекетінің негізін қалады. Ал се тайпасы моңғол үстіртінде қалып кейінгі Шығыс түрік қағандығын құрған, бұл тайпаның көне түрікше аталуы сір деген тұжырымның да негізі жоқ екені аңғарылады. Олай болса қимақтар шығу тегі жағынан ертедегі қандай тайпалық одақтарға жақын? Нәсілдік тегі кімдер? деген сұраққа жауапты қимақтардың өздерінің тегі жайындағы аңыздарынан іздеген абзал. Соларды зерделеу арқылы шынайылыққа қол жеткізіледі.

Сондай-ақ, Қимақтар мемлекеті жөнінде орта ғасырлық араб-парсы деректерінде едеуір мол мағлұматтар бар. Олардың ең маңыздысы Гардизидың «Заин-эл-ахбар» атты еңбегінде қимақтардың шығу тегі жөніндегі аңызды жазып қалдырған. Ол аңыз бойынша қимақтардың пайда болуы былайша суреттелген: «Татарлар елінің билеушісі қайтыс болып екі ұл қалған: үлкен ұлы патшалықты билеген. Бұл әрекетті кіші ұлы көре алмаған. Кішісінің есімі Шат еді. Шат ағасына қастандық жасап, онысы сәтсіз аяқталып, содан өз өміріне қауіп төнгендіктен, өзімен бірге көңілдес бір күң әйелді ертіп, үлкен өзеннің жағасына, ағашы мен жабайы аң-құсы мол жерге

барып, шатыр тігіп, орналасыпты. Екеуі күнде аңға бірге шығып, етті қорек етіп, бұлғын, тиын мен ақ тышқан терісінен өздеріне киім тігіпті. Біршама уақыт өткеннен кейін оларға туыстарының ішінен 7 адам келіп қосылыпты. Біріншісі – ими, екіншісі – имақ, үшіншісі – татар, төртіншісі – байандур, бесіншісі – қыпшақ, алтыншысы – ланиказ, жетіншісі – Аджалад. Бұлар өз билеушілерінің жылқысын баққан жылқышылар екен. Жылқыларының көптігінен табындары өткен жерде жайылым қалмай, содан Шаттың жайлаған жеріне келіпті. Таныс адамдарды көрген күң «ертүс» деп айқай салған екен. Мағынасы тоқтаңдар, аттан түс деген сөз. Осындай себептерге байланысты өзен аты Ертіс аталған екен. Күңді танып барлығы тоқтап, жайғасып шатырларын тіккен. Аңға кеткен Шат олжалы оралып, келген жолаушыларды дәмге шақырады. Жердің жайлылығы ұнап келген адамдары қысқа дейін қалды. Қар түскеннен кейін елге қайтып оралу мүмкін болмады да, бір жағынан жайлымның кеңдігі мен молдығына қызығып сол жерде қысты өткіземіз деп қыстап қалады. Қар еріп жер қарая бастаған уақытта, олар өз жұртына – татарлар еліне бір адамды жіберген еді. Мақсаты сол тайпа жайлы хабардар болу. Жіберілген адам бұрынғы жұртқа келгеннен кейін тұрғылықты жердің қаңырап бос қалғандығын, халықтың жоқтығын көреді. Елді жау шауып, байлығын тонап, бүкіл халықты қырып-жойып кеткеніне көзі жетеді. Қырғыннан аман қалғандары жаңағы адамды көріп, таудан түсіпті. Содан сол адам Шаттың жағдайы жайлы өз қауымдастарына әңгіме айтып қызықтырып ертіп әкетіпті. Шат еліне келгеннен кейін барлығы оны өздерінің басшысы ретінде қошеметтеп, құрмет көрсетті. Басқалары да, бұл хабарды естігеннен кейін бас аяғы 700 адамдай болып сол маңға жиналды. Ұзақ уақыт Шаттың қол астында болғаннан соң, олар саны жағынан ұлғайып, айналаға тарап, аталған жеті адамның есіміне байланысты жеті тайпа құраған

Бір күндері Шат халқымен өзен жағасында тұрған екен. «Шат сен менің суда жүргенімді көрдің бе?» деген таныс дауыс естіледі. Шат су бетінде қалқып жүрген шаштан басқа ешнәрсе көре алмаған еді. Мінген атын тұсап, суға түсіп шашты қолына алады. Сөйтсе ол өз жұбайы қатын болып шықты. Шат «сен қалайша суға түсіп кеткенсің?», – деп сұраған еді. Қатын: «Мені өзен жағасында жүргенде крокодил бас салды», – деп жауап береді. Қимақтар өзенге бас иіп табынады. «Өзенді – қимақтар құдайы деп құрмет көрсетеді...», – деп жазған [6, 9 б.]

Гардизи келтірген аңыздан кимақтардың негізін «татарлар елінен» қоныс аударған тайпалар құрағандығын, билеуші әулет те сол жақта билік жүргізген көне әулеттің жалғасы екендігі, олар ежелгі мекенінен ішкі алауыздық пен сыртқы жаугершіліктен қоныс аударғанын байқауға болады. Олардың Шат деген көсемінің болуы және Шаттың ағасының елді билеуі, осы ел билеушілерінің Түрік қағандығы билік жүйесіндегі дәрежесін де көрсетеді. Яғни, татар елі билеушілерінің атағы Шаттан жоғары болған деп жорамалдауға болады. Сонымен қатар Қимақ қағандығының құрамына жергілікті халықтың қосылғанын олардың Ертіс өзеніне және оның иесі өзен айдаһарына табыну салтынан аңғаруға болады. Осы аңызды тарихи деректермен байланыстырғанда ерекше назар аударуға тұрарлық бір жайт бар, яғни мұндағы «татарлар елі», «жеті татар», «татарстан» деген ұғымдарға баса назар аударған жөн. Аңызда кимақтар «татарлар» елінен келгендер деп баяндалады. Мәселенің байыбы мен мәні сауал тудырады. Оған жауап ретінде кимақтар мемлекетін құрған жеті тайпаның бірі татар тайпасы болғандығын айтқан жөн. Бұл татарлар тарихының ерте кезеңін тереңірек зерттеуді қажет ететінін аңғартып тұр.

Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінде тоғыз татар, отыз татар деген этнонимдер кездеседі. Бұмын қағанды жерлеу салтына елші жіберген түрік вассалдары мен көрші елдердің қатарында отыз татарлар аталады. Екінші Шығыс түрік қағандығы құрылуы барысында Түрік қағанатының қайта жаңғыруына қарсы жаулар ретінде отыз татарлар аталады. Бірақ отыз татарларға қарсы соғыс жорықтары жайында мардымды мағлұмат айтылмайды, тек оғыздардың кезекті бір көтерілісінде олардың тоғыз татарлармен бірігіп шабуылға шыққаны баяндалады. Білге қаған өз өсиетін айтқан жолдарында оң жағымдағы тегін, шат, т.б туған туыстарына сол жағымдағы тархан, тоғыз оғыз, отыз татар бектері тыңдаңдар деген жолдар берілген. Бұған қарағанда отыз татарлар Білге қағанға бағынса керек.

Білге қаған, Күлтегін мәтінінде отыз татарларға қарсы соғыс қимылдары туралы көп сөз қозғалмағанына қарағанда олармен билеуші әулет бір мәмілеге келген сияқты. Тек тоғыз татар деген топтары қаған билігіне қарсы аттанған. Яғни Осы мәтінде Білге қаған оғыздарды соңынан қумай ашық майдан алаңына шақыру үшін олардың барықын (барық – көне түрік тілінде ескерткіш, храм мағынасында қолданылған) бұзғанда ызаланған оғыздарға, тоғыз татарлар қосылып қаған әскерімен шайқасуға шыққандығы

туралы дерек берілген. Бұдан тоғыз оғыздармен тоғыз татарлардың арасында тығыз қарым-қатынас орнағандығы байқалады.

Сондай-ақ, Білге қаған ескерткіштеріндегі арнау сөздерде тоғыз оғыздарды, отыз татарларды, түркештерді өз халқым еді деп атап көрсету арқылы өзіне жақын тартатынын байқау қиын емес. Мұның өзі олардың генеологиялық жақындығынан хабар береді. Осынау Түркі ескерткіштерінен татарлардың түркі текті ру тайпалардан ұйымдасқан тайпалық одақ, тіпті мемлекеттік құрылым болғанын байқалады. Орхон ескерткіштерінен көрінетіндей, Бұмын қаған жерлеуі кезінде олардың жылап-сықтаушы елдер қатарынан орын алуына қарағанда Бұмын қаған кезінде отыз татарлар түріктердің вассалы болып өз билеушілерін сақтап қалған. Ал шығыс түрік қағанаты құрылу кезеңінде қағандықтың қайта түлеуіне қарсы күштерге қосылғаны үшін Шығыс түрік қағандары оларды тікелей қарамағына алып билік жүргізгені яғни, оларды бектер арқылы басқарған. Орхон ескерткіштерінде отыз татар бектері деген жолдар кездеседі.

Тарих ғылымында қимақтардың ежелгі қонысы жөнінде түрліше пікір бар. С.М. Ақынжанов Гардизи әңгімесін негізге ала отырып, Ертіс территориясындағы қимақтарды сырттан келген халық деп пайымдады. Зерттеуші Гардизи әңгімелері сол уақытта болған нақты оқиғаларды суреттейді дей келе қимақтардың алғашқы отаны Солтүстік-шығыс Моңғолияның жері деп көрсетті [6, 9 б.]. Зерттеуші мұнда тоғыз татарларының қонысын меңзесе керек. Орхон ескерткіштерінде татарлар «тоғыз татар», «отыз татар» деген атаулармен кездеседі. Сондықтан олар топтарға бөлініп, түрліше аумақтарға қоныстанған. Бұл сөзіміз дәлелді болу үшін отыз татарларының шығу тегін, орналасқан аумағын анықтаған мына түсініктемені оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдік. «Қазақстан тарихы туралы қытай деректері» IV-томының 196-бетіндегі Шивей сөзіне берілген түсініктемеде «Шивей – кей ғалымдар бұл «сяньбэй» этнонимінің қытайша транскрипциясының тағы бір түрі деп қарайды. Қытай деректемелерінде олардың арғы тегін «Дунху»деп атаған. IV – XI ғғ. олар қазіргі ҚХР Ішкі Моңғолия автономиясы, Хулуньбэйр аймағы мен соған іргелес жерлерде өмір сүрген. Алғашында олар бес тайпа болып, кейін көне тү-

рік қағанаты кезінде олардың саны 30-дан асқан. Бұл көне түркі ескерткіштерінде «отыз татар» деп аталатын ел» [7, 196 б.].

Татарлардың түркі текті ұлыс болғандығын аңғартатын түркі аңыздары мен жазбалары бар. Мысалы, Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» еңбегінде татар адам аты және халық атауы ретінде баяндалған. Нұхтың баласы Йафестен Түрік – Түтік-Елше хан – Деббақой хан-күйік хан – Алынша хан туады. Алынша хан елді екі ұлына бөліп береді. Олар татар хан және моңғол хан әулеттері болған. Оларға қараған түрік нәсілді елді татар, моңғол халқы деп атаған. XI ғасырдағы түрік ғұламасы Махмұт Қашқари өзінің «Түрік тілдері сөздігінде» татарларды, табғаштарды, қидандарды, таңғұттарды атағы кеңінен мәлім болған жиырмадан астам түркі тайпаларының қатарында атайды. Табғаштар – дунхулардан шыққан сяньбэй этнонимінің құрамына енетін тоба тайпасының көне түрік тіліне дұрыс аталуы. Дегенмен, осындай ежелгі түркі деректерінің ғылыми айналымға енбеуі өкінішті. Қытай деректерінің өзінен отыз татарларының арғы тегі болған сяньбэй этнонимінің тілінің түркіше сипаты айқын аңғарылады. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері IV томының 51-бетіндегі сяньбэй сөзіне түсініктемеде «Қытайдың «Наньцишу» кітабының «Вей жабайылар баяны» тарауында сяньбэйдің 13 лауазым атауы сақталған, бұл атаулардың түбір сөздері түгелдей түрік тілінде болған, тек оларға жалғаған «-чин» жұрнағынан кейін ғана моңғол тілінің сипаты байқалады. Мысалы түркі бітік сөзіне «-чин» жұрнағын жалғап «бітікчин» болып құралады, ғалымдардың пікірінше егер бұл сөз түркі тілінде болса «-чин» жұрнағының орнына «-чи» жұрнағы болар еді-мыс. Алайда осы «-чин» жұрнағы ертеде түркі моңғол тілдерінің ортақ жұрнағы болған болуы да әбден ықтимал [7, 51 б.].

Міне, осылардың бәрін жинақтай келгенде, қимақтардың шығу тегіне бәрінен жақыны татар тайпалық одағы екенін баса айту қажет. Бұған Гардизидің «Әлем шекаралары» еңбегінде берілген генеологиялық аңыз негіз бола алады. Сонымен, татар тайпаларының тарихы отандық тарих ғылымында әлі де зерттеле қоймаған мәселелердің бірі екендігіне көз жеткіздік. Ежелгі татар тарихын зерттеу түркітану ғылымын жаңа белеске көтеруге алып келетіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Махмұт Қашқари. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, – 1993. – 192-б.
- 2 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. Төрт томдық. 1-т. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544 б.
- 3 Дәулетхан Ө. Түркештердің этникалық құрамы және орналасу жағдайы // Қазақ тарихы. – 2001. – 21-25 бб.
- 4 Қойшығара Салғарин. Далалықтар немесе ежелгі қыпшақтар // Таң шолпан. – 2002. – № 6. – 74-105 бб .
- 5 Сартқожа Қаржаубай . Орхон мұралары. – Астана: Күлтегін, 2003. –392 б.
- 6 Артықбаев Ж.О., Ерманов А.Т., Жеңісов Ө.Т. Орта Ертіс өңірі кимақ дәуірінде. – Астана: Фолиант, – 2004. – 48 б.
- 7 Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. IV-том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. – Алматы: Дайк-Пресс, – 2006. – 480 б.

References

- 1 Mahmyt kashkari. Tүbi bir Turki tili. – Almaty: Ana tili, 1993. –192-b.
- 2 Kazakhstan tarihy. Kone zamannan bygingi kunge deyin. Tөrt tomduq. I-t. – Almaty: Atamұra, 1996. – 544 b.
- 3 Daulethan. Ө Tүrkeshterdin etnikalyq kұramy zhane ornalasu zhaғdayy // Kazakh tarihy. – 2001. – 21-25 bb.
- 4 Koysyhgara Salғarin. Dalalyktar Nemesu ezhelgi kypshaktar // Tan Sholpan, – 2002, – 74-105 b.
- 5 Sartkozha karzhaubay. Orkhon myralary. – Astana, 2003.
- 6 Artykbaev J.O., Yermanov A.T., Zhenisov Ө.T. Orta Yertis Өңiri kimaq дәuirinde. – Astana: Foliant, – 2004. – 48 b.
- 7 Kazakhstan tarihy turaly Sinensium Super derektemeleri. IV-t. Өlettik zhylnamalar Tarija. II – bolim. – Almaty: Dyke-Press, 2006. – 480 b.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Абдимомынов Н.Т. – PhD доктор, Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Абдулина А.Т. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясы

Айтқұл Х.А. – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

Ахметжанова А.Т. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ахметова М.Ж. – магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Байболатова Ә.Ж. – магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Байғабатова Н.К. – тарих ғылымдарының кандидаты, I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Баудиярова К.Б. – тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бекбаева Т.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Дүйсен Ө. – магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Әбденев А.Ж. – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

Жакупова Г.Е. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жаппасов Ж.Е. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жұмаділ А.Қ. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Зұлтыхарова Э.Ө. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ

Исаева А.И. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ мемлекеттік қыздар университеті

Искаков Қ.А. – I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Каскабасова А.А. – С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Кемелова Қ.Ш. – Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі

Кәрібаев Б.Б. – тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Көкебаева Г.К. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қартабаева Е.Т. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қасымова Д.Б. – Қазақстандық менеджмент, экономика және болжау институты

Қозыбақова Ф.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Құндакбаева Ж.Б. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Мекебаев Т.Қ. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Мийманбаева Ф.Н. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Молдадосова А.К. – PhD докторант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ

Мошина Н.И. – С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Мұхамбетғалиева А.К. – Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті

Мұхатова О.Х. – тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Мырзабекова Р.С. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ноғайбаева М.С. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Омарова Г.Е. – ф.ғ.к., Шет тілі және іскерлік карьера университеті

Полякова А.Р. – магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Садықова Р.О. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Серкенова С.С. – магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Таймағамбетов Ж.Қ. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық мұражайы

Тасилова Н.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Тойшубекова Ж.К. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Торежанова Н.Ж. – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

Төлеубаев Ә.Т. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Тутқушбаева Р.М. – магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Хабижанова Г.Б. – тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ысқақов А. – магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Қазақ хандығына – 550 жыл – Казахскому ханству – 550 лет

<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Қазақ хандығы дәуіріне сипаттама	4
--	---

1-бөлім	Раздел 1
Деректану және тарихнама	Источниковедение и историография

<i>Мұхатова О.Х.</i> Құжаттану және арнайы тарихи пәндер	10
<i>Миманбаева Ф.Н.</i> Источниковедческая характеристика материалов сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 гг.	16
<i>Жакупова Г.Т.</i> Доступ к архивным документам в зарубежных странах	24
<i>Жакупова Г.Т., Полякова А.Р.</i> Тенденции в сфере комплектования государственных архивов	30
<i>Мұхатова О.Х.</i> «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» – тарихи және тарихнамалық дерек	36
<i>Абдимомынов Н.Т.</i> Алтын Орда тарихының батысеуропалық тарихнамасы (XIX-XX ғғ.)	44
<i>Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К.</i> «Материалы по киргизскому землепользованию...» как источник по хозяйственно-экономической истории казахов в конце XIX в. – начала XX в.	50
<i>Омарова Г.Е.</i> Историограф-востоковед Т. К. Бейсембиев (к 60-летию со дня рождения)	56
<i>Ноғайбаева М.С.</i> Киев Русінің көшпелілер әлемімен байланыстары туралы	62
<i>Мошина Н.И., Каскабасова А.А.</i> Военная колонизация южного Казахстана Российской империей в середине XIX века: историография вопроса	70
<i>Абдилдабекова А.М., Касымова Д.Б.,</i> Западные исследователи об истоках советского пролетарского феминизма в начале XX века	78
<i>Касымова Д.Б., Телеуова Э.Д.</i> Формирование образа «советской женщины» в современной западной историографии	84

2-бөлім	Раздел 2
Ежелгі және орта ғасырлардағы	Древняя и средневековая
Қазақстан тарихы	история Казахстана

<i>Қартабаева Е.Т.</i> Ежелгі сақтардың этникалық тарихы жайында	90
<i>Хабижанова Г.Г., Ахметова М.Ж.</i> Послемонгольское становление этнополитических союзов тюркских племен	98
<i>Абдимомынов Н.Т.</i> Алтын Орда тарихындағы Ноғайдың саяси қызметі (XIII ғ. 2-ші жартысы)	106
<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Қазақ хандығы дәуіріндегі аналар мен ханымдар	112
<i>Мухамбетғалиева А.К.</i> Выдающаяся роль Касым хана в укреплении казахского государства	118

3-бөлім Раздел 3
Жаңа және қазіргі замандағы Новая и новейшая
Қазақстан тарихы история Казахстана

Мекебаев Т.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж.
Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы тәуелсіздік үшін жүргізген идеологиялық күресінің кейбір мәселелері 124

Мекебаев Т.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж.
Уақытша үкіметтің Қазақстандағы билік органдарының қоғамдық-саяси ұйымдармен қарым-қатынасы 130

Ахметжанова А.Т., Козыбакова Ф.А.
Деятельность интеллектуалов в период функционирования имперской власти в Казахстане (30-ые годы XX века)..... 136

Bekbayeva T.A.
How Kazakhstan citizens asked G.V. Kolbin ?..... 146

Әбденев А.Ж.
«Өзен-Атырау-Самара» мұнай құбырының салыну тарихы..... 152

Касымова Д.Б., Кундакбаева Ж.Б.
Трансформация мировоззрения советских женщин в первой половине XX века в западной историографии 158

4-бөлім Раздел 4
Археология және этнология Археология и этнология

Төлеубаев Ә.Т.
Қазақ жерлеу салтындағы аза тұту күндері – үші, жетісі, қыркы, (жүзі), жылы..... 166

Таймағамбетов Ж.К., Бексеитов Ф.Т., Оспанов Е.Б.
Х.А. Алпысбаевтың ізденістеріндегі Қазақстанның тас ғасыры 180

Жұмаділ А.Қ.
Қазақстанның ежелгі тайпалары мен қазақ халқының әдет-ғұрып және салт-дәстүрінің өзара сабақтастығы..... 186

Байғабатова Н.К., Исаков К.А.
Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісі 192

Баудиярова К.Б., Исаева А.И.
Семейный досуг – один из факторов стабильности брака..... 200

Кемелова Қ.Ш.
Халқымыздың қолөнерге байланысты әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері..... 206

Абдулина А.Т.
К историографии вопроса этносоциологических исследований в Казахстане..... 212

5-бөлім Раздел 5
Жалпы тарих Всемирная история

Хабижанова Г.Б., Серкенова С.С.
Единение с природой в религиозных верованиях тюркских народов Центральной Азии 220

Көкебаева Г.К.
Ұлттар Лигасы және түркі халықтарының тәуелсіздік жолындағы күресі..... 226

Молдадосова А.К., Зұлтыхарова Э.Ө.
Кеңес-фин соғысы кезіндегі КСРО мен Түркия Республикасы қатынастары 232

Мырзабекова Р.С., Байболатова Ә.Ж.
XX ғасырдың екінші жартысындағы Германиядағы түрік диаспорасы және миграциялық үрдіс..... 238

Садықова Р.О., Касымова А.А.
«Қырғи-қабақ соғыстан» кейінгі АҚШ және Иран қарым-қатынастары (1990-2000 жж.)..... 244

6-бөлім Раздел 6
Музей ісі Музейное дело

Әлімбаев Н.
Ресей этнографиялық музей қорындағы (Санкт-Петербург қ.) қазақтың тарихи этнографиясына байланысты құндылықтар хақында252

Айтқұл Х.А., Мьякишева О.А.
История формирования коллекции эпохи бронзы Центрального и Восточного Казахстана археологического фонда ЦГМ РК262

Торезжанова Н.Ж.
Наручные украшения эпохи бронзы (на основе фондовых материалов Центрального госмузея РК)270

7-бөлім Раздел 7
Магистрлік жұмыстар Исследования магистрантов

Туткулибаева Р.М.
Ш. Уәлихановтың Талдықорған өңірін зерттеу ерекшеліктері280

Ысқақов А
Қазақ хандығы – Ақ Орданың заңды мұрагері286

Бакытжанқызы А.
Лейборизм – британский вариант концепции демократического социализма292

Дүйсен Ө.
Қимақтар тегіне қатысты кейбір мәселелер298

Авторлар туралы мәліметтер304

CONTENTS

550 years to the Kazakh khanate

Karibayev B. Characteristic of the era of the Kazakh Khanate	4
---	---

Section 1

Historical Sources Study and Historiography

<i>Mukhatova O.H.</i> Documentation and Special Historical Disciplines.....	10
<i>Miymambayeva F.N.</i> Source study characteristics of materials Senatorial audit of Turkestan 1908-1910 years.....	16
<i>Zhakupova G.T.</i> Access to archival documents in foreign countries.....	24
<i>Zhakupova G.T., Polyakova A.R.</i> Trends in staffing the state archives	30
<i>Mukhatova O.H.</i> «Treatise on the views of residents of a virtuous city» - the historical and historiographical source	36
<i>Abdimomynov N.T.</i> Political activity of Nogai in the history of the Golden Horde (2nd half of XIII century).....	44
<i>Zhappasov Zh.E., Tasilova N.A., Tojshubekova Zh.K.</i> «Materials on the kyrgyz (kazakh) land use» as the source of the economical history of kazakhs in the end of XIX c.– the beginning of XX c.....	50
<i>Omarova G.E.</i> Historiographer- orientalist Beisembiev T.K. (devoted to the 60th anniversary of his birth)	56
<i>Nogaybaeva M.S.</i> On the relationship of Kiev Rus with the nomadic world	62
<i>Moshna N.I., Kaskabasova A.A.</i> Military colonization of southern Kazakhstan by the Russian empire in the mid- XIX century: historiography	70
<i>Abdildabekova A.M., Kassymova D.B.</i> Western researchers on the sources of soviet proletarian feminism in early XX century	78
<i>Kassymova D.B., Teleuova E.D.</i> Formation of the «soviet woman» image in the contemporary western historiography.....	84

Section 2

Ancient and Medieval History of Kazakhstan

<i>Kartabayeva E.T.</i> About the ethnicity of the ancient Saks	90
<i>Habizhanova G.B., Ahmetova M.Zh.</i> Post-Mongol formation of ethno-political alliances Turkic tribes.....	98
<i>Abdimomynov N.T.</i> History of the Golden Horde in Western historiography (the XIX-XX centuries).....	106
<i>Karibayrv B.B.</i> Mothers and Khanums in the Age of the Kazakh Khanate.....	112
<i>Muhambetgalieva A.K.</i> The outstanding role of kasym khan in strengthening the kazakh state	118

Section 3 Modern and Contemporary History of Kazakhstan

<i>Mekebaev T.K., Kumganbaev Zh.Zh.</i> Some questions of the ideological struggle of Mustafa Shokai for the attainment of independence in the period of emigration.....	124
<i>Mekebaev T.K., Kumganbaev Zh.Zh.</i> The relationship of the authorities of the Temporarily Government with organizations in Kazakhstan.....	130
<i>Ahmetzhanova A.T., Kozybakova F.A.</i> Activities of intellectuals during the functioning of imperial power in Kazakhstan (The 30s of XX century).....	136
<i>Bekbayeva T.A.</i> How Kazakhstan citizens asked G.V. Kolbin ?.....	146
<i>Abdenov A.Zh.</i> The history building of oil pipeline «Ozen-Atyrau-Samara»	152
<i>Kassymova D.B., Kundakbayeva Zh.B.</i> Transformation of soviet women outlook in the first quarter of XX century in western historiography	158

Section 4 Archeology and Ethnology

<i>Toleubayev A.T.</i> Memorial dates in Kazakh funeral and memorial rites (Ideological foundations and origins)	166
<i>Taymagambetov J.K., Bekseitov G.T., Ospanov E.B.</i> The stone age of Kazakhstan in the scientific exploration of H.A. Alpysbaev.....	180
<i>Zhumadil A.K.</i> Continuity of ceremonies and tradition of the Kazakh people with ancient tribes of Kazakhstan	186
<i>Baigabatova N.K., Iskakov K.A.</i> Kazakhstan's model of interethnic tolerance and social harmony	192
<i>Baudiarova K.B., Isaeva A.I.</i> Family leisure – one of the marriage stability factor	200
<i>Kemelova K.Sh.</i> Traditions and customs touching needlework of Kazakh people	206
<i>Abdulina A.T.</i> To historiography of question of of ethnosociology researches in Kazakhstan.....	212

Section 5 History of world

<i>Habizhanova G.B., Serkenova S.S.</i> Unity with nature in the religious beliefs of the Turkic peoples of Central Asia.....	220
<i>Kokebayeva G.K.</i> The League of Nations and Turkic people's struggle for the independence.....	226
<i>Moldadossova A.K., Zulpykharova E.U.</i> Relations between the USSR and the Republic of Turkey at the time Russo-Finnish War.....	232
<i>Myrzabekova R., Baybolatova A.</i> Turkish diaspora in Germany and migration in the second half of the XX century	238
<i>Sadykova R.O., Kasymova A.A.</i> The American-Iranian relations after the «Cold War» (1990-2000).....	244

Section 6 Museology

<i>Alimbay Nursan</i> Collection on historical ethnography of Kazakh people in the funds of Russian ethnographical museum (Saint Petersburg).....	252
<i>Aytkul H.A., Myakisheva O.A.</i> History of the Central and Eastern Kazakhstan Bronze Age collection of the Central State Museum of Kazakhstan	262
<i>Torezhanova N.Zh.</i> The Bronze Age hand decoration (based on collections of the Central State Museum of Kazakh Republic).....	270

Section 7 Investigations of postgraduate students

<i>Tutkushbaeva R.M.</i> Features research Ch. Valikhanov Taldykorgan region.....	280
<i>Yskakov A.</i> The Kazakh khanate is a legal heir of White Horde	286
<i>Bakytzhankyzy A.</i> Labourism – the British version of the concept of Democratic Socialism	292
<i>Duysen O.</i> Some problems about the genesis of the kimaks	298
Авторлар туралы мәліметтер	304